

ANNALES

*Annales za istraživatelje iz mediteranske studije
Annali di Studi Umani e mediterranei
Annals for Iberian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 1/1, 2007*

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 17, 2007, 1

KOPER 2007

ISSN 1408-5348

UDK 009

Letnik 17, leto 2007, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

prof. Furio Bianco (IT), Tomaž Bizajl, dr. Milan Bufon,
dr. Lucija Čok, dr. Lovorka Čoralic (HR), dr. Darko Darovec,
dr. Goran Filipi (HR), dr. Vesna Mikolic, Aleksej Kalc, dr. Avgust
Lešnik, prof. John Martin (USA), dr. Robert Matijašić (HR),
dr. Darja Mihelič, prof. Edward Muir (USA), prof. Claudio Povolo (IT),
dr. Drago Rotar, Vida Rožac-Darovec, dr. Mateja Sedmak,
Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore Capo/
Managing Editor:**

dr. Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

**Tehnične urednice/Redattori
technici/Technical Editors:**

Ana Tominc, Suzana Giljanovič, Martina Vovk

Lektorji/Supervisione/Language Editors:

Richard Harsch (angl.), Peter Štefančič (sl.)

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Petra Berlot Kužner, Violeta Jurkovič (angl./sl., sl./angl.),
Luisa Vigni (sl./it.), Brigit Jenko (fr./sl., sl./fr.), Doris Debenjak
(nem./sl., sl./nem.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik

Prelom/ Composizione/Typesetting:

Franc Čuden - Medit d.o.o.

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Izdajatelja/Editori/Published by:

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper /
Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria /
University of Primorska, Science and Research Centre of Koper®,
Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del
Litorale®

**Za izdajatelja/Per gli Editori/
Publishers represented by:**

dr. Darko Darovec, Salvator Žitko

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper,
SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 1, p.p. /P.O.
Box 612, tel.: ++386 5 66 37 700, fax 66 37 710;
e-mail: annales@zrs.upr.si, **internet:** <http://www.zrs.upr.si/>

Redakcija te številke je bila zaključena 1. 6. 2007.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije,
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Ministrstvo za šolstvo in
šport Republike Slovenije, Mestna občina Koper, Občina Izola,
Občina Piran, Banka Koper

Annales - series historia et sociologia izhaja dvakrat letno.

Annales - series historia naturalis izhaja dvakrat letno.

Letna naročnina za obe seriji je 29,21 EUR (7000 SIT), maloprodajna cena tega zvezka je 10,43 EUR (2500 SIT).

Naklada/Tiratura/Circulation: 700 izvodov/copie/copies

Revija Annales je vključena v naslednje podatkovne baze / Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in: Historical Abstract and America: History and Life (ABC-CLIO, USA); IBZ, Internationale
Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativni Zhurnal Viniti (RUS).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Katharina Zanier: Monumenti funerari reimpiegati nel "ponte" romano di Ronchi dei Legionari: analisi e interpretazione	1
<i>Nagrobni spomeniki na rimskem mostu v Ronkah na Laškem: analiza in interpretacija</i>	
<i>Funerary Monuments Reused in the Roman "Bridge" of Ronchi dei Legionari: Analysis and Interpretation</i>	
Urška Železnik: Zdravje in bolezni v de Albertisovi knjigi o kugi	29
<i>Health and Disease in de Albertis' Book on the Plague</i>	
<i>Salute e malattia nel libro sulla pestilenza di de Albertis</i>	
Mojca Marjana Kovač: Apostolski vizitator Agostino Valier – pobudnik obnove kompleksa cerkve sv. Jurija v Piranu. Interpretacija historičnih virov kot izhodišče konzervatorskih raziskav	47
<i>Apostolic Visitor Agostino Valier – Initiator of the Renovation of the Church of St. George in Piran. Interpretation of Historic Sources as a Starting Point of Conservational Research</i>	
<i>Il visitatore apostolico Agostino Valier – promotore del restauro del complesso della chiesa di San Giorgio a Pirano. Intrepretazione di risorse storiche quale punto di partenza per le ricerche sulla conservazione dei beni</i>	
Branko Marušić: Izbor vesti o Istri v slovenskem časopisu do leta 1880	65
<i>A Selection of News about Istria Published in Slovene Newspapers up to 1880</i>	
<i>Raccolta di articoli sull'Istria dai giornali sloveni fino all'anno 1880</i>	

Aleksej Kalc: Politika priseljevanja v Trstu v 18. stoletju	83
<i>Immigration Policy in 18th Century Triest</i>	
<i>La politica d'immigrazione a Trieste nel XVIII. secolo</i>	
Avgust Lešnik: Les volontaires yougoslaves/slovènes dans la Guerre civile espagnole (1936–1939): Analyse structurelle et la liste	107
<i>Jugoslovanski/slovenski prostovoljci v Španski državljanški vojni (1936–1939): Struktorna analiza in seznam</i>	
<i>The Yugoslav/Slovene Volunteers in the Spanish Civil War (1936–1939): Structure Analysis and the List</i>	
Blaž Torkar: Anglo-ameriška poročila o delovanju OZNE v Julijski krajini in večjih italijanskih mestih od konca vojne do leta 1947	139
<i>Anglo-American Reports on the Operation of OZNA in Venezia Giulia and Italian Cities in the Period between the End of World War II and 1947</i>	
<i>Rapporti anglo-americani sulle attività dell’OZNA (divisione per la tutela del popolo) nella Venezia Giulia e nelle principali città italiane dalla fine della guerra fino al 1947</i>	
Thomas Szalatnay: Die Deutsche Sprache und Fremdwörter im 3. Reich	145
<i>Nemški jezik in tujke v tretjem rajhu</i>	
<i>German Language and Foreign Words during the Third Reich</i>	

POROČILA IN OCENE <i>RELAZIONI E RECENSIONI</i> <i>REPORTS AND REVIEWS</i>	
Jana Volk: Italijanske jezikovne prvine v spontanem govoru v Slovenski Istri	153
<i>Italian Linguistic Elements in Spontaneous Speech in Slovene Istria</i>	
<i>Elementi linguistici italiani nella parlata spontanea dell'Istria Slovena</i>	
Ante Matan: O podrijetlu toponima "Umag"	167
<i>On the Origin of the Toponym 'Umag'</i>	
<i>Sull' origine del toponimo "Umag"</i>	
Matej Šekli: Sklanjatev in naglas samostalnikov a-jevske sklanjatve v govoru vasi Jevšček pri Livku nadiškega narečja slovenščine	175
<i>Declension and Accentuation of a-stem Nouns in the Local Dialect of Jevšček near Livek of the Nadiško Dialect of Slovenian</i>	
<i>Declinazione e accentazione dei temi in -a nella parlata di Ieuscic presso Luico del dialetto sloveno del Natisone</i>	
Ana Tominc: O samostalnikih srednjega spola za osebe v slovenskem jeziku.....	187
<i>On Neuter Gender Nouns with Human Referents in the Slovene Language</i>	
<i>Sui sostantivi di genere neutro per persone nella lingua slovena</i>	
Irena Marković: Gender Difference in Children's Language	197
<i>Razlika med spoloma v jeziku otrok</i>	
<i>La differenza di genere nel linguaggio dei bambini</i>	
Matej Vranješ: O teritorialnosti v antropologiji, pa tudi geografiji	207
<i>La territorialità in antropologia e in geografia</i>	
<i>On Territoriality in Anthropology, and also Geography</i>	
Zvona Ciglič: Odprite vrata. Predstavitev razstave z opremo hišnih vrat od srednjega veka do 19. stoletja	
223	
Vesna Kamin: II. mednarodno srečanje študentov umetnostne zgodovine	225
<i>Frančiška Trobevšek Drobnač: O raznolikosti in spremjanju jezikov (Ana Tominc)</i>	226
Todor Kuljić: Kultura sečanja. Teorijska objašnjena upotrebe prošlosti na zapadnem Balkanu (Avgust Lešnik)	227
Todor Kuljić: Tito – sociološko-istorijska studija (Avgust Lešnik)	229
Almut Höfert: Den Feind Beschreiben. "Türkengefahr" und Europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600 (Klemen Pust)	231
Navodila avtorjem	233
<i>Istruzioni per gli autori</i>	235
<i>Instructions to authors</i>	237
Kazalo k slikam na ovtiku	239
<i>Indice delle foto di copertina</i>	239
<i>Index to pictures on the cover</i>	239

review article
received: 2006-09-26

UDC 904:930.271(450.36 Ronchi dei Legionari)

MONUMENTI FUNERARI REIMPIEGATI NEL "PONTE" ROMANO DI RONCHI DEI LEGIONARI: ANALISI E INTERPRETAZIONE

Katharina ZANIER

Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria, Istituto per il patrimonio mediterraneo,
SI-6000 Capodistria, Via Garibaldi 1
Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Storia e Tutela dei Beni Culturali, IT-33100 Udine, via Florio 2
e-mail: katharina.zanier@zrs.upr.si

SINTESI

Il contributo verte sull'analisi, interpretazione e contestualizzazione dei materiali reimpiegati nel "ponte" romano di Ronchi dei Legionari e ha come ultima finalità la ricomposizione e la revisione di tale contesto di rinvenimento, indagato tra Sei- e Ottocento e da tempo oramai trascurato o ignorato nella letteratura scientifica. Grazie all'esame dei documenti iscritti e decorati, in origine pertinenti a monumenti funerari, è stato possibile individuare nuove attestazioni di tipologie monumentali sepolcrali raramente documentate nell'area aquileiese, nonché alcuni dati utili alla ricostruzione dell'occupazione del territorio nelle zone attorno a Ronchi dei Legionari.

Parole chiave: monumenti funerari romani, epigrafia latina, topografia antica

FUNERARY MONUMENTS REUSED IN THE ROMAN "BRIDGE" IN RONCHI DEI LEGIONARI: ANALYSIS AND INTERPRETATION

ABSTRACT

The article deals with the analysis, interpretation and contextualisation of the materials reused in the so called Roman "bridge" of Ronchi dei Legionari, with the final objective of reassembling and revising the related context of finds, investigated between the 17th and 19th centuries and since then neglected or ignored by scientific literature. An examination of the inscribed and decorated material objects originally pertaining to funerary monuments has made it possible to obtain new evidence of sepulchral monument typologies rarely documented in the Aquileia area, as well as some data useful for the reconstruction of the occupation of the territory comprising the areas around Ronchi dei Legionari.

Key words: Roman funerary monuments, Latin epigraphy, ancient topography

PREMESSA

Il contributo verte sull'analisi, interpretazione e contestualizzazione dei materiali reimpiegati nel "ponte" romano di Ronchi dei Legionari. Si tratta nella fattispecie di documenti iscritti e decorati che, nella loro destinazione primaria, appartenevano a monumenti funerari. I pezzi verranno presi in esame nell'ambito di un breve catalogo sotto il profilo tipologico, stilistico ed epigrafico, nonché dal punto di vista tecnico della rilavorazione in funzione del loro reimpiego nel "ponte"; seguiranno alcune considerazioni conclusive, maturate alla luce della lettura complessiva del materiale e della sua contestualizzazione all'interno della topografia della zona.¹

Il sito del "ponte" romano di Ronchi dei Legionari è stato scavato a più riprese tra Sei- e Ottocento, per lo più al fine di spogliarne i resti e di ricavarne materiale edilizio. Attualmente, nulla rimane visibile in alzato dell'antica struttura. Unica testimonianza del manufatto sono un ridotto numero di materiali raccolti nei diversi scavi, solo in parte conservati, e le brevi notizie sui rinvenimenti riportate da studiosi locali (Kandler, 1869/70, 127 ss.; Maionica, 1880, 2; Gregorutti, 1890–92, 20 ss; Duca, 1981, 52 s.; Domini, 1989, 53 ss.; Domini, 1998, 15 ss.), che fissano unanimemente la posizione del manufatto tra la collina della villa von Hinke (nel comune di Ronchi dei Legionari) e il monte Zochet (in località S. Polo di Monfalcone).² Dai piloni del "ponte" sono state estratte, nella fattispecie, alcune membrature lapidee decorate e iscritte pertinenti a monumenti funerari, evidentemente reimpiegate nella struttura. Oggi permangono soltanto quattro di queste iscrizioni che – dopo alterne vicende – sono giunte al Museo Archeologico Nazionale di Aquileia; esse presentano tutte evidenti tracce

di erosione, nonché segni di rilavorazione (come fori per perni e grappe), che attestano il loro riutilizzo nel manufatto. Altre cinque epigrafi, perdute, si conoscono grazie alle testimonianze degli antiquari locali del Sette- e Ottocento. Provengono probabilmente dagli scavi del "ponte", anche due blocchi con decorazione a rilievo, non menzionati nei resoconti dei rinvenimenti del "ponte", che sono però stati reimpiegati in edifici molto vicini a tale sito. Si tratta di un blocco lavorato, in pessimo stato di conservazione, messo in opera nel muro di recinzione tra la canonica di S. Lorenzo e la casa delle ACLI a Ronchi e di un'ara funeraria incompleta, inserita alla base del pilastro dell'arco dell'abside della chiesa di San Poletto; quest'ultimo pezzo, descritto e fotografato all'inizio del Novecento, è probabilmente andato distrutto, insieme alla chiesa, nel corso della Prima Guerra Mondiale. Il catalogo qui presentato verte dunque sia sull'analisi autoptica del materiale conservato, sia sui dati tramandati per i documenti dispersi.³

Non verrà invece preso in esame in questa sede, il noto gruppo di rilievi di dimensioni eccezionali conservati nel Lapidario dei Musei Civici di Storia ed Arte di Trieste (nn. di inventario 12594–6) (cfr. da ultimo Verzár-Bass, 1997, 129, 135 s.; 2002, 60 s.; Sacchi, 2001, 58 s.), scoperti nel sito del "ponte" nel 1860, durante i lavori di costruzione della Ferrovia Meridionale: in base ad una precisa indicazione del Kandler si può infatti escludere che si trattasse di materiale reimpiegato nella struttura del "ponte", quanto piuttosto del rivestimento di un monumento a pianta quadrata, di cui il Kandler riferisce di aver visto la base presso l'imbocco orientale del "ponte" (Kandler, 1864, 27; 1867, 10; 1869/70, 129 s.; 1870).

1 Questa analisi sul materiale epigrafico proveniente dal "ponte" romano di Ronchi dei Legionari fa parte di uno studio più ampio svolto nell'ambito della mia tesi di specializzazione *Il "ponte" romano di Ronchi dei Legionari. Revisione del contesto* (relatore prof. M. Verzár-Bass, correlatore dott. F. Maselli Scotti), discussa presso l'Università degli Studi di Trieste e riguardante l'annoso dibattito sull'interpretazione del manufatto di Ronchi, che – per la complessità della questione – non è possibile affrontare in questa sede.

2 La posizione del "ponte", indicata in maniera generica da Ireneo della Croce e Basilio Asquini che collocano la scoperta "dietro la chiesa parrocchiale di S. Lorenzo di Ronchi" (Della Croce, 1698, 263; Asquini, 1741, 4), viene in seguito chiaramente messa in relazione con le due alture poste al confine tra Ronchi dei Legionari e San Polo di Monfalcone (Del Ben, 2001, 142 s.; Berini, 1826, 13; Brumati, 1830, 49).

3 Per quel che riguarda la bibliografia delle epigrafi, si è scelto di tralasciare i rimandi bibliografici alle opere precedenti alla pubblicazione del *CIL*, a meno che non contenessero informazioni più dettagliate sui pezzi stessi e sulla loro provenienza; quanto ai dati tratti da testi manoscritti, si rimanda alle opere edite di più facile reperimento, in cui i passi in questione sono riportati. Se non indicato diversamente, tutte le misure sono date in centimetri. Espressioni quali "a destra", "a sinistra" si riferiscono sempre al punto di vista dell'osservatore. Nel caso dei pezzi dispersi, sono stati tralasciati i campi, per i quali non si dispone delle necessarie informazioni.

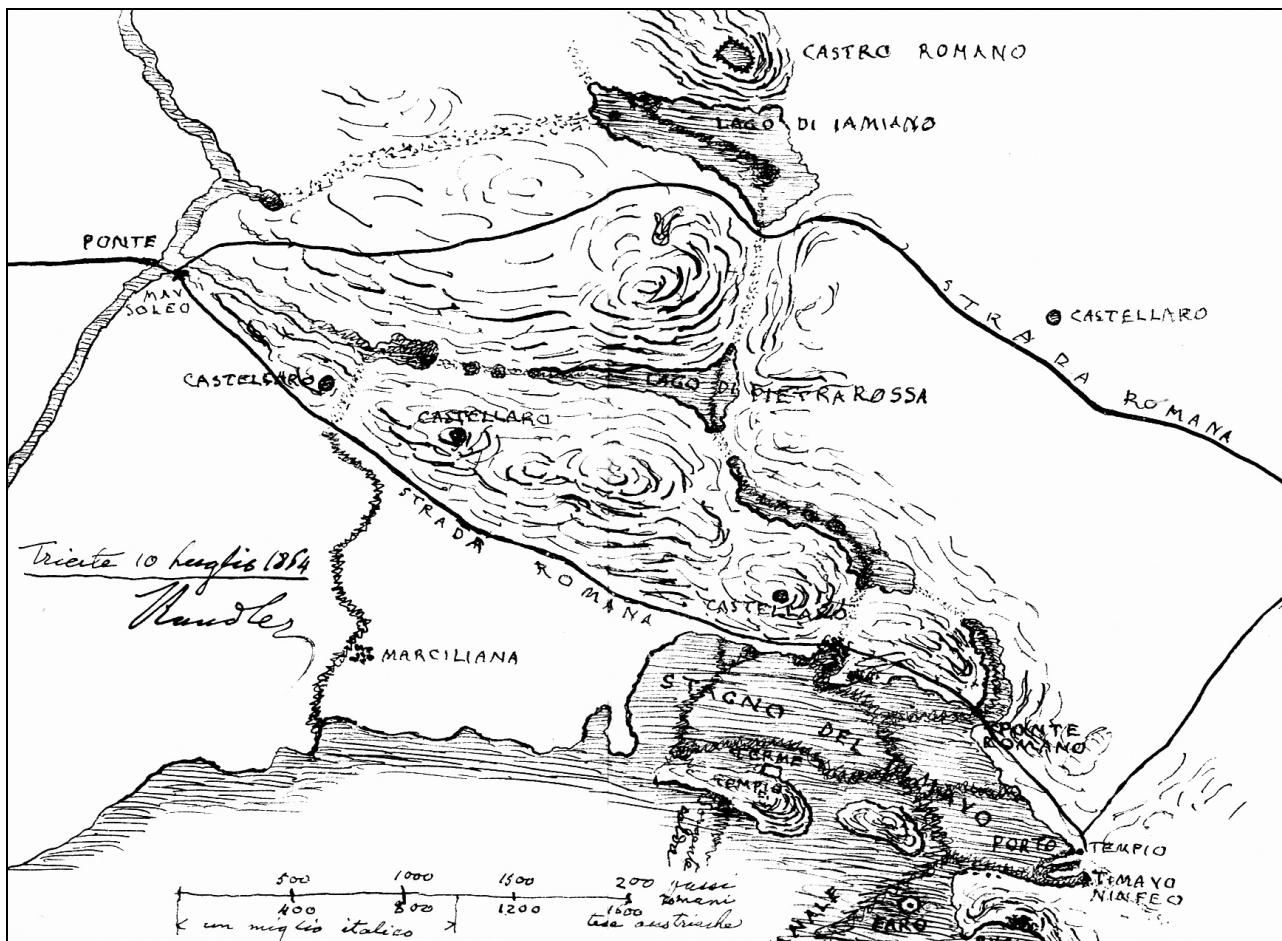

Fig. 1: P. Kandler, Trieste 10 luglio 1864: il paesaggio antico e la viabilità romana tra Ronchi dei Legionari e Duino (tratto da Kandler, 1864, tav. II).

Sl. 1: P. Kandler, Trst, 10. julij 1864: antična pokrajina in starorimsko cestno omrežje med Ronkami in Devinom (Kandler, 1864, tav. II).

CATALOGO

1. Blocco architettonico con iscrizione funeraria marginata

Luogo di conservazione: Museo Archeologico Nazionale di Aquileia (senza n. inv.)

Notizie storiche: Rinvenuto nel 1880, nello scavo eseguito dai fratelli P. e F. Stagni nel fondo di loro proprietà, particella catastale n. 173 di Ronchi dei Legionari, nei pressi dell'incrocio delle strade per Vermegliano e Selz, il pezzo è stato in seguito consegnato al Museo Archeologico Nazionale di Aquileia (Maionica, 1880, 1; Gregorutti, 1890–92, 153 s.).

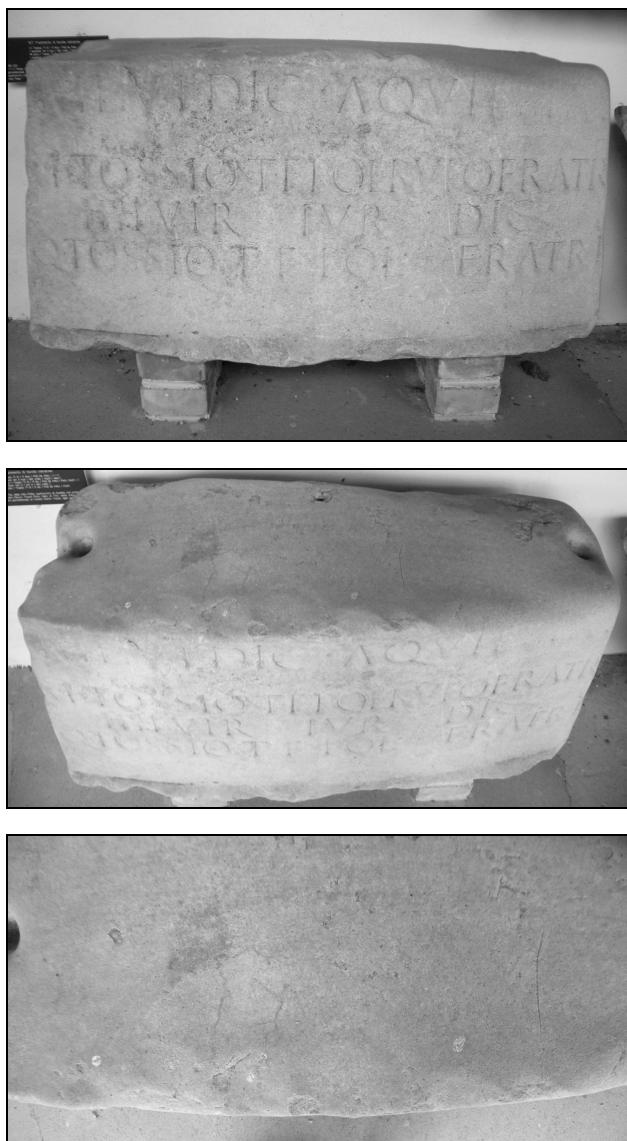
Bibliografia: Maionica, 1880, 1; Sl, 201; Gregorutti, 1890–92, 153 s.; Lettich, 2003, n. 256.

Materiale: Calcare.

Dimensioni: H 55; largh. (corda) 100; prof. 36.

Stato di conservazione: Sia il supporto sia il *titulus* sono incompleti; mancano la porzione superiore, con la riga iniziale dell'iscrizione, e le estremità laterali. Solo inferiormente, si conserva l'attacco della cornice a gola rovescia, sbrecciata in molti punti, che delimitava il campo epigrafico. Quando il pezzo fu reimpiegato nella struttura del "ponte", esso venne infatti rilavorato sia sui lati sia superiormente: venne ridotto di dimensioni e ottenne, nella faccia superiore, due fori per l'alloggiamento di grappe, situati presso le estremità del blocco.⁴ Le superfici del pezzo si presentano consumate dall'erosione.

4 Il foro presso l'estremità sinistra ha una lunghezza di 9 e una larghezza di 5 cm, quello presso il limite destro è lungo 7 e largo 5 cm; entrambi hanno una profondità di ca. 4 cm.

Fig. 2: Blocco architettonico con iscrizione funeraria marginata (Museo Archeologico Nazionale di Aquileia, senza n. inv.).

Sl. 2: Arhitektonski blok z uokvirjenim nagrobnim napisom (Nacionalni arheološki muzej v Ogleju, brez inv. št.).

5 Per un inquadramento della tipologia, v. von Sydow, 1977b, 294 ss.; Kockel, 1983, 34 ss.; Eisner, 1986, 164 ss., 213 ss.; Ortalli, 1986, 103 ss.; Coarelli, Thébert, 1988, 786 ss.; Cavalieri Manasse, 1990, 35 s.; Sinn, 1991, 54 ss., n. cat. 25; Hesberg, 1994, 113 ss.; Compostella, 1996, 38 s.; Cavalieri Manasse, 1997, 255 ss.; Gros, 2001, 422 ss.

6 Cfr. il monumento a tamburo di Sarsina (De Maria, 1983, 367, fig. 53; Ortalli, 1986, 114), quello di S. Martino in Riparotta presso Rimini (De Maria, 1983, 370; Ortalli, 1986, 114), quello di Villa S. Maurizio presso Reggio Emilia (Ortalli, 1986, 112, figg. 17.d, 18), quello di Rubiera (Ortalli, 1986, 89 ss., fig. 16), i complessi frammentari di Modena (Bergonzoni, Rebecchi, 1976, 225 ss.) e Piacenza (Sena Chiesa, 1997, 293).

7 Attestazione sicure sono note a Tortona (Mercando, 1997, 401, figg. 4 e 5), mentre sono dibattute le ricostruzioni degli ipotetici monumenti a tamburo di S. Vittoria d'Alba (Mercando, 1997, 401, figg. 2 e 3) e di Milano (Sena Chiesa, 1997, 295).

8 Il pezzo, esposto nel Lapidario tergestino, è stato rinvenuto a San Giusto (cfr. II, X 4, 147; Verzár-Bass, 1997, 128).

9 Del monumento, che doveva presentare un diametro di 9 m, si conservano sia una lastra di paramento con iscrizione, sia un grande frammento di cornice in calcare istriano, databili in età augustea, cfr. II, X 1, 591; Cavalieri Manasse, 1978, 159 s., n. cat. 132, tav. 60.2; Matijašić, 1997, 103; Verzár-Bass, 1997, 131.

Descrizione: Si tratta di un blocco pressappoco parallelepipedo contraddistinto da una lieve curvatura. Rimane solo il limite inferiore dello specchio epigrafico, costituito da una cornice a *cyma reversa*, molto danneggiata; la parte conservata della cornice ha un aggetto di 2,5 cm.

Commento: Lo specchio epigrafico ricavato sulla superficie del blocco presenta una semplice cornice modanata, analoga a quelle che caratterizzano, fin dall'epoca proto-augustea, le iscrizioni degli edifici sepolcrali urbani (Kockel, 1993, 103, n. cat. C4, tav. 71; 158, n. cat. J4, tav. 71a; 230, n. cat. O63, tav. 138.a; Dexheimer, 1998, 11). Essa era in origine inserita nel paramento di un monumento funerario a carattere architettonico, probabilmente ad un'altezza non elevata, date le dimensioni piuttosto ridotte dell'iscrizione. La curvatura dell'elemento permette di identificare la tipologia architettonica del monumento: si trattava certamente di un edificio sepolcrale a tamburo, con un diametro di ca. 5,05 m o 17 piedi romani.

Questa tipologia architettonica funeraria, derivata dal tumulo, si diffonde in ambito centro-italico a partire dalla metà del I sec. a.C. ed è caratterizzata, in quest'area, da diametri grandiosi di ca. 20/30 m (collegati ad un contenuto verticalismo), da basamenti di modesta altezza o sostanzialmente assenti e dalla presenza di camere sepolcrali.⁵ Tra l'età augustea e quella giulio-claudia, il tipo gode di una notevole fortuna presso i ceti eminenti italici, i quali sviluppano monumenti di più ridotte dimensioni, anche privi di celle agibili, talvolta provvisti di forme architettoniche e decorative molto articolate (von Sydow, 1977b, 294 ss.; Ortalli, 1986, 103 ss.; Cavalieri Manasse, 1990, 35). Di proporzioni "modeste" sono i monumenti di questo tipo nella *Regio VIII*, con diametri solitamente tra i 2 e i 5 m (vi sono però anche esemplari di 7,50 e 10,20 m),⁶ come anche nella *Regio XI*.⁷ Nella *Venetia et Histria*, la tipologia è attestata da un blocco convesso iscritto da Aquileia (Reusser, 1985, 117 ss.; Verzár-Bass, 1997, 131) e uno da Trieste,⁸ dove sono inoltre noti due merli, verosimilmente pertinenti a simili monumenti funerari (Verzár-Bass, 1997, 131 s.); in Istria, sono state rinvenute membrature convesse a Ližnjemoro/Lisignamoro presso Dignano⁹ e a

Pola.¹⁰ In quest'ultimo centro, si trova inoltre un tipo imparentato con i *monumenta* a tamburo, ossia il celebre "Ottagono" posto fuori Porta Gemina, con un diametro di 8,98 m (Bergonzoni, Rebecchi, 1976, 225 ss.; Fischer, 1996, 143 ss.; Matijašić, 1997, 103 s.). Altre testimonianze si hanno inoltre a Padova (*CIL* V, 2828; 2856; Compostella, 1996, 235; Compostella, 1997, 230, fig. 15), Este (Zerbinati, 1982, 201, n. 39a; 233 s., n. 18h; Compostella, 1997, 213, 215), Verona¹¹ e Brescia,¹² con diametri compresi tra i 5 e i 9 m; molto più ampio, ma di destinazione incerta, è un edificio a pianta circolare, con un diametro di ben 30 m, messo in luce a livello delle fondazioni nell'area della necropoli di Bollo, presso Altino (Tirelli, 1997, 182).

Misure campo epigrafico (incompleto): H 48; largh. 102,5.

Misure lettere: Le lettere della prima riga conservata hanno un'altezza di 6 cm, mentre nelle successive tre righe, l'altezza è di 5 cm.

Misure interlinea: L'interlinea tra la prima e la seconda riga è di 7,5 cm, cui seguono due interlinee di 2 cm. La distanza tra l'ultima riga del *titulus* e la cornice inferiore è di 11 cm.

Descrizione cartiglio e scrittura: Il *ductus* è molto regolare e l'impaginazione è accurata.

Trascrizione *fac simile*:

[-----]
 IIII · V · I · DIC · AQVILEIAE
 M · TOSSIO · T · F · POL · RVFO · FRATR[.]
 IIII · VIR · IVR DIC
 Q · TOSSIO · T · F · POL · FRATRI

Testo:

[- Tossius T(iti) f(ilius) Pol(lia tribu) (?) ---]
 (quattuor)v(ir) i(ure) dic(undo) Aquileiae
 M(arco) Tossio T(iti) f(ilio) Pol(lia tribu) Rufo fratr[i]
 (quattuor)vir(o) iur(e) dic(undo)
 Q(uinto) Tossio T(iti) f(ilio) Pol(lia tribu) fratri.

Commento: Un *Tossius*,¹³ quattuorviro ad Aquileia, realizza questo monumento funerario per i fratelli *M. Tossius Rufus*, anch'esso quattuorviro, e *Q. Tossius*. Uno dei tre fratelli reca l'antico e diffuso *cognomen Rufus* (Kajanto, 1982, 30, 64, 65, 229), mentre *Q. Tossius* non presenta il *cognomen*; anche dopo che – tra la fine della Repubblica e l'inizio del Principato – l'uso del *cognomen* era stato generalizzato, sono noti vari altri esempi dei primi decenni del I sec. d.C., di personaggi privi del *cognomen* (Salomies, 1987, 288 ss.; Mainardis, 2003, 561).

Ad eccezione di una *Tosia Gemela* (IA, 681), non si conoscono altre attestazioni del gentilizio *Tossius* ad Aquileia e sono in generale molto rare in tutta l'Italia settentrionale;¹⁴ le menzioni dei *Tossii* si concentrano sostanzialmente nell'area centro-italica e in particolare a Roma.¹⁵ In effetti, l'indicazione della tribù *Pollia* permette di escludere che i *Tossii* fossero di origine aquileiese (Lettich, 2003, n. 256); proprio per questo motivo viene sottolineato nell'iscrizione, che la magistratura del quattuorvirato era stata svolta ad Aquileia.¹⁶ La connessione con un tipo di sepolcro eccezionale come l'edificio a tamburo, di schietta derivazione centro-italica, testimonia certamente l'importanza e ricchezza di questi personaggi.

Datazione: Prima metà del I sec. d.C.

10 Cfr. Verzár-Bass, 1997, 131. Nel Museo Archeologico dell'Istria si conservano varie membrature frammentarie concesse, tutte in calcare istriano: un elemento con architrave a tre fasce e fregio con schema ad *anthemion*, probabilmente di epoca giulio-claudia (Cavalieri Manasse, 1978, 159, n. cat. 130), cui si aggiungono altri tre analoghi frammenti, di esecuzione più rozza (Cavalieri Manasse, 1978, 159, nt. 2); in assenza di dati precisi sul diametro dei monumenti a cui appartenevano tali trabeazioni, esse potrebbero anche essere riferite a *tholoi* su podio.

11 Si tratta di sei titoli funerari e un rilievo con sella e fasci, tutti con superficie curvilinea e diametri compresi tra i 2,50 e 5,10 m, e forse di resti della fondazione di un simile edificio presso la chiesa di S. Fermo Maggiore, cfr. Gibelli De Paolis, 1973, 339 ss., figg. 15 ss.; Cavalieri Manasse, 1997, 258 ss.

12 Oltre al grandioso monumento di via Mantova, si possono riferire a questa tipologia architettonica funeraria, sei lastre e un elemento angolare frammentario, cfr. Cavalieri Manasse, 1990; 1997, 255 ss.

13 Assumendo che il dedicante fosse il primogenito, egli poteva portare il nome del padre *Titus*.

14 Si conoscono alcune testimonianze da Verona (cfr. *CIL* V, 3292; *CIL* V, 3777) e Rimini (cfr. *CIL* XI, 524). In *CIL* V, 3292, *P. Tossius Zosimus, sevir augustalis*, e sua moglie *Tossia Saturnina*, fanno una dedica a Saturno, *CIL* V, 3777 è un'iscrizione funeraria in cui vengono commemorati dei liberti dei *Tossii*. Funeraria è anche l'epigrafe *CIL* XI, 524, dedicata a una *Tossia Legif[---]*. Vi sono poi alcune attestazioni nella *Gallia Narbonensis* (*CIL* XII, 719; *CIL* XII, 5170), nella *Dalmatia* (*ILJug* II, 785 = AE 1990, 788; *ILJug* III, 2200).

15 Cfr. *CIL* VI, 1881 = AE 2001, 169; *CIL* VI, 1955 = AE 1999, 200; *CIL* VI, 7963; *CIL* VI, 15021; *CIL* VI, 18489; *CIL* VI, 20569 = *CLE*, 1027; *CIL* VI, 22298; *CIL* VI, 25215; *CIL* VI, 27309; *CIL* VI, 27559; *CIL* VI, 27560 = *ICUR* II, 4398; *CIL* VI, 27561; *CIL* VI, 27562; *CIL* VI, 27563; *CIL* VI, 34522; *CIL* VI, 36439 = *CLE*, 2225; *CIL* VI, 36440; AE 1913, 193; AE 1956, 143; AE 1979, 199; AE 1981, 194; AE 1993, 653; AE 1994, 202a; AE 1994, 202b; *CIL* X, 5670 = *ILMN* I, 582; *CIL* XI, 6691 = *ILLRP*, 1241; *CIL* XI, 8114; *CIL* XIV, 4093 = *CIL* XV, 2506; *CIL* XV, 1479 = *ILLRP*, 1176. Da queste zone provengono anche *dolii* con bollini dei *Tossii*, cfr. Ciampoltrini, 1992; Gregori, 1994.

16 Sul sistema magistratuale quattuorvirale, cfr. da ultimo Zaccaria, 2003, 303 s., 306 s. (con bibliografia precedente).

2. Dado di altare marginato con iscrizione funeraria

Luogo di conservazione: Museo Archeologico Nazionale di Aquileia (n. inv. 71).

Notizie storiche: Il pezzo è stato probabilmente rinvenuto nel 1734, nello scavo eseguito vicino alla collina della villa von Hinke (Gregorutti, 1890–92, 21) ed è poi stato reimpiegato come sostegno della mensa dell'altare della vicina chiesa di S. Poletto presso Monfalcone. Nel 1880 è stato trasportato al Museo di Aquileia (Maionica, 1880, 2, nt. 3; Gregorutti, 1890–92, 21; IA, 2864).

Fig. 3: Dado di altare marginato con iscrizione funeraria (Museo Archeologico Nazionale di Aquileia, n. inv. 71).

Sl. 3: Uokvirjen oltar z nagrobnim napisom (Nacionalni arheološki muzej v Ogleju, inv. št. 71).

Bibliografia: Maionica, 1880, 2, nt. 3; Gregorutti, 1890–92, 21, 154 s.; *SI*, 185; *ILS*, 2703; Stein, Ritterling, 1932, 201 s.; Ritterling, 1932, 142; Kraft, 1951, 37; *PIR* IV, 294, n. 625; Chantraine, 1967, 91, nt. 123; Domaszewski, Dobson, 1967, 119; Alföldy, 1968, 208; Holder, 1980, 75, 81, n. cat. E18; Saddington, 1980, 33, n. 31; 1982, 59; 1988, 70; *PME* VI, 99, 126; *IA*, 2864; Dexheimer, 1998, 55, 114 s., n. cat. 99, fig. a p. 233; Forni, 1999, n. 854; Spaul, 2000, 64, 252; Lettich, 2003, n. 90.

Materiale: Calcare di Aurisina.

Dimensioni: H 114; largh. 72; prof. 58.

Stato di conservazione: Si conserva solo il corpo dell'altare, mentre mancano sia la base sia il coronamento, lavorati separatamente. La faccia anteriore e i fianchi presentano, in corrispondenza della cornice modanata, molteplici sbrecciature.

Anche questo pezzo dimostra di essere stato rilavorato, quando venne messo in opera nella struttura del "ponte". Nella metà superiore della faccia anteriore, circa nell'asse centrale del blocco, si trova un foro di forma quadrata di 6 cm per lato e 5 cm di profondità, che costituiva certamente l'alloggiamento di un perno. Il lato posteriore, solamente sbozzato, è invece caratterizzato da due grandi incavi per grappe¹⁷: uno è situato alla base del limite sinistro del blocco (H 16; largh. 11 cm), l'altro all'estremità destra del limite superiore (H 11; largh. 14 cm).

Descrizione: Il lato anteriore del blocco parallelepipedo, che costituiva il corpo dell'altare funerario, è profilato da una semplice cornice modanata (listello e gola rovescia) che delimita anche lo specchio epigrafico, quasi interamente occupato dal *titulus*. La stessa cornice si trova anche sulle facce laterali, non decorate, ma ben levigate. La superficie posteriore del blocco si presenta solamente sbozzata, mentre il lato superiore è lavorato a gradina ed è caratterizzato al centro da un foro quadrato di 13 cm per lato, con una profondità di ca. 9 cm, il quale presenta – nella parte inferiore – la risega di un restringimento;¹⁸ la parte superiore, più ampia del foro, è ben lavorata e liscia, quella inferiore appare meno rifiata.

Commento: Si tratta del corpo di un'ara funeraria con semplice cornice modanata (listello, gola rovescia), con la fronte destinata unicamente all'iscrizione e le facce laterali, profilate, prive di ornamentazione.¹⁹ Base e coronamento erano lavorati separatamente²⁰ e non si

sono conservati. La tipologia dell'altare funerario marginato semplice, che costituisce la "Grundform" delle are sepolcrali, ha un'ampia diffusione (Boschung, 1987, 14 ss.; Matijašić, 1997, 107; Dexheimer, 1998, 10 ss.) e appare attestata dall'epoca claudia.²¹

L'incavo quadrato presente nel lato superiore va probabilmente identificato con il foro di alloggiamento di un perno, che univa il corpo dell'altare al suo coronamento (Dexheimer, 1998, 5). Bisogna però sottolineare che si tratta di un tipo di foro particolare, diverso dai più usuali alloggiamenti per perni impiegati negli altari funerari, spesso di più ridotte dimensioni e raramente presenti singolarmente (Dexheimer, 1998, 4). Un incavo simile, più ampio e caratterizzato solo su tre lati dalla risega di restringimento, si trova in un altro esemplare nord-italico, ossia nell'altare funerario tergestino di *C. Vibius Valens* (prima metà del II sec. d.C.), il quale era reimpiegato nell'altare di S. Giovanni Battista nella cattedrale di San Giusto (Dexheimer, 1998, 84 s., n. cat. 31). Confrontabili sono inoltre gli incavi osservati da E. Schraudolph nella parte sommitale di alcuni altari votivi, utili all'inserimento di un *focus* metallico, adoperato per i sacrifici (Schraudolph, 1993, 26). Una connessione con simili apprestamenti pare però potersi escludere, dato che non sembrano essere attestati sacrifici a combustione in ambito sepolcrale e poiché sia l'ara in questione sia quella tergestina hanno un'altezza tale da rendere improbabile un loro utilizzo pratico (Dexheimer, 1998, 5).

Misure campo epigrafico: H 95; largh. 56.

Misure lettere: Le lettere della prima riga raggiungono un'altezza di 7 cm, quelle della seconda riga 6 cm; seguono sette righe con lettere alte 4,5 cm; le ultime tre righe hanno lettere alte rispettivamente 5 cm, 4 cm e 3,5 cm.

Misure interlinea: La prima riga si dispone ad appena 2 cm dal limite dello specchio epigrafico; tra la prima e la seconda riga dell'iscrizione, l'interlinea è di 2,5 cm. Le seguenti sette interlinee sono di 1,5 cm. Tra la nona e la decima riga, l'interlinea è di 5 cm e seguono due interlinee di 2 cm. L'ultima riga è situata a 9 cm dalla cornice inferiore.

Descrizione cartiglio e scrittura: *Ductus* molto regolare, dei primi decenni del I sec. d.C. Alcune lettere sono apicate (v. 1: V e O; v. 2: O; v. 4: A; v. 6: O di UBIOR). Ai numerali si sovrappone un trattino.

17 Questi incavi sono contraddistinti rispettivamente da due approfondimenti circolari.

18 Nella parte inferiore, l'incavo ha un'ampiezza di ca. 10 cm per lato.

19 Esse potevano presentare una decorazione realizzata in pittura, cfr. Dexheimer, 1998, 11.

20 Per i procedimenti di lavorazione degli altari funerari v. Dexheimer, 1998, 3 s.

21 Cfr. Boschung 1987, 19, 54. Nonostante si tratti della forma più semplice degli altari funerari, essa appare preceduta cronologicamente da altri tipi, databili a partire dall'epoca augustea, cfr. Boschung, 1987, 53.

Trascrizione *fac simile*:

TI · IVLIO · C · F
 FAB · VIATORI
 SVPRA[.] COH · III
 LVSITANORVM
 IIII · VIR · IVR · DIC
 PRAEF · COH · VBIOR
 EQVITATAE
 ERBONIAE · SEX · F
 GRATAE · VXORI
 C · IVLIVS · AVG · L
 LINVS · FILIO · ET
 NVRVI

Testo:

Ti(berio) Iulio C(ai) f(ilio)
 Fab(ia tribu) Viatori
 subpra[ef(ecto)] coh(ortis) III
 Lusitanorum,
 (quattuor)vir(o) iur(e) dic(undo),
 praef(ecto) coh(ortis) Ubior(um)
 equitatae,
 Erboniae Sex(ti) f(iliae)
 Gratae uxori.
 C(aius) Iulius Aug(usti) I(ibertus)
 Linus filio et
 nurui.

Commento: Il liberto imperiale *C. Iulius Linus* realizza questo monumento funerario per il figlio *Ti. Iulius Viator*, dalla brillante carriera equestre, e per la nuora ingenua *Erbonia Grata*. Il padre *C. Iulius Linus* fu manomesso sotto Augusto; il figlio mutuò il *praenomen* dall'imperatore Tiberio (ILS 2703; Chantraine, 1967, 91, n. 123). Il *cognomen* grecanico *Linus* è attestato a Roma dall'epoca augustea, fra schiavi e liberti, anche imperiali (Solin, 2003, 543); il *cognomen* del figlio *Viator*, in uso dall'epoca imperiale e molto raro in ambito libertino (Kajanto, 1982, 96, 362), è più volte attestato nella Cisalpina (CIL V, 1008; 4249; 4442; 4764; 5282; 6468; 6654; 6853; 7381; 8234; IA, 1049) e in particolare anche ad Aquileia CIL V, 1008 = IA, 617; CIL V, 8234 = IA, 271; IA, 1049).

La famiglia di appartenenza della moglie ingenua di *Ti. Iulius Viator*, la *gens Erbonia*, è attestata complessivamente otto volte ad Aquileia e, a eccezione della nostra *Erbonia Grata*, si tratta esclusivamente di liberti, di cui 4 manomessi da un *Sextus Erbonius*. Liberti degli *Erboni* sono precocemente attestati fra i membri delle magistrature vicaniche di Zuglio ed erano probabilmente coinvolte nelle attività commerciali e produttive di quel

territorio (Mainardis, 1994, 85); il *cognomen Grata*, diffuso sia per ingenui sia per liberti (Kajanto, 1982, 72, 282), è frequente anche ad Aquileia.

Quale discendente di un liberto della *gens Iulia*, *Ti. Iulius Viator* è membro della tribù *Fabia* (Forni, 1999, n. 854). Sotto Tiberio, diviene sottoprefetto della coorte III dei Lusitani, quattuorviro ad Aquileia e prefetto della *cohors Ubiorum equitata* (cfr. Ritterling, 1932, 142; Kraft, 1951, 36; PIR IV, 294, n. 625; Alföldy, 1968, 112, 208; PME I, n. 139; Holder, 1980, 81; Saddington, 1980, 33, n. 31; 1982, 59; 1988, 70; PME VI, 99, 126), (ossia di una coorte mista composta per due terzi di fanteria e un terzo di cavalleria, cfr. Lettich, 2003, 61). Entrambe queste coorti sono attestate epigraficamente fin dall'epoca tiberiana (Saddington, 1982, 59). Riguardo alla coorte degli *Ubii*, istituita verosimilmente sotto Augusto (Alföldy, 1968, 73 s.), si dispone di poche informazioni, soprattutto per quanto riguarda il luogo di stanziamento nel corso del I sec. d.C (Spaul, 2000, 252 s.).²² La *cohors III Lusitanorum* venne istituita, come le altre coorti dei Lusitani, all'inizio dell'epoca imperiale; nel I sec. d.C. è di stanza nella *Germania Inferior* sul fronte del basso Reno, dall'epoca traiana in Pannonia (Kraft, 1951, 180; Alföldy, 1968, 65 s.; Spaul, 2000, 64; sulle truppe attive in Pannonia, v. Lörincz, Alföldy, 2003). Le coorti dei Lusitani vengono condotte in Italia nel 69 d.C., insieme a quelle dei Galli e dei Britanni, da *A. Caecina Alienus*, comandante vitelliano dell'esercito della *Germania Superior* (Tac. hist. I 70), ma non è chiaro se vi era compresa anche la III coorte dei Lusitani. Compare in un'altra iscrizione di Aquileia di epoca giulio-claudia, di un *ignotus*, identificato da alcuni con lo stesso *Ti. Iulius Viator* (manca però anche il rango detenuto nella coorte dei Lusitani), che viene definito inoltre "curator pro praefecto) cohoretis I Astur(um)" (Stein, Ritterling, 1932, 201 s.; Alföldy, 1968, 65 s., n. 139; PME I, 933; Holder, 1980, 81; IA, 123).

La carica del *subpraefectus cohortis* è menzionata raramente e solo in epoca pre-flavia; la più antica testimonianza di questa carica è comunque proprio l'epigrafe in questione (Domaszewski, Dobson, 1967, 119; Holder, 1980, 81). Un *C. Iulius Capito*, *subpraefectus equitum*, è citato in un'epigrafe aquileiese della prima metà del I sec. d.C. (Brusin, 1930, 445; AE 1931, n. 97; PME I, n. 39; Holder, 1980, 81); *M. Iulius Sabinus*, figlio di un *Ti.*, *subpraefectus alae Scubulorum*, compare in un'iscrizione aquileiese di epoca claudiano-neroniana (PME I, n. 117; Holder, 1980, 81; IA, 2813). Ad Aquileia si conoscono dunque complessivamente tre sottoprefetti di reggimenti ausiliari, tutti discendenti di liberti imperiali, e un *curator pro praefecto*; oltre a que

22 Cfr. anche Stein, Ritterling, 1932, 221; Alföldy, 1968, 73 s.; Saddington, 1982, 252, che suppongono fosse stazionata nella *Germania Inferior* fino alla rivolta dei Batavi nel 70 d.C. (Tac. hist. IV 28), per essere in seguito trasferita nelle province danubiane.

sti, è noto solamente un altro *subpraefectus equitum alae Agrippianae* menzionato in un'iscrizione di Grenoble (CIL XII, 2231; PME I, n. 5; Holder, 1980, 81). Probabilmente, questa carica compare con una certa frequenza ad Aquileia, poiché essa serviva spesso da base militare per le armate illiriche, e risale forse ad un periodo di sperimentazione nelle strutture di comando, riferibile alla prima epoca imperiale (Saddington, 1988, 71 ss.).

In conclusione si può osservare che l'iscrizione testimonia dunque un "significativo esempio di mobilità sociale" (Lettich, 2003, n. 90), in cui il figlio di uno schiavo affrancato, sia pure imperiale, arriva ad occupare nella carriera equestre la *praefectura cohortis* e ad Aquileia il quattuorvirato".

Datazione: Epoca claudia.

3. Stele parallelepipedica pseudo-architettonica con iscrizione funeraria

Luogo di conservazione: Museo Archeologico Nazionale di Aquileia (senza n. inv.)

Notizie storiche: La stele è stata trovata nel 1762, nello scavo eseguito dal conte Gherardi ai piedi del colle Zochet²³ ed è poi stata conservata nella sua casa di Ronchi dei Legionari,²⁴ per essere in seguito trasferita al Museo di Aquileia.

Bibliografia: Del Ben, 2001, 143; Berini, 1826, 18; Kandler, 1869–70, 128; CIL V, 1460; Gregorutti, 1890–92, 21 s.; Panciera, 1970, 101; Lettich, 2003, n. 378.

Materiale: Calcare di Aurisina.

Dimensioni: H 173; largh. 64; prof. 19.

Stato di conservazione: La superficie anteriore della stele è ben conservata. Il lato posteriore si presenta rilavorato: da sinistra verso destra si nota una progressiva diminuzione dello spessore della lastra, alla quale si ri-

Fig. 4: Stele parallelepipedica pseudo-architettonica con iscrizione funeraria (Museo Archeologico Nazionale di Aquileia, senza n. inv.).

Sl. 4: Psevdoarhitektonika stela paralelepipedne oblike z nagrobnim napisom (Nacionalni arheološki muzej v Ogleju, brez inv. št.).

²³ Cfr. Del Ben, 2001, 143; Gregorutti, 1890–92, 21 s. (secondo una scheda di G. G. Liruti); Kandler, 1869–70, 128. Il Berini riporta invece la notizia che il pezzo in questione sarebbe stato rinvenuto presso il Lago di Pietrarossa (Berini, 1826, 18, nt. a).

²⁴ Cfr. Del Ben, 2001, 143; Berini, 1826, 18, nt. a; CIL V, 1460 (da un manoscritto del Cortenovis); Gregorutti, 1890–92, 21 s. (secondo una scheda di G. G. Liruti); Panciera, 1970, 101 (secondo un manoscritto di G. Asquini); Kandler, 1869–70, 128.

collega, lungo l'estremità destra dell'elemento, una risega di 10 cm di larghezza e ca. 5 cm di profondità. In prossimità della risega, si dispongono – nella parte ribassata della superficie e all'incirca a metà altezza della lastra – due fori quadrati di ca. 7 cm per lato, riempiti di uno strato di consolidamento moderno. Vi sono dunque, anche in questo pezzo, evidenti tracce riferibili ad un suo reimpiego nella struttura del "ponte": la risega può forse essere interpretata come una specie di calettatura, mentre i fori erano certamente finalizzati all'alloggiamento di perni. Sia sui lati sia posteriormente, le superfici si presentano logorate dall'erosione.

Descrizione: Si tratta di una stele parallelepipedo pseudoarchitettonica, priva di cornice, con frontone profilato da un listello liscio, decorato da una rosetta centrale a quattro petali e bulbo a bottonecino e da acroteri laterali a palmetta a tre lobi. Il campo epigrafico si dispone al di sotto del timpano ed è per buona parte occupato dal *titulus*.

Commento: La tipologia della stele pseudoarchitettonica con timpano e triangoli acroteriali decorati compare all'inizio del I sec. d.C.²⁵ I motivi decorativi più diffusi in questo tipo, ampiamente attestati per tutto il I sec. d.C., sono proprio la rosetta nel campo del timpano²⁶ e le palmette acroteriali variamente stilizzate (Chiesa, 1953–54, 74). In *Histria*, le stele pseudoarchitettoniche senza cornice (tipo IIa2 della tipologia messa a punto da A. Starac) sono diffuse tra la seconda metà del I sec. a.C. e la prima metà del I sec. d.C.; esse scompaiono con la fine del I sec. d.C. Stele di questo tipo, eseguite con maggiore accuratezza, con il frontone profilato e con acroteri e rosetta a rilievo, sono sporadicamente attestate lungo la costa occidentale dell'Istria e sono particolarmente popolari nel periodo giulio-claudio (Starac, 2000, 67, 107 s., tavola cronologica a p. 116, cartina 7).

La stele in esame appartiene chiaramente ad una produzione in serie, in cui solamente l'iscrizione determinava una caratterizzazione individuale. Il considerevole spessore del pezzo, pari a 19 cm, corrisponde a quello delle più antiche produzioni stelari aquileiesi.²⁷

Misure campo epigrafico: H 150; largh. 64.

Misure lettere: Nella prima riga le lettere hanno un'altezza di 8–9,5 cm. Nelle seguenti quattro righe l'altezza delle lettere è di 6 cm. La sesta riga, inserita posteriormente, ha lettere alte solamente 2 cm. L'altezza delle lettere è di 5,5 cm nelle righe 7, 8 e 9, e passa a 6 cm nell'ultima riga.

25 Le stele funerarie aquileiesi si distribuiscono con un'ampia varietà tipologica su un prolungato arco temporale, che va dalla fine del I sec. a.C. al IV sec. d.C.; tranne due eccezioni, esse sono tutte in calcare d'Aurisina o pietra d'Istria (Chiesa, 1953–54, 71 s., nt. 2). Sulle stele decorate aquileiesi v. anche Hedin, 1987.

26 Sul significato della rosetta, legato ad un'escatologiastellare, luni-solare e divina, nota nel mondo greco fin dal IV sec. a.C., v. Salvati, 1966, 33 ss.

27 Le più antiche stele di Aquileia (della fine del I sec. a.C.) presentano uno spessore maggiore rispetto a quelle posteriori (ca. 20 cm rispetto 10–15 cm), cfr. Chiesa, 1953–54, 71 s., nt. 2.

28 Per un confronto con la situazione a Roma v. Eck, 1987, 63 s.

Misure interlinea: La prima riga si dispone a 10 cm dal limite del campo epigrafico e le prime quattro interlinee hanno un'altezza di 4 cm. L'interlinea tra la quinta e la sesta, e tra la sesta e la settima riga, è pari a ca. 1 cm. Seguono due interlinee di 2,5 cm e una di 4 cm. L'ultima riga è posta a 50 cm dal limite inferiore della lastra.

Descrizione cartiglio e scrittura: Il *ductus* è regolare.

Trascrizione *fac simile*:

L · VINISIVS · T · L · L ·
ALEXANDER
V · F · SIBI · ET · SVIS
VINISIAE · T · L · L ·
PRIMAE · ET
IVLIAE · C · L · METHE · DELICATAE · SVAE · ET
INACHO · FILIO
L · VINVSIO · FLORO · L ·
VINVSIAI · CORINNAI · L ·
L · M · Q · V · P · Q · XX ·

Testo:

L(ucius) Vinisius T(iti et) L(uci) I(ibertus)
Alexander
v(ivus) f(ecit) sibi et suis,
Vinisiae T(iti et) L(uci) I(ibertae)
Primae et
Iuliae C(ai) I(ibertae) Metha delicatae suae et
Inacho filio,
L(ucio) Vinusio Floro I(iberto),
Vinusiai Corinnae I(ibertai).
L(ocus) m(onumenti) q(uoquo) v(ersus) p(edum)
q(uadratorum) XX.

Commento: Il liberto *L. Vinisius Alexander* realizza questo monumento funerario per sé, per sua moglie *Vinisia Prima* (anch'essa una schiava affrancata), per il figlio *Inachus*, per i liberti *L. Vinisius Florus* e *Vinisia Corinna*, cui si aggiunge in un secondo momento la liberta *Iulia Metha*, sua "delicata". Il recinto è di 20 piedi per lato (ca. 6x6 m) e presenta dunque dimensioni piuttosto comuni in ambito aquileiese (cfr. Calderini, 1930, CXXXI ss., 431 ss.; Hope 2001, 10, nt. 67).²⁸

L. Vinisius Alexander e *Vinisia Prima* sono liberti di due patroni *Titus* e *Lucius Vinisius*, che li avevano posseduti in comproprietà. Liberti della stessa famiglia sono anche *L. Vinisius Florus* e *Vinisia Corinna*, i cui nomi sono però riportati in versione arcaizzante (vv. 8–9:

Vinusio per *Vinizio* e *Vinusiai Corinnai* per *Vinisiae Corinnae*). I *cognomina* di questi personaggi sono tutti nomi frequenti in ambito servile e libertino (per *Alexander* cfr. Solin, 2003, 191 ss., 204 s.; per *Prima* cfr. Solin, 1996, 144 ss.; per *Florus* cfr. Solin, 1996, 50; per *Corinna* cfr. Solin, 2003, 256 s.). I *Vinisii* sono piuttosto rari ad Aquileia: vi sono soltanto altre quattro attestazioni, di cui due nuovamente di ambito libertino. Anche *Iulia Methe* è una liberta, che apparteneva però ad un altro patrono, ossia ad un *C. Iulius*. Il grecanico *Methe* (da notare anche al v. 6 il dativo con la desinenza grecizzante *Methe* dal nominativo *Methe*) non è menzionato in altre iscrizioni aquileiesi, ma risulta in uso a Roma dall'epoca augustea, ovviamente in ambito servile e libertino (Solin, 2003, 1334). Il nome greco *Inachus* è testimoniato più volte a Roma (Solin, 2003, 696, 1464), mentre non vi sono altre attestazioni ad Aquileia.

L'appellativo "*delicata sua*" costituisce un termine tecnico, non un tenero vezzeggiativo; si fa infatti riferimento alla specifica categoria dei servi "*delicati*", menzionati anche in altre iscrizioni aquileiesi (Lettich, 2003, nn. 91, 173, 333, 368, 378, 381, 448). "*Delicati*" erano definiti per lo più schiavi giovani o addirittura impuberi, che dovevano rivestire una funzione particolare all'interno della famiglia. Secondo l'opinione tradizionale essi non svolgevano lavori manuali, ma erano addetti all'intrattenimento (*DizEp.* II.2, 1594 ss., s. v. *Delicatus*). Il Brusin li identifica invece come camerieri personali dei padroni (*IA*, 1037). Una cosa certa è che questa qualifica veniva ottenuta in tenera età; in un'altra epigrafe proveniente dagli scavi del "ponte" di Ronchi, quella di *L. Titius Graptus* (Lettich, 2003, n. 378; cfr. la seguente scheda), il *delicatus Primitivus* muore infatti a sette anni e in un'iscrizione rinvenuta presso Aquileia, nell'alveo del fiume Natissa, un *delicatus* risulta deceduto addirittura a quattro anni (Lettich, 2003, n. 368). Pare inoltre che essi assumessero un'importanza notevole all'interno della famiglia: nell'epigrafe in esame e in quella di *L. Titius Graptus* (Lettich, 2003, n. 378), i *delicati* sono anteposti, nell'ordine di elencazione, ai figli (Lettich, 2003, 230); nell'iscrizione di *L. Vinisius Alexander*, la linea con menzione di *Iulia Methe* è però inserita in un secondo momento e la scelta del luogo appare obbligata, dato che le interlinee delle successive righe presentano un'altezza minore.

Datazione: Prima metà del I sec. d.C.

4. Blocco parallelepipedo marginato con iscrizione funeraria

Luogo di conservazione: Museo Archeologico Nazionale di Aquileia (n. inv. 1295)

Notizie storiche: Rinvenuto nel 1734, nello scavo eseguito vicino alla collina della villa von Hinke, il pezzo venne messo in opera alla base del campanile della chiesa di S. Poletto di Monfalcone (Del Ben, 2001, 142;

Berini, 1826, 18, nt. a; Kandler, 1869–70, 128; Gregorutti, 1890–92, 21). Dopo la parziale demolizione della chiesa, è stato portato al Museo di Aquileia (Gregorutti, 1890–92, 21).

Bibliografia: Bertoli, 1739, 223; Del Ben, 2001, 142; Berini, 1826, 18; Kandler, 1869–70, 128; *CIL* V, 1410; *SI*, 101; Gregorutti, 1890–92, 21; Lettich, 2003, n. 333.

Materiale: Calcare.

Dimensioni: H 140; largh. 62; prof. 32.

Stato di conservazione: La cornice del campo epigrafico è sbrecciata in alcuni punti e il pezzo mostra, nel complesso, evidenti segni di erosione. In particolare il lato posteriore si presenta fortemente consumato e danneggiato; lungo il suo limite sinistro, si dispone a ca. metà altezza del blocco, un incavo di 9 cm di larghezza. Sia sui lati sia sulla superficie anteriore, si scorgono tracce di malta. L'incavo nella superficie posteriore, che costituisce l'alloggiamento di un grappa, venne probabilmente realizzato quando la stele fu reimpiegata nel "ponte". Le tracce di malta potrebbero invece essere riferite all'epoca moderna, quando il pezzo – estratto dalla struttura del "ponte" – venne messo in opera nella chiesa di S. Poletto.

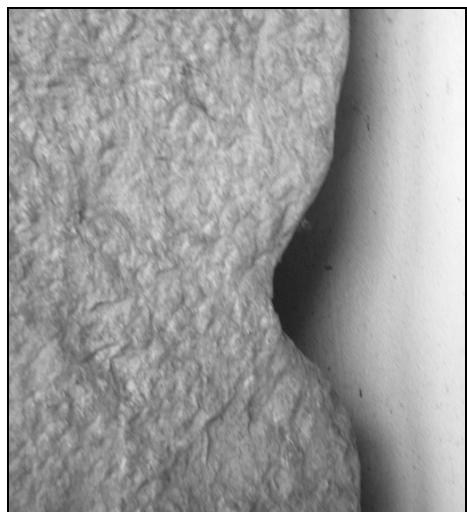
Descrizione: Si tratta di un blocco parallelepipedo con semplice cornice modanata (listello e gola rovescia). Il campo epigrafico è per buona parte occupato dal *titulus*.

Commento: Questo blocco corrisponde alla tipologia classificata dalla Starac come "stele parallelepipedica marginata" (tipo If), che in *Histria* è attestato con solo nove esemplari, databili tra l'ultimo quarto del I sec. a.C. e il III sec. d.C. Gli esemplari più antichi, riferibili ai decenni attorno all'inizio dell'era volgare, provengono da Krtinga/Corridico (nell'Istria centrale) e da Novigrad/Cittanova (nell'Istria nord-occidentale) e "hanno avuto origine sotto gli influssi e nell'ambiente dei più antichi immigrati italici in epoca augustea"; stele di questo tipo si concentrano poi nella colonia di Pola, con uno sviluppo inquadrabile tra il II e il III sec. d.C., probabilmente sotto l'influsso delle are sepolcrali di minori dimensioni molto diffuse in questo centro (Starac, 2000, 66, 107, tavola cronologica a p. 116, cartina 5). Si tratta evidentemente di un tipo prodotto in serie.

Misure del campo epigrafico: H 120; largh. 39.

Misure lettere: L'altezza delle lettere varia da una riga all'altra (prima riga 6 cm; seconda 4; terza 3; quarta 2,5; quinta 3; sesta e settima 2,5; ottava 4; nona 3; decima e undicesima 4).

Misure interlinea: La prima riga è posta a 9 cm dal limite dello specchio epigrafico. L'interlinea tra la prima e la seconda, e tra la seconda e la terza riga è di 3 cm. Seguono interlinee di 1 cm, 3 cm, 2 cm e 3 cm. Tra la settima e l'ottava riga, l'interlinea è di 6 cm e passa nelle ultime righe a 3 cm, 0,5 cm e 3 cm. L'ultima riga è posta a 46 cm dalla cornice inferiore.

Fig. 5: Blocco parallelepipedo marginato con iscrizione funeraria (Museo Archeologico Nazionale di Aquileia, n. inv. 1295).

Sl. 5: Uokvirjen blok paralelepipedne oblike z nagrobnim napisom (Nacionalni arheološki muzej v Ogleju, inv. št. 1295).

Descrizione cartiglio e scrittura: Il *ductus* è regolare. La desinenza NA di PAVLINA (v. 3) è in legatura. La seconda I di FILIS è *longa*.

Trascrizione *fac simile*:

L · TITIVS · L
LIB · GRAPTVS
ET · BARBIA · PAVLINA
V · F · SIBI · ET · PRIMITIVO
DELICATO · ANN · VII
ET · GRAPHICE · ET
DAPHNO FILIS
L · M · IN · F · P · XVI
IN · AGR · P · XX
LIB · ET · LI
H · M · H · N · S

Testo:

L(ucius) Titius L(uci)
lib(ertus) Graptus
et Barbia Paulina
v(iv) f(ecerunt) sibi et Primitivo
delicato an(norum) VII
et Graphice et
Daphno filiis.
L(ocus) m(onumenti) in f(ronde) p(edum) XVI
in ag(rum) p(edum) XX.
L(i)b(ertis) et li(bertabus).
L(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur).

Commento: Il libero *L. Titius Graptus* e l'ingenua *Barbia Paulina* realizzano questo monumento funerario per sé, per *Primitivus* (di sette anni) loro servo *delicatus* (cfr. la scheda precedente), per i figli di condizione servile *Graphice* e *Daphnus*, per i liberti e le liberte. L'area del recinto è di 16x20 piedi (ca. 4,8x6 m), che corrisponde alle dimensioni più consuete per i recinti funerari aquileiesi (Calderini, 1930, CXXXI ss., in particolare CXXXIV, 431 ss.; Hope, 2001, 10, nt. 67).

Il gentilizio *Titius* è molto diffuso ad Aquileia (37 attestazioni, fra cui 16 con il *praenomen Lucius*) ed è attestato, già in epoca repubblicana, fra i notabili della città di Aquileia (Bandelli, 1983, 196, n. 14, 199, n. 29; 1984, 222, nn. 36, 47; 1988, 103, n. 38; 105, n. 49; 152, n. 15; 159 s., n. 32; Chiabà, 2003, 105). L'iscrizione funeraria *CIL V*, 1414 di una *Titia Lale*, con menzione di un recinto di ben 122x60 piedi, proviene dalla vicina Marcelliana, presso Monfalcone. Da Monfalcone provengono inoltre *fistulae*, fabbricate ad Aquileia da *L. Titius Musae/L. Titius* (*CIL V*, 8117 = Buora, 1980, 67, n. 7; *SI*, 1082 = Buora, 1980, 67, n. 6; sulle *fistulae aquariae* di Aquileia v. anche Zaccaria, 1992a; 2003, 312, nt. 129). Fin dall'inizio del I sec. d.C., si dimostrano attivi nella produzione aquileiese di laterizi, anche di vasta esportazione (Buora, 1985, 222, 225; Matjašić, 1987, 516, 521; Furlan, 1993, 199, Righini et

al., 1993, 66, 80; Zaccaria, Župančič, 1993, 148 s.; Žbona-Trkman, 1993, 187 s., 190). Il gentilizio della moglie ingenua, *Barbius*, è molto diffuso in area venetica e ad Aquileia si contano ben 47 attestazioni, alcune già dell'epoca repubblicana (Untermann, 1961, parr. 208.9, 210, 214 e s. v. RVTABA e Karte 15).²⁹ Qui, l'interesse economico della famiglia "si concentrava intorno all'edilizia" (Šašel, 1987, 148) e in particolare intorno alle figline (Furlan, 1993, 199, 200, 203; Righini et al., 1993, 64, 80; Zaccaria, Župančič, 1993, 139; Gomezel, 1996, *passim*; Zaccaria, Gomezel, 2000, 286 ss.). I membri di tale *gens* appaiono inoltre diffusi, nel corso del I sec. a.C., nel Norico, con interessi radicati nel commercio e forse anche nella metallurgia, ma principalmente nella produzione di laterizi e nell'attività edile. L'orientamento commerciale era rivolto verso le coste adriatiche e verso il Norico (Šašel, 1987, 147 s.). Nonostante la vivacità economica di questa famiglia, essa non sembra rappresentata nei gruppi dirigenti del centro di Aquileia (Nonnis, 1999, 85 s.).

Il *cognomen* grecanico *Graptus* è tipicamente di ambito servile e libertino (Solin, 2003, 1255 s.; v. anche CIL V, 182; 1831; 2428; 7062; IA, 1474), così anche gli idionimi dei figli di condizione servile *Graphice* (da notare al v. 6 il dativo *Graphice* dal nominativo *Graphice*, Cfr. Solin, 2003, 1257 s.),³⁰ che riprende il *cognomen* del padre, e *Daphnus* (Solin, 2003, 1164 ss.),³¹ nonché *Primitivus* (Kajanto, 1982, 77, 134; Solin, 1996, 147 s.). Il *cognomen* della moglie *Paulina* è molto comune.³²

Datazione: Prima metà del I sec. d.C.

5. Soffitto/architrave con iscrizione funeraria

Notizie storiche: Il pezzo è stato probabilmente rinvenuto nello scavo effettuato da G. B. Dottori nel campo di F. Toscano (1770), presso l'incrocio delle strade per Vermegliano e Selz.³³ È poi stato murato nella chiesa di S. Leonardo di Ronchi (cfr. Panciera, 1970, 93 (da un manoscritto dell'Asquini); Berini 1826, 18); in occasione della demolizione della chiesa (1817), è stato portato nel cortile della casa colonica Labrosse della famiglia Pontgibaud, per essere in seguito inserito in una chiusa

del mulino Nordis di S. Canziano (Gregorutti 1890–92, 23, 150). Da allora l'epigrafe risulta dispersa.

Bibliografia: Del Ben, 2001, 154; Berini, 1826, 18 s., nt. a; Kandler, 1869/70, 128; CIL V, 949; Gregorutti, 1890–92, 23, 150 ss.; Calderini, 1930, 278; Degrassi, 1962, 802 ss.; DizEp. IV, 262, s. v. *Iurator*; Panciera, 1970, 93; IA, 3493; Bassignano, 1991, 520, n. 3; Zaccaria, 1991a, 59 s.; Zaccaria, 1992b, 155; Zaccaria, 1994, 325 s.; Zaccaria, 2003, 324.

Dimensioni: H/prof. "1 piede veneto" (35 cm); largh. "5 piedi veneti" (174 cm) (Berini, 1826, 19, nt. a).

Stato di conservazione: L'iscrizione risulta lacunosa nella prima riga e nel margine destro. Come si intuisce dal disegno del Pirona, anche la decorazione sul lato inferiore del blocco era frammentaria: manca la porzione posteriore del cassetto (con una parte del fiorone e della profilatura). Per motivi tipologici, si deve inoltre presupporre la ripetizione a reticolo del modulo del cassetto. È probabile che l'elemento sia stato rilavorato, quando fu reimpiegato nella struttura del "ponte" oppure in seguito, quando fu messo in opera nella chiesa di S. Leonardo.

Descrizione: "Mensola lunga cinque piedi e larga uno per ogni verso. La facciata di sotto indica di essere stata per metà incassata nel muro, sull'altra metà ha esso per armamento un incavo quadrangolare terminato in tre de' suoi margini da una cornice e fregiato nel mezzo da un fiorone a rilievo. La facciata del lato destro fu destinata interamente alla iscrizione" (Berini, 1826, 19, nt. a).

In base alla descrizione del Berini e al disegno del Pirona, si trattava di un grande blocco parallelepipedo frammentario, con la fronte iscritta e la faccia inferiore decorata da un cassetto, con incorniciatura liscia e profilo interno a *kyma* ionico. Gli ovoli sono di forma ovale allungata, con terminazione appuntita e sgusci strettamente aderenti, e sono tagliati superiormente. L'elemento intermedio tra gli ovoli, indicato solo una volta nel disegno del Pirona, è probabilmente costituito da una lancia; l'elemento angolare è formato da una fogliolina. Il cassetto è occupato al centro da un fiorone con petali acantizzanti.

Commento: Il pezzo costituiva verosimilmente il soffitto/architrave³⁴ di un'edicola funeraria su podio;³⁵ tale

29 Per la discussione sull'origine della famiglia e rimandi bibliografici, cfr. Chiabà, 2003, 94, nt. 71.

30 Ad Aquileia è testimoniato solo un *Graphicus* (IA, 1003).

31 Ad Aquileia si conoscono soltanto due *Daphne* (IA, 1126 e 1494) e un *Daphnis* (IA, 1354).

32 Sul *cognomen* v. Kajanto, 1982, 244. *Paulinus* è attestato 4/5 volte ad Aquileia.

33 Cfr. Del Ben, 2001, 154; Kandler, 1869/70, 128; Gregorutti, 1890–92, 23. In un manoscritto di P. Kandler, conservato nella Biblioteca Civica di Udine, viene invece riportato come luogo di ritrovamento il Lago di Pietrarossa (cfr. IA, 3493).

34 Un soffitto a lacunari di epoca claudia, con iscrizione funeraria nella faccia anteriore, si conserva, ad esempio, nel Museo Nazionale Concordiese di Portogruaro, cfr. Compostella, 1996, 103 e 98, fig. 18.

35 Per un inquadramento della tipologia, riferibile alla "Mausoleumsgrundform", v. soprattutto Verzár, 1974, 419 ss.; Gabelmann, 1977, 107 ss.; Gabelmann, 1979, 8 ss.; Kockel, 1983, 28 ss.; Kovacovics, 1983, 19 ss.; Fedak, 1990; Hesberg, 1994, 144 ss.; Compostella, 1996, 34 ss.; Gros, 2001, 399 ss.

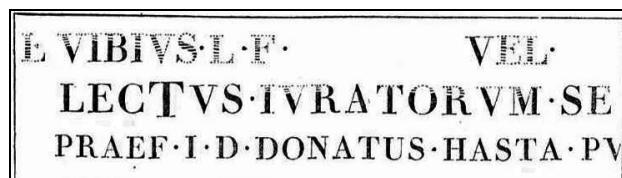
tipologia è attestata – sostanzialmente in epoca augustea – sia ad Aquileia³⁶ sia in tutta la *X Regio*.³⁷

Il disegno del Pirona non permette una valutazione stilistica dell'elemento. Indicativamente, si può attribuire il pezzo alla prima epoca imperiale, dato il tipo di cassettoni con profilo interno ad ovoli, con probabile presenza della lancia quale elemento intermedio del *kyma*; esso è "di schietta derivazione classica" ed è presente "nelle più ricche decorazioni di edifici augustei di Roma" (Cavalieri Manasse, 1978, 144, con rimandi bibliografici), nonché nei blocchi di una cornice di Pola, datata in epoca augustea/tiberiana (Cavalieri Manasse, 1978, 142 ss.; n. 114; tavv. 51, 52). Nella medesima cornice si ritrova anche la resa acantizzante dei petali del fiorone centrale, presente anche in un'altra cornice di Pola di età giulio-claudia (Cavalieri Manasse, 1978, 145 ss.; n. 115; tavv. 53), in cui è utilizzata la stessa soluzione angolare a fogliolina del *kyma* ionico, che qui inquadra mensole e cassettoni. Per il fiore con petali a foglie d'acanto si veda anche il soffitto del monumento funerario aquileiese dei *Curii*, databile in epoca giulio-claudia (Cavalieri Manasse, 1978, 84, n. 46, tav. 21.1).

L'impiego, in un'architettura funeraria, di questo tipo di lacunare molto elaborato, appare notevole; per qualità e raffinatezza, è forse possibile un raffronto con i cassettoni, profilati da *kyma* lesbio, della cornice dell'Ottagono di Pola, datato al primo quarto del I sec. d.C. (Fischer, 1996, 143 ss., n. cat. SUB 13, tavv. 38.b, 39.a–c).

Descrizione cartiglio e scrittura: Nel disegno del Pirona il *ductus* appare molto regolare; le lettere sono caratterizzate da apicature.

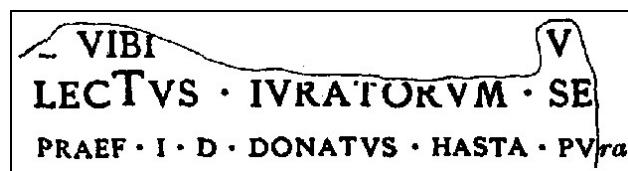
Trascrizione fac simile:

(Berini, 1826, 19, nt. a)

(IA, 3493, tratto dal Pirona)

(CIL V, 949)

Testo:

L(ucius) Vibi[us ---] v[---]

lectus iuratorum se[ntentia, ---]

praef(ectus) i(ure) d(icundo), donatus hasta pu[ra, ---]

Commento: Nonostante le lacune nel margine destro dell'iscrizione, il *titulus* appare leggibile, e – data la presenza della decorazione sul lato inferiore del blocco – si può inoltre escludere che presentasse ulteriori righe non conservate. Il monumento funerario viene realizzato da un *L. Vibius* ed era probabilmente destinato a lui medesimo. Ad Aquileia, i *Vibii* sono attestati fin dal II sec. a.C. (Bandelli, 1983, 194 ss.; 1984, 217 ss.; 1988, 102 ss.; Verzár-Bass, 1983, 206 s.; 1984, 228 s.; Fontana, 1997, 180; Chiabà, 2003, 105 s.) e compaiono in generale, con una notevole frequenza, nelle epigrafi aquileiesi.³⁸ Sin dal periodo repubblicano, i *Vibii* costituiscono una delle famiglie più eminenti del centro di Aquileia.³⁹ Il personaggio in questione fece probabilmente parte del *consilium* di un *vicus* o di un *pagus*,⁴⁰ occupò – in sostituzione dei magistrati quattuorvirali regolari – la carica di *praefectus iure dicundo*⁴¹ e ottenne un'onorificenza militare, la *hasta pura*, senza aver a quanto pare ricoperto un grado militare.

Per quanto riguarda la formula *lectus iuratorum se[ntentia]*, la quale ricorre anche in due iscrizioni del

36 Una statua acefala di Aquileia, databile ancora all'inizio del I sec. a.C., potrebbe ipoteticamente essere riferita ad un simile monumento ad edicola (Maselli Scotti, 1997, 140); appartiene certamente a questa tipologia, il Monumento dei Due Coniugi, rinvenuto nella necropoli di Levante e databile in epoca augustea (Maselli Scotti, 1997, 140 s.).

37 Vi sono attestazioni a Tergeste (cfr. Verzár-Bass, 1997, 133, figg. 19 e 20), Concordia (Compostella, 1996, 89 s., 103), Altino (Compostella, 1996, 36 s., 146 ss., 152 ss.), Padova (Compostella, 1996, 193, 197, 234, 256 ss.) ed Este (Compostella, 1996, 262 ss.).

38 Si hanno complessivamente 42 attestazioni, in associazione con i *praenomina* *Kaeso* (3), *Caius* (5), *Cneus* (1), *Lucius* (14), *Marcus* (2), *Publius* (3), *Titus* (2).

39 Cfr. Nonnis, 1999, 86, che collega la famiglia all'attività metallurgica, in base alla testimonianza epigrafica del *clavarius L. Vibius M. f.*

40 V. quanto segue in relazione alla formula *lectus iuratorum se[ntentia]*.

41 Sui *praefecti iure dicundo* v. Calderini, 1930, 278; Bassignano, 1991, 520 ss., nn. 3–9; Zaccaria, 1991a, 59 s.; Zaccaria, 2003, 307.

Capodistriano (*CIL* V, 487 = *II X*, 3, 6: *[lec]tus ordine iu[ratorum sententia]*; *SI*, 1106 = *II X*, 3, 7: *lectus iuratorum sententia*) (Zaccaria, 1992b, 155), pare probabile che essa faccia riferimento ai membri del *consilium* di un vico o di un pago, nominati da parte dell'*ordo decurionum*, in seguito alla verifica di compatibilità effettuata da *iuratores*, ossia da funzionari incaricati – nelle città con territori di grande estensione – di aiutare i *duoviri quinquennales* nei censimenti, esigendo il giuramento da parte dei censiti (cfr. *DizEp.* IV, 262, s. v. *Iurator*; *DizEp.* IV, 262 s., s. v. *Iuratus*; Degrassi, 1962, 802 s.; Bassignano, 1991, 520, n. 3; Zaccaria, 1992b, 155; Zaccaria, 1994, 325 s. e nt. 99; Zaccaria, 2003, 324).⁴² Con simili forme di amministrazione decentrata va inoltre messa in relazione un'iscrizione proveniente da Ivanj Grad (Zaccaria, 2003, 324), nel territorio aquileiese (Zaccaria, 1992b, 163, 233), che presenta una formula lievemente diversa, *[lec]tus dec(urionum) s(ententia)* (Bandelli, 1983, App. II, n. 27; Bandelli, 1984, Elenco n. 48; Zaccaria, 2003, 324). Le due iscrizioni di Capodistria possono essere verosimilmente collegate al *consilium* *vici* di *Aegida*, nel territorio tergestino (Zaccaria, 1992b, 155), e l'epigrafe in esame potrebbe riferirsi al consiglio del *vicus* o *pagus* di *Aquae Gradatae* presso S. Canziano.⁴³

La *hasta pura* faceva parte dei doni militari; il termine viene spiegato da Servio (*ad Aen.* VI 760): "id est sine ferro: nam hoc fuit praemium apud maiores eius qui tunc primum vicisset in proelio, sicut Varro in libris de gente populi Romani" (*DizEp.* III, 652, s. v. *Hasta pura*; Maxfield, 1981, 84 ss.). Nel periodo imperiale, i *dona militaria* venivano distribuiti in base al grado. La *hasta pura* è un'onorificenza concessa ai militari di un grado pari o superiore al *tribunus militum* e, fra quelli di grado inferiore, a coloro che servivano nella guardia. Personaggi di rango equestre che avevano la carica di *tribunus militum*, ricevevano una *hasta* e una corona, quelli con una carica non superiore al *praefectus alae*, una *hasta*, una corona e un *vexillum*. I premi per i membri dell'ordine senatorio partivano invece da due *hastae*, corone e *vexilla* (*DizEp.* II, 2067 s., s. v. *Dona*; Maxfield,

1981, 110 ss.). L'ultimo caso in cui un semplice *miles gregarius* ottenne una *hasta*, fu durante la campagna in Africa contro *Tacfarinas* (18 d.C.), quando *M. Helvius Rufus* fu decorato con un *torques* e una *hasta* per aver salvato la vita di un cittadino romano (Maxfield, 1981, 65). In alcune occasioni i *dona* venivano concessi a persone senza grado militare: oltre agli esempi eccezionali di meriti in caso di cospirazioni contro il potere costituito (Maxfield, 1981, 110 s.), si suppone che talvolta simili riconoscimenti potevano essere motivati da atti di lealtà durante le lotte civili (Maxfield, 1981, 111 s.), da servigi svolti nei confronti dell'imperatore (Maxfield, 1981, 114) o dal compimento di opere o rifornimenti utili alle azioni militari (Maxfield, 1981, 114, 121).

Nel complesso, il personaggio menzionato nell'iscrizione appare dunque come una figura eminente nella vita politica aquileiese, premiata anche a livello ufficiale, con la quale ben si accorda un monumento funerario di tenore elevato, come un'edicola su podio con un soffitto a lacunari molto elaborati.

Datazione: Prima metà del I sec. d.C.

6. Iscrizione funeraria frammentaria

Notizie storiche: Rinvenuta nel 1762 nello scavo eseguito dal conte Gherardi ai piedi del colle Zochet (cfr. Gregorutti, 1890–92, 22, secondo una scheda di G. G. Liruti), l'epigrafe⁴³ fu conservata nella sua casa di Ronchi dei Legionari;⁴⁴ già verso la fine dell'Ottocento essa risulta dispersa (Gregorutti, 1890–92, 22). Il Gregorutti riporta – e nega – la voce secondo cui l'iscrizione sarebbe stata trovata presso la Rocca di Monfalcone.

Bibliografia: *CIL* V, 1110; *CIL* V, 1025, ad. n. 1110; Gregorutti, 1890–92, 22; Panciera, 1970, 96 s.

Trascrizione fac simile:

Q · AVILIO PHANETIS [--]

L · M · IN · F · P · XXX · IN · AG · P · LXX

(Panciera, 1970, 96 s., secondo un manoscritto di G. Asquini)

42 Il Mommsen riteneva invece che queste epigrafi accennassero alla nomina dei *praefecti iure dicundo*, sostituti dei magistrati ordinari, da parte dei decurioni *iurati*, che avevano cioè prestato giuramento (*SI* I, 224).

43 Cfr. Degrassi, 1962, 803 s.: "Dovremmo ritenere che L. Vibio, prima di entrare nella curia aquileiese e diventare *praefectus iure dicundo*, avesse fatto parte del consiglio di una borgata sorta in quella regione. L'esistenza di un *vicus* nella zona di Ronchi, se anche non è comprovata da nessun documento, non può ritenersi esclusa. Anzi, come mi scrive l'amico prof. Brusin, direttore del museo di Aquileia, Ronchi dovrebbe aver avuto numerosi abitatori nell'età romana, se tutte le pietre sepolcrali che furono impiegate nel ponte presso la località provengono effettivamente da Ronchi o adiacenze. Possibile è anche che la pietra di Ronchi sia venuta dal vicino San Canziano d'Isonzo, dove l'esistenza di un *vicus* è attestata". Sul sito di San Canziano v. Mirabella Roberti, Tavano, 1977; Bertacchi, 1979, 280 ss.; Ad *Aquae Gradatae* 1991; Maggi, 2003, 232 s.

44 Secondo il Gregorutti, che si basa sulle schede di G. G. Liruti, le due righe appartengono a due epigrafi diverse (Gregorutti, 1890–92, 22). G. Asquini le attribuisce rispettivamente ai lati sinistro e destro della stele di *L. Vinicius Alexander* (*CIL* V, 1460), anch'essa conservata per un periodo nella casa del conte Gherardi a Ronchi (cfr. Panciera, 1970, 96 s.).

45 Cfr. *CIL* V, 1110 (secondo un manoscritto del Pirona, basatosi su una scheda mutila di G. G. Liruti); Gregorutti, 1890–92, 22 (secondo una scheda del Liruti); Panciera, 1970, 96 s. (secondo un manoscritto di G. Asquini).

**Q · AVLIO PHANETIS /////
L · M · IN · F · P · XXX · IN · AG · P · LXX**

(*CIL V*, 1110, da un manoscritto del Pirona che si basa a sua volta su una scheda mutila del Liruti)

**Q AV IOPHANETIS · L
L · MIN P · XXX IN AG · P · LXX**

(*CIL V*, 1025, *ad. n.* 1110, secondo una scheda anonima raccolta dal Maionica)

Testo:

Q(uito) Avilio Phanetis l(iberto) [---]
l(ocus) m(onumenti) in f(ronte) p(edum) (triginta) in
ag(ro) p(edum) (septuaginta).

Commento: Il testo originale della prima riga, la quale era comunque frammentaria (cfr. *CIL V*, 1110), è tramandato con diverse varianti e non può più essere ricostruito con sicurezza. Il monumento potrebbe essere stato destinato allo schiavo affrancato da un altro libero, ossia ad un *Q. Avilius* (o *Aulus*) libero di *Q. Avilius* (o *Aulus*) *Phanes*; in questo caso, il patronato sarebbe stato indicato con il *cognomen* del padrone, mentre il *cognomen* del personaggio in questione doveva essere menzionato nella parte mancante, sul margine destro dell'epigrafe. Ad Aquileia, si hanno quattro attestazioni del gentilizio *Avilius* e cinque del gentilizio *Aulus*, nessuna con il *praenomen* *Quintus*. Il *cognomen* *Phanes* non è testimoniato, mentre il greco *Diophanes* compare alcune volte nelle iscrizioni di Roma (Solin, 2003, 44); non vi sono invece altre testimonianze ad Aquileia.

È comunque probabile che il monumento funerario era destinato anche ad altri personaggi. L'area sepolcrale di 30x70 piedi (ca. 9x21 m), è di dimensioni considerevoli; la sua superficie di 2100 piedi quadrati rientra fra quelle maggiori attestate in ambito aquileiese (Calderini, 1930, 440 s.). Aree con fronti di 30 piedi presentano, più spesso, una profondità di 30 o 40 piedi (Calderini, 1930, 440). Dalla zona sud-occidentale di Ronchi proviene inoltre l'iscrizione *CIL V*, 1478, con l'indicazione di un recinto di addirittura 160x300 piedi, il più ampio in ambito aquileiese (Gregorutti, 1890–92, 146) e a San Canziano sono stati rinvenuti dei cippi con menzione di aree 70x110 piedi (*CIL V*, 1208; *CIL V*, 1026, *ad n.*

1208; Zaccaria, 1991b, 51 s., n. 11) e di 250 piedi verso la campagna (Zaccaria, 1991b, 57, n. 19); altre grandi pedature sono attestate presso Monfalcone (*CIL V*, 1414: 60x122 piedi), a Terzo (*CIL V*, 1480: 120x120 piedi) e alla Colombara (*CIL V*, 1060: 90x102 piedi). Questi recinti di dimensioni eccezionali sono stati messi in relazione con la presenza – in queste zone – di grandi proprietà terriere (Bertacchi, 1979, 282); essi potrebbero però anche "essere la conseguenza del basso costo dei terreni in aree lontane dalla città" (Zaccaria, 1991b, 52, n. 11; v. anche 59).

Datazione: non determinabile.

7. Iscrizione funeraria frammentaria

Notizie storiche: Il pezzo è stato probabilmente rinvenuto nello scavo eseguito nel 1762 dal conte Gherardi ai piedi del colle Zochet;⁴⁵ fu poi conservato nella sua casa di Ronchi dei Legionari.⁴⁶ Verso la fine dell'Ottocento l'epigrafe risulta dispersa (Gregorutti, 1890–92, 22). Il Gregorutti nega la voce secondo cui l'iscrizione sarebbe stata ritrovata a Monfalcone (come si riporta in *CIL V*, 8323, in cui ci si basa su una scheda anonima raccolta a Buttrio dal Maionica); secondo G. Asquini essa proviene invece da Aquileia.⁴⁷

Bibliografia: *CIL V*, 8323; Gregorutti, 1890–92, 22; Panciera, 1970, 108; *IA*, 744.

Trascrizione fac simile:

ACASTI · L · FAVSTI · L ·

(*CIL V*, 8323)

Testo:

[---], Acasti l(iberti?), Fausti l(iberti?), [---]

Commento: Se la trascrizione è corretta, si potrebbe trattare di un più lungo elenco di liberti, manomessi dallo stesso padrone, il cui *praenomen* e gentilizio erano menzionati nel primo dei personaggi enumerati. Seguiva verosimilmente l'indicazione dell'ampiezza dell'area destinata ad accogliere le sepolture di questo gruppo di liberti.

Il greco *Acastus* è attestato come nome di schiavi e *cognomen* di liberti a Roma (Solin, 2003, 497 s.), come anche ad Aquileia (6 attestazioni). Il nome benaugurante *Faustus* – utilizzato in epoca repubblicana

45 Cfr. Gregorutti, 1890–92, 22 (secondo una scheda del Liruti); *IA*, 744 (secondo un manoscritto conservato nella Biblioteca Civica di Udine).

46 Cfr. Gregorutti, 1890–92 (secondo una scheda del Liruti), 22.

47 Cfr. Panciera, 1970, 108 (da un manoscritto dell'Asquini).

anche come *praenomen* (Kajanto, 1982, 41) – è impiegato molto frequentemente come *cognomen* sia da ingenui sia da liberti e come nome di schiavi (Kajanto, 1982, 29, 72 s., 134, 272; Solin, 1996, 82 ss.); vi sono numerose attestazioni ad Aquileia (24).

Datazione: non determinabile.

8. Tre frammenti di iscrizione funeraria

Notizie storiche: I tre frammenti sono stati rinvenuti nel sito del "ponte" di Ronchi, in occasione della costruzione della "Ferrovia Meridionale" nel 1860 (Kandler, 1869–70, 129; *CIL* V, 8453; Gregorutti, 1890–92, 25) e sono in seguito andati dispersi.

Bibliografia: Kandler, 1869–70, 129; *CIL* V, 8453; Gregorutti, 1890–92, 25.

Trascrizione fac simile:

- a) -----
- [---] SATVRNINO [---]
-
- b) [---] IN · FRONTE [---]
- c) IN · AGRO · XIII.

Testo:

- a) -----
- [---] Saturnino [---]
-
- b) [L(ocus) m(onumenti)] in fronte [p(edum) ---]
- c) in agro XIII.

Commento: Si tratta di tre frammenti appartenenti a un'unica iscrizione funeraria, con indicazione di pedatura, pertinente al *monumentum* di un *Saturninus*, e forse anche di altri personaggi. L'area del recinto è profonda 13 piedi (ca. 3,90 m), una misura ridotta e piuttosto insolita, attestata soltanto in un'altra iscrizione della Bacchìna, in cui manca nuovamente la dimensione della fronte (Calderini, 1930, 441).

Il *cognomen* *Saturninus* è molto diffuso sia fra ingenui sia fra liberti sia come idionimo di schiavi (Kajanto, 1982, 30, 54; Solin, 1996, 25 s.). Ad Aquileia vi sono 15 attestazioni, di cui 10 sicure, che vanno dalla prima metà del I sec. al II–III sec. d.C., in connessione con diversi gentilizi; è dunque impossibile proporre un'identificazione.

Datazione: non determinabile.

9. Iscrizione tramandata in maniera frammentaria

Notizie storiche: Attorno al 1770 fu rinvenuta nello scavo, eseguito da F. Toscano nel campo di sua proprietà, nei pressi dell'incrocio delle strade per Vermigliano e Selz, un'epigrafe che fu venduta ad uno scalpellino di Gradiška di nome Giuliani. Dell'iscrizione si ricorda un solo vocabolo (Del Ben, 2001, 154; Kandler, 1869–70, 128; *CIL* V, 8561; Gregorutti, 1890–92, 23), probabilmente incompleto.

Bibliografia: Del Ben, 2001, 154; Kandler, 1869–70, 128; *CIL* V, 8561; Gregorutti, 1890–92, 23.

Trascrizione fac simile:

-
- [---]NOREÆ[---]
-
- (Del Ben, 2001, 143, 154)
-
- [---]NORAE[---]
-
- (Kandler, 1869–70, 128; *CIL* V, 8561)
-
- [---]NORE[---]
-
- (Gregorutti, 1890–92, 23)

Commento: Il testo viene riportato per la prima volta da G. F. Del Ben, erudito friulano della seconda metà del Settecento, "secondo la testimonianza di persone degne di fede" che avevano visto il pezzo (Del Ben, 2001, 143, 154), e viene poi tramandato con adattamenti dal Kandler (su cui si basa la trascrizione nel *CIL*) e dal Gregorutti. La prima trascrizione non appare né completa né corretta⁴⁸ e un'integrazione dell'epigrafe risulta ora difficile e poco sensata; in considerazione delle diverse possibilità di errore, si possono proporre le seguenti integrazioni: [Ho]noriae,⁴⁹ [G]noriae,⁵⁰ Noriae,⁵¹ [Mi]noreaie,⁵² Noreiae.⁵³

Datazione: non determinabile.

⁴⁸ Incolmabile risulta infatti "NOREAE" riportato dal Del Ben. In generale, le trascrizioni fornite da G. F. Del Ben sono da considerarsi poco attendibili; nel caso delle epigrafi che ancora si conservano, si possono infatti appurare molteplici inesattezze (v. ad esempio le iscrizioni di *L. Titius Graptus* e *L. Vinisius Alexander* riportate in Del Ben, 2001, 142 s., 154).

⁴⁹ Gentilizio o *cognomen* (cfr. Solin, Salomies, 1994, 94, 343) attestato ad Aquileia in un'iscrizione tarda (IA, 3166).

⁵⁰ Gentilizio (Solin, Salomies, 1994, 88) non attestato ad Aquileia.

⁵¹ Gentilizio (Solin, Salomies, 1994, 128) non attestato ad Aquileia.

⁵² Gentilizio (Solin, Salomies, 1994, 120) non attestato ad Aquileia.

⁵³ Idionimo o *cognomen* (Solin, Salomies, 1994, 369) non attestato ad Aquileia.

10. Blocco pertinente ad un'ara funeraria con cornice a girali d'acanto

Fig. 6: Blocco pertinente ad un'ara funeraria con cornice a girali d'acanto.

Sl. 6: Blok, pripadajoč nagrobnemu žrtveniku, uokvirjenemu z akantovim vitičjem.

Notizie storiche: Il blocco era messo in opera alla base del pilastro settentrionale dell'arco dell'abside della vecchia chiesa di S. Poletto di Monfalcone, distrutta nella Prima Guerra Mondiale,⁵⁴ e – data la vicinanza del sito – è possibile provenisse dagli scavi del "ponte" di Ronchi.⁵⁵ Attualmente il pezzo risulta disperso.

Bibliografia: Maionica 1880, p. 2, nt. 3; Gnirs 1912, p. 219, fig. 2.

Materiale: Calcare (Maionica, 1880, 2, nt. 3; Gnirs, 1912, 219).

Dimensioni: H 100; largh. 50 (Maionica, 1880, 2, nt. 3; Gnirs, 1912, 219).

Stato di conservazione: Il blocco appartiene ad un'ara, la quale è probabilmente stata segata in più pezzi; l'elemento, che si conservava fino all'inizio del Novecento, presentava lo spigolo destro sbrecciato inferiormente. Il ritratto femminile era mancante del naso e del mento.

Descrizione: Il blocco parallelepipedo va riferito ad un'ara funeraria con incorniciatura a girali d'acanto, di cui forma la porzione sinistra di una faccia; nella foto pubblicata da A. Gnirs, non è visibile la parte inferiore del blocco, che era probabilmente coperta dalla pavimentazione della chiesa. Della cornice a girali, delimitata da un listello piatto, rimane dunque visibile buona parte del fregio verticale sinistro e del fregio orizzontale superiore. Si distingue chiaramente l'andamento curvilineo del fusto principale coperto da foglie d'acanto appena accennate, da cui si dipartono più sottili steli che formano girali e controgirali desinenti nel loro occhio in fiori di diversa forma, e piccoli germogli provvisti di boccioli; il secondo girale visibile dal basso appare chiaramente distanziato dagli altri girali e costituisce verosimilmente l'elemento centrale del fregio verticale. Proseguendo nella cornice superiore del blocco, il fusto si avvolge in un'ultima voluta per terminare in una foglia d'acanto a cinque lobi, a cui si affianca, quale elemento centrale, una palmetta capovolta a sette lobi.

Il campo così delimitato è profilato da una semplice cornice (gola rovescia, listello piatto) e presenta, nella parte superiore, una nicchia quadrangolare poco profonda, con un mezzobusto femminile dalla resa piuttosto goffa. La figura, rivolta di tre quarti verso sinistra, è rappresentata con tunica e *palla* che copre la spalla sinistra; le spalle sono cadenti e il collo è rigido e voluminoso. Bocca, naso e occhi si concentrano nella parte centrale del piccolo viso, la cui fronte è solcata da una lunga ruga orizzontale. La massa uniforme della capigliatura liscia (annodata presumibilmente dietro alla nuca) si dispone, simile ad una cuffia, ai lati di una scriminatura centrale, e rigonfiandosi sui lati, lascia scoperto l'orecchio destro. Sotto alla nicchia il campo si presenta liscio.

Commento: Il blocco va senza dubbio messo in relazione con la tipologia delle are funerarie pulvinate con cornice a girali d'acanto, il cui più antico esempio, urbano, è databile all'epoca tiberiana. Il periodo di massima diffusione di questo tipo di altari funerari va dall'età claudia a quella flavia.⁵⁶ Nell'Italia settentrionale si conoscono dieci esemplari, di cui otto provenienti dalla X Regio; aquileiesi sono cinque are, due di epoca claudia e tre del terzo quarto del I sec. d.C. (Dexheimer, 1998, 12 e nn. cat. 39, 107–110).

⁵⁴ Il pezzo si intravede anche in una foto d'archivio della chiesa pubblicata da Domini, 1993, 44; si dispone inoltre di uno schizzo di P. Stagni, allegato a Del Ben, 2001, 329.

⁵⁵ Cfr. Maionica, 1880, 2. Il pezzo dovrebbe essere stato rinvenuto verso la fine del Cinquecento, quando fu costruita l'abside della chiesa (per la chiesa di San Poletto, v. Domini, 1993, 41).

⁵⁶ Per un inquadramento della tipologia, v. Ortalli, 1978; Boschung, 1987, 32 s.; Dexheimer, 1998, 12. Per un esemplare conservato a Spalato, v. Verzár-Bass, 1985, 194 s., figg. 7 e 8. Sulla diffusione di questo tipo di altare in Gallia, v. Sauron, 1983, 59 ss.

La faccia anteriore di questo tipo di altari è di solito destinata esclusivamente all'iscrizione, incorniciata dal fregio a girali; in molti casi, anche le facce laterali sono profilate dalla stessa cornice, e sono spesso decorate da alberi di alloro o strumenti sacrificali (Boschung, 1987, 32). Negli esemplari aquileiesi i campi delle facce laterali sono ornati da diversi motivi (candelabri, un leone che si avventa su un albero, Attis) e in un caso sono lisci (Dexheimer, 1998, nn. cat. 39, 107–110).

Assolutamente rara è, in questa tipologia, la presenza dei ritratti dei defunti. In un esemplare urbano, quello di *Iulia Victorina* di epoca neroniana-flavia, lo specchio epigrafico della faccia anteriore è decorato nella parte superiore da un busto-ritratto della defunta assimilata a *Luna* con la crescente, mentre un altro ritratto con la corona radiata, dunque con assimilazione a *Sol*, è inserito nel campo della faccia posteriore. I lati – non profilati – sono decorati da alberi di alloro (Boschung, 1987, n. cat. 918). Un altro altare con cornice a girali provvisto di ritratto, è quello di *Naevoleia Tyche* e *C. Munatius Faustus, augustalis* a cui era stato conferito il *honor bisellii*, nella necropoli di Porta Ercolano a Pompei (databile attorno al 60 d.C.). Qui, la cornice a girali superiore della faccia anteriore si interrompe al centro per l'inserimento di un riquadro a guisa di finestra, con il mezzobusto-ritratto della defunta *Naevoleia Tyche*; il campo delimitato dal fregio a girali è suddiviso in due fascie, quella superiore porta l'iscrizione, quella inferiore reca la rappresentazione di una scena di *sportula* (distribuzione di grano). Nelle facce laterali profilate, sono raffigurati un *bisellum* e una nave commerciale (Kockel, 1983, 104 ss.).

Nel complesso degli altari funerari urbani, busti-ritratto compaiono sia nel timpano del coronamento sia sul corpo, solitamente nella faccia anteriore, di are funerarie semplici ("Grundform"), a ghirlande, a colonne e a pilastri (Boschung, 1987, 48); si distingue inoltre un gruppo a sé stante di altari (databili tra l'epoca augustea e la metà del II sec. d.C.), in cui la faccia anteriore è sempre provvista di busti-ritratto, che generalmente sono posti al di sopra dello specchio epigrafico; i busti sono inseriti all'interno di clipei, conchiglie, lievi concavità circolari oppure all'interno di profonde nicchie rettangolari (Boschung, 1987, 34; Kleiner, 1987).

Nell'Italia settentrionale si hanno solo nove esempi, sette aquileiesi, in cui i defunti sono ritratti a figura intera sulle facce laterali di altari di diverse tipologie (Dexheimer, 1998, 24 ss.), mentre non vi sono attestati i busti.

Il pezzo in esame si discosta dunque nettamente da-

gli altari funerari aquileiesi, per la presenza della nicchia con il busto-ritratto della defunta, che si può spiegare o con l'adozione di un modello urbano/centro-italico o con una contaminazione con altre tipologie monumentali come le stele cisalpine con ritratto entro nicchia, attestate dalla fine del I sec. a.C. (Chiesa, 1953–54, 74; Pflug, 1989, 82 s.; Compostella, 1996, 36 ss.), le quali di per sé costituiscono comunque un adattamento locale del modello urbano-campano dei rilievi a cassetta, inseriti in edifici sepolcrali e diffusi tra la tarda Repubblica e l'inizio dell'Impero.⁵⁷ Una tipologia nata dalla contaminazione tra l'altare e la stele iconica cisalpina è testimoniata ad Este, fin dall'epoca augustea: l'esemplare più raffinato è la stele-ara, di ridotta profondità, destinata a *C. Plotius e Vettia Secunda*, con i busti-ritratto dei defunti entro una nicchia rettangolare (Pflug, 1989, 250, n. cat. 137, tav. 35.2; Compostella, 1996, 48 s., 254, fig. 103).

Considerando gli elementi centrali che scandiscono il fregio a girali (la palmetta capovolta nella cornice superiore e il girale distaccato nella cornice laterale), è possibile calcolare l'ampiezza delle parti mancanti del blocco, che ammontano a ca. 36 cm nella larghezza e a ca. 37 cm nell'altezza e implicano un'altezza totale di 137 cm e una larghezza di 86 cm. Si può dunque presupporre che la nicchia con il mezzo-busto fosse di forma pressappoco quadrata e fosse destinata unicamente al ritratto femminile. Nonostante l'assenza di tracce relative all'iscrizione, si deve supporre che la faccia, di cui è rimasta testimonianza, fosse quella anteriore,⁵⁸ e non è escluso l'iscrizione funeraria si trovasse nella parte inferiore dello specchio epigrafico, non visibile nella foto che ci è rimasta. Base e coronamento dell'altare dovevano essere lavorati separatamente.

Indicazioni utili per la cronologia del pezzo si possono trarre sia dall'analisi stilistica della sezione ornamentale sia da quella del ritratto. Il confronto più stringente per la cornice a girali viene dall'ara aquileiese della stessa tipologia, la quale fornisce un'indicazione cronologica certa, poiché è dedicata a *Secundus*, schiavo dell'imperatore Claudio.⁵⁹

Nell'Italia settentrionale, il modo di rappresentazione del mezzobusto limitato al petto, senza indicazione delle braccia, è particolarmente diffuso nel secondo quarto del I sec. d.C. (Pflug, 1989, 85). La semplicissima acconciatura a scriminatura centrale con bande laterali di capelli lisci, è ovviamente attestata in ambito urbano,⁶⁰ nonché nell'Italia meridionale (Frenz, 1985, nn. cat. 65, 71; tav. 30.3–4), e appare diffusa – con numerose varianti – nell'Italia settentrionale, con una particolare

57 Cfr. soprattutto Pflug, 1989, 8 ss.; Verzár-Bass, 1997, 124 s. Sui rilievi a cassetta v. Zanker, 1975; Frenz, 1977; Frenz, 1985; Kockel, 1993.

58 Poco probabile appare infatti che le facce laterali dell'ara fossero provviste di due ritratti speculari entro nicchia, data la ridotta visibilità del busto, incassato nella nicchia.

59 Dexheimer, 1998, n. cat. 107; Lettich, 2003, n. 153. Sull'evoluzione stilistica dei fregi a girali v. Schörner, 1995.

60 Cfr. alcuni esempi in Zanker, 1975, 285 ss., figg. 17, 38. Secondo un modello greco tardo-classico, i capelli divisi in due bande e annodati dietro alla nuca si presentano però più frequentemente ondulati, cfr. Kockel, 1993, 36, 46.

concentrazione nel secondo quarto del I sec. d.C. (Polschek, 1972; Pflug 1989, 15): si vedano, ad esempio, i ritratti delle defunte dell'edicola dei *Volumnii* di Padova inquadrabile in età augustea (Ghedini, 1980, 104 ss., n. cat. 42) e della stele patavina di *Maxsuma* datata ai primi decenni del I sec. d.C. (Ghedini, 1980, 100, n. cat. 40), le figure femminili rappresentate sui fianchi di una stele a edicola centinata atestina di epoca claudia (Pflug, 1989, 248 s., n. cat. 232, tav. 34.1–3; Compostella, 1996, 287 s., nt. 139, figg. 129. a–b), nonché il ritratto di una giovane donna della stele dedicata da *M. Cespius Optatus* di Oderzo del periodo giulio-claudia (Baggio et al. 1976, 26 ss., n. cat. 6). Per la resa della profonda ruga orizzontale è possibile un confronto con una testa maschile di Padova, attribuito all'epoca tiberiana (Ghedini, 1980, 74, n. cat. 30).

In considerazione di tutti questi elementi, il pezzo in esame deve essere attribuito all'epoca claudia.

Datazione: Epoca claudia.

11. Blocco decorato a rilievo con rappresentazione figurata

Luogo di conservazione: Muro di recinzione della canonica di S. Lorenzo e la casa delle ACLI a Ronchi dei Legionari.

Notizie storiche: Non sono state rintracciate informazioni precise sulla provenienza del pezzo. Negli anni Quaranta, il blocco decorato a rilievo – già murato nella recinzione della canonica di S. Lorenzo e la casa delle ACLI – sarebbe stato visto dal Brusin e giudicato appartenente ad un'abitazione del I sec. d.C. (Domini, 1998, 20 s.). Secondo L. Bertacchi, esso proviene dagli scavi del "ponte" (per lei acquedotto) di Ronchi, nella cui struttura il pezzo sarebbe stato reimpiegato (Bertacchi, 1979, 279).

Bibliografia: Bertacchi 1979, p. 279, fig. 15, Domini 1998, pp. 20 s.

Materiale: Calcare.

*Fig. 7: Blocco decorato a rilievo con rappresentazione figurata (Muro di recinzione della canonica di S. Lorenzo e la casa delle ACLI a Ronchi dei Legionari).
Sl. 7: Blok, reliefno okrašen z likovno upodobitvijo (Obzidje župnišča sv. Lovrenca v Ronkah).*

Dimensioni: H 119; largh. 52; prof. 80; sp. rilievo.

Stato di conservazione: Il pezzo si presenta incompleto e rilavorato in più occasioni e versa in un pessimo stato di conservazione. Un lato, probabilmente identificabile con quello anteriore, è caratterizzato da una decorazione a rilievo fortemente logorata dall'erosione; essa si presenta frammentaria su entrambi i lati. La faccia superiore del concio è piatta e liscia e mostra anch'essa evidenti tracce di erosione.

Il fianco sinistro, solo lievemente eroso, è caratterizzato da una sporgenza, situata presso la sommità (verso il lato posteriore del pezzo) e da due fori di forma pressappoco quadrata, posti nell'angolo sinistro inferiore, che possono essere messi in relazione con la fase, in cui l'elemento fu reimpiegato nella struttura del "ponte": il dente presso la sommità del blocco potrebbe costituire il residuo di una calettatura, mentre i fori formavano certamente l'alloggiamento di perni o grappe. Questo lato è stato anche in seguito rilavorato, quando il blocco è stato messo in opera nel muro di recinzione, dove attualmente si conserva.⁶¹

La superficie del lato posteriore è consumata dall'erosione presso la sua sommità, mentre inferiormente essa è stata rilavorata,⁶² quando il concio è stato inserito nella recente muratura.⁶³ A questo secondo reimpiego del blocco, va probabilmente riferita anche la lavorazione a scalpello del fianco destro.

Descrizione: Lo stato di conservazione frammentario del pezzo e il suo degrado avanzato impediscono di individuarne chiaramente la tipologia monumentale e il soggetto raffigurato. Si tratta comunque di un blocco di forma pressappoco parallelepipedo di notevole profondità (80 cm). Del rilievo della faccia anteriore si riconosce una figura antropomorfa rappresentata di tre quarti verso destra, con il braccio sinistro sollevato e piegato, nell'atto di sorreggere un elemento di forma allungata non identificabile (un doppio flauto?). Le gambe sono divaricate, quella anteriore è piegata; nella parte inferiore esse sono caratterizzate da un incavo di forma allungata (?). I piedi non sono visibili, erano forse rivolti verso l'esterno. Lo spessore del rilievo è elevato, nonostante la forte consunzione provocata dall'erosione.

Commento: Il blocco è stato evidentemente rilavorato in più occasioni. Questa circostanza, unita al degrado avanzato, rende difficile l'identificazione del tipo di monumento a cui deve essere riferito il pezzo. Si può forse supporre che il pezzo fosse pertinente ad un'ara. L'identificazione della figura rappresentata con Priapo, proposta da L. Bertacchi (Bertacchi, 1979, 279), rimane incerta e non appare possibile formulare altre ipotesi interpretative. Nulla si può dire dello stile del rilievo, completamente offuscato dal degrado.

Datazione: Non determinabile.

OSSERVAZIONI CONCLUSIVE

Nel complesso del materiale si è visto che i pezzi databili possono tutti essere attribuiti alla prima metà del I sec. d.C. e che molte delle epigrafi sepolcrali appartengono a famiglie di liberti, altrove note per la loro vivacità nelle attività produttive. Degna di nota appare l'iscrizione dedicata dal libero imperiale *C. Iulius Linus* al defunto figlio *Ti. Iulius Viator*, che ebbe modo di svolgere importanti cariche militari, nonché il quattuorvirato ad Aquileia (cfr. n. cat. 2). Da rilevare è inoltre la presenza di due esponenti del ceto dirigente aquileiese, un nobile locale appartenente alla famiglia dei *Vibii* e la famiglia certamente facoltosa dei *Tossii*, proveniente dall'area centro-italica e quasi assente nelle testimonianze epigrafiche aquileiesi, i cui titoli sepolcrali devono essere riferiti a raggardevoli monumenti funerari a carattere architettonico databili alla primissima epoca imperiale, nella fattispecie ad un edificio a tamburo e ad un'edicola su podio (cfr. nn. cat. 1 e 5). Un documento tipologicamente molto significativo è inoltre costituito dall'ara funeraria con cornice a girali (cfr. n. cat. 10) che, per la presenza della nicchia con mezzo-busto, rappresenta sostanzialmente un *unicum*, non soltanto nel repertorio tipologico delle are funerarie aquileiesi.

Riguardo alla collocazione originaria dei monumenti funerari spoliati e reimpiegati nel "ponte", si ricorda che a Ronchi e nelle sue immediate vicinanze sono stati rinvenuti molti resti pertinenti a tombe romane.⁶⁴ Non sembra dunque improbabile che i pezzi provenissero dalle zone adiacenti al "ponte".⁶⁵ In quest'area, lontana dal

61 Nella sua porzione superiore, un'ampia fascia è stata nuovamente scalpellata, per l'inserimento di una grata metallica.

62 La parte inferiore di questo lato è lavorata a gradina ed è ricavato a scalpello un riquadro lievemente approfondito.

63 Si tratta certamente di interventi post-antichi, poiché intaccano le superfici già levigate dall'erosione. Essi erano funzionali ad un muro divisorio, ora abolito, che divideva il cortile della canonica da quello della casa ACLI.

64 V. la tomba del "Cassonat", presso la "Braida Dottori" a Ronchi dei Legionari, con un'iscrizione funeraria di epoca diocleziana (CIL V 1478) e un'anfora adibita ad ossuario, coperta da una ciotola (Gregorutti, 1890–92, 149 s.). Numerosi sono i ritrovamenti nei pressi di Dobbia: nel 1791 venne trovata tra S. Canziano e Dobbia la tomba di un *Eusebius*, con urna cineraria e corredo di monili e cucchiai d'argento (Del Ben, 2001, 253 s.; Berini, 1826, 20; Gregorutti, 1890–92, 147 s.; Brusin, 1931, 162, fig. 28; Bertacchi, 1979, 283 s.); vicino a Dobbia furono anche rinvenuti sarcofagi, anfore, ossuari, una spada di ferro e monete (Gregorutti, 1890–92, 149). Per i resti di S. Canziano v. Mirabella Roberti, Tavano, 1977; Bertacchi, 1979, 280 ss.; Ad Aquas Gradatas 1991; Maggi, 2003, 232 s.

65 Data la prossimità del Carso e delle sue cave, era inoltre certamente svantaggioso trasportare i materiali da reimpiegare da zone più lontane.

centro di Aquileia, la presenza sparsa di monumenti funerari, lungo le principali direttrici di comunicazione, può essere messa in relazione con l'esistenza di ville individuate sia a Ronchi sia a Monfalcone sia nel comune di Duino Aurisina⁶⁶ e che appaiono inoltre attestate dalla toponomastica⁶⁷ e da tracce di centuriazione (Prenc, 2002, tavv. 31, 32, 38, 39). Queste ville possono essere connesse ad attività legate all'agricoltura, alla produzione fittile, all'allevamento di ovini e alla lavorazione della lana, all'orticoltura, allo stoccaggio e allo smistamento di merci giunte via mare, allo sfruttamento delle cave di Aurisina (Degrassi, 2001), nonché – per quanto riguarda in particolare le aree contigue al "ponte" – allo sfruttamento delle vicinissime cave di Selz.⁶⁸ Per quel che attiene i contesti indagati, essi sembrano aver avuto un periodo vitale tra la seconda metà del I sec. a.C. e il II sec. d.C., con un progressivo abbandono tra il II e il IV sec. (Degrassi, 2001, 28); in linea generale si può dunque osservare che il periodo di espansione e stabilità edilizia della zona si accorda con la cronologia dei pezzi in esame, mentre la successiva fase di abbandono potrebbe fornire una spiegazione per la loro spoliazione ai fini del reimpiego nel "ponte".

Per quanto riguarda i recinti di ampie dimensioni, pertinenti a famiglie di liberti, una loro dislocazione in quest'area distante dal centro, potrebbe inoltre essere giustificata da un costo certamente più basso dei terreni (Zaccaria, 1991b, 52, n. 11; 59). Per i monumenti funerari a carattere architettonico, improntati a una volontà di autorappresentazione molto marcata, come il *monumentum* di *L. Vibius* o quello dei *Tossii*, appare invece molto probabile una connessione con il *fundus* di una villa della zona. Per la figura di *L. Vibius*, il legame con il territorio è inoltre testimoniato dalla menzione della carica di *lectus iuratorum se[nt(entia)]*, che fa riferimento al consiglio di un *vicus* o di un *pagus*, in cui si può forse riconoscere il *vicus* di *Aquae Gradatae* presso S. Canzia-

no. I due monumenti di Ronchi, a edicola e a tamburo, potrebbero dunque essere inseriti nella serie di testimonianze riferibili alla particolare associazione villa – mausoleo, sviluppata sul modello orientale, prima persiano e poi ellenistico, che prevedeva l'accorpamento del sepolcro del sovrano all'interno dell'area della sua residenza (v. soprattutto Waurick, 1973; Coarelli, Thebert, 1988; Verzár-Bass, 1995; 1998; Bodel, 1997). In ambito romano, centro-italico e campano, tale modello è stato imitato da numerosi personaggi, dalla fine del II sec., e in particolare nel corso del I sec. a.C.⁶⁹ Il fenomeno, legato alla posizione di rilievo del *fundus*, si colloca infatti soprattutto nel contesto della tarda Repubblica e del primo Impero e scompare sostanzialmente in Italia nel periodo della crisi agraria del II e III sec. d.C., per ritornare in auge solo in epoca tardo-antica, nell'ambito delle residenze imperiali, non come continuazione della tradizione tardo-repubblicana/primo-imperiale, ma nuovamente sotto l'impulso della volontà di emulazione dei sovrani ellenistici. Alcuni casi accertati dell'associazione villa – mausoleo sono noti nella *Regio VIII* e sono stati messi in relazione con l'insediamento di veterani, ad esempio, il mausoleo dei *Vettidii* vicino a Parma, la tomba di *C. Baebius, praefectus orae maritimae* di Ottaviano, nell'entroterra di Forlì e il sepolcro presso Fiumana di *Purtisius Atinas*, collegabile all'*entourage* di Augusto.⁷⁰ Per quanto riguarda la *Regio X*, si dispone invece ancora di dati incompleti e incerti; va comunque sottolineato che proprio gli edifici funerari aquileiesi di maggior pregio, come il *monumentum* del Navarca di Cavenzano⁷¹ o il Grande Mausoleo di Roncolon,⁷² che si contrappongono nettamente alle tombe sostanzialmente omogenee ed egualitarie delle necropoli del suburbio di Aquileia (Hope, 2001, 10, nt. 67), si collocano in aree lontane dal centro, situate lungo il percorso delle direttrici viarie extraurbane, e possono dunque anch'essi, probabilmente, essere messi in relazione con delle grandi proprietà terriere.

66 Per la villa di Ronchi dei Legionari v. Maselli Scotti, 1987a; Maselli Scotti, 1987b; Maselli Scotti, 1988; Maselli Scotti, Ventura, 1989; Maselli Scotti, Ventura, 1991; Maselli Scotti, 1993. Per il complesso di Staranzano, v. Scrinari, 1955; Bertacchi, 1979, 284, e per quello della Marcelliana, v. Pocar, 1892, 94; Bertacchi, 1979, 284; Degrassi, Ventura, 2001, 31. Sulle ville di Monfalcone e Duino Aurisina, affacciate sul *Lacus Timavi*, v. Degrassi, 2001; Degrassi, Ventura, 2001.

67 Il nome di Soleschiano è stato interpretato come toponimo prediale in *anu* da *Sallustius*. Così anche Staranzano pare derivare da *Terrentius*, cfr. Desinan, 1983, 29, 31; Domini, 1998, 101.

68 Sebbene di centrale interesse per la ricostruzione dei processi di approvvigionamento di materiale lapideo della colonia di Aquileia, lo sfruttamento antico delle cave di Selz, ben più vicine ad Aquileia di quelle di Aurisina, non è fino ad ora stato né approfondito né indagato.

69 Fra i numerosi esempi si citano solo i più noti, come il Torrione di Micara – un sepolcro a tamburo – vicino a *Tusculum* attribuito a Lucullo, o un altro tamburo sulla Via Prenestina posto all'interno di un fondo che apparteneva verosimilmente a Lutazio Catulo, o il mausoleo di Pompeo Magno a Albano, la tomba di Cicerone a Formia, o ancora il monumento a tamburo di Cecilia Metella sulla Via Ardeatina o quello di Munazio Planco a Gaeta. Per una discussione più approfondita di questi complessi e per altri esempi centro-italici e nelle province, v. Verzár-Bass, 1995, 106 s. (con ampia bibliografia).

70 Per i rimandi bibliografici, v. Verzár-Bass, 1995, 107.

71 Su questo monumento eccezionale, di cui rimane la statua-ritratto in marmo greco, d'impostazione eroica, in proporzioni maggiori del vero, e un rostro di nave, v. soprattutto Santa Maria Scrinari, 1972, 28; Verzár-Bass, 1987, 112 ss.; 1997, 129.

72 Brusin, De Grassi, 1956; Santa Maria Scrinari, 1972, 194 s., fig. 605; Quaglino Palmucci, 1977, 165 ss.; Cavalieri Manasse, 1978, 78 ss., n. cat. 45; tavv. 18, 19; Stucchi, 1982, 229 ss.; Gros, 2001, 408, fig. 479. Sui problemi relativi alla ricostruzione del monumento v. von Sydow, 1977a, 308, nt. 257; Gros, 2001, 408.

Seppure frammentario e lacunoso, il complesso del materiale reimpiegato nel "ponte" romano di Ronchi dei Legionari, che costituisce un contesto noto da tempo, ma spesso trascurato o addirittura ignorato dagli studiosi dei nostri giorni, si rivela dunque estremamente signifi-

cativo e ricco di rilevanti implicazioni, a dimostrazione dell'importanza dello studio sistematico e della revisione della documentazione relativa alle scoperte archeologiche del passato.

NAGROBNI SPOMENIKI IZ RIMSKEGA "MOSTU" V RONKAH NA LAŠKEM: ANALIZA IN INTERPRETACIJA

Katharina ZANIER

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za dediščino Sredozemlja, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
Univerza v Vidmu, Oddelek za zgodovino in varstvo kulturne dediščine, IT-33100 Udine, via Florio 2
e-mail: katharina.zanier@zrs.upr.si

POVZETEK

Prispevek nakazuje pomembnost proučevanja rekonstrukcije starejših kontekstov najdbe, kjer je velikokrat prihajalo do razkropitve ali celo izgube podatkov. To posebej velja za področja, kjer je sodobna urbanizacija privedla do popolnega izbrisja antičnih sledi. V primeru rimskega mostu iz Ronk, ki so ga študije antične topografije zanemarile ali celo ignorirale, obstaja le manjše število delcev manufakta, pridobljenih v večkratnih izkopih osemnajstega in devetnajstega stoletja, ter nekaj informacij s strani lokalnih proučevalcev tistega časa. Na tej podlagi se članek posveča analizi, interpretaciji in kontekstualizaciji ponovno uporabljenih materialov za rimski most in ima kot končni cilj rekonstrukcijo in revizijo kontekstov najdbe. Zaradi izjemne zapletenosti interpretacije mostu, le-ta na tem mestu ne bo obravnavana. Osrednja pozornost je v prispevku namenjena analizi napisov in dekoracije, ki po svojem izvoru pripadajo nagrobnim spomenikom. Študija je omogočila odkritje nekaterih zanimivih primerkov v kontekstu tipologije nagrobnih spomenikov: napis na konveksnem bloku sovпадa z redko tipologijo nagrobnih arhitektur s kupolo (glej kat. št. 1), drugi epigraf pa je dokumentiran z risbo iz devetnajstega stoletja, ki se nanaša na na podiju stoječo kapelico s kasetiranim stropom, pri čemer imajo kasete izredno prefinjeno dekoracijo (glej kat. št. 5); vreden omembe je tudi primer, ki pripada nagrobnemu oltarju z okvirjem okrašenim s spiralastim vitičjem v nenavadni kombinaciji z nišo z doprsno podobo (glej kat. št. 10). Večina epigrafov pripada družinam libertov. Omeniti pa je treba tudi prisotnost predstavnikov oglejskega vladajočega stanu: družine Tossi, ki izvira iz osrednje-italskega območja, sicer pa se redko pojavlja med napisi oglejskega okoliša, ter lokalni plemič iz družine Vibi. Prav v povezavi s slednjo osebnostjo se postavlja vprašanje izvorne postavitve oz. lokacije spomenikov, ki so bili ponovno uporabljeni za rimski most v Ronkah. Funkcija *lectus iuratorum sententia L. Vibiusa* se na primer nanaša na consilium kakega vicus ali pagusa v bližnji okolici, v katerem bi utegnili prepozнатi vicus *Aquae Gradatae* pri Škocjanu ob Soči (*S.Canzian d'Isonzo*). Tudi sicer je mogoče sklepati, da bi najdeni primerki utegnili izvirati iz prostora v neposredni okolici mostu, saj je tako v Ronkah kot v njegovi bližini bilo najdenih veliko ostankov, ki pripadajo rimskim grobom. Na tem območju, ki je razmeroma oddaljeno od Ogleja, lahko prisotnost nagrobnih spomenikov ob glavnih prometnicah povezujemo s prisotnostjo vil, ki so jih odkrila arheološka raziskovanja in jih potrjujejo tako toponimika kakor sledovi rimske delitve ozemlja med ustanavljanjem kolonij.

Ključne besede: rimski nagrobeni spomeniki, latinska epigrafiya, antična topografija

BIBLIOGRAFIA

Ad Aquas Gradatas (1991): Ad Aquas Gradatas: segni romani e paleocristiani a San Canzian d'Isonzo. San Canzian d'Isonzo, Consorzio Culturale del Monfalconese.

AE (varie annate): L'année épigraphique: Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. Paris.

Alföldy, G. (1968): Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior. Epigraphische Studien, 6. Düsseldorf, Rheinland-Verlag.

Asquini, B. (1741): Raggaglio geografico-storico del territorio di Monfalcone nel Friuli. Udine, Murera.

Baggio, E., De Min, M. & Ghedini, F. (1976): Sculture e mosaici romani del Museo Civico di Oderzo. Treviso, Marton.

Bandelli, G. (1983): Per una storia della classe dirigente di Aquileia repubblicana. In: Le "Bourgeoisies" municipales italiennes aux IIe et I^e siècles av. J.-C. Actes du Colloque, Centre Jean-Bérard, Institut français de Naples, 7–10 décembre 1981. Colloques internationaux du CNRS, 609. Paris-Napoli, Centre Jean-Bérard, 175–203.

Bandelli, G. (1984): Le iscrizioni repubblicane. Antichità Altopadane, 24. Udine, 43–64.

Bandelli, G. (1988): Ricerche sulla colonizzazione romana della Gallia Cisalpina. Le fasi iniziali e il caso aquileiese. Studi e Ricerche sulla Gallia Cisalpina, 1. Trieste-Roma, Quasar.

Bassignano, M. S. (1991): I "praefecti iure dicundo" nell'Italia settentrionale. In: Epigrafia. Actes du Colloque en mémoire de Attilio Degrassi, École Française de Rome, 27–28 mai 1988. Collection de l'École Française de Rome, 143. Roma, École Française de Rome, 515–537.

Bergonzoni, F., Rebecchi, F. (1976): Spunti di architettura funeraria tardo-repubblicana e augustea in Emilia Romagna. Ipotesi e considerazioni su una cornice di età romana. AttiMemModena, 11. Modena, 225–256.

Berini, G. (1826): Indagine sullo stato del Timavo e delle sue adiacenze al principio dell'era cristiana. Udine, Fratelli Mattiuzzi.

Bertacchi, L. (1979): Presenze archeologiche romane nell'area meridionale del territorio di Aquileia. Antichità Altopadane, 15, 1. Udine, 259–289.

Bertoli, G. (1739): Le antichità d'Aquileia profane e sacre per la maggior parte finora inedite. Venezia, Giovanni Battista Albrizzi.

Bodel, J. (1997): Monumental Villas and Villa Monuments. JRA, 10. Portsmouth, 5–35.

Boschung, D. (1987): Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms. Acta Bernensia, 10. Bern, Stampfli.

Brumati, P. L. (1830): Ronchi. Wiener Jahrbücher, 51. Wien, 49.

Brusin, G. (1930): Scoperte occasionali di monumenti, per lo più sepolcrali. NSc. Roma, 434–447.

Brusin, G. (1931): Aquileia paleocristiana. AquilNost, 2. Aquileia 123–164.

Brusin, G., De Grassi, V. (1956): Il mausoleo di Aquileia. Padova, Tipografia Antoniana.

Buora, M. (1980): L'acquedotto aquileiese dei Muri Gemini. MemStorFriuli, 60. Udine, 43–71.

Buora, M. (1985): Sul commercio dei laterizi tra Aquileia e la Dalmazia. Antichità Altopadane, 26. Udine, 209–226.

Cavalieri Manasse, G. (1978): La decorazione architettonica romana di Aquileia, Trieste, Pola, I. Aquileia, Associazione Nazionale per Aquileia.

Cavalieri Manasse, G. (1990): Il monumento funerario romano di via Mantova a Brescia. Roma, Quasar.

Cavalieri Manasse, G. (1997): Note sull'edilizia funeraria romana di Brescia e Verona. Antichità Altopadane, 43. Trieste, 243–273.

Chantraine, H. (1967): Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser. Wiesbaden, Steiner.

Chiabà, M. (2003): Spunti per uno studio sull'origo delle gentes di Aquileia repubblicana. Antichità Altopadane, 54. Trieste, 79–118.

Chiesa, G. (1953–54): Tipologia e stile delle stele funerarie aquileiesi. AquilNost, 24–25. Aquileia, 71–86.

Ciampoltrini, G. (1992): I dolii dei Tossii. Un contributo da Fonteblanda (Orbetello). Opus, 11. Roma, 83–92.

CIL (1888–): Corpus Inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae editum, Berlin, Reimer / de Gruyter.

CLE: Bücheler, F. (1895): Carmina latina epigrafica (Anthologiae latinae pars posterior). Leipzig, Teubner.

Coarelli, F., Thébert, Y. (1988): Architecture funéraire et pouvoir; réflexions sur l'hellénisme numide. MEFRA, 100, 2. Roma, 761–818.

Compostella, C. (1996): Ornata sepulcra. La "borghesie" municipali e la memoria di sé nell'arte funeraria del Veneto romano. Firenze, La nuova Italia.

Compostella, C. (1997): I monumenti funerari di Este e di Padova: immagini e committenti. Antichità Altopadane, 48. Trieste, 211–241.

Degrassi, A. (1962): Abitati preistorici e romani nell'Agro di Capodistria e il sito dell'antica Egida. In: Scritti vari di antichità, II. Roma, Comitato d'onore, 785–819.

Degrassi, V. (2001): Abitare sul Lacus Timavi. In: Roma ed il Timavo. Appunti di ricerca. Duino Aurisina, Gruppo Speleologico Flondar, 23–28.

Degrassi, V., Ventura, P. (2001): Ricerche nell'area del Lacus Timavi: la rete stradale nelle fonti archivistiche. Antichità Altopadane, 45. Trieste, 125–145.

Del Ben, G. F. (2001): Notizie Storiche, e Geografiche della Desena, e Territorio della Terra di Monfalcone. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna.

Della Croce, I. (1698): Historia Antica e Moderna, Sacra e Profana della Città di Trieste, Celebre Colonia de' Cittadini Romani. Venezia, Girolamo Albrizzi.

De Maria, S. (1983): L'architettura romana in Emilia-Romagna fra III e I sec. a.C. In: Studi sulla città antica. L'Emilia Romagna. Roma, L'erma di Bretschneider, 335–381.

Desinan, C. C. (1983): Agricoltura e vita rurale nella toponomastica del Friuli – Venezia Giulia. Pordenone, Grafiche editoriali artistiche pordenonesi.

Dexheimer, D. (1998): Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulkralkunst der römischen Kaiserzeit. BAR International Series, 741. Oxford, Archaeopress.

DizEp.: De Ruggiero, E. (ed.): Dizionario Epigrafico di Antichità Romane. Roma, L. Pasqualucci – Istituto per la storia antica.

Domaszewski, A. v., Dobson, B. (1967): Die Rangordnung des römischen Heeres. Köln, Böhlau.

Domini, S. (1989): Un'aretta votiva all'Isonzo. Un fiume-Un ponte-Una via consolare. Bisiacaria, 7. Ronchi dei Legionari, 53–65.

Domini, S. (1993): L'antica chiesa di San Poletto di Monfalcone e i suoi perduti affreschi. Bisiacaria, 11. Ronchi dei Legionari, 40–48.

Domini, S. (1998): Ronchi dei Legionari. Storia e documenti. Ronchi dei Legionari, Meta communication.

Duca, R. (1981): L'agro Monfalconese: sviluppi storici del territorio e bonifica. Trieste, Editrice Grillo.

Eck, W. (1987): Römische Grabinschriften. Aussageabsicht und Aussagefähigkeit im funerären Kontext. In: Hesberg, H. v., Zanker, P. (edd.): Römische Gräberstraßen: Selbstdarstellung, Status, Standard. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 61–83.

Eisner, M. (1986): Zur Typologie der Grabbauten im Suburbium Roms. Mainz, Von Zabern.

Fedak, J. (1990): Monumental Tombs of the Hellenistic Age. Toronto, University of Toronto Press.

Fischer, G. (1996): Das römische Pola. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.

Fontana, F. (1997): I culti di Aquileia repubblicana. Studi e Ricerche sulla Gallia Cisalpina, 7. Roma, Quasar.

Forni, G. (1999): Le tribù romane, I, Tribules, II (C–I). Roma, G. Bretschneider.

Frenz, H. G. (1977): Untersuchungen zu den frühen römischen Grabreliefs. Dissertation Universität Frankfurt am Main.

Frenz, H. G. (1985): Römische Grabreliefs in Mittel- und Südalien. Roma, G. Bretschneider.

Furlan, A. (1993): Censimento dei bolli laterizi di un'area campione a nord-est di Aquileia. In: Zaccaria, C. (ed.): I laterizi di età romana nell'area nord-adriatica. Roma, L'erma di Bretschneider, 199–206.

Gabelmann, H. (1977): Römische Grabbauten in Italien und den Nordprovinzen. In: Höckmann, U., Krug, A. (edd.): Festschrift für Frank Brommer. Mainz, Von Zabern, 101–117.

Gabelmann, H. (1979): Römische Grabbauten der frühen Kaiserzeit. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands, 22. Stuttgart, Druckhaus Waiblingen.

Ghedini, F. (1980): Sculture greche e romane del Museo Civico di Padova. Roma, G. Bretschneider.

Gibelli de Paolis, S. (1973): Are cilindriche e monumenti funebri circolari nel Veronese. In: Il territorio veronese in età romana. Verona, Accademia di Agricoltura Scienze e Lettere, 299–356.

Gnirs A. (1912): Aus Pola und Ronchi. Jahrbuch für Altertumskunde, 6. Wien, 218–219.

Gomezel, C. (1996): I laterizi bollati romani del Friuli – Venezia Giulia. Analisi, problemi, prospettive. Portogruaro, Gruppo archeologico Veneto orientale.

Gregori, G. L. (1994): Un nuovo bollo doliare di Q. Tossius Cimber. In: Epigrafia della produzione e della distribuzione. Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain, Rome 5–6 juin 1992. Roma, Università di Roma-La Sapienza – Ecole Française de Rome, 547–553.

Gregorutti, C. (1890–92): L'antico Timavo e le vie Gemina e Postumia. Estratto da ArcheogrTriest, N. S.. Trieste, 16–18.

Gros, P. (2001): Architecture romaine, 2. Paris, Picard.

Hesberg, H. v. (1994): Monumenta. I sepolcri romani e la loro architettura. Milano, Longanesi.

Holder, P. A. (1980): Studies in the Auxilia from Augustus to Trajan. BAR International Series, 70. Oxford, Archaeopress.

Hope, V. M. (2001): Constructing Identity: The Roman Funerary Monuments of Aquileia, Mainz and Nimes. BAR International Series, 960. Oxford, Archaeopress.

IA: Brusin, G. (1992): Inscriptiones Aquileiae. Udine, Deputazione di Storia Patria per il Friuli.

ICUR II (1935): Inscriptiones christianaे urbis Romae saec. VII antiquiores. Roma, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.

II X 1 (1947): Inscriptiones Italiae. Regio X.I. Pola et Nescantium. Roma, La Libreria dello Stato.

II X 4 (1951): Inscriptiones Italiae. Regio X.IV. Tergeste. Roma, La Libreria dello Stato.

ILJug: Šašel, A. (1963): Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Situla, 5. Ljubljana, Narodni muzej.

ILLRP: Degrassi, A. (ed.) (1957–63): Inscriptiones Latinae liberae reipublicae. (Imagines), I–III. Firenze, La nuova Italia.

ILMN: Camodeca, G., Solin, H. (edd.) (2000): Catalogo delle iscrizioni latine del Museo Nazionale di Napoli (ILMN), I, Roma e Latium. Napoli, Loffredo.

ILS: Dessau, H. (ed.) (1892–1916): Inscriptiones Latinae selectae. Berlino, Weidmann.

Kajanto, I. (1982): The Latin Cognomina. Roma, G. Bretschneider.

Kandler, P. (1864): Discorso sul Timavo. Trieste, Tipografia del Lloyd austriaco.

Kandler, P. (1867): Discorso sulla Giulia. Trieste, Tipografia del Lloyd austriaco.

Kandler, P. (1869/70): Di Aquileia romana. Archeogr Triest, N. S., 1. Trieste, 93–140.

Kandler, P. (1870): Alla spettabile direzione delle ferrate Lombardo-Venete. Osservatore Triestino, 173. Trieste, 1397–1398.

Kleiner, D. E. E. (1987): Roman Imperial Funerary Altars with Portraits. Roma, G. Bretschneider.

Kockel, V. (1983): Die Grabbauten vor dem Herkulaneum in Pompeji. Mainz, Von Zabern.

Kockel, V. (1993): Porträtreliefs stadtömischer Grabbauten: ein Beitrag zur Geschichte und zum Verständnis des spätrepublikanisch-frühkaiserzeitlichen Privatporträts. Mainz, Von Zabern.

Kovacovics, W. S. (1983): Römische Grabdenkmäler. Waldsassen Bayern, Stiftland-Verlag.

Kraft, K. (1951): Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. Dissertation Universität Bern.

Lettich, G. (2003): Itinerari epigrafici aquileiesi. Guida alle iscrizioni esposte nel Museo Archeologico Nazionale di Aquileia. Trieste, Editreg.

Lörincz, B., Alföldy, G. (2003): Die cohors I Batavorum miliaria civium Romanorum pia fidelis im pannonischen Solva (Esztergom). ZPE, 145. Bonn, 259–262.

Maggi, P. (2003): Forme di insediamento aggregato non urbano nella Venetia orientale e nell'Histria in età romana. HistriaA, 11. Pula, 229–242.

Mainardis, F. (1994): Regio X. Venetia et Histria. Iulium Carnicum. Supplementa Italica, N. S., 12. Roma, 67–150.

Mainardis, F. (2003): Norma onomastica e uso del nome in Aquileia romana: alcune riflessioni. Antichità Altopadane, 54. Trieste, 559–589.

Maionica, H. (1880): Ausgrabungen in Ronchi und Aquileia. Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, 4. Wien, estratto, 1–22.

Maselli Scotti, F. (1987a): Recenti rinvenimenti di età romana a Ronchi dei Legionari. Bisiacaria, 4–5. Ronchi dei Legionari, 9–11.

Maselli Scotti, F. (1987b): Ronchi dei Legionari. AquilNost, 58. Aquileia, 331–333.

Maselli Scotti, F. (1988): Ronchi dei Legionari. Scavo di una villa romana. AquilNost, 59. Aquileia, 367–369.

Maselli Scotti, F. (1993): Recenti scoperte di età romana nel Territorio di Monfalcone. In: Atti del 3° Congresso dell'Associazione Culturale Bisiaca. Ronchi dei Legionari, dell'Associazione Culturale Bisiaca, 7–12.

Maselli Scotti, F. (1997): I monumenti sepolcrali del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia. Antichità Altopadane, 43. Trieste, 137–148.

Maselli Scotti, F., Ventura, P. (1989): Ronchi dei Legionari. Scavo di una villa romana con vani in mosaico. AquilNost, 60. Aquileia, 339–341.

Maselli Scotti, F., Ventura, P. (1991): Ronchi dei Legionari. Scavo di una villa romana. AquilNost, 62, 1. Aquileia, 237–239.

Matijašić, R. (1987): La produzione ed il commercio di tegole ad Aquileia. Antichità Altopadane, 29. Udine, 495–531.

Matijašić, R. (1997): I monumenti funerari romani in Istria. Antichità Altopadane, 43. Trieste, 99–116.

Maxfield, V. A. (1981): The Military Decorations of the Roman Army. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

Mirabella Roberti, M., Tavano, S. (1977): San Canzian d'Isonzo: piccola guida. Trieste, Tipografia Moderna.

Nonnis, D. (1999): Attività imprenditoriali e classi dirigenti nell'età repubblicana. Tre città campione. Cahiers Glotz, 10. Geneve, 71–109.

Ortalli, J. (1986): Un sepolcro cilindrico con rappresentazione di dona militaria da Rubiera (Reggio Emilia). In: Miscellanea di studi archeologici e di antichità, II. Modena, Aedes Muratoriana, 89–132.

Panciera, S. (1970): Un falsario del primo Ottocento. Girolamo Asquini e l'epigrafia antica delle Venezie. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura.

Pflug, H. (1989): Römische Porträts in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie. Mainz, Von Zabern.

PIR IV (1933): Prosopographia Imperii Romani. Berlin, de Gruyter.

PME I (1976): Prosopographia Militarum Equestium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum. Leuven, Leuven University Press.

PME VI (2001): Prosopographia Militarum Equestium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum. Pars sexta, Laticuli alarum cohortium legionum. Leuven, Universitaire Pers.

Pocar, G. (1892): Monfalcone e suo territorio. Udine, Tipografia Del Bianco.

Polaschek, K. (1972): Studien zu einem Frauenkopf im Landesmuseum Trier und zur weiblichen Haartracht der iulisch-claudischen Zeit. TrZ, 35. Trier, 141–210.

Prenc, F. (2002): Le pianificazioni agrarie di età romana nella pianura aquileiese. Antichità Altopadane, 52. Trieste, Editreg.

Quaglino Palmucci, L. (1977): Architetture funerarie dell'Asia Minore: rapporti con Aquileia. Antichità Altopadane, 12. Udine, 165–184.

Reusser, Ch. (1985): Zur Aufstellung römischer Grabaltäre in Aquileia. AquilNost, 56. Aquileia, 117–143.

Righini, V., Biordi, M., Pellicioni Golinelli, M. T. (1993): I bolli laterizi romani della regione Cispadana (Emilia e Romagna). In: Zaccaria, C. (ed.): I laterizi di età romana nell'area nord-adriatica. Roma, G. Bretschneider, 23–92.

Ritterling, E. (1932): Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat mit Beiträgen von E. Groag. Wien, Seidel.

Sacchi, F. (2001): L'immagine di Scilla nei monumenti funerari antichi. La testimonianza lunense. Quaderni del Centro di Studi Lunensi, N. S., 7. Luni, 35–82.

Saddington, D. B. (1980): Prefects and Lesser Officers in the Auxilia at the Beginning of the Roman Empire. *ProcAfrCIAss*, 15. Rhodesia Salisbury, 34–56.

Saddington, D. B. (1982): The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian. Mount Pleasant, University of Zimbabwe.

Saddington, D. B. (1988): Two unpublished inscriptions of auxiliaries in Aquileia and the presence of the military there in the early imperial period. *AquilNost*, 59. Aquileia, 67–76.

Salomies, O. (1987): Die römischen Vornamen. Studien zur römischen Namengebung. *Commentationes Humanarum Litterarum*, 97. Helsinki, Societas scientiarum fennica.

Santa Maria Scrinari, V. (1972): Museo archeologico di Aquileia. Catalogo delle sculture romane. Roma, Istituto Poligrafico dello Stato.

Schörner, G. (1995): Römische Rankenfriese: Untersuchungen zur Baudekoration der späten Republik und der frühen und mittleren Kaiserzeit im Westen des Imperium Romanum. Mainz, Von Zabern.

Schraudolph, E. (1993): Römische Götterweihungen mit Reliefs chmuck aus Italien. Mainz, Von Zabern.

Scrinari, V. (1955): Scavo archeologico a Staranzano. *AquilNost*, 26. Aquileia, 29–40.

Sena Chiesa, G. (1997): Monumenti sepolcrali della Transpadana centrale. *Antichità Altopadane*, 40. Trieste, 275–312.

SI: Pais, H. (1888): *Corporis inscriptionum Latinarum supplementa italicica, fasciculus I, additamenta ad vol. V.* Roma, Accademia dei Lincei.

Solin, H. (1996): Die stadtrömischen Sklavennamen. Ein Namenbuch. Stuttgart, F. Steiner.

Solin, H. (2003): Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch. Berlin – New York, de Gruyter.

Solin, H., Salomies, O. (1994): *Repertorium nominum Gentilium et cognominum Latinorum.* Hildesheim – Zürich – New York, Olms – Weidmann.

Spaul, J. (2000): Cohors². The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army. *BAR International Series*, 841. Oxford, Archaeopress.

Stein, Ritterling (1932): Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat mit Benützung von E. Ritterlings Nachlass. Wien, Seidel.

Stucchi, S. (1982): Qualche osservazione sul motivo ad arcate del mausoleo di Aquileia. *AquilNost*, 53. Trieste, 229–236.

Sydow, W. v. (1977a): Eine Grabtunde an der Via Appia antica. *Jdl*, 92. Berlin, 241–321.

Sydow, W. v. (1977b): Ein Rundmonument in Pietrabondante. *RM*, 84. Regensburg, 267–300.

Šašel, J. (1987): Le famiglie romane e la loro economia di base. *Antichità Altopadane*, 29. Udine 145–152.

Tirelli, M. (1997): Horti cum aedificiis sepulturis adiuncti. I monumenti funerari delle necropoli di Altino. *Antichità Altopadane*, 43. Trieste, 175–210.

Untermann, J. (1961): Die venetischen Personennamen. Wiesbaden, Harrassowitz.

Verzár, M. (1974): Frühaugusteischer Grabbau in Sestino (Toscana). *MEFRA*, 86. Roma, 385–444.

Verzár-Bass, M. (1983): Contributo alla storia sociale di Aquileia repubblicana: la documentazione archeologica. In: *Le "bourgeoisies" municipales italiennes aux IIe et I^e siècles av. J.-C. Actes du Colloque, Centre Jean-Bérard, Institut français de Naples, 7–10 décembre 1981. Colloques internationaux du CNRS*, 609. Paris – Naples, Centre Jean-Bérard, 205–215.

Verzár-Bass, M. (1984): Iscrizioni repubblicane. Considerazioni archeologiche e architettoniche. *Antichità Altopadane*, 24. Udine, 227–239.

Verzár-Bass, M. (1985): Rapporti tra l'alto Adriatico e la Dalmazia: a proposito di alcuni tipi di monumenti funerari. *Antichità Altopadane*, 26. Udine, 183–208.

Verzár-Bass, M. (1987): Testimonianze archeologiche relative ad alcune famiglie senatoriali ad Aquileia. *Antichità Altopadane*, 30. Udine, 97–118.

Verzár-Bass, M. (1995): Mausoleum und Villa. In: *Balácaj Közlemények*, III, Forschungen und Ergebnisse, Internationale Tagung über römische Villen, Veszprém 16.–20. Mai 1994. BalácajKöz, 3. Veszprém, 102–115.

Verzár-Bass, M. (1997): Monumenti funerari di Trieste, in *Monumenti sepolcrali romani in Aquileia e nella Cisalpina*. *Antichità Altopadane*, 43. Trieste, 117–136.

Verzár-Bass, M. (1998): A proposito dei mausolei negli horti e nelle villae. In: Cima, M., La Rocca, E. (edd.): *Horti Romani. Atti del Convegno Internazionale*, Roma 4–6 maggio 1995. Roma, L'erma di Bretschneider, 401–424.

Verzár-Bass, M. (2002): Osservazioni sui luoghi e monumenti di vittoria militare nell'Adriatico nord-orientale. *AttiMemIstria*, 102. Trieste, 49–74.

Waurick, G. (1973): Untersuchungen zur Lage der römischen Kaisergräber in der Zeit von Augustus bis Constantin. *JbRGZM*, 20. Mainz, 107–146.

Zaccaria, C. (1991a): L'amministrazione delle città nella Transpadana (note epigrafiche). In: Eck, W., Galsterer, H.: *Die Stadt in Oberitalien und in den Nordwestprovinzen des Römischen Reiches. Deutsch-Italienisches Kolloquium im italienischen Kulturinstitut Köln*, 18–20 Mai 1989. Mainz, Von Zabern, 55–71.

Zaccaria, C. (1991b): San Canzian d'Isonzo: testimonianze epigrafiche di età romana. In: *Ad Aquas Gradas. Segni romani e paleocristiani a San Canzian d'Isonzo. San Canzian d'Isonzo, Consorzio Culturale del Monfalconese*, 39–62.

Zaccaria, C. (1992a): *Fistulae aquariae*. In: *Instrumenta Inscripta Latina. Sezione aquileiese*. Mariano del Friuli, Graphy, 11–12.

Zaccaria, C. (1992b): Tergeste – Ager Tergestinus et Tergesti adtributus. *Supplementa Italica*, N. S., 10. Roma, 139–283.

Zaccaria, C. (1994): Il territorio dei municipi e delle colonie dell'Italia nell'età altoimperiale alla luce della più recente documentazione epigrafica. In: *L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du Colloque International, École Française de Rome. Roma, École française de Rome*, 309–27.

Zaccaria, C. (2003): Amministrazione e vita politica ad Aquileia dalle origini al III sec. d.C. *Antichità Altopadane*, 54. Trieste, 293–338.

Zaccaria, C., Gomezel, C. (2000): Aspetti della produzione e della circolazione dei laterizi nell'area adriatica settentrionale tra II sec. a.C. e II sec. d.C. In: Boucheron, P., Broise, H. & Thébert, Y. (eds.): *La brique antique et médiévale. Production et commercialisation d'un matériau. Actes du Colloque International Saint-Cloud 16–18 novembre 1995. Roma, École française de Rome*, 285–309.

Zaccaria, C., Župančič, M. (1993): I bolli laterizi del territorio di Tergeste. In: Zaccaria, C. (ed.): *I laterizi di età romana nell'area nord-adriatica*. Roma, L'ermi di Bressnneider, 135–176.

Zanker, P. (1975): *Grabreliefs römischer Freigelassener*. Jdl, 90. Berlin, 267–315.

Zerbinati, E. (1982): Edizione archeologica della Carta d'Italia al 100.000. Foglio 64. Rovigo – Firenze, Istituto Geografico Militare.

Žbona-Trkman, B. (1993): I bolli laterizi dell'Isontino: stato delle ricerche. In: Zaccaria, C. (ed.): *I laterizi di età romana nell'area nord-adriatica*, Roma, L'ermi di Bressnneider, 187–196.

Nota: Le abbreviazioni utilizzate per le riviste sono quelle previste dalla *Archäologische Bibliographie*.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-09-08

UDK 930.22:616.981.45"14"

ZDRAVJE IN BOLEZEN V DE ALBERTISOVI KNJIGI O KUGI

Urška ŽELEZNIK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000, Garibaldijeva 1
e-mail: urska.zeleznik@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava medicinski traktat koprskega zdravnika Giovannija de Albertisa o obrambi pred kugo, ki predstavlja bogat vir informacij o poznosrednjeveškem medicinskem univerzumu. Podan je poskus razčlenitve vsebine omenjenega medicinskega priročnika, ki temelji predvsem na opazovanju poznosrednjeveškega koncipiranja telesa, bolezni in zdravja. Avtor traktata se namreč posveča številnim vidikom zdravega načina življenja, ki naj bi proti boleznim, zlasti kugi, deloval preventivno. Izhajajoč iz hipokratsko-galenovske tradicije medicinski priročnik podaja napotke, ki zadevajo prehranjevanje, gibanje, kopanje in druge aktivnosti, preko katerih naj bi si človek zagotovil zdravje ali vsaj zmanjšal možnost obolenja. Poleg postopkov preventive, katerih osnovno vodilo je zmernost, de Albertis navaja tudi nekaj kurativnih praks, vse to pa v prispevku služi za odkrivanje etioloških razlag bolezni in pojmovanja zdravja ob koncu 15. stoletja.

Ključne besede: Giovanni de Albertis, medicinski priročnik, kuga, dietetika, humorala patologija, pozni srednji vek

SALUTE E MALATTIA NEL LIBRO SULLA PESTILENZA DI DE ALBERTIS

SINTESI

Il contributo prende in esame il trattato di medicina scritto dal medico capodistriano Giovanni de Albertis, dedicato ai metodi di difesa dalla pestilenza e fonte generosa di informazioni sull'universo medico nell'alto Medioevo. Si è cercato di analizzarne il contenuto, fondato essenzialmente sull'osservazione della concezione tardomedioevale del corpo, della malattia e della salute. L'autore del trattato dedica la sua attenzione ai numerosi aspetti che contribuiscono a produrre uno stile di vita sano, quale profilassi contro le malattie e in particolare contro la peste. Ispirandosi alla tradizione ippocratico-galenica, il trattato di medicina fornisce delle indicazioni che riguardano l'alimentazione, il movimento, il bagno ed altre attività che aiuterebbero l'uomo a preservare la propria salute, o almeno ridurrebbero la possibilità di ammalarsi. Oltre ai metodi di prevenzione, fondati sul principio basilare della moderatezza, de Albertis indica anche alcune pratiche curative, delle quali il contributo si serve per rintracciare le spiegazioni eziologiche della malattia e il concetto di salute alla fine del 15. secolo.

Parole chiave: Giovanni de Albertis, prontuari di medicina, pestilenza, dietetica, patologia umorale, tardo Medioevo

UVOD

Kljub temu da medicinski traktat, ki je v drugi polovici 15. stoletja nastal izpod peresa koprskega zdravnika Johannesa de Albertisa (imenovanega tudi Giovanni de Albertis ali Giovanni Alberti), predstavlja enega od vsebinsko bogatih poznosrednjeveških oziroma zgodnjerenesančnih medicinskih priročnikov o kugi, je v smislu znanstvene obdelave ostal skorajda nedotaknjen. *De praeservatione corporum a pestilentia*, kakor je poimenovana de Albertisova razprava, sicer od podobnih traktatov svojega časa (ki pa jih v istrskem prostoru lahko preštejemo na prste ene roke) ne odstopa prav posebno, vendar kljub temu ponuja nadvse zanimiv vpogled v "znanstveni", medicinski miselni svet na prehodu iz 15. v 16. stoletje, v katerem se zrcali prepričanje, da je o kugi mogoče podati kar najbolj logično razlago. Ker se de Albertisova razprava loteva najrazličnejših vidikov človeškega telesa, njegovega zdravljenja in skrbi zanj ter načina življenja v zelo širokem smislu, omogoča poskus vsaj delne rekonstrukcije poznosrednjeveškega pogleda na telo kot "mikrokozmos" in tako služi kot izredno bogat zgodovinski vir.

Vznik "medicinskih priročnikov", kakršen je de Albertisov, je pomenil tudi "misli kuge" kot nekakšen (ne)naraven pojav, hkrati pa jo s pomočjo razumevanja vsaj navidezno obvladati. Tovrstni priročniki so se zelo celovito in z različnih vidikov lotevali bolezni, ki je v preteklosti vzbujala predvsem strah, saj so kuge skušali tako razložiti kot tudi zdraviti, obenem pa človeka občarovati pred njo. Pojavljanje teh priročnikov, še zlasti po "črni smerti" v 14. stoletju, je bilo manifestacija verjetja, da se je proti kugi možno (uspešno) boriti, odražalo pa je tudi željo po poskusu obvladovanja bolezni, pred katero je človek (posebno z vidika "srednjeveškega fatalizma") nemočen. Obenem je bolezenska etiologija začela izgubljati značaj nadnaravnega ali religioznega, namesto nje pa so se pojavljale razlage epidemij, ki so njihove vzroke iskale v materialnem oz. fizičnem svetu, hkrati pa je pod vplivom renesančne misli potreba po obrambi posameznika in skupnosti pred boleznimi postajala bolj zavestna (Plesničar, 1957, 345).

Pisci medicinske literature tedanjega časa so poznali dve osnovni obliki medicinskih priročnikov o kugi; prvi

so vsebovali navodila za obrambo pred kugo, drugi pa napotke, kako jo zdraviti, čeprav so bili traktati še pogosteje kombinacija obeh (Cohn, 2003, 233). Medicinski priročniki, ki so zajemali tudi traktate o kugi in drugih boleznih, so v času nastajanja prvih evropskih univerz in počasnega razkrajanja sholastičnega nauka pravzaprav sodili v eno od dveh vrst medicinskega slovstva; *consilia* (konziliji) so obravnavali primere iz medicinske prakse, podkrepljene s teoretsko razlago, *regimina sanitatis* pa so bili pravzaprav higienska navodila oziroma zdravstveni predpisi v verzih ali prozi, ki so jih pisci posvečali uglednim ("potencialnim" ali dejanskim) bolnikom, denimo vladarjem ali cerkvenim dostopanstvenikom (Borisov, 1985, 110–111). Po definiciji sodeč priročnik, ki je v tem prispevku predmet obravnavne, sodi v drugo kategorijo, kar bo razvidno zlasti iz okoliščin, ki so botrovale njegovemu nastanku.

Te nikakor niso zanemarljive, saj so narekovali predvsem namembnost priročnika in določale njegovega "prejemnika" – pravzaprav zelo ozko ciljno občinstvo. Sprehod po ključnih temah, ki jih bralec sreča v besedilu *De praeservatione...* pa bo poleg tega odlično izhodišče za razvozljavanje relacij telo – duh – okolje ter opazovanje človeka (skoraj) kot celote in njegovega odnosa do tega, kar ga obdaja in včasih tudi ogroža.

O DE ALBERTISOVI MEDICINSKI RAZPRAVI

Ozadje

Iz maloštevilne literature,¹ ki se bolj ali manj bežno dotakne de Albertisovega traktata, je mogoče izvedeti predvsem, da se je Johannes (Giovanni) de Albertis rodil v Kopru, verjetno v prvem desetletju 15. stoletja. Izhajal je iz plemiške družine, kar mu je omogočalo ugodno finančno stanje in zato tudi zagotovitev izobrazbe. Mladi Giovanni je namreč kmalu zapustil rodni Koper in se posvetil študiju medicine v Padovi, kjer naj bi kasneje kot rektor tudi nekaj let načeloval univerzi. Nato se je vrnil v Koper, tu pa je več let služboval kot občinski zdravnik, verjetno pa je svojo zdravniško prakso opravljal tudi v drugih krajih beneškega ozemlja. Umrl je leta 1488 v rodnem mestu (gl. Castiglioni, 1924, 17–20; Darovec, 1992, 432). Svojo razpravo o varovanju pred

¹ Omembe de Albertisa se v razpoložljivi literaturi pojavljajo večinoma v obliki krajevih navedb osnovnih podatkov o avtorjevem življenju (gl. Stancovich, 1971–1974, 410; Darovec, 1992, 432; Borisov, 1977, 146), včasih pa se dotaknejo tudi njegove medicinske razprave o kugi, saj v grobih potezah obnavljajo vsebino traktata (gl. npr. Plesničar, 1957, 347–348). Najcelovitejši pregled njegovega življenja in dela pravzaprav predstavlja kar sama spremna beseda iz izdaji transkripcije de Albertisovega traktata (gl. Castiglioni, 1924, 3–30), ki zajema tako njegov življenjepis kot tudi krajši povzetek vsebine njegove medicinske razprave. Ob tem Castiglioni namigne tudi, da traktat ponuja obširen zbir podatkov, v katerem lahko vztrajen raziskovalec najde dovolj informacij za rekonstrukcijo medicinske mentalitete tistega časa (Castiglioni, 1924, 25). Nekaj drobnih (a dovolj relevantnih) omemb de Albertisovega dela pa srečamo celo v delu britanskega zgodovinarja S. K. Cohna (Cohn, 2003), ki med drugim primerja večje število ohranjenih medicinskih traktatov o kugi, v primerjavo pa vključi tudi nekaj izsekov iz de Albertisove razprave.

kugo je posvetil in podaril vladarju Frideriku III.,² za katerega je želel "sestaviti knjigo, ki bi njegovo [vladarjevo] življenje obvarovala pred tolikšnim zlom". V tistem času je kuga prizadela Dunaj leta 1428, vendar pa ni zanemarljiv niti podatek, da se je Friderik pogosto zadrževal tudi v Trstu, kjer je vzdrževal stike z mnogimi italijanskimi literati in intelektualci. Burckhardt s kančkom ironije omenja, da je cesar hodil "v Italijo na obiske, ki so bili bolj podobni prazniškim ali počitniškim potovanjem na račun tistih knezov, kateri so želeli, da jim potrdi njihove pravice, ali pa drugih, ki jim je laskalo, če so mogli na zares razsiper način pogostiti samega cesarja" (Burckhardt, 1956, 19). Friderik je priateljeval tudi s tedanjim tržaškim škofovom Enejem Silvijem Piccolominijem, verjetno pa je de Albertis prav preko slednjega vladarju v dar poslal svoj traktat. Seveda niti Trst in Istra nista bila varna pred kugo, ki je tu izbruhnila tudi leta 1427, 1467 ter nato v letih 1475 in 1478.³ Kakor opozarja Castiglioni, je to poleg drugega pomenilo tudi, da so imeli tukajšnji zdravniki pogosto pričnost od daleč in od blizu opazovati nastop bolezni, njen vpliv na človeka, prenos in širjenje (Castiglioni, 1924, 18).

V Kopru je v 15. stoletju, kolikor je znano, delovalo vsaj osem⁴ "zdravnikov", vendar pa je polarizacija tega poklica na "zdravnike – fizike" na eni in "kirurge" oz. "brivce" na drugi strani prve postavljala više na hieharhični lestvici. V domeni "zdravnikov – fizikov" je bila namreč skrb za bolnike ter običajno tudi sanitarni nadzor, medtem ko so "kirurgi – brivci" opravljali manj "čista", rokodelska opravila, ki so – poleg britja – vključevala tudi manjše operativne posege, seciranje, puščanje krvi ter sodelovanje v sodnomedicinskih praksah, kakor na primer obdukcije žrtev zločinov ali pomoč sodišču v primerih mučenja.⁵ De Albertis je torej opravljal ugledejšo funkcijo šolanega zdravnika in obenem medicinskega "teoretika". Njegov traktat o kugi je napisan v akademski latinščini z dokaj bogatim besedjem, okrašen pa je z miniatuрамi, kar že na prvi pogled daje slutiti, da ni bil namenjen "preprostim uporabnikom" (ki pa bi ga zaradi oteženih možnosti umika pred boleznijo celo veliko bolj potrebovali), temveč primarno vladarjevi osebni rabi, kar je potreben upoštevati. Kljub temu pa bo v nadaljevanju osrednja pozornost name-

njena sami vsebini de Albertisovega medicinskega traktata, sistematično razdeljenega na zaokrožena poglavja.

Struktura in vsebina priročnika

Vsebina priročnika, razdeljena na tematske sklope, se začne z razpravo o dobrodejnosti zraka oziroma njegovemu učinkovanju na telo (*de juvamento aeris ad corpora nostra et eius bonitate et malitia de intentione*),

Sl. 1: Naslovna stran de Albertisovega medicinskega traktata (vir: Kramar, 1995).

Fig. 1: Title page of de Alberti's medical handbook (source: Kramar, 1995).

- 2 Friderik III. Habsburški (1415–1493), med letoma 1435 in 1440 vojvoda Avstrije, Štajerske, Koroške in Kranjske, nato pa izvoljen za naslednika nemškega kralja Alberta II. ter leta 1452 v Rimu okronan za cesarja Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti. Ukvajjal naj bi se tudi z astrologijo in botaniko, čast pa so mu posredno, tudi preko darov, izkazovali tako italijanski literati in pisci kot tudi koprski humanisti (Castiglioni, 1924, 19–21).
- 3 Koper so epidemije kuge v 15. stoletju prizadele v letih 1457, 1465, 1468 in 1478 (Schiavuzzi, 1912, 264–268).
- 4 Okrog leta 1426 je tu deloval kirurg Bonajunta, 1430 kirurg – brivec Giovanni Nuzio / Muzio iz Udin, 1445 kirurg za sodnomedicinske primere Giovanni fu Ambrogio, 1450 Filippo Muzio, 1461 znani koprski zdravnik Panfilo Castaldi da Feltre, nato do leta 1471 Antonio Pianella, ki ga je nasledil Giovanni de Albertis, po njegovi smrti pa je okrog leta 1498 medicinsko prakso v Kopru opravljala Luigi Carreiro (Schiavuzzi, 1892, 370–371).
- 5 To je bil tudi razlog, da je beneška oblast izvajala strog nadzor nad dejavnostjo zdravnikov in zahtevala korektnost njihovega delovanja; omejila je njihov "mandat" na eno leto, pogosto pa je v mesta pošiljala tuje zdravnike (Lipovec Čebron, 2003, 51).

Sl. 2: Kužni bolniki z značilnimi simptomi na okončinah. Votivna podoba iz Basla s preloma 15./16. stoletja (vir: Borisov, 1985).

Fig. 2: Patients infected with the plague exhibiting typical symptoms on their extremities. A votive image from the turn of the 15th and 16th century (source: Borisov, 1985).

sledijo – zlasti s slabim zrakom povezani – vzroki kuge (*de causis pestilentiae et febris pestilentialis, principaliter ex corruptione aeris*), opis nastanka kužne mrzlice⁶ (*de*

modo generationis febris pestentialis), nato pa avtor traktata razlaga, v katerem času je verjetneje, da kuga nastopi (*in quo tempore magis accidit pestilentia*), podaja definicijo bolezni ter razpravlja o tem, čigava oziroma kakšna telesa so v slučaju kuge bolj ogrožena (*de quibus corporibus magis nocere potest*) ter pri kateri starosti je bolezen nevarnejša, nato pa se posveti znamkom bolezni nasploh (*de signis pestilentiae*) ter tudi njenim "skritim" znakom (*signa occulta*), potem pa preide h ključni sestavini tovrstnih priročnikov, ki jo zaobjema izraz *regimen* (režim).⁷ Gre za razpravo, ki združuje navodila in napotke, kako naj človek poskrbi za svoje zdravje (ga ohranja in/ali pridobi), tako s pomočjo pravilne prehrane (o tem govori o poglavju *de cibis*), pijače (*de potu*), pravilne količine gibanja in oddiha (*de motu et quiete*) ter spanja in bedenja (*de somno et vigilia*), pravega razmerja med lakoto in sitostjo (*de inanitione et repletione*), nato o primernih "strasteh" in emocijah (*de accidentibus animae*), zmernosti spolnega občevanja (*de coitu*), pravilni rabi kopeli (*de balneatione*) in otiranja (*de fricatione*), od koder preide k razpravi o zdravilih, namenjenih zaužitju ter določenih pijačah in sirupih. Temu so dodani tudi številni recepti in navodila za njihovo pripravo, pa tudi nasveti za izdelavo "pripomočkov", namenjenih zlasti odišavljenju oziroma preprečevanju "kužnega smradu". Sledijo poglavja o združenju bolezni s pomočjo medicinskih postopkov in tudi zdravil, nazadnje pa se zvrstijo še opis bivališča obolelih za kugo (*de mansione infirmorum*) ter nekaj drugih napotkov in receptov za ukrepanje v primeru bolezni, na primer izdelava obližev za "črne lise" (tj. temno obarvane vnete dele kože), mazila za brazgotine ter napotek za združenje "smrtonosnih (gnojnih) mehurjev – karbunklov" (*carbonculi mortificativum*). Na tem mestu – zadnjemu delu kodeksa, ki vsebuje pretežno recepte – sicer pozornost ne bo posvečena, pač pa bodo predmet razprave predvsem napotki, ki narekujejo človekov način (zdravega) življenja v precej širokem smislu, kar lahko marsikaj pove tudi o koncipiranju zdravja in bolezni iz srede 15. stoletja.

Ob navedenem vsekakor ne moremo mimo ključnih intelektualnih avtoritet, ki so bile v času de Albertisovega pisana še trdno zakoreninjene v miselnih tokovih tedanje medicine, saj so prav te pomenile podstat in

6 Na nekaterih mestih pisec traktata pušča bralca v negotovosti, ali je res govora (samo) o kugi; izraz *pestilentia* je bil namreč dolgo splošna oznaka za različne epidemične bolezni (gl. npr. Cohn, 2003, 135; Borisov, 1985, 120). Pri definiciji kužne bolezni (*morbus pestilentialis*) namreč navaja, da "kužni zrak" povzroča številne bolezni, na primer pet vrst mrzlice, pet skupin nekakšnih turov, pet vrst grižavosti, razjede črevesja ter izpuščaje, kar nedvomno kaže na širok spekter bolezni. Kljub temu pa se skozi razpravo vendarle osredotoči na kugo, kar je razvidno iz opisa simptomov, njenega širjenja idr.

7 Izraz *režim* je uporabljen v smislu predpisanega načina hranja in načina življenja, saj je prevod "dieta" preozek. Gre namreč za "obvladovanje telesa" (in tudi "duha"), poleg dietetike pa obsega tudi splošnejša navodila o (pravilnem) načinu življenja, ki vodi do zdravja. Lahko bi govorili o higieniskih in dietetičnih napotkih v najširšem smislu, saj gre torej za higieno kot nauk o življenjskih pogojih, ki vplivajo na zdravje, in o ukrepih za ohranitev zdravja oziroma za dietetiko (gl. DeHart, 1999, 365) kot znanje o tem, kako uravnavati vsakdanje življenje, zlasti ravnovesje prehrane, aktivnosti in počitka.

temelj, na katerem so se gradile medicinske razprave.⁸ Že v zadnjem desetletju 15. stoletja pa naj bi se v evropskem intelektualnem svetu začel upad avtoritev arabskih avtorjev ali vsaj njihovo degradiranje v primerjavi z grško-rimskimi, med slednjimi pa se je pozornost preusmerila od dolgo oboževanega Galena⁹ k Hipokratovim razpravam, saj prvi ni imel veliko prispevati k boleznim, kot sta kuga in sifilis. Poleg tega so poznosrednjeveški, še zlasti pa novoveški humanistični avtorji – od prvotne nekritične recepcije antičnih tekstov ter zgolj njihovega prevajanja – prešli k interpretaciji, obenem pa so se začeli vse bolj opirati tudi na nove pristope svojih sodobnikov (Mikkeli, 1999, 25–27).

Johannes (Giovanni) de Albertis se je v svoji razpravi odkrito opiral na grške, rimske in arabske pisce, zlasti na Hipokrata, Galenu, Avicenno, pa tudi na Rhazesa, Averroesa idr.¹⁰ Posebno obravnavo bi ob tem zahtevalo vprašanje vpenjanja antičnih medicinskih razprav v poznosrednjeveški kontekst in njihova prilagoditev novemu časovnemu, prostorskemu, miselnemu okviru, vendar pa se ji bomo tu izognili. Prav tako na tem mestu ni namen razpravljati o avtorjevem posnemanju, povzemanju ali interpretacijah omenjenih tradicij,¹¹ dotakniti pa se jih vendarle moramo zlasti zaradi razumevanja osnovnih potez, ki se zarisujejo tudi v de Albertisovemu načinu pojmovanja bolezni, zdravja ter človeka in njegovega telesa. Tu gre omeniti predvsem hipokratski sestav štirih temeljnih elementov (ognja, vode, zemlje in zraka) ter štirih lastnosti (vroče, mrzlo, mokro in suho), prav tako pa tudi iz tega izvirajočo delitev na temeljne telesne sokove (kri, sluz ter rumeni in črni žolč), katerih razmerje naj bi pogojevalo zdravje oziroma njegovo odsotnost ("humoralna patologija"). Opozicionalnost telesnih tekočin, katerih neravnovesje je nenehno predstavljalo grožnjo telesu, pa naj bi obenem implicirala ambivalentnost sil znotraj telesa, ki so bile enkrat benigne, drugič maligne. Harmonija telesnih tekočin in njihovo ravnovesje sta po tem pojmovanju namreč tista, ki telesu omogočata zdravje. Dinamični procesi, povezani s telesnimi tekočinami, ki so se dogajali v telesu, pa

so obenem predstavljali racionalni temelj za bolezen in patologijo. Nevidna notranjost telesa je bila zaradi odsotnosti neposrednega (anatomskega) opazovanja pravzaprav le "teoretični" prostor, nekakšen oder, na katerem so potekali fiziološki in humoralni procesi (DeHart, 1999, 368–369).

Galen je Hipokratove razlage razvil še nekoliko dlje, ko je izpostavil jasnejše relacije med omenjenimi shemami, poleg tega pa je telesnim tekočinam pridal še intelektualno oziroma emocionalno komponento. V srednjeveških razpravah, ki so se opirale na teorijo Galena in Avicenne, se je poleg teh osnovnih struktur, ki omogočajo kombiniranje, oblikovala tudi nekakšna tripartitna shema. Ta je dejavnike, ki vplivajo na zdravje oziroma bolezen, ločevala na "naravne", "nenaravne" in "protinaravne".¹²

Naravne reči (*res naturalia*) so pri tem tiste, ki tvorijo osnovno sestavo človeškega telesa, torej življenjsko pomembni dejavniki, zmožnosti in aktivnosti zdravega organizma. Poleg omenjenih, v pare urejenih binarnih opozicij (temeljni elementi, telesne tekočine, ...), so to tudi ključni organi (srce, možgani, jetra), duh (naraven, vitalen, živalski) ter delovanje telesa (lakota, prebava, izločanje in zadrževanje) (Mikkeli, 1999, 16). Omenjena delitev (ki elemente hkrati hierarhizira) je prisotna tudi v de Albertisovi *De praeservatione...*, ki omenja "sex rerum non naturalium", med katere uvršča zrak, hrano in pijačo, spanje in bedenje, gibanje in počitek, prebavo (*inanitio et repletio*) ter strasti oz. emocije (*accidentia animae*), k seznamu pa pripiše še "dodatke" ne-naravnim rečem, kamor uvršča spolnost ter kopanje in otiranje. "Nenaravne reči" so namreč tiste, ki so zmožne sprožiti spremjanje in predugačenje naravnega sestava in funkcij ter tako ustvarjajo bodisi zdravje ali bolezensko stanje (Mikkeli, 1999, 16) oziroma se v splošnem vežejo na "okolje" (Turner, 1996, 205). Izraz sam torej eksplicitno nakazuje, da gre za nekaj, kar ni urejeno "po naravi", temveč ima nanj vpliv človek (Mikkeli, 1999, 20). Čeprav se pri različnih avtorjih pojavljajo tudi različne variacije¹³ seznama "nenaravnosti", se de Albertis

8 Potrebno pa je ločevati med akademsko in "popularno" (poljudno) medicinsko tradicijo; priročniki naj bi sodili k slednji, vendar pa Mikkeli (1999, 89) ugotavlja, da sta obe sledili ključnim principom galenovske teorije. Poleg tega je za angleške pisce 16. stoletja veljalo, da navadno niso bili poklicni zdravniki, temveč le teoretični, česar pa za de Albertisa ne moremo trditi, saj Castiglioni (1924, 19) poroča tudi o njegovem izvajanju zdravniške prakse.

9 Galenovska doktrina je vrh svoje moči v smislu medicinske avtoritete dosegla prav v 15. in 16. stoletju (Grmek, 1996, 260).

10 Nedvomno je de Albertis dela teh piscev spoznal na študiju v Padovi, saj so univerzitetni kurikulumi (denimo v Bologni na začetku 15. stoletja) zahtevali teoretično poznavanje del Avicenne, Galena, Hipokrata in Averroesa.

11 Praktično nemogoče je slediti tokovom medsebojnih vplivov med pisci na tem področju, saj so bile smeri kroženja znanja vse preveč prepredene, še najpogosteje pa so se zdravnikti – teoretični neposredno sklicevali na izvirna dela antičnih in zgodnjesrednjeveških piscev.

12 Stvari "contra naturam" nekateri avtorji prevajajo s "contra-naturals" (gl. Mikkeli, 1999), drugi s "preternaturals" (prim. Turner, 1996; French, 2003), pri čemer slednje pomeni nadnaravno, vendar pa v tem primeru nima teološke, religiozne ali magijske konotacije, zato se prvi prevod morda zdi nekoliko bolj smiseln.

13 Spolna združitev je denimo pri nekaterih avtorjih uvrščena h gibanju, pri drugih pa je razumljena kot tip izločanja (prav tako tudi kopanje), po tretjih pa sodi med "accidentia animae" (Mikkeli, 1999, 57). V tem smislu so omenjene različice lahko tudi zelo zgorovne.

poslužuje klasične delitve, v katero vključi še omenjene dodatne "nenaravne" elemente, ki pa jih obravnava v enaki meri kot druge.

Ključne lastnosti, povezane z nenaravnim, so pravzaprav naslednje: prvič, za ohranjanje zdravja je po tej teoriji nujno potreben primeren nadzor nad temi šestimi rečmi; drugič, te so razumljene kot nekaj, kar obstaja izven¹⁴ telesa; in tretjič, njihovo število je omejeno, običajno prav na šest.¹⁵ Nadzor je torej mogoče opravljati zlasti z načinom njihovega "upravljanja", kar je tudi glavni predmet tovrstnih razprav; glede na način življenja, ki ga posameznik izbere, pa lahko bodisi škodijo, pomagajo ali pa nanj sploh ne vplivajo. Tudi branje de Albertisovega besedila namiguje, da je za svoje zdravje odgovoren vsak posameznik, saj s svojim ravnanjem oziroma načinom življenja ustvarja ali ruši "ravnovesje snovi"¹⁶ v svojem telesu. Poleg tega je individualna nota prisotna tudi pri galenovskih značajskih tipih, saj naj bi se ravnovesje telesnih sokov ter posledično prevladujoči značaj (kolerični, melanholični, ...) pri ljudeh razlikovala. Nenazadnje velja omeniti tudi, da je imelo teh šest nenaravnih reči pravzaprav dvojno vlogo; na eni strani preventivno, na drugi pa terapevtsko oziroma kurativno (Mikkeli, 1999, 17–20).¹⁷

Ostaja torej še kategorija "protinaravnih" reči (*res contra naturam*), ki vključuje bolezni, njihove vzroke in simptome. Bolezensko stanje je torej nasprotno naravi – Mikkeli dodaja, da je govora o bolezni kot "motnji", ki pa jo je mogoče pozdraviti prav z njenim nasprotjem, z naravo samo (Mikkeli, 1999, 17; gl. tudi Turner, 1996, 205), hkrati pa tovrstno pojmovanje bolezni implicira človekovo sposobnost, da si s "pravilnim" ravnanjem zagotovi zdravje (Mikkeli, 1999, 17). To je pravzaprav tisti *režim*, o katerem govorijo de Albertis in pisci podobnih priročnikov in ki ne zajema le "obvladovanja telesa"¹⁸ s pomočjo ustrezne diete, temveč tudi s pomočjo regulacije širšega človekovega vedenja, pa tudi "upravljanje duha". Vse je namreč odvisno, pravi de Albertis, prav od pravilne rabe šestih nenaravnih reči ter njihovih "dodatkov", pri katerih pa ljudje pogosto na različne načine "grešijo".¹⁹ Zdravstvena priporočila oziroma pravila zdravega življenja, ki so jih vključevali higieniški priročniki, so odsevala močno prisotnost srednjeveške dietetike in njenih prizadovanj tako v znan-

stvenem kot praktičnem, didaktičnem smislu. Seveda tudi de Albertisova medicinska razprava odraža omenjene tendence, saj zajema tedenja načela higiene v smislu nauka o – za zdravje ugodnih – življenjskih pogojih ter ukrepnih za ohranitev zdravja.

Mogoče je torej razbrati, da človek po eni strani s svojim načinom življenja do določene mere vpliva na zdravje, po drugi pa je njegova dovoznost za bolezen odvisna tudi od njegovih ("vrojenih") telesnih lastnosti. Telesa, ki jih kuga po njegovem mnenju prej prizadane, so namreč tista, ki se ne držijo pravil "primernega življenja" (zmerne prehrane, dela ipd.), po drugi strani pa tudi tista telesa, ki ne premorejo "pravilnega" sorazmerja med štirimi temeljnimi lastnostmi (so npr. preveč vlažna in topla).

SESTAVINE (NE)ZDRAVEGA ŽIVLJENJA IN PREVENTIVA

Zrak

Naravno, nenaravno in protinaravno niso le lastnosti človeškega telesa samega, temveč tudi tega, kar počne, in tega, kar ga obdaja. De Albertis meni, da se zlasti v zraku (ki sodi med *non naturalia*) lahko dogajajo različne spremembe; naravne spremembe ustrezajo letnim časom, nenaravne povzroči vpliv nebesnih teles (prim. Plesničar, 1957, 347), spremembe proti naravi (neravnovesje med vlažnim, suhim oziroma toplim in hladnim) pa so tiste, ki privedejo do razkrajanja, trohnjenja oz. gnitja (*putrefactio*), povezanega s kugo. Spremenjen, modificiran zrak, ki prehaja v telo, pa tudi neposredno učinkuje nanj, saj s svojo neugodno sestavo razkraja telesne sokove, po zdravnikovih besedah še zlasti tiste okrog srca. Takšno razumevanje učinkovanja zraka (teorija miazme), še zlasti pa predstava o tem, da je človeško telo prepustno oziroma v veliki meri odprto za zunanje vplive, je bilo prisotno tudi kasneje, v 16. in 17. stoletju, ko je – zavoljo zdravja – še vedno veljal "ideal zaprtosti" telesa, varnega pred kužnim zrakom in vdori nevarnih zunanjih snovi skozi telesne odprtine (Vigarello, 1999, 14–15).

"Slab zrak", kakor ga razumejo de Albertis in pisci medicinskih priročnikov, bi lahko označili kot zrak, v

14 V nasprotju z naravnimi rečmi, za katere je veljalo prepričanje, da so znotraj telesa (Mikkeli, 1999, 20).

15 Čeprav se je ta omejitev na šest in dokončen seznam uveljavil šele pozneje in se pri Galenu še ne pojavlja (Mikkeli, 1999, 17).

16 Uravnoteženost elementarnih tekočin po humoralni teoriji in hkrati harmonija med redom mikro- in makrokozmosa je navadno izražena kot numerična harmonija (DeHart, 1999, 360).

17 Kasneje, v 16. stoletju se začne jasneje opredeljevati tudi medicina kot veda, ki se deli na več podpodročij, med katerimi se z naravnimi rečmi ukvarja fiziologija, z nenaravnimi higieno, protinaravne pa so vključene v etiologijo, katere del je tudi terapevtika (Mikkeli, 1999, 35).

18 V besedilih, ki se ukvarjajo z zdravjem in boleznjijo, je tako ves čas mogoče slediti niti stalno prisotne dihotomije med preventivo in kurativo kot nalogama medicine (Mikkeli, 1999, 46), zato je zanimivo opazovati tudi razmerje med njima.

19 "[...] *indebita administratione sex rerum non naturalium et eis annexarum, in quarum usu homines diversimode peccant*" (v: Castiglioni, 1924, 36).

katerem se dogajajo nenadne (denimo temperaturne) spremembe, zlasti pa je to tak zrak, ki je nasproten "pravi mešanici" toplega, hladnega, suhega in vlažnega oziroma v katerem ena od teh lastnosti odločno prevladuje. De Albertis poleg tega zrak opisuje kot sestavni element človeškega telesa in "duha", celo kot nekakšen dejavni element, ki lahko izboljša stanje znotraj telesa.²⁰ Podobno je veliko renesančnih avtorjev verjelo, da zrak z vstopom v telo postane del njega in ga lahko tudi spreminja (Mikkeli, 1999, 59). Zelo pomembna pri tem pa je, meni de Albertis, usklajenost zunanjega zraka in "vrojenih duhov" (*spiriti*).²¹

Človek naj bi se za izbiro boljšega zraka trudil tudi sam; zdravnik zlasti močno odsvetuje izpostavljanje pretirano toplemu in vlažnemu zraku. Strah je vladal predvsem pred slednjim; vlaga, ki se je ustvarjala navadno ob stoeči vodi, zlasti močvirjih, je v besedilih pogosto celo neposredno povezana s kužnim zrakom.

Tudi de Albertis med drugim opozarja, da se je potrebno izogibati "nemirnega" in vlažnega zraka in izbirati "odprt" zrak (tj. biti zunaj, na prostem) oziroma zrak dobre sestave in s čim manj "tujimi" primesmi.²²

O pomembnosti ("dobrega") zraka pa pišejo tudi mnogi kronisti, ki so se v svojih besedilih dotaknili Istre, ki naj bi še v začetku 14. stoletja slovela po svoji zdravilnosti. Vendar pa so se že v naslednjem stoletju tudi okrog Kopra začela nevarno širiti močvirja, iz katerih je močno zaudarjalo (Schiavuzzi, 1892, 361), kronisti pa so tedaj poročali o smrdljivem, "slabem" (torej "zdrav škodljivem") zraku tega območja. Zveza med smrdljivim in kužnim zrakom je na primer prisotna v zapisih škofa Naldinija iz leta 1700, ki meni, da je kuga v Kopru 1511. leta "izbruhnila zaradi izkopov v bližnjih morskih plitvinah na južni strani mesta". Šlo je za čiščenje morskega dna z izkopavanjem blata, s katerim "so galejam in čolnom zelo olajšali dostop do Levjega gradu. Vendar so neprijetni hlapi, ki so se dvigali iz gnilega blata, postali kužni. Nova postelja, ki so jo pripravili za morje, je mestu prinesla mrliska nosila, iz ostudne umazanje pa se je rodilo pretresljivo žalovanje," zaključi Naldini (v: Darovec, 2001, 146–147).

V svojem delu pa Pietro Coppo o istrskih krajih že leta 1529 piše: "Tukajšnji zrak ni posebno zdrav; prav-zaprav je bolj slab ob vsej morski obali, od Savudrijskega rta tja do Raše, stopnja škodljivosti zraka pa niha glede na lego posameznih krajev. Strabon meni, da so tega krivi nezdravi vetrovi, vzhodnik, jugo in jugozahodnik, ki pihajo ob obali, in obreže samo, ki je iz žive skale, na kateri se zadržuje morska voda oziroma deževnica; ta se kvari, na soncu izhlapeva, vetrovi pa s temi hlapi kužijo zrak. Više ležeči kraji, ki temu niso izpostavljeni, so zato bolj zdravi" (v: Darovec, 1999, 52). Kjer se je naselil tak "slab", kužen zrak, pa tudi po de Albertisovih besedah ni dobro živeti, zato *sub silentio* (torej potihoma, da ne bi povzročal dodatnega vzne-mirjenja) priporoča beg iz krajev, ki jih je dosegla kuga, saj edino to lahko predstavlja gotovo rešitev pred "zlom".²³

Če "izbira" okolja s "čistim" in svežim zrakom ni možna, je le-tega mogoče tudi "očistiti". Z izboljševanjem "slabega" zraka je tesno povezano zlasti odšavljanje prostora, ki nima le funkcije prekrivanja, temveč tudi vlogo prečiščevanja (prim. Vigarello, 1999, 110).²⁴ De Albertis svetuje zažiganje brinovega ali cipresovega lesa, priporoča pa tudi prezračevanje, zlasti takrat, ko piha severnik (razen če se kužni zrak ni že preveč razširil), saj slednjemu pripisuje celo moč odpravljanja kuge. Ob bolezni je torej nenehno v igri "gnijoč zadah" (miazma), ki ga je potreben odpraviti, smrdljiv zrak, ki mora biti "prečiščen". V ta namen na več mestih svetuje fumigacijo, prekajevanje (tako prostora kot tudi bolnikov) ter podaja seznam rastlin in snovi, ki jih je mogoče v ta namen uporabiti (med drugim so to žafran, lavdanum, indijsko dišeče grmičje, ambra, kolmež, brin, lovor, mira, kafra, skorja ebe-novine itd.). Množica (tudi eksotičnih) začimb, dišav in dišavnic daje slutiti, da so navodila za omenjene po-stopke namenjena tistim, ki so imeli do njih dostop. To se dejansko izkaže tudi v kratkem poglavju z naslovom *Pauperes autem odorari possunt. Pro hiis, qui sunt mediocres, fiat hoc opus...* (v: Castiglioni, 1924, 58), kjer avtor podaja kratek recept, prilagojen za nižje sloje; tem

20 "Aer est elementum nostrorum corporum et spirituum et praeter hoc, quod elementum nostrorum corporum et spirituum, est etiam emanatio nostris adveniens spiritibus, et est causa meliorationis eorum non tantum sicut elementum, sed etiam sicut faciens scilicet temperans" (v: Castiglioni, 1924, 32).

21 Dodaja, da pojma *spiritus* nikakor ne gre enačiti s tem, kar filozofi imenujejo "duša" (*anima*) (v: Castiglioni, 1924, 32), vendar podrobnejše razlage "duha" ne poda. Izhajajoč iz galenovske tradicije pa je mogoče sklepati, da gre za "dih" kot vir življenja, bodisi tisti "vitalni", povezan s srcem (ki naj bi uravnaval kri in telesno temperaturo), ali "naravní", povezan z jetri (ki naj bi deloval na hranjenje in metabolizmu).

22 "Eligatur aer bonae substantiae, cui non admiscetur ex fumis res extranea mala et sit constrictus intus parietes et non discopertus [...]" (v: Castiglioni, 1924, 39).

23 "Et notandum [...] quod relinquere civitates et loca, in quibus pestilentia regnat et transferre se ad loca sana in quibus pestilentia non est nec futura, optimum remedium [...] Et iste est bonus modus eligendi aerem bonum et fugendi malum" (v: Castiglioni, 1924, 41). Tak nasvet pa ni bil osamljen primer (prim. Cohn, 2003, 118).

24 Vigarello ta pojav sicer povezuje še s parfumom 17. stoletja, seveda pa je bila tedaj teorija miazme oziroma prepričanje, da je smrdljiv zrak tudi kužni zrak, še močno prisotna (prim. Cipolla, 1989).

svetuje rabo nageljna, smole, cimeta, sandalovine, mahu, aloje, zlasti pa česna.

Podobno kot ogenj ali vonj (dišeč dim) pa v tem medicinskem univerzumu prečiščevalno deluje tudi voda. Avtor večkrat omenja močenje z rožno vodo (ali kisom), obenem pa je iz njegovih besed razvidno, da naj bi tovrstno "čiščenje" prostora oziroma zunanjosti telesa neposredno učinkovalo tudi na notranje organe. Hkrati naj bi omenjene metode delovale tudi kot zaščita, saj pravi, da je pred odhodom od doma potrebno nekaj časa stati ob ognju ali si obraz in roke umiti (omočiti) s posebej pripravljeno vodo.²⁵

Hrana in pijača

Drugi "nenaravnii" element predstavlja par, ki ga tvorita hrana in pijača; de Albertis ju obdela ločeno, saj se posveti posameznim živilom, ki bodisi ugodno ali neugodno učinkujejo na zdravje. Pri poglavju o hrani se odpira pogled v delček tedanjega "prehranjevalnega univerzuma", ki pa je vse preveč kompleksen, da bi ga bilo mogoče zajeti v nekaj stavkih. Poleg tega je ob golih navedbah hrane potrebno upoštevati tudi celoten družbeni, gospodarski, politični in kulturni kontekst, s katerim so bili prehranjevalni vzorci pogojeni. To bi seveda zahtevalo posebno razpravo, zato bo na tem mestu hrana opazovana bolj skozi njeno razmerje do zdravja.

Lahko bi povzeli, da je de Albertisov ključni napotek pri prehranjevanju ta, naj se človek drži zmernosti, posebno pri živilih, ki so teže prebavljava²⁶ (npr. opresni oziroma nekvašen kruh – *panis azimus*), mastna (denimo sir, maslo, salame, ...) ali pretopla. Bolje je namreč po njegovem mnenju uživati hrano, ki je mrzla in suha (omenja proso, za katerega meni, da preprečuje gnilobo),²⁷ ter jesti le takrat, ko se pojavi lakota. Zmernost, tako v kvaliteti kot v kvantiteti pa naj bi bila na impliciten način tudi širše vprašanje "družbenega in političnega nadzora, ki bi zagotovil in ohranjal obstoječo institucionalno ureditev in skrbel, da določene zadružne in poklicne skupine ne bi doobile prevelikega ugleda in ogrozile obstoječega ravnovesja" (Montanari, 1998, 111).

Retorika "dietetne" prehrane kot temelj higieniskih razprav namreč ni govorila le o potrebi po očiščenju, temveč tudi po nadziranju; "treba je bilo nadzorovati

hrano, kajti od nje je bilo odvisno vse, kar zadeva telo. Njena sestava je določala telesne sokove in njihove lastnosti in s tem tisto, kar je zdravo" (Vigarello, 1999, 55). Temo (družbenega) nadzora nad telesnimi funkcijami, kakršna je hranjenje, je mogoče delno navezati tudi na proces "sekularizacije" telesa, značilnega za renesanso, oziroma na spreminjanje odnosa do telesa, na katerega ni več vezana asketska ideja o telesu kot "sovražniku", temveč se krepi njeno nasprotje – renesančna nocija lepega, dobrega, osebnega, "privatnega" telesa (Synnott, 1993, 18–19), ki si, mimogrede, zasluži tudi skrb in ne le kaznovanja. Morda pa gre zgoraj omenjeno težnjo po nadzorovanju telesa iskati tudi v zavestnem hotenju po postavljanju jasnih distinkcij med naravo (telesnimi funkcijami) in kulturo (človeškim oziroma družbenim vplivom na njihov potek), pri čemer se na hierarhični lestvici vse bolj krepi vrednost kulture.

Če se vrnemo k rabi hrane, ki jo navaja de Albertis, opazimo, da na več mestih svetuje rabo kisa oziroma uživanje kisle hrane, kar je mogoče razlagati z dobrodejnimi lastnostmi, ki so jih pripisovali kisu (osvežilnost, preprečevanje "gnilobe"; prim. Vigarello, 1999, 110). Nekatera druga živila so v razpravi prepovedana ali odsvetovana brez dodatnega pojasnila,²⁸ iz česar je mogoče sklepiti, da so v tedanjih kolektivnih predstavah in prehranjevalnih kodih že imela določeno mesto, morda celo tabuizirano vlogo ali status nečistega, vsekakor pa določene družbene pomene, ki so bili tedanjemu bralcu znani.

Avtor poleg tega omenja, da se opušča meso, ki je prešlo v splošno rabo, npr. svinina, govedina, gosje, golobje meso, ovčetina ter tudi meso gozdnih živali (zajci in vodne ptice); slednjega naj bi se tako uživalo manj kakor mesa domačih živali. Kot kaže, v de Albertisovem času in okolju še ni prišlo do spremembe, ki se je zgodila drugod po Evropi in se je manifestirala v medicinskih nasvetih, ki so izražali nezaupanje do hlevskih živali in svetovali uživanje divjadi, ki pa so si jo – zaradi (ne)pravice do lova – lahko privoščili le redki (Montanari, 1998, 105).

Iz naštetega bi bilo mogoče sklepiti, da gre za sestavni del prehrane višjega sloja, posebno zato, ker vključuje predvsem meso (ki je dolgo veljalo za statusni simbol) oziroma celo meso "više rangiranih" živali, kakršne so ptice. Ptice naj bi bile namreč zaradi bližine

25 Zlasti tisti, ki so prišli v stik z bolniki, so morali poskrbeti za zaščito lastnega zdravja; pred okužbo naj bi jih prav tako varovale dišave. De Albertis pa omenja tudi, da je vselej pametno imeti pri sebi terják (*tiriacu*). Šlo je za nekakšno splošno protikužno zdravilo, ki je izviralo že iz antike, v srednjem in novem veku pa je zanj obstajala množica receptov. Terjak je veljal tudi za panacejo, univerzalno zdravilo, saj se je oznaka oprijela številnih zdravilnih sredstev za razne bolezni, okužbe, zastrupitve ipd. (gl. Perl, 1986, 52; Borisov, 1985, 117 in 406).

26 Taka hrana naj bi se bolj podala podeželanom oziroma kmetom, ne pa občutljivi plemiški prebavi (Montanari, 1998, 117).

27 *"Milium et panicum cum sit frigidae et siccae complexionis, satis bene concidi possunt, quoniam recte contradicunt causis putrefactionis"* (v: Castiglioni, 1924, 42).

28 Med pticami so na primer med nezdravo prehrano navedeni mladiči poljske jerebice in čopastega škrjanca, med živalmi, ki živijo "na tleh", pa meso volov, dojenih živali in telice.

nebu "na vrhu lestvice živalskega sveta" in so zato (po analogiji med naravo in človeško družbo) veljale za prefinjeno – plemiško – hrano (gl. Montanari, 1998, 119–120). Morda pa ni zanemarljivo niti "načelo bližnine", ki ga je predlagal R. Bulmer in temelji na oddaljenosti živali (npr. ptic) od človeških bivališč oziroma njihovemu stiku z le-temi. Pri tem je seveda ključna predpostavka, da "vsaka skupnost skonstruira svoje naravne vrste ptic, ki temeljijo na uporabnosti in na oddaljenosti od človeških bivališč" (gl. Douglas, 1999b, 151–154).

Sicer pa naj bi meso že sredi 14. stoletja začelo izgubljati status "elitnega" živila,²⁹ saj se je njegova poraba precej razširila (gl. Montanari, 1998, 101). Iz podatkov o gibanju cen v severozahodni Istri bi lahko celo sklepali, da sta se ceni mesa (junetine) in kruha od prve polovice 14. stoletja (ko je bila v Kopru cena junetine skoraj dvakrat višja od cene pšenice) do prve polovice 16. stoletja (ko je bila cena pšenice celo manjša višja) postopoma izenačevali (gl. Darovec, 2004, 80–84), kar pomeni, da je meso počasi izgubljalo mesto enega najprestižnejših živil.³⁰ Pri ribah, ki so pomenile nekakšen nadomestek za meso, še zlasti v času posta, pa de Albertis priporoča vzdržnost. Zlasti bele ribe, ki so bile med 14. in 16. stoletjem v severnoistrskem prostoru dražje od pšenice in mesa (gl. Darovec, 2004, 80–82), so hkrati s tem, ko so privzete pomen "postnega" živila, postale tudi nasprotje mesu, obe živili pa sta imeli ob tem točno določeni kodificirani vlogi, zato se tudi nista nikoli smeli mešati (Montanari, 1998, 107).

O pijačah avtor medicinske razprave trdi, da je njihov namen pogasiti resnično (in ne "pogrešno") žejo. Meni, da je najbolje piti vino, razredčeno z vodo (očiščeno odvečnih snovi, prim. Mikkeli, 1999, 60)³¹ ali mešanico kisa in vode; vino sám je namreč premočno in lahko razdraži in razgreje želodec, poleg tega pa omaja razum oziroma povzroči nerazsodnost. Ne gre torej zgolj za škodovanje telesu, temveč tudi *umu*, obe komponenti pa v tem primeru postaneta predmet medicinske razprave.

Gibanje in počitek ter spanje in bedenje

Naslednji "nenaravni" par v razpravi sta gibanje (vadba) in počitek. Prvo je – seveda ponovno v zmernem obsegu – v podobnih medicinskih priročnikih služilo več namenom: krepitvi udov in povečanju telesne in živiljenjske moči, povečevanju telesne topote in s tem pospeševanju prebave,³² nenazadnje pa kot pomoč pri čiščenju telesa preko odvajanja (Mikkeli, 1999, 60). Ne bo odveč dodati, da je v tem razumevanju zdravja odločilno vlogo igralo prav izločanje odvečnih snovi, ki se nabirajo v telesu (torej čiščenje telesa), saj je njihovo zadrževanje veljalo za nezdravo. Poleg tega naj bi bilo za gibanje značilno, da segreva in izsušuje telo, zato morata biti s počitkom, ki hlači in vlaži, v pravem razmerju.

Opisu počitka sledi razprava o naslednji dvojici, spanju in bedenju; prvo – tako kot počitek – ohlaja telo, zato zdravnik svetuje, naj bodo zlasti glava in noge med spanjem pokriti. Spanec pa je predvsem koristen zaradi že omenjenega čiščenja z odvajanjem odvečnih snovi; ne le z izločanjem prebavljene hrane in tekočine (ekskrecijo), temveč tudi preko drugih telesnih delov (kože, ust, nosa), s kašljanjem, usekavanjem, tudi česanjem ter otiranjem in umivanjem (rok, obraz).³³ Seveda pa spanje ni koristno in dobrodejno v vsakem trenutku; dnevno spanje, pravi de Albertis, nikakor ni priporočeno, saj je poleg vsega tudi izguba časa, zato meni, da je v skrbi za zdravje potrebno to *navado* spremeniti. Dnevno spanje naj bi imelo več negativnih učinkov tako na telo kot na duha (ta dihotomija, ki pa ni tako rigidna in ločevalna, kot se zdi, se tudi sicer pogosto pojavlja); povzročalo naj bi bolezni, revmatizme, brazgotine, pogoste vročine, vplivalo na živce ter tudi ošibilo "željo".³⁴ Morda se je smiseln vprašati tudi, ali je imela ta prepoved (še zlasti v času kuge) kakšen poseben namen, oziroma, ali je dnevno ohranjanje budnosti skušalo preprečiti "prihod smrti", ki se je velikokrat zgodil ravno med spanjem. Kakor pri vsaki dejavnosti pa naj bi tudi tu veljalo načelo zmernosti, saj spanja nikakor ne sme biti premalo, ker bi to izzvalo "jezo" (najbrž razdražljivost). "Nepravilno" spanje skratka negativno učinkuje

29 Eden teh simbolov družbene identitete je bilo tudi sadje, ki je veljalo za najplemenitejši del rastlin (prim. Montanari, 1998, 119). Vendar de Albertis ponovno preseneti, saj uživanje (zlasti sladkega) sadja odsvetuje: "*Et etiam a confectionibus de mele factis et fructibus recentibus et dulcius secundum eundem ibidem abstinentum est [...]*" (v: Castiglioni, 1924, 42).

30 Res pa je, da se je v prehranjevalni shemi 14. in 15. stoletja oblikovala dokaj jasna hierarhija tudi med samimi vrstami mesa; za najboljše sta veljali govedina in teletina, medtem ko je bila ovčetina najmanj cenjena, kar je bilo posledica njene prevelike razširjenosti v tem času (Montanari, 1998, 104–105).

31 Omenja "čiščenje" s pomočjo kovin ali destilacije, pri čemer je zaznati droben segment alkimijske.

32 Ravno zaradi tega de Albertis zapoveduje, naj se vadba izvaja pred obedom, saj "prebudi naravno topločno", kar izboljša prebavljanje.

33 "*Somno autem complecto, studendum est diligenter mundare corpus a superfluitatibus non solum evaquantis per viam intestinorum aut per viam urinalem, ymo etiam evaquantas per alias partis ut tussiendo, screando et nare emungendo, si expedit et caput pectinando vel fricando moderate et faciem et manus lavando...*" (v: Castiglioni, 1924, 46).

34 "*In die dormire est malum, generat enim aegritudines humectantes et reumatismos, et corrumpt calorem et gravat splenem et laxat nervos et efficit pigritiam et debilitat desiderium et generat apostemata et frequentat febres*" (v: Castiglioni, 1924, 45).

tako na telo kot na duha, saj je spanec namenjen počivanju obeh.

Ne le čas spanja, pač pa tudi lega oziroma položaj telesa sta pri tem igrala svojo vlogo – avtor natančno opisuje, v kakšnem vrstnem redu naj si sledijo pozicije telesa med spanjem,³⁵ da bo lahko dosežen najboljši učinek (npr. dobro prebavljanje). Morda bi vse to lahko razumeli kot nekakšno zahtevo po budnem nadziranju oziroma nenehnem discipliniranju telesa ter njegovi podrejenosti natančnim pravilom in (medicinskim) napotkom, ki jih je za zdravje potrebno vestno upoštevati.

O laktot in izobilju³⁶

Čeprav je de Albertisovo poglavje o "hranjenju in izločanju" kratko, je v njem zajet velik del tedanjega razumevanja človekovega telesa, ki se prepleta skozi celotno besedilo. Ravnovesje med snovmi v telesu je bilo namreč po tedanjem pojmovanju odvisno predvsem od razmerja med zaužitim (oziorama v telesu proizvedenim) in izločenim. Izločanje "odvečnih"³⁷ snovi je tako vključevalo več stopenj oziroma načinov; potekalo naj bi preko prebave, s pomočjo segrevanja in znojenja telesa, človek pa izločanju "odvečnosti" preko kože pomaga tudi z otiranjem celega telesa³⁸ in umivanjem njegovih delov. Omenja se torej le umivanje rok in obraza z mlačno vodo (v kateri so se namakale npr. korenine iris ali vejice rožmarina), kar pa je potrebno umestiti v tedanje obstoječe sklope higieniskih pripočil, norm in navad.³⁹

Retorika "očiščenja"⁴⁰ telesa nenehno poudarja izločanje odvečnih snovi, katerih zastajanje v telesu ima lahko negativne posledice; telesa, polna (neočiščena) odvečnih snovi, so namreč najbolj izpostavljena kužni mrzlici.⁴¹ Izločanje "odvečnosti" je bilo, če ni potekalo po medicinskih merilih, spodbujeno bodisi z odpiranjem por, spodbujanjem uriniranja, v medicinski praksi pa s puščanjem krvi (flebotomijo). Na drugi strani je moral

človek za uravnoteženost snovi poskrbeti tudi s "polnjenjem", ki pa je še posebno zahtevalo njegov trud in voljo, za "odvračanje požrešne želje".

Ob tem pa se poraja vprašanje, ali ni čiščenje človeškega telesa na mikroravnini lahko pomenilo metaforo za "čiščenje" druge vrste na makroravnini ali kakor je lucidno primerjavo med nevarnostjo odvečnih snovi, ki zastajajo v telesu ter mestnih odpadkov, ki mestu grozijo z nevarnimi hlapi in izbruhom epidemij, izpeljal A. Le Guerer (v: Vigarello, 1999, 110). Ali pa se je na telo prenesla tudi simbolika (o)čiščenja iz religiozno-moralne retorike, saj je telo v toku zgodovine privzemalo različne pomene in vloge, od alegorije za družbene hierarhije v krščanskem kontekstu do instrumenta božje volje (Synnott, 1993, 12 in 19), hkrati pa je bilo mesto nadzora in discipliniranja tudi preko – na medicini temelječe – ideološke retorike.

"Strasti duše"⁴²

Če je bilo do sedaj govora o rečeh, ki se (čeprav le na prvi pogled) dotikajo zgolj telesa, je nekaj sledenih tematskih sklopov namenjenih drugemu polu dihotomije – "duhu", v tem primeru psihološki plati oziroma svetu emocij, razpoloženja, vedenja, nenazadnje pa tudi morale. Čeprav Mikkeli omenja prepričanje, da so čustva v zdravnikovi domeni le, če vplivajo na zdravje in njegovo ohranjanje, ter da so vrednote stvar moralistov, v to ne moremo biti povsem prepričani. De Albertis denimo na več mestih govori z nekakšnim imperativnim tonom, ki se odraža v njegovih navodilih, prepovedih in zapovedih; potrebno se je vzdržati nezmernih strasti duše,⁴³ pravi. Čustva, kot so jeza, žalost, strah, nevoščljivost, je potrebno nadzorovati. Mnoga od njih so močno "nezdrava"; posebno žalost in čemernost sta v času kuge nadvse škodljivi. Ne le, da se je zato posebno razvedriti in se veseliti⁴⁴ – S. K. Cohn (2003, 242) meni, da je drobna posebnost de Albertisovega traktata tudi ta,

35 Podobno značilnost tovrstnih priročnikov nasproti opaža tudi Mikkeli (1999, 65), ki omenja nezdravo spanje na hrbtni ter spanje z odprtimi ustimi kot simptom smrti. De Albertis prvo utemeljuje s tem, da se pri takem položaju odvečne snovi, ki bi morale ven skozi usta in nos, stekajo nazaj proti možganom in "utaplajo spomin".

36 Dobesedni prevod naslova "*De inanitione et refectione*"; po mnenju Mikkeli (1999, 66) gre za tematiko metabolizma, ki pa je v drugih zgodnjenočrvenih medicinskih priročnikih vključevala tudi "praznjenje" telesa preko uriniranja, bruhanja, menstruacije ipd.

37 Beseda "*superfluitates*" je ena najpogostejejših v de Albertisovem besedilu.

38 Otiranje ali suho umivanje je bilo posledica spremenjenega pojmovanja čistoče in telesa, ki se ga voda zaradi svojega negativnega učinkovanja in nevarne poroznosti telesa pravzaprav ni smela dotakniti. Posledica tega – s kužnimi boleznimi tesno povezanega pojava – je bilo tudi izginjanje kopališč v 16. in 17. stoletju (Vigarello, 1999, 27).

39 Vigarello (1999, 57–61) sicer umivanje (zgolj) rok in obraza – značilno že za 13., 14. stoletje – povezuje najprej s spodobnostjo in moralno, šele nato s higieno in zdravjem. Čistoča vidnih delov telesa naj bi torej odražala primerno vedenje, vendar pa tega v de Albertisovem primeru pravzaprav ni mogoče trditi.

40 Še ena pogosta beseda traktata je namreč "rectificatur".

41 "[...] quia aliqua corpora ad febrem pestilentialem quibusdam aliis sunt magis disposita ut corpora plena superfluitatibus respectu mundorum [...]]" (v: Castiglioni, 1924, 47).

42 Nekoliko teže prevedljiv "*de accidentibus animae*" v grobem zajema opis "močnih emocij" (prim. Mikkeli, 1999).

43 "*Oportet abstinere ab intemperantia harum animae passionum [...]*" (v: Castiglioni, 1924, 47).

44 "*Quod vero facit tristari omnibus sanis nocumentum infert... Et laudo quod homines vivant in alcritate et saepe laetitia suppeditando timorem [...]*" (v: Castiglioni, 1924, 47–48).

da obenem odsvetuje celo druženje s čemernimi ljudmi in udeleževanje dolgočasnih pogovorov.

Tudi "duh" namreč deluje na telo in tako vpliva na zdravje; morda gre za medicinsko utemeljena moralna pravila, vsekakor pa je meja med polji, ki se jih vztrajno potiska na dva pola, dokaj tanka in prehodna. O tem, da "močna čustva" vplivajo tako na mentalne kot na fizične težave, so pisali tudi mnogi humanisti,⁴⁵ ki so se obenem usmerili od povsem fizičnega zdravja (in stremljenja po dolgem življenju) k etičnim aspektom (in kakovosti življenja) (Mikkeli, 1999, 85).

Tako sta se stikala in kombinirala *režim* (dieta, skrb za telo) na eni ter morala (doktrina zmernosti, prepovedi, zapovedi, etika, nenazadnje religija) na drugi strani. Seveda teh dveh polov ne moremo razumeti kot edinih dejavnikov, ki naj bi imeli vpliv na prihod kuge. Všetki je potrebeno tudi delovanje "višjih sil", na katere človek nima vpliva. Poleg "božje volje" ali "božjega kaznovanja" za človeške grehe (ki pa v de Albertisovem "profanem" priročniku nista omenjena) je tu še moč nebesnih teles – odtod pomen astrologije v medicinskih razpravah.⁴⁶ Preigravanje dualizmov v razlagah za nastanek kuge je sicer najpogosteje opazovano skozi nasprotje med boleznično kot "božjo kaznijo" in boleznično kot naravnim pojavom (prim. Pullan, 1995, 104), vendar pa tega "prepada" (ki najbrž niti ni bil tako oster) v de Albertisovem besedilu ni zaznati. Nikjer namreč ne navaja, da je kuga posledica "božje jeze", vendar pa posredno daje vedeti, da kršenje pravil oziroma greh lahko telesu škodi oziroma ga napravi dovzetnejšega za bolezen. Zveza med grehom in boleznično pa zato postane nekoliko izrazitejša v naslednjem poglavju njegovega priročnika.

Spolnost

V razpravi o "spolni združitvi" (*coitus*) de Albertis zapiše, da spolnost "izprazni bistvo duha" in povzroča (duhovno in telesno) šibkost, zato je nezmernost pri tem lahko škodljiva.⁴⁷ Na povezavo z grehom opozarja zlasti citat, ki ga avtor povzema po Almansorisu: "*Nolle te inclinare ad coitum multum, quia coitus est quaedam proprietas et ludus porcorum; quae igitur erit gloria tibi, si exerces vitium irrationalium bestiarum et actus brutorum?*" (v: Castiglioni, 1924, 48). Da je spolno občevanje "lastnost in igra prašičev, neracionalnih bitij" ter da je vrlina v tem, da se z vzdržnostjo to željo zatre, je najverjetneje posledica katoliškega indoktriniranja, ki je delovalo s pomočjo podobne retorike. V tem primeru pa je bila nevarnost (nezmerne, pogostega) spolnega občevanja še dodatno podkrepljena oziroma medicinsko utemeljena. Ta "aktivnost" naj bi namreč škodila živcem in telesu, ošibila srce, negativno vplivala na oči, pospeševala staranje, pretirano segrevala telo ipd.⁴⁸

Obenem pa se spolne sle (in moškega semena) ne sme zadrževati v telesu, saj to sodi k odvečnim snovem, ki se morajo izločiti.⁴⁹ Prisilno zadrževanje namreč, tako trdi de Albertis, škodi srcu in možganom, pri moških povzroča stanja podobna epilepsiji in nezavesti, pri ženskah pa udušitev maternice; omenjeno naj bi celo povečevalo željo po hrani, oteževalo gibanje, povzročalo bolečine v glavi in drugih telesnih delih ter pretirano ohlajalo telo.⁵⁰ Verjetje v posledice nezmerne spolnosti je bilo prav gotovo vsaj delno pogojeno z ideologijami, ki so po eni strani prepovedovalle "pretirano" spolnost, po drugi pa so jo zaradi "reproaktivne nuje" spodbujale, kar odseva v strahu pred zadušitvijo maternice kot temeljnega ženskega organa ali že kar metonimije za žensko, ki ji je v družbi pripisano točno določeno mesto in vloga – rojevanje. Moškim naj bi kot posledica neizživete spolne sle grozila izguba sposob-

45 Na primer Sir Thomas Elyot v 16. stoletju, ki ga omenja Mikkeli (1999, 84–85). Moralistični ton pa je prišel še bolj do izraza zlasti v protireformaciji (Mikkeli, 1999, 89).

46 De Albertis je prepričan, da mora zdravnik verjeti "astronomu", saj ta lahko marsikdaj napove bližajočo se kugo, zato je astrologija pomemben del medicine: "*Aliquando ex vicinitate pestiferi aeris in omnibus quoque praedictis et similibus hiis, medicus astronomico credere debet. Nam secundum Ipocratem astrologia non est minima pars medicinae. Plura possent tamen dici in hac parte [...]*" (v: Castiglioni, 1924, 39).

47 "*A coitu immoderato abstinedum est [...] Coitus evacuat de substantia spiritus rem plurimam propter delectationem et propter istud illi, qui plus delectantur, plus sunt cadentes in debilitatem.*" (v: Castiglioni, 1924, 48).

48 "*[...] a coitu multo et frequenti cavendum est quia nervis magnum nocumentum infert, oculos quoque fortiter laedit, corporis vires destruit corque corrumpit et debilitat, ad senium quoque cito deducit et sic ad extreman praecipitat senectutem*" (v: Castiglioni, 1924, 48).

49 Vendar pa se kljub temu to razlikuje od izločanja drugih vrst odvečnih snovi, saj vključuje užitek, naslado (*delicia*); vključen je torej tudi "duh".

50 "*Ex quibus appetet, quod si sanitas debeat conservari, sperma, cum sit superfluitas nutrimenti utilius et ultimi quam non indiget individuum, et ea species et omnis superfluitatis, sit corruptiva naturae, nisi resecetur et evacuari debet a corpore sicut aliae superfluitates eius est naturae studium in evacuando illam in somno. Et si coarcetur in corpore tum surgunt ex ea ad cor et cerebrum vapores mali de genere veneni corrumpentes sanitatem et inducentes similitudinem quandam epilepsiae et sincopis in viris, in mulieribus autem soffocationem matricis, et sequitur retentionem eius debilitas, appetitus cibi et gravitas motus et frigiditas corporis et tenebrositas vixus et dolores capitum et emunctoriorum et ancarum*" (v: Castiglioni, 1924, 49).

nosti racionalnega mišljenja, kar ponovno odslikava zrcalno sliko pričakovane moške vloge. Vendar pa naj bi se ljudje spolnosti posluževali tudi iz drugih (zdravstvenih) razlogov, saj ta v pravi meri "dvigne dušo", prinaša veselje in dobro voljo, ustvarja lahketnost, umira jezo, izostri čute ipd.⁵¹ Morda so prav omenjene ute-meljivte botrovale prepričanju, da se je v času hudih bolezni, zlasti kuge, potrebno "razvedriti" in ob tem pozabiti na kruto stvarnost.

Zametki "medikalizacije" področja spolnosti ali, bolje, utemeljevanje doktrin in ideologij tudi s pomočjo medicine pa so, kot kaže, služili tudi utrjevanju idealov "zmerne", nadzorovane spolnosti, v katerem so se preigravala širša družbena pričakovanja, interesi in pravila delovanja skupnosti.

Kopanje in otiranje

Da bi se telo v celoti očistilo (lastnih) odvečnih snovi, mu je bilo po mnenju (renesančnih) piscev medicinskih piročnikov potrebno tudi nekoliko pomagati; z otiranjem se je pore odprlo in očistilo, medtem ko je bilo pri kopanju potrebno ravnati veliko previdneje. Nevarnost kopeli in vode, za katero so verjeli, da je zmožna učinkovati na notranjost telesa (telesne tekočine, notranjo temperaturo, ...) oziroma jo spremenjati, se zarisuje tudi v de Albertisovem besedilu. Na več mestih sicer omenja umivanje vidnih telesnih delov (rok, obraz), vendar pa nekaj besed nameni tudi pravi kopeli. Postopek kopanja (za katerega meni, da mora biti izveden pravilno, če se želi človek izogniti škodljivim učinkom) natančno opiše, čeprav svetuje, naj bo raba kopeli prej izjema kot pravilo. Zlasti v času bolezni (kuge) naj bi kopanje telesu močno škodilo,⁵² saj oslabi srce in v telesu pospešuje gnitje, ki vodi h kugi, poleg tega pa naj bi obstajala nevarnost, da človek med kopanjem izgubi zavest ali umre.⁵³ Škodljiva je tudi z drugega vidika; telo se v njej preveč sprosti, postane mlahavo in (zaradi druženja, s čimer morda namiguje na izogibanje javnih kopalnišč bodisi zaradi nevarnosti okužbe ali pa celo zaradi njihove "moralne" spornosti) "rahlih kreposti".⁵⁴ Skratka, voda po eni strani ruši red in ustvarja kaos, po drugi pa je njen učinek tudi nasproten, saj lahko v določenih pogojih deluje celo terapevtsko.

S kopeljo je v tem primeru potrebno ravnati skrajno previdno: kopel, ki naj služi krepitvi telesa oziroma izboljševanju zdravja, naj bo (po zgledu Arabcev) npr. kopel sladke in tople vode; kdor jo uporablja, naj bo med kopanjem miren, tih, nikakor ne živahen ali aktiven, v bližini pa naj ima pripravljeno posteljo, namenjeno počitku takoj po kopeli. Poleg tega de Albertis priporoča, naj kopalec med kopanjem ne je ali pije, niti naj ne stopa v kopel s polnim želodcem.⁵⁵ Omenjen opis je mogoče povezati tudi z evropskim kontekstom in obstoječim strahom pred kopeljo, ki odpira pore, skoznje pa prehajajo škodljive snovi ter odhajajo "življenske moći", zato je počitek po njej nujno potreben (Vigarello, 1999, 17). Zapletenost in domnevna škodljivost kopeli sta seveda privedli do njene "marginalizacije", ki se je ohranjala celo do 17. stoletja, ko so nekateri pisci o njej še vedno imeli podobno mnenje kakor de Albertis in njegovi sodobniki: "Kopel – razen medicinske uporabe v nujnih primerih – je ne le odvečna, temveč ljudem zelo škodljiva. [...] Kopel telo uničuje in napolnjuje in ga tako naredi dovzetnega za učinke slabih lastnosti zraka [...]. Bolj mlahava telesa so bolehnješa in krajšega življenja kakor jedra. Kopel glavo napolni s hlapi. Je sovražnica živcev in vezi, ki jih rahlja, tako da marsikdo ni nikoli občutil skrnine [protin, vnetje sklepov, op. U. Ž.], dokler se ni okopal" (Renaudot v: Vigarello, 1999, 19). Kopanje se je torej izvajalo le ob izjemnih priložnostih (posebnih okoliščinah), saj "voda sama po sebi samo pokvari ravnovesje" (Vigarello, 1999, 21).

Poleg kopanja pa je znotraj pojmovanja čistoče in čiščenja telesa pomembno mesto (pravzaprav pomembnejše kot voda) zavzemalo otiranje (brisanje, drgnjenje, ...). Izhajati je mogoče iz predpostavke, da ta higienska praksa ni bila namenjena zgolj čistoči zaradi "spodobnosti", temveč tudi čistoči zaradi zdravja. Sestavljal je namreč pomemben del mozaika, ki je združeval že omenjene postopke izločanja odvečnih snovi. Slednje je bilo za zdravje ključnega pomena, saj bi zadrževanje teh snovi v telesu privedlo do bolezni. Takšno koncipiranje bolezni in zdravja torej išče vzroke bolezni (ali, bolje, večje dovzetnosti za bolezen) tudi znotraj človekovega telesa, v porušenem redu v njegovi notranjosti, saj je patološko stanje posledica nastalega neravnovesja. Najbrž je prav ta komponenta v tesni povezavi z močno

51 "Coitu vero temperato est utendum, quia corpus alleviat reflectim animam ilarem et lectam [laetam] facit eiusque levitatem augit, iram quoque sedat et cogitationes removet et sic ex illo homo incurrit levitatem alleviat anelitum et bonos facit sensus" (v: Castiglioni, 1924, 49).

52 Preko vode naj bi potekala tudi sama okužba (prim. Cohn, 2003, 117).

53 "Neque balneo utatur tempore pestilentiae, quia balneum debilitat cor et maxime si quis diu utatur vel moretur in eo et facit sincopim et nauseam et humores quietos movet et ad putredinem praeparat [...]" (v: Castiglioni, 1924, 50).

54 "[...] in balneo propterea cum multis eius iuvamentis adsunt nocumenta, facit enim superfluitates ad membra, in quibus est debilitas, leviter desendere et laxat corpus et impedit nervos et resolvit calorem innatum et comedendi desiderium deicit et coeundi debilitat virtutem" (v: Castiglioni, 1924, 50).

55 Jesti (zmerno!) je dovoljeno šele po kopeli: "Sit stomachus vacuus, cum intrat balneum nec comedat nec potet in balneo, sed postquam belneum exiverit post aliquantulum intervallum sumat cibum suum temperatum et temperate" (v: Castiglioni, 1924, 50).

poudarjeno individualno odgovornostjo človeka za lastno zdravje, saj je varovanje zdravja v veliki meri v domeni posameznika; ta namreč lahko sam poskrbi za to, da se v njegovem telesu ne bodo ustvarjali pogoji za nastanek bolezni.⁵⁶

Notranji vzroki se v de Albertisovem besedilu pokažejo tudi pri opisu otiranja, kjer je ponovno v igri odprtost telesa (kože), skozi katerega se izločajo odvečne snovi; da pa bi preprečili tudi obratno smer izmenjave (vstopanje škodljivega, zdravju nevarnega), se je bolje posluževati "suhega umivanja" (prim. Vigarello, 1999, 23–27), kakor sumljivega kopanja. To je skratka retorika medicinskih priročnikov, značilna zlasti za 16. in 17. stoletje, videti pa je, da je bila v igri že vsaj v 15. stoletju.

"KLINIČNA SLIKA" KUGE IN KURATIVA

Etiološke razlage

Vse to seveda še ne pomeni, da je etiološka razлага kuge temeljila zgolj na notranjih vzrokih ("pospeševalcih") bolezni; ob prebiranju de Albertisovega besedila se izkaže, da je na pomembno mesto postavljeno tudi učinkovanje zunanjega okolja na telo (vpliv kužnega zraka), nenazadnje pa je razprava preostalo "praznino v kavzalni razlagi" zapolnila tudi z astrološko-astronomskimi dejavniki (sfere nebesnih teles ipd.)⁵⁷ oziroma tistimi dejavniki, za katere posameznik ni "odgovoren", saj nanje ne more vplivati. Da bi si ogledali de Albertisovo razlago vzrokov za kugo, pa se je potrebno vrniti na začetek njegove razprave, kjer je posebno poglavje namenjeno prav razlagi vzrokov za nastanek kužne bolezni.

Njegova razlaga tako temelji na učinkovanju nečesa *od zunaj* (spremembe, ki se dogajajo v človekovem okolju oz. v zraku, ki ga obdaja, ter učinkovanje nebesnih teles), kar neposredno vpliva na človeško telo, v njem pa sproža nevarne procese ("strupeno gnitje" okrog srca in pljuč ipd.), ki naposled privedejo do bolezni.⁵⁸ Glede na to, da pod "etiologijo" bolezni vključi le vpliv škodljivega – kužnega – zraka, bi lahko trdili, da slednjega razume kot primarni vzrok bolezni. Ker pa se v nadaljevanju posveča razpravi o tem, katera (kakšna) telesa kuga prej oziroma bolj prizadene, se prvi razlagi pridruži še vsa nadaljnja razprava o možnosti vpliva na bolezen "od znotraj", iz telesa. Morda bi lahko zadevo razumeli še nekoliko drugače; znotraj človekovega telesa se sicer pripravijo *pogoji* za nastop bolezni, vendar pa ta vedno pride od zunaj. De Albertis je prepričan, da kuga najbolj škodi podhranjenim oziroma takim telesom, ki so polna "slabih sokov, pripravljenih na gnitje", poleg tega so kugi najbolj podvržena telesa, katerih *režim* je slab, bodisi da pretiravajo s hrano, pijačo ali z delom ipd.⁵⁹ Vzpostavljena je torej kavzalna zveza med boleznijo in tem, kar človek (s svojim telesom) počne, obenem pa se zdravnikov traktat loteva tudi zveze med človekovo starostjo in obolenostjo. Njegovo mnenje je, da je kuga človeku najbolj nevarna v času *adolescence*; ključni značilnosti tega obdobja v človekovem življenju sta namreč "vlažnost" in "toplota", poleg tega pa je to čas "požrešnosti", "nenasitne želje" (zaradi česar se ustvarjajo mnogi presežki oziroma odvečnosti) ter silovitosti, "ki zaide v strast".⁶⁰ Iz tega, zadnjega razloga so po njegovem mnenju za kugo bolj "dovzetne" tudi ženske in manj moški, kar očitno nakazuje na preigravanje distinkcij med lastnostmi,⁶¹ pripisanimi spoloma, v katerih odseva tudi obstoječe utemeljevanje položaja in vloge žensk ter njihova degradacija preko retorike o ženskah kot "grešnih bitijh".

56 Na tem mestu gre dodati, da etiologija bolezni, ki le-to razлага z notranjimi vzroki, lahko obsegata (vsaj) dve kategoriji: fiziološke oziroma organske procese na eni ter čustveno in mentalno delovanje na drugi strani (prim. Lipovec Čebron, 2003, 103), oboje pa rezultira v bolezenskem stanju. Smiselno je dodati tudi kategorizacijo vzrokov bolezni (sicer le z vidika povzročitelja), ki jo je podal George Foster. Ta govori o naturalistični etiologiji bolezni (v nasprotju s personalistično), ki naj bi bila bodisi posledica naravnih sil ali pa izgube ravnotežja med osnovnimi elementi v telesu (gl. Lipovec Čebron, 2003, 103), to pa je mogoče aplicirati tudi na pozno-srednjeveško koncipiranje bolezni, zdravja in telesa.

57 Na zrak po mnenju mislecev, ki jih povzema, vplivajo sfere planetov (Saturna, Jupitra, Marsa, Venere in Merkurja), medtem ko Sončeva sfera vpliva na ogenj, Lunina na vodo ipd. Astralno delovanje je torej eden od povzročiteljev nevarnih sprememb v zraku, hkrati pa so nebesna telesa tudi kazatelji bližajočih se sprememb (ki jih napovedujejo), zato je treba biti nanje pozoren. To so zlasti kometi, položaji nebesnih teles ali mrki v določenih ozvezdjih, konjunkcije nekaterih planetov ipd.

58 " [...] Ex quo appetet huius pestilentiae febris causam particularem immediatam fore quasdam materias venenosas, quae circa cor et pulmonem generatur et quarum impressio non semper est excessu graduum qualitatum primarum, sed ex proprietate venenositatis, unde communicatum venenosis vaporibus per expiratum et attractum aerem sit" (v: Castiglioni, 1924, 34–35).

59 "Corpora, quibus magis nocere potest, sunt corpora cachetica, plena malis humoribus paratis putrescere [...] Corpora etiam utentia malo regimine et cibis et potibus et laboribus superfluis citius incurront febrem pestientialem quam alia [...]" (v: Castiglioni, 1924, 36–37).

60 "Adolescentiae plus nocere potest, quoniam est callida et humida. Et humiditas vincit, ut dictum est de rationibus naturalibus et plus pueris, quia ipsi utuntur malo regimine propter eorum gullostatem, unde in corporibus eorum multae superfluitates generantur. Ex quarum multiplicatione sunt vehementius parati hanc incurrire passionem" (Castiglioni, 1924, 37).

61 Cohn (2003, 129) navaja nekaj piscev, ki so bili podobnega mnenja in so večjo umrljivost žensk pripisovali njihovi "šibkejši naravi".

Zdravljenje kuge

De Albertis v povezavi z bojem proti bolezni izrazi nadvse optimistično misel, da se je pred kugo mogoče obvarovati, če ji človek "ne dovoli vstopiti",⁶² kar pomeni, da upošteva vsa v razpravi opisana navodila. Tu gre dodati, da je bila prav dihotomija med preventivo in kurativo že v srednjeveških besedilih te vrste ena temeljnih rdečih niti, medtem ko je v renesansi oziroma šele v drugi polovici 16. stoletja ideja preventivne medicine pridobila nekakšen primat (Mikkeli, 1999, 46–47). Seveda to še ne pomeni, da so priročniki kasneje povsem zanemarjali postopke kurative, torej zdravljenje bolezni, temveč je "svet znanosti" očitno uvidel, da ima za učinkovito zdravljenje kuge le malo možnosti.

V de Albertisovem priročniku s konca 15. stoletja sta torej oba pola oz. nalogi medicine še dokaj uravnoteženo zastopani,⁶³ vendar pa že naslov traktata nakazuje, da je njegov primarni namen opisati načine preventive.

Temeljno načelo zdravljenja v priročniku pa je (kakor tudi v hipokratski medicini) alopatsko načelo *contraria contrariis*, saj je naloga zdravniških ukrepov ponovno vzpostaviti porušeno ravnovesje bodisi z odvezemanjem odvečnega ali z dodajanjem manjkajočega. De Albertis namreč opozarja, da je ob nastopu kuge potrebno ukrepati takoj, zlasti z "izpraznjenjem", čemur v zadnji instanci ustreza predvsem postopek puščanja krvi (*flobotomia*) in praznjenje želodca (*solutione ventris*). Meni, da je potrebno vselej začeti s flebotomijo, da bi bila "strupena snov kar najhitreje pregnana iz telesa",⁶⁴ saj naj bi ta postopek predstavljal "univerzalno praznjenje telesnih sokov", ki pri mnogih vodi do ozdravitve.⁶⁵ Nadalje si je bilo potrebno prizadevati, da se nevarnost, ki je že prišla v telo, ne bi širila naprej, še zlasti ne proti srcu.⁶⁶ Po opravljenem postopku de Albertis še priporoča, naj bolnik zaužije posebno zdravilo (za katerega poda tudi nekaj receptov⁶⁷), se dobro pokrije z odejo in počiva.

Takožnje ukrepanje s puščanjem krvi se torej kaže kot poskus razstrupljanja (čiščenja) telesa; skupaj s krvjo naj bi se torej izločile tudi snovi, ki povzročajo bolezni, ker pa bi telo ob tem zapuščale tudi življenske moči, mora bolnik po opravljenem postopku počivati.

Preplet fizičnega in moralnega

Galenovska medicina je v svojem tridelnem sistemu razumevanja pojavov, ki jih je delila na naravne, ne-naravne in protinaravne ("nadnaravne"), skrb za zdravje razumela kot prizadevanje za red naravnih reči (telesnih sokov itd.) oziroma pomoč naravi v boju proti nadnaravnemu (bolezni) preko upravljanja nenanavnega (okolja, načina življenja, ...), ki je bilo tudi v domeni zdravnika. V antični medicinski teoriji (ki je hkrati podlaga za srednjeveško) je denimo imela kategorija božjega le zelo omejeno vlogo, posledica tega pa je bila prenestitev "moralne odgovornosti" za zdravje na posameznika samega (Turner, 1996, 205). De Albertis kot nadaljevalec (predvsem) galenovske tradicije in znanilec renesančne miselnosti je omenjen poudarek ohranil, tovrstno razumevanje pa je implicitno pomenilo tudi zmetke ločevanja medicine od religije in prava (oziora bolezni od greha ali deviantnosti), ki je izrazitejšo obliko dobilo nekoliko kasneje z večjo profesionalizacijo in (družbenim) ločevanjem domen religije, prava in medicine (Turner, 1996, 203).

Po drugi strani pa je de Albertisov kontekst mogoče umestiti v fazo pred opaznejšim umikom religije z mesta moralnega varuha in njene zamenjave z medicino,⁶⁸ kar se s pomikom proti bolj sekulariziranemu konceptu bolezni zgodi v moderni (evropski) družbi (Turner, 1996, 203–205). Vendar pa te zveze niso bile tako zelo enoznačne, saj se je konfliktost med religioznim (krščanskim) in medicinskim modelom bolezni poznala tudi v prepričanju, da bolezen ni moralno nevtralna kategorija, ker je obenem znak stanja (zdravja) duše. Reševanje takih paradoskov je nenazadnje privedlo do nekakšnega kompromisa med religioznim in medicinskim pojmovanjem, saj je medicina pod svoje okrilje prevzela skrb za "naravnosti" in njihovo znanstveno razlago, domena "nenaravnosti" pa je bilo področje, kjer sta se religija in medicina tesno prepletali (Turner, 1996, 206).

Lahko bi dodali, da se v primeru de Albertisovega besedila te poteze zarisujejo le bežno, saj je nakazovanje na moralo dokaj fragmentarno, medtem ko sklicevanja na religijo (konkretno na krščanskega Boga) praktično ni. Ravno zato o "primarni" fazi (ko razlik med bolezniijo, grehom in deviantnostjo skorajda ni bilo in so

62 "...imprimis itaque in omni pestilentia studendum est, ut corpora sint [h]umida et a malis et superfluis humoribus vacua et evacuata, ne pestem incurrire valeant ac, si acciderit, pestis facilius curari possint [...]" (v: Castiglioni, 1924, 60).

63 Potrebno pa je upoštevati tudi opažanje, da so bile meje med preventivo in kurativo pravzaprav zelo nejasne oziroma da razločevanje med "profilaktiki" in "medikamenti" tedaj ni bilo dosledno, zato sta se ti dve vlogi prepletali (Pertl, 1986, 152).

64 "...] materia venenosa et pestifera cito debet expelli extra corpus [...]" (v: Castiglioni, 1924, 61).

65 "...] et ideo in peste laudatur flobotomia quoniam flobotomia est universalis humorum evacuatio et a multis liberans aegritudinibus" (v: Castiglioni, 1924, 61).

66 De Albertis o tem: "(materia venenosa) [...] non debet moveri per corpus ex flobotomia, quoniam ex sui motione possit reverti ad cor et magnum facere nocumentum [...]" (v: Castiglioni, 1924, 61).

67 Sestavine, ki jih navaja za omenjena zdravila, kažejo še na močan vpliv alkimije, saj gre za drage kamne (biseri, smaragdi, berili ipd.), ki jih je – zdrobljene v prah – potrebno zmešati s kako tekočino, na primer z vinom, rožno ali okisano vodo.

bile vse te "grožnje družbi" hkrati religiozni, moralni, medicinski in zakonski fenomeni) v taki strogi obliki pravzaprav ni mogoče govoriti. Pomembno pri vsem tem pa je, da je imela bolezen v teh procesih ves čas nekakšen "negotov", "mejni" status, saj se je vedno gibala med "naravo" na eni in "kulturo" na drugi strani⁶⁹ (Turner, 1996, 214).

Nenazadnje pa bi bralca de Albertisove razprave lahko nekoliko zamikalo, da bi v njem zaznal idejo o holizmu oziroma v razpravah, ki se lotevajo tako človekovega telesa kot duha, opazil "zametke" holistične medicine. Vendar pa je pri tem, kakor trdi Mary Douglas, potrebno nekaj previdnosti. Nevarno je v prvi vrsti to, da bi sodobno pojmovanje holizma nekritično prenašali na preteklost, saj današnji medicinski holizem po njenem mnenju niti ni naslednik tradicije oziroma razvoja zahodne medicine. Težava se pojavi v razliki med definicijami, problematična pa je tudi predstavka, da je razvojna pot (holistične) medicine ena sama: "Holizem naših zdravnikov se konča na mejah telesa in ostaja v mejah zdravniškega poklica, medtem ko se holistična medicina globalno zanima za bolnikovo osebnost v celoti in za njegovo duhovno okolico" (Douglas, 1999a, 35). Vendar pa je pripisovanje takih oznak velikokrat problematično, zato vprašanje o "sledeh" holizma v de Albertisovem besedilu ostaja odprto. Ravno tako pa so problematične tudi redukcionistične dihotomije in binarne opozicije, ki opozarjajo na obstoj zgolj dveh izključujočih se polov in nujno predstavljajo njuno nasprotje. Takih binarnosti je tako v besedilu kot tudi v razpravah o zgodovini medicine veliko, na tem mestu pa je najrelevantnejša prav povezava telo – duh (ali tudi materialno – duhovno). Seveda je težava že v samih polih te zvez, še najbolj pa v pojmu "duh" kot zelo nejasni kategoriji, za katero je težko vedeti, kaj vanjo uvrstiti in česa ne. Če ta "duh" zajema le mentalno, emocionalno, torej psihološko človekovo plat, je s tem izključena dodatna, moralna dimenzija (duh kot "vest", npr. upoštevanje družbenih pravil, ki definirajo, katera mentalna in emocionalna delovanja so v skupnosti, ki jih določa, (ne)sprejemljiva, grešna itd.). Zadnja dimenzija je pri de Albertisu nedvomno prisotna, pomembna pa se zdi zlasti zato, ker polarnosti telo – duh dodaja še tretjo komponento, družbo. Če definiciji holizma zadostuje ta trodelenost, morda tudi v priročnikih,⁷⁰ kakršen je de Albertisov, iščemo nekakšen "holizem". Vsekakor pa je družbeno dimenzijo pomembno vključiti v obravnave preteklih medicinskih sistemov, posebej zato, ker se ji pridružuje predpostavka,

da so *družbeno telo* in *percepcije fizičnega telesa* lahko spremenljive in zelo raznolike (Synnott, 1993, 37).

Če pa holizem razumemo kot vpetost človeka v celotni kozmos, ne moremo mimo idej o enotnosti kozmosa, značilnega tudi za renesančno misel, saj te govorijo o sozvočju makro- in mikrokozmosa, ki ju povezuje tudi korelacija z enostranskim vplivom prvega na drugo (Lipovec Čebron, 2003, 130). Poleg tega naj bi že sama hipokratska dietetika s sistematičnim razumevanjem tega, kako telo kot mikrokozmos uboga red *režima*, težila k usklajenosti z urejenim makrokozmosom (DeHart, 1999, 366).

Morda ta ideja v de Albertisovem traktatu ni tako izrazita, jo je pa vendarle mogoče zaznati, saj množica poglavij z navidez nezdružljivimi tematikami govori

Sl. 3: Postopek puščanja krvi. Prikaz s konca 16. stoletja (vir: Borisov, 1985).

Fig. 3: The procedure of blood-letting. Illustration from the end of the 16th century (source: Borisov, 1985).

68 S tem medicina pridobi vlogo določanja "kriterijev normalnosti" (Turner, 1996, 205).

69 Pri tem ne gre pozabiti, kakor opozarja tudi Turner, da sta obe kategoriji seveda družbena konstrukta (Turner, 1996, 214).

70 Holistično dojemanje zdravja naj bi se denimo pojavljalo v priročniku Arnaldusa de Villanove z začetka 16. stoletja, ki tradicionalnim šestim nenaravnim faktorjem dodaja vpliv letnih časov, spola, poklica, navad itd., kar naj bi vključevalo celoto osebnih dispozicij in dejavnosti oziroma vedenja, pri čemer so z medicinskega vidika relevantni vsi (Mikkeli, 1999, 57–58).

prav o vpetosti človeka med številne sile, ki se ne nahajajo le v dosegu njegovega fizičnega telesa. Tudi to, kar človek počne, ali kar se dogaja okoli njega, namreč lahko rezultira v strašnih fizičnih posledicah na njegovem telesu. O telesu je torej nedvomno mogoče govoriti na več nivojih, ki med seboj tvorijo korelacije; če je v nekaterih medicinskih sistemih možno govoriti o zvezi fizičnega, psihičnega in metafizičnega (prim. Lipovec Čebron, 2003, 102), pa lahko pri de Albertisovem besedilu govorimo vsaj o dokaj opazni korelaciji "fizično – psihično" ali pa na nekaterih mestih dodamo še dimenzijo "moralno". Vsekakor pa, na kratko, de Albertis velja za enega tistih raziskovalcev v zgodovini Istre, ki so "sistematicno iskali povezavo med geografskimi, klimatskimi in higieniskimi pogoji posameznega kraja ter načinom življenja okuženih ljudi" (Lipovec Čebron, 2003, 55–56).

SKLEPNE MISLI

Medicinski traktat *De praeservatione corporum a pestilentia Giovannija de Albertisa* podaja kopico zanimivih izhodišč, ki pa na tem mestu niso bila dokončno izčrpana. De Albertisova razprava slika podobo človeškega fizičnega telesa kot mikrokozmosa, znotraj katerega se lahko ustvarjajo pogoji za nastop bolezni (kuge). Hkrati govoriti tudi o človekovem mentalnem telesu, ki lahko v fizičnem telesu prav tako pripravi "teren" za bolezen oziroma "poruši (notranji) red", vendar pa govoriti tudi o tem, da bolezen sama pride od zunaj; pripotuje preko kužnega zraka ali pa jo prinesejo "neugodni" pojavi na nebu.

Človekova vloga pri tem pa nikakor ni pasivna, saj ima človek dve možnosti vpliva na to, kar se dogaja z njegovim telesom. Po eni strani je celo sam odgovoren za obrambo pred boleznjijo (s skrbjo za pravilen način življenja, ki ga narekuje *režim*, ali za zavarovanje pred kužnim zrakom, ki ga obdaja), po drugi pa je ob nastopu bolezni primoran ukrepati (delno sam, še bolj pa z zdravnikovo pomočjo ali vsaj nasveti). Bolezen sicer pride od zunaj, vendar pa vstopi v telo; skladno s takim

etiološkim koncipiranjem bolezni zdravljenje poteka v obliki "čiščenja" oziroma "praznjenja", katerega namen je iz telesa pregnati bodisi tujek ali presežek oziroma odvečnost.

Preventiva na drugi strani je osnovana na "doktrini zmernosti" (ki hkrati implicira tudi zavest o nadzrovanju telesa in duha), s čimer se vpenja v antično tradicijo, o kateri pa še toliko bolj govorita temeljni ideji, ki delo povezujeta; to sta miazmatična teorija in humorala patologija. Zaradi močne prisotnosti hipokratsko-galenovske doktrine se de Albertisovo delo uvršča v kontekst tih za srednjeveško medicinsko mislijo in pred t. i. "znanstveno" medicino 17. stoletja, ki je temeljila na eksperimentiranju in opazovanju, in ne toliko na razpravah predhodnikov. Kljub temu pa se v njem že zrcali renesančno-humanistično pojmovanje posameznikove odgovornosti za lastno telo in aktivne skrbi za ohranjanje zdravja.

Medicinski priročnik, ki je bil predmet analize, predaja mnoge dihotomije, ki pa še zdaleč niso rigidne, temveč se velikokrat prepletajo in prehajajo iz enega "pola" v drugega. Med njimi so konceptualni pari zunaj/notri, polno/prazno, čisto/umazano, dišeče/smrdljivo, red/kaos, varno/nevarno, zmerno/nezmerno, ravno-vesje/neravnovesje, preventiva/kurativa, telo/duh ali celo tridelne sheme, naravno/nenaravno/protinaravno, fizično/psihično/moralno in druge zvezne, ki se preigravajo skozi celotno razpravo in na nasprotnih ter odnosih hierarhije gradijo sliko o razumevanju zdravja in boleznskega stanja. Seveda pa besedilo pušča še veliko neodgovorenih vprašanj, omogoča množico drugačnih interpretacij, vsak od vsebinskih delov pa tudi svojo poglobljeno razpravo, saj zgodovina govorí o veliki raznolikosti in spremenljivosti medicinskih konceptov in sistemov, o katerih si zgolj delamo utvare, da jih zares razumemo.

ZAHVALA

Za prijazno pomoč pri prebivanju skozi latinsko besedilo se iskreno zahvaljujem Jadranki Cergol.

HEALTH AND DISEASE IN DE ALBERTIS' BOOK ON THE PLAGUE

Urška ŽELEZNIK

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Historical Studies, SI-6000, Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: urska.zeleznik@zrs.upr.si

SUMMARY

The medical handbook *De praeservatione corporum a pestilentia*, written at the end of the 15th century by the physician Giovanni de Albertis from Koper, provides a variety of interesting data depicting the universe of medicine in the examined period. In particular, through a clear review of ways to avoid the risk of plague contagion by living healthily, the book reflects late medieval conceptions of body, health, and disease. The presence of humoral pathology and the miasma theory in the representations of the effects of the plague on the body, as well as of adequate preventive measures, reveals a particular conception of the disease. The tripartite scheme of 'naturals' (bodily fluids, organs, etc.), 'non-naturals' (food, movement, bathing, etc.), and 'contra-naturals' (disease) generates a picture of causal relations wherein non-natural elements trigger changes of natural elements, which results in a contra-natural condition. The etiology of the plague that can be understood from the treatise describes a disease that enters the body from the outside, through 'bad air', but only settles in under favourable conditions (internal imbalance of the body). If the body is to be healthy, for instance, it has to be cleaned of all waste and redundant matter. The active role of man in taking care of his health is viewed primarily as the attempt to maintain the balance of the body, which can generally be achieved through the application of the principle of moderation in food and drink, movement and rest, sexuality, proper hygiene, and other elements of daily life. Disciplining and 'management' of the body (and soul) are covered in the rules of the regimen, which represent an attempt to describe an integrated way of life.

Key words: Giovanni de Albertis, medical handbook, plague, dietetics, humoral pathology, late Middle Ages

VIR IN LITERATURA

Castiglioni, A. (1924): Il libro della pestilenza di Giovanni de Albertis da Capodistria (A. D. MCCCCL). Bologna – Trieste, Licinio Cappelli.

Borisov, P. (1977): Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem. Ljubljana, SAZU.

Borisov, P. (1985): Zgodovina medicine: poskus sinteze medicinske misli. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Burckhardt, J. (1956): Renesančna kultura v Italiji. Ljubljana, DZS.

Cipolla, C. M. (1989): Miasmi ed umori. Ecologia e condizioni sanitarie in Toscana nel Seicento. Bologna, Il Mulino.

Cohn, S. K. (2003): The Black Death Transformed. Disease and Culture in Early Renaissance Europe. London, Arnold; New York, Co-published in the United States of America by Oxford University Press.

Darovec, D. (1992): Albertis, Giovanni de (geslo). V: Jevnikar, M. (ur.): Primorski slovenski biografski leksikon. 18. snopič. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

Darovec, D. (ur.) (1999): Stari krajepisi Istre. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Pokrajinski muzej.

Darovec, D. (ur.) (2001): Cerkveni krajepisi ali opis mesta in škofije Justinopolis, Ijudsko Koper. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, ZRS, Škofija Koper.

Darovec, D. (2004): Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike. Koper, Univerza na Primorskem – Znanstveno-raziskovalno središče – Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

DeHart, S. M. (1999): Hippocratic Medicine and the Greek Body Image. Perspectives on Science, 7, 3, 349–382.

Douglas, M. (1999a): Izbira med grobim in duhovnim: Nekaj medicinskih preferenc. V: Douglas, M.: Miselni slogi. Kritični eseji o dobrem okusu. Ljubljana, Založba /*cf., 33–59.

Douglas, M. (1999b): Uvrščeno pod užitno. V: Douglas, M.: Miselní slogi. Kritični eseji o dobrem okusu. Ljubljana, Založba /*cf., 151–166.

French, R. (2003): Medicine before Science. The Rational and Learned Doctor from the Middle Ages to the Enlightenment. Cambridge, Cambridge University Press.

Grmek, M. (1996): Il concetto di malattia. V: Grmek, M. (ur.): Storia del pensiero medico Occidentale 2. Dal rinascimento all'inizio dell'ottocento. Roma – Bari, Laterza.

Kramar, J. (1995): Epidemije v slovenski Istri. Zgodovinski časopis, 49, 1. Ljubljana, 99–112.

Lipovec Čebron, U. (2003): Tradicionalni zdravilci in duhovni posredniki v Istri (neobjavljeno magistrsko delo). Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Mikkeli, H. (1999): Hygiene in the Early Modern Medical Tradition. Helsinki, Academia scientiarum Fennica.

Montanari, M. (1998): Lakota in izobilje. Ljubljana, Založba /*cf.

Pertl, E. (1986): Zdravljenje za kugo bolnih v razobju od 1349 do 1716 v severovzhodnem delu današnje Slovenije (SRS). Zdravstveni vestnik, 55, 3. Ljubljana, 151–153.

Plesničar, S. (1957): Kuga v Istri. Zdravstveni vestnik, 26, 8. Ljubljana, 345–350.

Pullan, B. (1995): Plague and perceptions of the poor in early modern Italy. V: Ranger, T., Slack, P.: Epidemics and ideas. Cambridge, New York, Cambridge University Press.

Schiavuzzi, B. (1892): Le istituzioni sanitarie Istriane nei tempi passati. AMSI, vol. VIII, f. 3–4, 315–407.

Schiavuzzi, B. (1912): Le epidemie di peste bubbonica in Istria. Pagine Istriane, X, 231–275.

Stancovich, P. (1971–1974): Biografia degli uomini distinti dell'Istria. Fiume – Trieste, Unione degli Italiani dell'Istria – Universita popolare.

Synnott, A. (1993): The Body Social. Symbolism, Self and Society. London – New York, Routledge.

Turner, B. S. (1996): The Body and Society. London – New Delhi, SAGE Publications – Thousand Oaks.

Vigarello, G. (1999): Čisto in umazano. Telesna higiena od srednjega veka naprej. Ljubljana, Založba /*cf.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-12-15

UDK 930.22:719:726.6(497.4 Piran)

APOSTOLSKI VIZITATOR AGOSTINO VALIER – POBUDNIK OBNOVE KOMPLEKSA CERKVE SV. JURIJA V PIRANU. INTERPRETACIJA HISTORIČNIH VIROV KOT IZHODIŠČE KONSERVATORSKIH RAZISKAV

Mojca Marjana KOVAC

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Piran, SI-6330 Piran, Trg bratstva 1
e-mail: mojcam.kovac@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Od leta 1989 poteka spomeniškovarstveni projekt celovite obnove cerkve sv. Jurija, katerega ključni namen je izboljšanje stanja ohranjenosti in prezentacija spomenika. Za to naloge je bilo potrebno zbrati ohranjene vire, kot so upodobitve cerkvenega kompleksa in pisni viri. Avtorica v prispevku predstavlja stanje cerkve in drugih zgradb kompleksa cerkve sv. Jurija v 16. stoletju, v obdobju, ko so se odločali o temeljiti obnovi. Pri preučevanju arhivskih virov, zbranih rezultatov konservatorskih raziskav in ohranjenih materialnih ostankov predhodnih faz cerkve in njene opreme, ki so pomembni za stavbnozgodovinski razvoj cerkve, je mogoče interpretirati ključne dogodke, ki so bili odločilni za nadaljnji potek obnove cerkvenega kompleksa od konca 16. stoletja do ponovne posvetitve cerkve leta 1637.

Ključne besede: apostolski vizitator, sakralni kompleks sv. Jurija, arhivske in konservatorske raziskave

IL VISITATORE APOSTOLICO AGOSTINO VALIER – PROMOTORE DEL RESTAURO DEL COMPLESSO DELLA CHIESA DI SAN GIORGIO A PIRANO. INTERPRETAZIONE DI RISORSE STORICHE QUALE PUNTO DI PARTENZA PER LE RICERCHE SULLA CONSERVAZIONE DEI BENI

SINTESI

Dall'anno 1989 si sta svolgendo un progetto di tutela dei monumenti storici per il restauro della chiesa di San Giorgio. Lo scopo principale dell'intervento è quello di migliorare lo stato di conservazione e conferire al monumento una più bella presentazione. Per portare a termine il lavoro è stato necessario raccogliere gli elementi che si sono conservati, come le rappresentazioni del complesso e le fonti scritte. L'autrice presenta lo stato in cui si trovava la chiesa e le altre costruzioni del complesso di San Giorgio nel XVI secolo, nel periodo in cui si era deciso di rinnovare a fondo l'intero complesso architettonico. Sulla base dello studio delle fonti di archivio, dei risultati raccolti nel corso delle ricerche degli esperti per la conservazione dei beni e dei reperti materiali rimasti dalle fasi precedenti alla nuova costruzione della chiesa e del complesso, tutti elementi importanti per lo sviluppo architettonico storico, possiamo interpretare gli avvenimenti principali che furono decisivi per il rinnovo del complesso della chiesa dalla fine del XVI secolo fino alla nuova consacrazione della chiesa nel 1637.

Parole chiave: visitatore apostolico, complesso sacrale di San Giorgio, ricerche di archivio e di conservazione dei beni

UVOD

V drugi polovici 16. stoletja je bilo mesto Piran gospodarsko, ekonomsko in politično na vrhu svojih moči. Piran si je zagotovil pomembno vlogo med istrskimi mesti, ki so bila pod beneško oblastjo, predvsem z utrditvijo gospodarske in ekonomskih moči v vodilno mesto, ki je slovelo po pridelavi soli. Odraz ugodnega gospodarskega in političnega stanja mesta je bila rast prebivalstva, razvoj in širitev mesta do roba, ki ga je varovalo mestno obzidje (Caprin I, 1968, 128–132). Obzidje je bilo v prvi polovici 16. stoletja premaknjeno na skrajni rob mesta, kjer se je ohranilo do danes. Gradbena aktivnost mesta je bila prav v tem času najvišja. Med pomembne javne zgradbe, ki so odraz blaginje mesta, sodi glavna mestna cerkev. Cerkev, ki si je že zgodaj pridobila status kapiteljske cerkve z ustanovitvijo kolegija kanonikov, lahko imenujemo tudi stolnica, je posvečena sv. Juriju, zaščitniku mesta (Mihelič, 1995, 7–8). Na vrhu hriba postavljena cerkev in druge pripadajoče zgradbe ob njej so bile zgrajene že pred mnogimi stoletji.

Čas druge polovice 16. stoletja zaznamuje tudi splošna cerkvena obnova, ki želi s tridentinskimi reformami utrditi temeljna načela krščanstva, ki jih je omajalo reformacijsko gibanje. Benetke so s svojo po-

litično in ekonomsko ureditvijo ter odprtostjo močne mestne države nudile zatočišče številnim tujcem, ki so bili preganjani zaradi naprednih in drugačnih idej. Beneška država, ki je bila velesila na Jadranu, se je pogosto politično postavila nasproti cerkveni vatikanski oblasti. Na področju cerkvene gradbene dejavnosti predstavlja po letu 1550 največji projekt gradnja nove katedrale sv. Petra v Rimu (Tafuri, 1992).

V skladu s tridentinskimi reformami in z namenom pregleda in obnove Cerkve je papež Gregor XIII. izbral veronskega škofa Agostina Valiera za vizitatorja Dalmacije in Istre. Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera z naslovom *Istriae Visitatio Apostolica 1579* hrani Archivio Segreto Vaticano v fondu Archivium S. Congregationis Concilli (ASV. ACC). V prepisu in s komentarjem je del, ki obravnava koprsko škofijo, obdelala in objavila Ana Lavrič z namenom, da se ga lahko uporablja kot dragocen vir za proučevanje (Lavrič, 1986, 5–7). Zadano nalogo je apostolski odposlanec opravil temeljito, kar dokazuje ohranljeno zapisano poročilo, v katerem avtor nadrobno opisuje mesta, cerkvene razmere v škofiji in posamezne cerkve (Lavrič, 1986, 2–5). Koprsko škofijo je vizitator pregledal v času med 4. in 22. februarjem 1580. Prav v Piranu se je Agostino Valier soočil z do trajanim stanjem piranske stolnice in je s svojimi pogledi spodbudil in pospešil prizadevanja za obnovo cerkve. V

Sl. 1: Pogled na cerkveni kompleks sv. Jurija v Piranu, arhiv ZVKDS, OE Piran (Foto J. Jeraša).

Fig. 1: A view of the church of St. George in Piran, Archives of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia (IPCHS), Regional Office (RO) Piran (Photo J. Jeraša).

njegovem poročilu sta ohranjena dva zapisa, ki osvetljujeta težnje po obnovi dotrajane cerkvene stavbe. V poročilu vizitator obravnava dejansko stanje cerkve predvsem z liturgičnega pogleda. Opisi oltarjev so skopi, medtem ko so navodila o nakupu nove cerkvene opreme in nadaljnjem uporabljanju natančnejša. Kljub temu omenjeni popis predstavlja dragoceni in najstarejši zapisani vir o stanju cerkvene opreme stare piranske gotske cerkve.

Konservatorske raziskave in umetnostnozgodovinske študije piranske cerkve sv. Jurija dopolnjuje interpretacija ohranjenih arhivskih virov, med katerimi je pomembnejše prav poročilo apostolskega vizitatorja Agostina Valiera.

ARHIVSKI VIRI CERKVENEGA KOMPLEKSA SV. JURIJA PO GOTSKI OBNOVI

Hrib nad mestom, ki ga na severni strani omejuje morje, predstavlja zelo izpostavljeno lokacijo, saj je pod močnim vplivom vremenskih pojavov, klime in geoloških dejavnikov. Vzpetina ima obliko ozkega in podolgovatega grebena iz fliša. Njegova severna brežina je strmo padajoč klif, medtem ko je južna brežina proti mestu zarastla z grmovjem in oblikovana v terasah.

V zadnji četrtini 16. stoletja je bila piranska kapitelska cerkev v zelo slabem in propadajočem stanju. Od zadnje temeljite obnove cerkve je tedaj milnilo že skoraj 250 let, o čemer priča ob vhodu v cerkev ohranjena kamnita plošča in napis, da je bila 24. aprila 1344 cerkev ponovno posvečena. Gotska cerkev je imela tri ladje in dolgi korni zaključek ter sedem oltarjev. Pomembno slovesnost ponovne posvetitve takrat nove gotske cerkve so opravili vplivni cerkveni predstavniki: koprski škof Marco Semitecolo, širje istrski škofje, oglejski patriarh in trije visoki cerkveni dostojanstveniki. Nedvomno je bil to velik dogodek za mesto Piran, saj ga omenja tudi koprski škof Naldini v svojem popisu cerkva. Dogodek je ocenil kot pomemben in veličasten cerkveni shod, ki bi lahko glede na pomembno udeležbo cerkvenih dostojanstvenikov zadostil celo zasedanju koncila (Naldini, 2001, 197–198).

Gotskemu kompleksu je pripadala tudi osmerokotna romanska krstilnica sv. Janeza Krstnika, ki je bila zgrajena najverjetneje že v 9. stoletju (Caprin I, 1968, 83; Rota, 1882, 8).¹ Najnovejše najdbe dokazujejo in potrjujejo, da je na vrhu vzpetine obstajala krščanska cerkev že v obdobju zgodnjega krščanstva in romanike (Snoj, 1993). Vzornik piranskemu romanskemu cerkvenemu kompleksu je bil na območju Furlanije zelo pomemben oglejski bazilikalni kompleks. Glede na romansko arhitekturno zasnovo in značilnosti kompleksa

je možna hipoteza, da je pred cerkvijo in med krstilnico stal vhodni del, imenovan narteks ali atrij.

Z arheološkimi raziskavami v prezbiteriju cerkve so bili odkriti ohranjeni ostanki zidu obzidja, ki je potekalo prečno preko današnjega prezbiterija. Ohranjeni ostanki obzidja nedvomno dokazujejo, da je bila tudi vzpetina vključena v obzidano mesto. Obzidje na vzpetini je bilo ukinjeno ob koncu 13. stoletja, ko je Piran priznal beneško oblast. V zapisu iz konca 15. stoletja Marin Sanudo omenja na vzpetini nad mestom utrdbo, ki je bila že takrat v zelo slabem stanju (Caprin I, 1968, 128).

Posamezni arhivski zapisi od sredine 14. stoletja do vizitacije leta 1580 obravnavajo le manjša obnovitvena in vzdruževalna dela na cerkvi in pripadajočih stavbah, najbolj zanimivi so podatki o nakupu cerkvene opreme in slik. Na podlagi ohranjenih arhivskih dokumentov lahko sklepamo, da v času ponovne posvetitve cerkve leta 1344 še niso bila zaključena vsa dela v cerkvi. Leto po svečani posvetitvi cerkve je slikar Guglielmo da Milano poslikal nišo cerkve s prizori zgodb o sv. Juriju (Caprin II., 1968, 73). Leta 1354 je bil naročen poliptih Marije s svetniki in križanjem (Caprin II, 1968, 73). Poliptih, ki ga je naslikal mojster Paolo Veneziano, sodi med najpomembnejša in izjemna slikarska dela beneškega 14. stoletja. Do leta 1940 je bil poliptih hranjen v kapiteljski knjižnici nad zakristijo cerkve, nato je bil zaradi vojne nevarnosti umaknjen in skupaj z drugimi umetninami odpeljan v Passariano (Hoyer, 2003). Iz arhivskih dokumentov lahko ugotovimo, da je bilo v letu 1365 izplačano naročilo slikarju Simonu iz Reggia, ki je naslikal še en poliptih. Cerkev sv. Jurija naj bi leta 1390 okrasili s stensko poslikavo, in sicer s prizori zgodb iz življenja sv. Jurija, ki jih je naslikal Giovanni da Padova (Caprin II., 1968, 73).

Arhivski viri 15. stoletja pričajo o številnih investicijah in nakupih nepremičnin župnije oziroma kapitla. Veliko nepremičnin in dohodkov od nepremičnin so si pridobili tudi z oporokami in darili. Proti koncu 15. stoletja je bila utrdba na vrhu hriba v zelo slabem stanju, skoraj že ruševina, kot je zabeležil v svojem itinerariju Marin Sanudo (Kandler, 1983, 52–53). Ob pregledu arhivskih virov je Miheličeva odkrila dokument, datiran z letnico 1505, v katerem je omenjena gradnja kapele v cerkvi sv. Jurija (Mihelič, 1995, 10–11). Morda bi lahko omenjena kapela bila kapela sv. Janeza Krstnika. Omembo kapele povezuje Miheličeva z zapisom Agostina Valierja iz leta 1579, ki v popisu cerkve sv. Jurija navaja kapelo sv. Janeza Krstnika, postavljeno tik ob cerkvi (Lavrič, 1986, 78). Apostolski vizitator v popisu omenja tudi cerkev sv. Janeza Krstnika kot samostojno zgradbo. Stara krstilnica, ki je stala pred cerkvijo sv. Jurija, je imela status samostojne cerkve. Staro krstil-

1 Rezultati konservatorskih raziskav tal pred cerkvijo (georadar, mikrosonde), ki so bile izvedene med letoma 1995 in 1996, niso potrdile ostankov zidanih struktur, morebitnih temeljev najstarejše krstilnice, ker se na obravnavanem prostoru kulturne plasti predhodnih faz niso nalagale ena na drugo, ampak so bile odstranjene.

nico so najverjetneje porušili ob koncu 16. stoletja, ko se je pričela gradnja podpornega zidu severne brežine in obnova cerkve, saj so njene ostanke uporabili kot gradbeni material za nove gradnje. Arhivski vir o gradnji kapele v cerkvi iz leta 1505 dovoljuje še eno hipotezo, lahko se nanaša na domnevno prizidano kapelo ob južni fasadi cerkve sv. Jurija, na njenem skrajnem zahodnem delu ob pročelju, ki jo je mogoče razpozнатi na dveh ohranjenih upodobitvah, ki sta obravnavani v nadaljevanju prispevka. Na delu južne stene cerkve, kjer stoji stranski oltar sv. Krištofa, ki ga je postavila družina Venier, je bila med konservatorskimi raziskavami odkrita na zunanji fasadni steni polkrožno zaključena odprtina, ki nakazuje prehod (Tecno Futur Service, 1995 – poročilo).² V kapiteljskem arhivu je ohranjen dokument prav tako iz leta 1505, s katerim je piranski kanonik Giorgio Venier zagotovil piranskemu kapitlju stalne prihodke (Alisi, [1972], 77). Morda je bil lahko to razlog, da bi si lahko piranska družina Venier prizidala kapelo k cerkvi na mestu današnjega oltarja. Bogato arhivsko gradivo vsebuje številne zapise o vzdrževalnih in drugih manjših gradbenih delih na cerkvi. Leta 1512 so bila nujna gradbena dela v zakristiji cerkve sv. Jurija (Mihelič, 1995, 10–11), ki je bila postavljena ob južno stran cerkve. Kasnejši zapis iz leta 1543 omenja zasteklitev oken knjižnice nad zakristijo. Ker se je povesila konica starega zvonika, ki je bil vključen v cerkveno stavbo, jo je leta 1536 popravil tesarski mojster Zuane. Dve leti kasneje je kapitelj naročil beneškemu mojstru Iacому nove orgle, zato se je mojster začasno naselil v Piranu, kjer je ostal vse do leta 1540, saj je v cerkvi opravljal tudi službo organista. Orgle so tedaj najverjetneje stale še v prezbiteriju – koru. V oltarnem delu cerkve so bile postavljene tudi lesene, bogato rezljane korne klopi.³ Leta 1556 je bil na stroške kapitlja kupljen nov antifonar.

Arhivski podatek iz leta 1548 govori o kamnoseku, mojstru Antoniu, ki je za oltarjem na zidu apside zarezil okroglo okno. Omembu apsida potrjuje hipotezo o starejši apsidi, ki jo lahko prepoznamo na sliki, ki se danes nahaja v dvorani mestnega sveta. Hipotezo o predhodni poligonalno zaključeni apsidi, značilni za beneške gotske cerkve, potrjuje tudi ohranjeni leseni model cerkve, ki je ohranjen v piranski cerkvi.

Na podlagi zapisa o naročilu izdelave podstavka in klopi lahko ugotovimo, da so bile že pred letom 1560 v cerkvi sv. Jurija posebne klopi, namenjene članom kapitlja in častnim članom mestnega sveta, ki jih je izdelal mojster Iseppo.⁴ Iz ohranjenega dokumenta iz leta 1563, ki ga Alisi omenja v pregledu arhivskega fonda kapitelj-

skega arhiva, se je Veliki mestni svet odločil in naročil sliko za oltar sv. Jurija, ki jo je plačal mojstru San Marca.

Štiri leta kasneje so s svincem in bakrom popravili streho starega zvonika ter popravili okna nad orglami. Leta 1571 je kapitelj kupil v opekarni Apollonio opeko za povečanje knjižnice sv. Jurija. Spremenjeno knjižnico lahko zasledimo na ozadju slike Marije z otrokom in piranskimi mestnimi očetmi. Leto dni kasneje je mojster Iseppo prebelil zakristijo sv. Jurija. Leta 1580 je grof Marco di Pietro Caldana na svoje stroške kupil in dal postaviti tabernakelj na glavni oltar sv. Jurija.

Navedeni podatki o arhivskih virih so povzeti iz popisa Antonia Alisia, ki je sistematično pregledal in popisal kapiteljski arhiv župnije sv. Jurija in občinski arhiv v Piranu med letoma 1930 in 1940. Njegove ugotovitve so objavljene in zbrane v knjigi *Pirano, La sua chiesa – la sua storia*, kasneje pa je bilo gradivo objavljeno še v časopisu *La voce di S. Giorgio*.

UPODOBITVE GOTSKEGA CERKVENEGA KOMPLEKSA SV. JURIJA

Predstavo o tem, kakšno je bilo dejansko stanje cerkve in pripadajočih objektov ter drugih stavb na vzpetini, je mogoče presoditi ne le na podlagi posameznih arhivskih zapisov, ohranjenih v kapiteljskem in občinskem arhivu (Mihelič, 1995), temveč tudi na podlagi ohranjenih upodobitev mesta. Podobo cerkvenega kompleksa je mogoče preučevati na do sedaj znanih treh ohranjenih slikah, kjer je bil upodobljen pogled na mesto Piran in na cerkveni kompleks, kot ozadje za slike. Upodobitev natančno opredeljene in razpoznavne krajine v zadnjem planu slike slikar pogosto izbere v primeru naročenega dela. Slikar krajinsko ozadje naslika na podlagi skice ali morda le po spominu, zato pogosto tovrstne upodobitve niso posnetki dejanskega stanja. Slikar lahko pokrajino naslika tudi tako, da jo idealizira ali spremeni v posameznostih, morda tudi na željo naročnika. Zato je verodostojnost vsakega detajla upodobitve vprašljiva, kljub temu pa je potrebno obravnavati naslikane krajinske podobe kot dokumente z zgodovinsko vrednostjo.

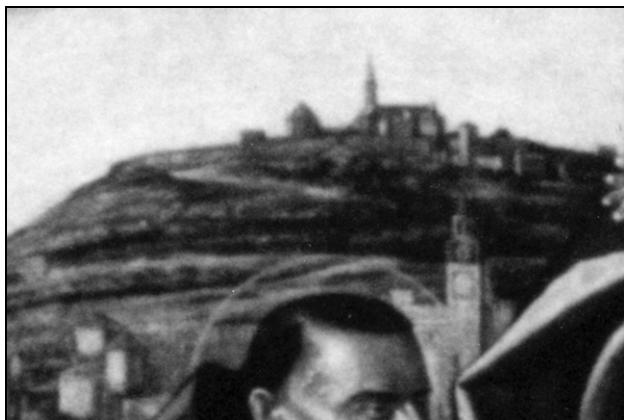
Najstarejša ohranjena slika s pogledom na mesto Piran je delo znanega beneškega slikarja Vittoreja Carpaccia, ki jo lahko vidimo v muzeju cerkve sv. Antona v Padovi.⁵ Sliko Marija z otrokom in svetniki je naročil minoritski samostan v Piranu slikarju leta 1518, najverjetneje v času njegovega delovanja in bivanja v Istri. Odlikuje jo značilna beneška renesančna postavitev

2 Na notranji strani ni mogoče pregledati stene, ker so bile ob steno postavljene stopnice, ki vodijo na pevski kor.

3 Do leta 1884 so bile ohranljene izrezljane lesene korne klopi, vendar so bile kljub posredovanju Centralne komisije prodane beneškemu trgovcu s starinami (MDZK, 1884). V Evfrazijevi baziliki v Poreču so ohranljene lesene korne klopi, ki so po konceptu in obliku zelo podobne piranskim, okvirna datacija je sredina 15. stoletja (Quinzi, 1999, 153).

4 Ohranjeni leseni model cerkve ima v začetnem delu prezbiterija ob severni in južni stranici postavljene klopi.

5 Musei Antoniani, Padova.

Sl. 2: Vittore Carpaccio: *Marija z otrokom in svetniki*, 1518, Musei Antoniani, Padova – detail, Arhiv ZVKDS, OE Piran.

Fig. 2: Vittore Carpaccio: *Mary and Infant with Saints*, 1518, Musei Antoniani, Padova – detail, IPCHS archives, RO Piran.

sedeče Marije z otrokom na prestolu v osrednjem delu slike, ki jo poznamo kot ikonografski tip Sacra conversazione.⁶ Sprednji del slike zavzema stopnišče, na katerem so postavljene figure svetnikov in angela muzikanta. Naslikana renesančna arhitektura s polkrožnim obokom odpira pogled v ozadje, kjer je upodobljena značilna krajina Pirana. Na vrh golega pobočja hriba je postavljen cerkveni kompleks sv. Jurija. Del pobočja hriba proti mestu je utrjen z zidom in stolpom, ki predstavlja najverjetneje še del utrdbe, imenovane grad sv. Jurija.⁷ Cerkvena stavba je enotne višine, z zvonikom v njenem severozahodnem vogalu. Glede na datacijo slike vidimo upodobljeno gotsko cerkev: triladijsko, z dolgim kornim zaključkom. Ob južni ladji steni so vidne prizidane kapele. Glede na že omenjeno domnevo o morebitni prizidavi kapele in arhivskega podatka iz začetka 16. stoletja bi bila lahko to kapela z oltarjem, nad katerim je imela pokroviteljstvo družina Venier, omenjena tudi v Valierjevem popisu (Lavrič, 1986, 78–79). Kapela se je verjetno odpirala v ladjo cerkve, saj so v strukturi dela zidu južne cerkvene fasade vidni sledovi polkrožne odprtine.⁸ Pred pročeljem cerkve je v času upodobitve še stala centralna stavba – krstilnica, ki je imela osmerokotni tloris in je verjetno takrat niso več uporabljali za krščevanje. Na zahodni strani proti Punti je utrjen zid zključevala manjša stavba. Ob vzhodnem delu utrdbene-

ga zidu so še vidne skromne zgradbe in stolp, ki so nakažovali domnevni vhod na utrjeni kompleks. Upodobljen kompleks sv. Jurija lahko glede na njegovo zasnova z ostanki utrdbe opredelimo še kot srednjeveškega. Upodobitev mestne krajinske slike Vittora Carpaccia je izdelana zelo natančno z osebnim občutkom in znanjem (Brejc, 1983, 24), kar kaže na mojstrovo kvaliteto.

Tudi na drugi ohranjeni sliki je zasnova piranskega cerkvenega kompleksa še vedno srednjeveška, vendar lahko ugotovimo posamezne spremembe, ki so nastale v osemdesetih letih, kolikor je preteklo od Carpacciove upodobitve. Osrednji del slike zavzema Marija z otrokom na prestolu in svetnikoma Markom in Jurijem ob straneh. Figuralno kompozicijo uokvirja ločna arhitektura, ki jo nosita stebra. Na levi in desni strani Marije se odpirata polkrožni ločni odprtini, na eni strani s pogledom na piransko krajino v ozadju in na drugi strobenatačem. Mesto z obzidjem in stolpi je naslikano veliko

Sl. 3: Domenico Tintoretto: *Marija z otrokom in piranskimi mestnimi očeti*, Mestna hiša, Piran, začetek 17. stoletje – detail, Arhiv ZVKDS, OE Piran (Foto J. Jeraša).
Fig. 3: Domenico Tintoretto: *Mary and Infant with Dignitaries of Piran, Town hall, Piran, beginning of the 17th Century* – detail, IPCHS archives, RO Piran (Photo J. Jeraša).

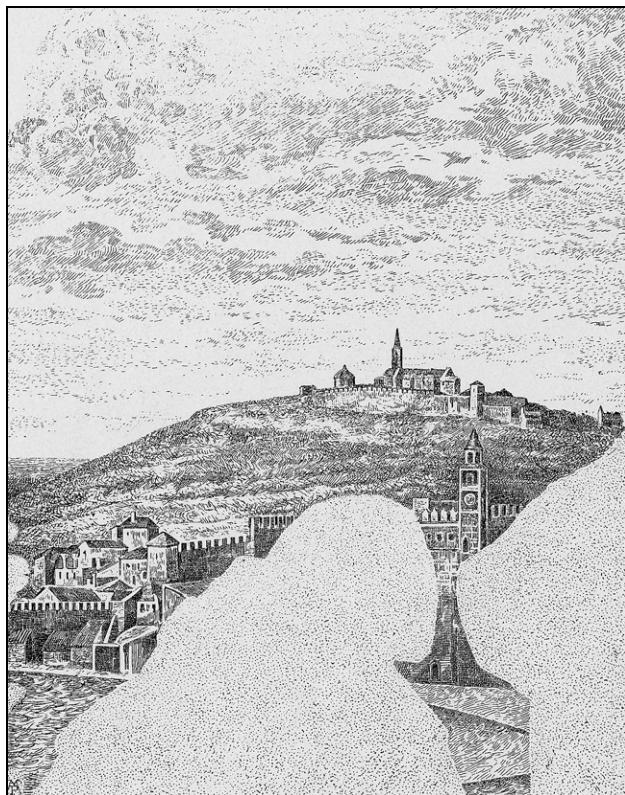
6 V času beneškega renesančnega slikarstva je bil razširjen ikonografski motiv, imenovan Sacra Conversazione, v prevodu imenovan Sveti razgovor, kjer je upodobljena Marija z otrokom kot osrednja figura med svetniki, ki v umirjeni kompoziciji "molče bivajo drug ob drugem" (Menaše, 1971, 1870).

7 Caprin, 1968, 124–125, je objavil risbo tlora mesta Piran z označenimi predeli mesta in spomeniki. Vzpetina nad mestom, na kateri stoji kompleks sv. Jurija, je imenovana CASTELLO. Med arheološkimi raziskavami med letoma 1991–1992 so bili odkriti pod današnjo cerkveno ladjo deli zidov in temeljev predhodnih objektov, ki bi lahko zaradi izjemne oblike pripadali utrdbeni arhitekturi. Rezultati georadarovih raziskav leta 1994 kažejo na morebiten obstoj zidane strukture v liniji že odkritega zidu.

8 Iz dokumentacije poteka obnova zunanjščine cerkve leta 2000, elaborat Tecno Futur Service1996.

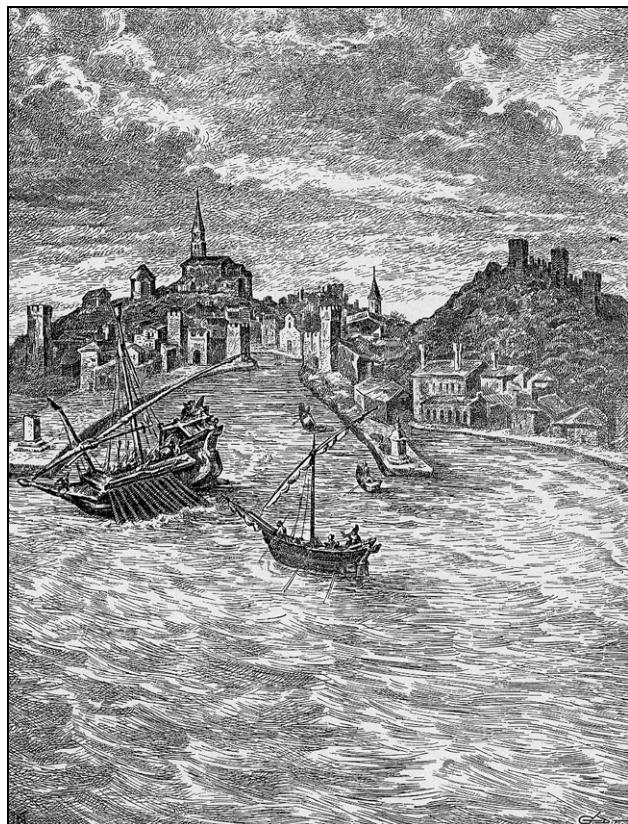
bolj razgibano in dramatično. Na vrhu hriba stoječa cerkev sv. Jurija ima v severozahodni vogal postavljen cerkveni zvonik. K triladijski cerkvi s podolgovatim korom je dodana apsida, ob južno stranico prezbiterija pa prizidana zakristija, ki izstopa iz linije južne stene ladje. V južnem ladijskem delu je ob pročelju dodana še kapela. Najvišja je strešina nad ladjo, nato se strešini dolgega kora in apside postopoma znižujeta. Pred cerkvijo še stoji osmerokotna krstilnica. Utrdbeni zid južnega pobočja je že odstranjen. Stavba, ki stoji pred krstilnico, je morda le še ostanek utrdbe, imenovane grad. Datacija in avtorstvo omenjene upodobitve nista znani, obstajajo domneve na podlagi preučevanj, da bi lahko bila slika dokončana leta 1578, izplačana naj bi bila Domenicu Tintorettu. Ker so strokovnjaki na sliki prepoznali več avtorjev in domnevne dopolnitve, predvsem z grbom družine Baseggio, bi lahko sliko dатirali tudi v čas med letoma 1600 in 1602. Naslikana podoba mesta je ocenjena kot "zelo dokumentarna veduta", iz katere lahko natančneje določimo čas in obdobje upodobitve, žal pa je avtorja vedute težje odkriti (Mikuž, 1972).

Po obeh naslikanih vedutah, na Carpacciov in na domnevni Tintorettovi sliki, sta nastali podrobnejši risbi mesta z obzidjem in cerkvenim kompleksom, ki ju je

Sl. 4: G. de Franceschi: Pogled na Piran, po sliki V. Carpaccia: Marija z otrokom in svetniki.

Fig. 4: G. de Franceschi: A view of Piran, after the painting by V. Carpaccio: Mary and Child with Saints.

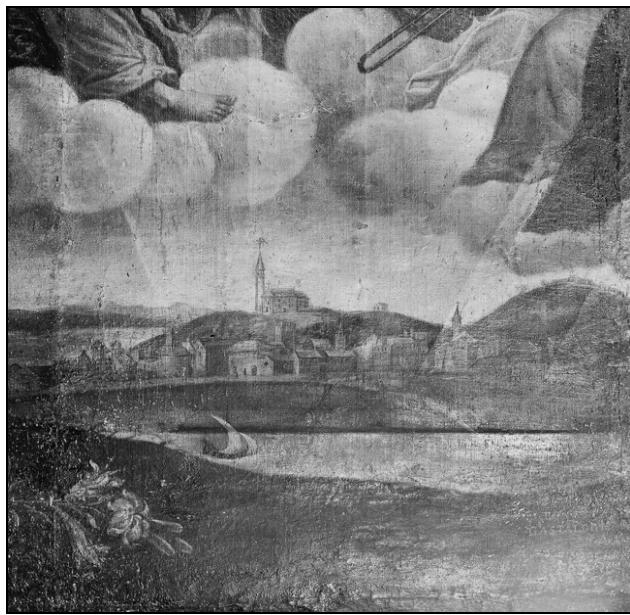

Sl. 5: G. de Franceschi: Pogled na Piran, po sliki D. Tintoretto: Marija z otrokom in mestnimi očetimi.

Fig. 5: G. de Franceschi: A view of Piran, after the painting by D. Tintoretto: Mary and Child with Dignitaries of Piran.

narisal Giulio de Franceschi. Obe upodobitvi cerkevnega kompleksa na hribu nad Piranom je preučeval že Caprin (Caprin, 1968, 126, 129).

Slika Sv. Trojice, ki je delo neznanega lokalnega slikarja, je postavljena v stranski oltar sv. Imena Jezusovega v cerkvi sv. Jurija. V spodnjem pasu slike je mojster upodobil pogled na mesto Piran veliko bolj shematično, kot sta storila to prejšnja slikarja. Kljub dataciji slike v prvo polovico 17. stoletja (Craievich, 1999, 201) kaže cerkev sv. Jurija še vedno srednjeveško podobo z zvonikom, postavljenim ob zahodno pročelje. Pobočje hriba je golo in nepozidano, ostankov utrdbe ali obzidja pa ni več. Nedvomno je slika kasnejša kot prvi dve, saj so krstilnico pred cerkvijo že porušili in odstranili. Pogled na cerkev je z zahodne smeri, zato je bolj razpoznavno njeno pročelje, ki je zaključeno s trikotnim timpanonom. Razpoznavna upodobitev pročelja cerkve kaže, da je na sliki upodobljena že nova fasada, ki jo je izdelal med letoma 1601 in 1608 beneški kamnosek Bonfante Torre (Mihelič, 1992). Stari zvonik, ki je bil postavljen ob severozahodnem vogalu cerkve, pa še ni porušen. Naslikana kompozicija slike Sv. Trojice, kjer

Sl. 6: Lokalni slikar: *Sv. Trojica, oltar sv. Imena Jezusovega, cerkev sv. Jurija v Piranu, prva polovica 17. stoletja – detail*, Arhiv ZVKDS, OE Piran (Foto T. Mikeln).

Fig. 6: Local artist: *Holy Trinity, the altar of the Holy Name of Jesus, church of St. George in Piran, the 1st half of the 17th Century – detail*, ZVKDS archives, RO Piran (Photo T. Mikeln).

se prizori nizajo v treh planih, je značilna za 16. stoletje, saj slikar ponavlja tradicionalno postavitev. Zaradi kompozicije slike in glede na upodobitev cerkve sv. Jurija, lahko sliko natančneje datiramo v prvo desetletje 17. stoletja (Craievich, 1999, 201).

VIZITACIJA ŠKOFA AGOSTINA VALIERA LETA 1580

Veronskemu škofu Agostinu Valieru, ki je bil goreč zagovornik cerkvene obnove tridentinskega koncila, je papež Gregor XIII. poveril nalogu, da pregleda stanje katoliške Cerkve na področju Istre in Dalmacije. Agostino Valier je bil rojen v Benetkah leta 1531 v pomembni in vplivni beneški družini, ki mu je omogočila visoko humanistično izobrazbo. Študiral je v Benetkah, Padovi in Vatikanu, kasneje pa je imel pomembne cerkvene funkcije.⁹ Bil je zagret pristaš kardinala Carla Borromejskega.

Vizitacijsko poročilo, ki ga hrani Archivio Segreto Vaticano v Vatikanu, je v prepisu izvirnika za koprsko škofijo obdelala in objavila Ana Lavrič (Lavrič, 1986). Poročilo je vsebinsko bogato z nadrobnimi opisi vseh cerkva na področju škofije, kjer je še posebej slikovito opisan Valierjev prihod in sprejem v Piranu. Kljub temu,

da v svojih popisih več pozornosti posveča cerkveni opremi kot sami arhitekturi, predлага v primeru obnove piranske cerkve sv. Jurija konkretno rešitve. S svojimi predlogi, ki so bili odraz široke razgledanosti in zanima, je želel usmeriti in predlagati rešitve za nastale probleme. V predlagani obnovi cerkve, ki je nedvomno presegalo vzdrževalne posege, je videl možnosti sodelovanja med cerkvijo in mestno oblastjo, saj je po njegovi presoji cerkev predstavljala izjemno pomembno javno in tudi mestno stavbo. S svojo prisotnostjo in predlagano rešitvijo je želel doseči spravo med plemstvom in mestnimi skupnostmi. Razprtje in nesoglasja so najverjetneje nastale prav zaradi različnih pogledov na obnovo glavne piranske cerkve, saj so bile z njo povezane velike finančne obveznosti. Kot je razvidno iz poročila, je prav pri iskanju rešitve kot preudaren cerkveni dostojanstvenik izkoristil poslanstvo svojega obiska in je obnovo cerkve želel zastaviti s finančno pomočjo občine. Zadnje dni svojega obiska je Agostino Valier preživel v Piranu, saj je moral zaradi slabega vremena počakati z vkrcanjem na ladjo, s katero je odplul v Benetke.

V poročilu apostolskega vizitatorja so za cerkveno obnovo pomembni trije zapisi. Prvi zapis predstavlja poročilo ogleda cerkve in opreme, ki izvira še iz stare gotske cerkve. Valier se je posvetil popisu oltarjev in ocenitvi liturgične opreme ter navedel bogoslužne obveznosti. V zaključku zapisa je dodal navodila za nakup cerkvene opreme in opozoril na pomanjkljivosti ali neprimernosti. Predlagal je odstranitev neprimernih oltarjev v cerkvi in pregledal cerkveno administracijo.

Originalno besedilo vizitacijskega popisa, ki je povzeto po prepisu (Lavrič, 1986, 77–80) in dopolnjeno z razrešitvijo kratic, je sledeče:

*Visitatio ecclesiarum dioeces[is]
Iustinopolitanae
Pirani*

In ecc[lesi]a S[ancti] Georgij. Ecclesia est collegiata et in ea administrantur Sacra menta per R[everendum] plebanum et capitulum.

Visum est p[rimo] sanctiss[imu]m Sacr[amentu]m in altari separato, quod est ad latus dextrum altaris maioris in pala altaris honorificentissima. Sunt sex hostiae paruae in pixide argentea cum corporali substrato et uelo sericeo desuper, item et corporale substratum in loco custoditum. Mutatur bis in mense. Defertur ad infirmos per sacerdotem indutum superpelliceo, stola cum (cotta) laterna, baldachino, et multis cereis accensis.

Lampades duae ardent expensis fabricae ecc[lesi]ae. Est societas Corporis Xpi. [Christi] /

Visus est fons baptismi in capella S[ancti] Ioannis, quae est iuxta eccl[es]iam.

9 Škofovski prestol v Veroni mu je bil podeljen leta 1565, saj je zelo dobro poznal razmere v Benetkah kot tudi v njenem širšem področju terraferme. Leta 1583 je bil imenovan za kardinala.

Visa sunt uascula Sacramentorum quae sunt argentea, et cum caracteribus distinctis.

Vasculum olei pro infirmis est separatum à reliquis vasculis.

Liber in quo describuntur nomina baptizatorum; et nomina contrahentium recte descripti.

In d[ict]a ecc[lesi]a sunt XIV [quattuordecim] altaria consecrata.

Altare maius sub titulo S[ancti] Georgij habet palam honorificam, sex candelabra, tobaleas tres, pallium ex serico. In d[ict]o altari cantatur missa singulis 2[se]cundis diebus Dominicis expensis confraternitatis.

Altare Corporis Christi habet palam honorificam, et est ornatum omnibus ornamentis. In d[ict]o altari celebratur singulis ferijs V. [quintis] una missa ex legato per capitulum.

Altare S[anct]ae Mariae habet imaginem honorificam et est ornatum omnibus ornamentis necessarijs. Obligatio est singulis sabbathis celebrare per unum de capitulo.

Altare S[anctae] Elenae non est decens.

Altare S[ancti] Maximiani habet palam satis honorificam, tobaleas tres et duo candelabra ferrea. Obligatio est singulis quartis ferijs celebrare per unum de capitulo.

Altare S[ancti] Rocchi habet palam honorificam, et in reliquis est ornatum debitum ornamentis. Nulla obligatio.

Altare S[anctorum] Cosmi et Damiani non admodum decens sed est ornatum tobaleis. Obligatio est celebrare semel in hebdomada per D[ominum] plebanum.

Altare S[ancti] Christofori habet palam honorificam, tobaleas ueteres, duo candelabra ferrea. Est iurispatronatus / illorum de Venerijs.

Altare S[ancti] Martini positum ad columnam ecc[lesi]ae habet palam honorificam, tobaleas laceras, duo candelabra, tabellam secretorum.

Altare praesepij ad columnam ecc[lesi]ae, non admodum decens et habet tobaleas laceras. Nulla obligatio.

Altare S[ancti] Nicolai ad columnam ecc[lesi]ae, non admodum decens habet tres tobaleas, et duo candelabra ferrea. Nulla obligatio.

Altare S[anctorum] Quiriti et Iulitiae habet palam satis decentem, tobaleas ueteres, duo candelabra ex ferro. Obligatio celebrare singulis 2[se]cundis ferijs per unum de capitulo.

Altare S[anctae] Luciae habet imaginem cum tobaleis ueteribus, candelabris ferreis, pallio et cetera. Est confraternitatis. Celebratur aliquando ex deuotione.

Altare S[anct]ae Crucis sub pulpito non admodum decens.

Ordinata

Fiat ciborium ad fontem baptismi pyramidatum, et habeat in summitate crucem ligneam auratam, et habeat tentorium ex tela uiridi.

Prouideatur taceta uitrea, quae maneat in fonte. Vascula Sacrorum custodiantur in pixide lignea tornatili, et uasculum olei infirmorum quando defertur sit in bursa sericea vel vasculum inuoluatur uelo paruo sericeo. Omnia altaria constructa ad columnas, et sub organo uel choro, et suggestu amoueantur et locentur in alio loco iudicio R[everendissi]mi D[omini] Epi[scopi], aut in eis non celebretur.

Altare S[anctorum] Cosmi et Damiani ornetur ornamentis necessarijs. Altare S[ancti] Christophori ornetur necessarijs ornamentis. Altare S[anctorum] Quiriti et Iulitiae prouideatur tobaleae. / Altare S[anctae] Luciae ornetur ornamentis necessarijs.

Ad singula altaria in quibus celebratur sit crux in medio, tabellae secretorum, puluinar siue scabellum pro missali, tela stragula uiridis uel corium pro seruandis tobaleis a puluere et immunditia, quae dum celebratur inuoluatur et post celebrationem reuoluatur.

Fiant duo camisi cum amictibus, cingulis.

Calices et patenae inaurentur.

Prouideantur duo missalia.

Prouideantur quatuor corporalia, XX [viginti] purificatoria, manutergiola pro lauabo.

Fiat vnum paramentum violaceum.

Ecc[lesi]a S[ancti] Ioannis Baptistae habet unum altare ornatum necessarijs ornamentis. Est confraternitatis S[ancti] Ioannis Baptistae.

In d[ict]a ecc[lesi]a celebratur singulis VI [sextis] ferijs, et in prima et 2[se]cunda Dominica singuli mensis per unum de capitulo. Ecclesia est satis decens, et in ea adest fons baptismi.

Vizitacija cerkva koprske škofije v Piranu

V cerkvi sv. Jurija. Cerkev je kapiteljska¹⁰ in v njej delita zakramente prečastiti župnik in kapitelj.

Najprej je bilo pregledano Najsvetejše¹¹ na posebnem oltarju, ki je na desni strani velikega oltarja v največjastnejši oltarni podobi.¹² Šest majhnih hostij je v srebrni piksidi,¹³ ki stoji na korporalu¹⁴ in je ognjena s svilnim velumom.¹⁵ Razgrnjen korporal je prav tako hranjen na tem mestu. Dvakrat na mesec zamenjajo

¹⁰ Kapiteljska cerkev ima zbor kanonikov, SSKJ: kapiteljska cerkev, h kolegatnemu kapitlu spadajoča cerkev; kolegatni kapitelj: zbor kanonikov nestolne cerkve, določen za skupno bogoslužje.

¹¹ Najsvetejše, posvečene hostije v tabernaklu oziroma liturgični omarici.

¹² pala, f, velika oltarna podoba, pogosto slika, lahko pa tudi izrezljana.

¹³ piksida, v katoliškem bogoslužju posoda posebne oblike za shranjevanje hostij, posvečenega olja in relikvij; pisside (it.), sveta posoda kupaste oblike s pokrovom iz kovine.

¹⁴ korporal, bel prtiček, na katerega duhovnik med mašo postavi kelih in pateno.

¹⁵ vélum, prt za pokritje kelija in ciborija.

Najsvetjejše. Ko duhovnik nosi Najsvetjejše k bolnikom, je oblečen v koretelj¹⁶ s štolo;¹⁷ duhovnik stopa pod baldahinom, pred njim eden nosi svetilko, drugi pa gredo z mnogimi prižganimi svečami.

Dve sveči gorita na stroške cerkve. Oltar upravlja bratovščina Kristusovega telesa.

Pregledan je bil krstilnik v kapeli sv. Janeza, ki je ob cerkvi.

Pregledane so bile posodice za zakramente, ki so srebrne in opremljene z razločnimi znamenji.

Posodica za bolniško olje je ločena od drugih posodic. Krstno in poročno knjigo pravilno spisujejo.

V imenovani cerkvi je XIV (štirinajst) posvečenih oltarjev.

Veliki oltar pod imenom sv. Jurija ima veličastno oltarno podobo, šest svečnikov, tri oltarne prte in pokrivalo iz svile. Pri imenovanem oltarju pojejo sveto mašo vsako drugo nedeljo na stroške bratovščine.

Oltar sv. Rešnjega telesa ima veličastno oltarno podobo in je opremljen z vso opremo. Pri tem oltarju kapitelj vsak četrtek opravi eno ustanovno mašo (mašo iz volila).¹⁸

Oltar sv. Marije ima veličastno oltarno sliko¹⁹ in je opremljen z vso potrebno opremo. Obveznost je, da vsako soboto mašuje eden iz kapitlja.

Oltar sv. Helene ni primeren.

Oltar sv. Maksimiana ima dovolj veličastno oltarno podobo, tri oltarne prte in dva železna svečnika. Obveznost je, da eden od članov kapitlja vsako sredo opravi mašo.

Oltar sv. Roka ima veličastno oltarno podobo in med drugim je opremljen s potrebno opremo. Ni obveznosti maševanja.

Oltar sv. Kozme in Damijana ni ravno primeren, vendar je okrašen z oltarnimi prti. Obveznost je, da gospod župnik enkrat na teden opravi sveto mašo.

Oltar sv. Krištofa ima veličastno oltarno podobo, stare oltarne prte, dva železna svečnika. Patronat nad njim ima plemenita družina Venierjev.

Oltar sv. Martina je postavljen ob stebri cerkve. Ima veličastno oltarno podobo, raztrgane oltarne prte, dva svečnika in tablico tihih molitev.

Oltar Jezusovega rojstva ob stebri cerkve ni ravno

primeren in ima raztrgane oltarne prte. Ni obveznosti maševanja.

Oltar sv. Nikolaja ob stebri cerkve ni ravno primeren, ima tri oltarne prte in dva železna svečnika. Ni obveznosti maševanja.

Oltar sv. Kvirita in Julite ima dovolj primerno oltarno podobo, stare oltarne prte, dva svečnika iz železa. Obveznost je, da vsak ponedeljek pri tem oltarju mašuje eden iz kapitlja.

Oltar sv. Lucije ima oltarno sliko s starimi oltarnimi prti, železni svečniki, pregrinjalom in tako naprej. Je bratovščinski. Pri njem včasih mašujejo iz pobožnosti.

Oltar sv. Križa pod prižnico²⁰ ni ravno primeren.

Navodila

Nad krstilnikom naj se postavi piramidast ciborij²¹ in naj ima na vrhu lesen pozlačen križ in pokrivalo iz zelenkaste tkanine.

Naj se oskrbi steklen vrček, ki naj ostane v krstilniku.

Posodice za Najsvetjejše naj se hranijo v okrogli leseni piksidi, posodica za bolniško olje, kadar jo nosijo bolnikom, naj bo v svilni burzi,²² ali pa naj posodico ovijejo v majhno svileno ogrinjalce.

Vse oltarje, ki stojijo ob stebrih in pod orglami ali korom, naj se odstrani in postavi po presoji prevzvšenega gospoda škofa na drugo mesto ali pa naj se pri njih ne mašuje.

Oltar sv. Kozme in Damijana naj se okrasi s potrebno opremo.

Oltar sv. Krištofa naj se okrasi s potrebno opremo.

Za oltar sv. Kvirita in Julite naj se oskrbi oltarne prte.

Oltar sv. Lucije naj se okrasi s potrebno opremo.

Na vseh oltarjih, pri katerih se mašuje, naj bo na sredini križ, nadalje tablice z molitvami, ki jih mašnik tihomoli, blazina ali podstavek za misal,²³ zeleno ogrinjalo iz tkanine ali ogrinjalo iz usnja, da se oltarni prti obvarujejo pred prahom in nečistočo. Med mašo to ogrinjalo odvijejo, po obredu pa spet z njim pokrijejo oltar.

Naj se oskrbi dve albi²⁴ z amiktom²⁵ in cingulum.²⁶

Kelihe in patene²⁷ naj se pozlati.

Naj se oskrbi dva misala.

¹⁶ koretelj, kratko belo liturgično oblačilo katoliških duhovnikov.

¹⁷ štola, liturgično oblačilo v obliki širokega traku za okoli vrata kot znamenje duhovništva pri opravljanju bogoslužja.

¹⁸ 'legat' – lat. *'legatum'* daje naslednjo razlagu: "volilo iz dediščine, namenjeno pravni ali fizični osebi, ki sicer do dediščine nima pravice".

¹⁹ lat. *imago, imaginis*, f, slika, podoba, kip; it. *immagine*, umetniška podoba religioznega značaja.

²⁰ it. *pulpito*, m, prižnica.

²¹ ciborij, baldahin, strela nad krstilnikom.

²² burza, vrečka za prenašanje hostij in svetega olja k bolnikom.

²³ Misal: mašna knjiga, v katoliški liturgiji knjiga z mašnimi obrazci in molitvami.

²⁴ Alba: dolga, bela mašna srajca.

²⁵ Amikt: platnen prtič, ki pokriva pri maši duhovnikov vrat in ramena.

²⁶ Cingulum: vrvica, pas pri duhovniški in redovniški obleki.

²⁷ Patena: "božja skledica", plitev, navadno pozlačen krožniček za hostijo pri maši.

Naj se oskrbi štiri korporale, XX (dvajset) purifikatorijev²⁸ in manutergije²⁹ za brisanje rok pri lavabu.³⁰

Naj se oskrbi en parament³¹ vijoličaste barve.

Cerkev sv. Janeza Krstnika ima en oltar, opremljen s potrebno opremo. To je oltar bratovščine sv. Janeza Krstnika.

V tej cerkvi kdo od članov kapitlja mašuje vsak petek in na prvo in drugo nedeljo vsakega meseca. Cerkev je dovolj dostojna in v njej je krstilnik.

Iz ohranjenega vizitacijskega poročila o stanju cerkve sv. Jurija lahko ugotovimo, da sta v letu 1580 obstajali kapela sv. Janeza Krstnika in cerkev sv. Janeza Krstnika.³² Kapela je stala tik ob cerkvi, "quae est iuxta ecclesiam". Zavzemala je zahodni del današnjega severnega prizidka ob prezbiteriju.

Kapela za krščevanje je bila najverjetneje postavljena ob cerkvi zaradi spremenjenega obreda krščevanja. Stara krstilnica, o kateri je Kandler domneval, da je bila postavljena v 6. ali 7. stoletju, najverjetneje pa je bila stavba po izvoru romanska, je bila namenjena obredu krščevanja s potapljanjem (Kandler, 1846, 10–11, 42–43). Najstarejši obred krščevanja je potekal s potapljanjem krščenca, ki je bil odrasla oseba, zato je bil potreben bazen s stopnicami. V 12. stoletju so še vedno krščevali s potapljanjem, čeprav je bilo med krščenci veliko otrok. Od 14. stoletja dalje praviloma krstilnic niso gradili več kot samostojne stavbe, najpogosteje so jih postavljali v cerkvah kot priključeno kapelo. Oglejski obrednik iz leta 1495 priporoča obred krščevanja z oblijanjem, saj so krščevali v glavnem otroke.³³ V drugi polovici 16. stoletja je bil dokončno ukinjen obred krščevanja s potapljanjem, zamenjal ga je obred krščevanja z oblijanjem.³⁴

Hipotezo, da je bil današnji severni prizidek namenjen kapeli za krščevanje, potrjujejo med zadnjimi obnovitvenimi posegi na vzhodnem delu severne stene cerkve sv. Jurija odkrite okenske odprtine: dve manjši in štiri večje polkrožno zaključena okena. Različne okenske odprtine so razporejene v dve osi, ena nad drugo in so domnevno rezultat vsaj dveh predelav prizidane kapele. Štiri večje polkrožno zaključene odprtine bi lahko bile povezane s postavitvijo kapele sv. Janeza Krstnika v začetku 16. stoletja. Ker kažeta dve manjši okenski odprtini s polkrožnimi zaključki na kasnejšo vzhodno, bi hipotetično lahko pripadali predelavi cerkve ob koncu druge polovice 16. stoletja. Starejši vhod v

kapelo sv. Janeza Krstnika je bil morda v vzhodni steni, saj predstavlja obstoječi vhod v stopnišče severne zakristije domnevni prvotni zunanj dostop v vzhodni steni krstne kapele. Med dvema oknoma na severni steni so v spodnjem delu ohranjeni sledovi še enega vhoda v kapelo sv. Janeza Krstnika. Vhod in okno nad njim lahko glede na oblikovanje odprtin postavimo v kasnejše obdobje, ko je bila ukinjena kapela za krščevanje in je imel prizidek neko drugo namembnost. Poglejmo, kaj nam sporoča ohranjeni leseni model cerkve. Lesena maketa cerkve predstavlja obstoječe stanje cerkve sv. Jurija pred obnovo ob koncu 16. stoletja in hkrati predstavlja tudi projekt obnove cerkve. Prostor ob severni steni prezbiterija je povezan z njim in z oltarnim delom z vhodom in v jugozahodni vogal krstilne kapele je postavljen nenavadni element cerkvene opreme, ki bi lahko bil krstilnik.

Lokacijo kapele sv. Janeza Krstnika na mestu današnjega severnega prizidka potrjujejo arhivski dokumenti iz leta 1845, ki se nanašajo na prezidavo, ki je bila potrebna zaradi postavitve velike slike Giovannija Pagliarini, Mučeništvo sv. Jurija. Zapisano je, da nameščajo predelati podirajočo se steno stare kostnice, ki je bila v podaljšku kapele sv. Janeza Krstnika (Mihelič, 1965, 11).

Za novi obred krščevanja z oblijanjem je bil potreben le manjši plitvi bazen iz kamna. Krstilnik naj bi bil pokrit s pokrovom, saj so navodila apostolskega vizitatorja povsem jasna, ko navaja, da je potrebno nad krstilnik postaviti piramidast ciborij z lesenim pozlačenim križem na vrhu, opremljen s pokrivalom iz zelene tkanine.

Nedvomno sta bili v času vizitacije Agostina Valiera v funkciji še obe stavbi, prizidana kapela ob severni strani prezbiterija in pred pročeljem cerkve stoeča stara krstilnica z bazenom za krščevanje in oltarjem, ki je imela status samostojne cerkve. Razlog, da sta bili sčasno obe stavbi v funkciji, ni mogoče povezovati le z obredom krščevanja, saj sta bila v določenem obdobju uveljavljena oba načina krščevanja, temveč z dejstvom, da je krstilnica imela status cerkve.

V poročilu vizitator ne omenja kritičnega stanja ohranjenosti stare krstilnice, saj se ne spušča v oceno stanja cerkvenih stavb. Zelo verjetno se je v sledečih letih njen stanje še poslabšalo, predvsem zaradi tega, ker se je obred krščevanja s potapljanjem opuščal. Skrbništvo nad krstilnico z oltarjem je imela bratovščina sv. Janeza Krstnika. Ker je bila kapela za krščevanje

28 Purifikatorij: mašnikov prtič za čiščenje obhajilnega keliha.

29 Manutergij: lanen prtiček, robec, ki ga uporablja duhovnik za brisanje rok pred oltarjem.

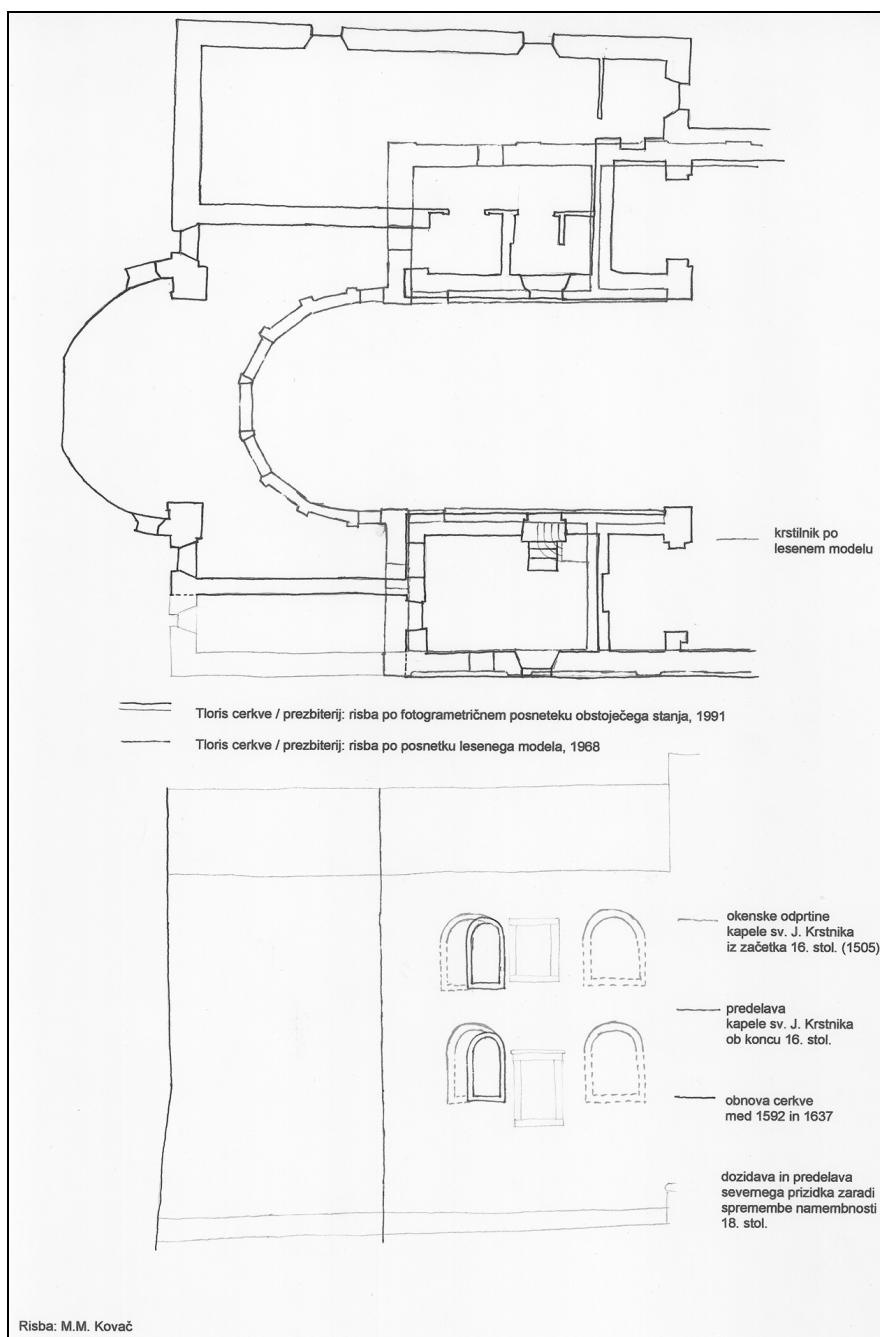
30 Lavabó, m.: [fr. lavabo iz lat. *lavabo* (*manus meus*) Umil bom (roke svoje)] a) v katoliški cerkvi posoda za umivanje rok; b) molitev, ki jo katoliški duhovnik moli pri umivanju rok pri božji službi.

31 Parament: okrašeni predmet iz blaga, zlasti bogoslužno oblačilo.

32 Najverjetneje je bila to stara krstilnica, ki je še stala pred zahodno fasado cerkve.

33 Agenda dyocesis Aquileiensis, 1495, hrani Semeniška knjižnica v Ljubljani.

34 Enciklopedia Italiana - VI, str. 401–402.

Sl. 7: Stavbnozgodovinski razvoj severovzhodnega dela cerkve sv. Jurija v Piranu, Tloris in del severne fasade ob kornem zaključku cerkve sv. Jurija.

Fig. 7: Historic architectural development of the northeastern part of the church of St. George in Piran, Ground plan and a part of the northern facade next to the chevet of the church of St. George.

priklučena k cerkvi sv. Jurija, je bila postavitev nove samostojne krstilnice vzhodno od prezbiterija cerkve šele v zaključku gradbenih del okoli leta 1650, kar je trinajst let po ponovni posvetitvi cerkve sv. Jurija.

Iz vizitacijskega poročila je mogoče ugotoviti, da se je od ponovne posvetitve cerkve leta 1344 število

oltarjev podvojilo, saj jih je bilo od prvotnih sedem v letu 1580 že štirinajst. Za oltarne podobe je Valier uporabil dva izraza: "pala" in "imago", medtem ko jih je označil z izrazi "satis decens", "satis honorificus", "honorificus" in "honorificentissimus". Glede na vizitacijski popis ima v postavitvi oltarjev najpomembnejše mesto des-

ni stranski oltar, kjer je tabernakelj, v katerem so hranili hostije in olje, saj je opisan prvi.³⁵ Le za oltarno podobo tega desnega oltarja je uporabil izraz "pala honorificissima" – najveličastnejša, kar bi lahko pomenilo, da je morda prav na tem oltarju stal poliptih Paola Veneziana (Hoyer, 2005, 14–21, 25). Takoj za njim je v korni del cerkve postavljen glavni oltar, imenovan veliki oltar, posvečen sv. Juriju. Med opisom opreme glavnega oltarja je Valier ocenil oltarno podobo le kot veličastno, žal pa o sami podobi ne izvemo ničesar. Agostino Valier je v svojem poročilu opredelil postavitev le nekaterih stranskih oltarjev, ki so stali ob stebrih ali pod prižnico.

Napis na kamniti plošči ob glavnem vhodu v cerkev sporoča, da so ob ponovni posvetitvi cerkve leta 1344 blagoslovili sedem oltarjev (Naldini, 2001, 198). Agostino Valier je v popisu navedel vseh 14 oltarjev, vendar je za nekatere ugotovil, da niso postavljeni na primernih mestih. Priporočal je, da oltarje, ki so postavljeni ob stebre in pod prižnico, odstranijo in jim določijo primernejše mesto v cerkvi.

Vizitacijski ogled cerkve sv. Jurija s pripadajočimi stavbami in ugotovitev dejanskega kritičnega stanja najpomembnejše piranske cerkve sta bila verjetno povod za še dva dogodka, ki sta se zgodila istega dne. O obeh dogodkih pričata dva zapis: o generalni skupščini mesta in o sestanku, njuna skupna tema pa je bila obnova cerkve sv. Jurija. V prostorij apostolskega vizitatorja so se sestali pomembni in vplivni meščani, prisoten je bil tudi piranski župan Girolamo Barozzi in trije najvišji mestni sodniki. Sklepe sestanka je v obliki odloka o obnovi cerkve sv. Jurija zapisal tajnik mestne občine. V veliki dvorani mestnega sveta je bila na dan obiska apostolskega vizitatorja z vsemi protokolarnimi obveznostmi sklicana generalna skupščina svetovalcev mesta, ki je bila v poročilu zapisana in potrjena z žigom in podpisom pristojnih. Oba zapisa sta si po vsebini sorodna, razlikujeta pa se v uporabi jezika, kar nedvomno dokazuje, da sta bila zapisovalca besedil dve različni osebi. Prvi je napisan v latinščini, medtem ko je drugi v začetnem delu latinski, nadaljuje pa se v staro italijanščini oziroma v jeziku, ki je bil tedaj v uporabi.

Transkripciji obeh originalnih besedil (Lavrič, 1986, 23–26) z rešitvijo okrajšav in prevoda obeh zapisov so sledеči:

Decretum de novo templo aedificando

Die 5. februarij 1580.

Quoniam ecclesia collegiata S[ancti] Georgij Pirrhani longa temporis / edacitate adeo corrosa (est) et labefactata conspicitur ut praesentem minitetur ruinam, et illius reparatio frustra futura uidetur; siquidem labentibus annis nihilominus corruet, paulatim ex con-

tinua maris allisione decadente colle, in cuius iugo est constituta. Propterea R[everendissi]mus

D[ominus] Visit[ator] optimum factu iudicans, aliquam cautionem adhibere, ne quandocunque Pirrhensis populus catholicus et admodum frequens de improviso sine templo remaneat, in sermonibus publicis et priuatis adhortatus est summo studio oppidanos omnes ed nouum templum construendum.

Qui re diligentissime examinata in cubiculo ipsius R[everendissi]mi D[omini] Visit[ato]ris praesente Mag[nifi]co Praetore consilium suum congregarunt, et cum sp[ectabi]les D[ominis] Marquardius Petronius, Lucas Pitacus, et Mattheus de Preto retulissent de templo ipso construendo, omnibus fere suffragijs deliberatum fuit.

quod per antedictum consilium deligantur quatuor ciues qui infra decem dies studeant a peritis architectis edoceri quoniam opportuni loco noua ecc[lesi]a excitari possit; et area reperta, id R[everendissi]mo E[piscop]o Iustinopolitanu, et M[agnifi]co Pirrhensi Praetori significant, quorum consilio incipiatur aedificatio p[raedic]ta, in qua ex peccunia coitatis hoc anno impendantur ducati ducenti, et totidem singulis annis futuris si tunc ipsa coitas, quae multis alijs sumptibus est onerata, poterit tantam summam exhibere, sine minus quotannis ea maior quantitas, quae sibi licebet, usque ad absoluti onem dictae fabricae: Quae quidem fabrica curari debeat per antedictos quatuor ciues, quorum officium annum sit, et anno praeterito uel ipsi denuo in consilio coitatis confir/mentur, uel successore eligantur.

His actis statim creati sunt curatores dictae aedificationis.

Eques Pirrhanus

D[ominus] Nicollaus de Appollonio

D[ominus] Petrus Furegonus

D[ominus] Marcus Petronius condam D[omini] Nicolai

Quare R[everendissi]mus D[ominus] Visitator collaudata pietate dictorum oppidanorum omni meliori modo et cetera, auctoritate apostoliaca qua fungitur omnia ut s[upr]a statuta confirmauit mandans ea quamprimum executioni demandari.

Exemplum deliberationis p[raedic]tae scriptum per cancellariu[m] praetorium

Die 5. februarij 1580.

Conuocato et congregato generali consilio terrae Pirrhani in camera magna audientiae cum licentia Cl[arissi]mi D[omini] Pott[estatis] praemisso soni campanae, et uocae praeconis ut moris est, in quo interfuerunt consiliarij numero 56 computata persona eius M[agnificen]tiae Clar[issi]mae et posita fuit pars infra scripta.

³⁵ V cerkvah (katedrala, kapiteljska, proštijska,...), kjer je zbor kanonikov, je praviloma tabernakelj z Najsvetuješim postavljen v stranskem oltarju zato, da so lahko duhovniki opravljali svoje molitve v koru, oltar s tabernakljem pa je bil dostopen za mašo, obhajanje vernikov v cerkvi ali bolnikov na domu.

Hauendo questo sp[eciale] conseglie inteso la proposita dell III[ustrissi]mo et R[everendissi]mo Mons[igno]r Agostin Valerio Vescouo di Verona et conte dignissimo, uisitator ap[ostoli]co di construer una noua chiesa in luoco del domo di questa terra che minazza ruina et insieme riparar quella che al presente (riparar quella che) si troua sopra il monte a comun beneficio di questo fedelissimo et deuotissimo populo.

L'andara parte posta per li sp[ettabile] m[onsignor] Marquardo Petronio, m[onsignor] Luca Pitaco, et m[onsignor] Bartolomeo de Preto honorabili giudici absente m[onsignor] Antonio Cauazza quarto loro collega che / sian eletti quattro cittadini per questo conseglie, i quali habbiano in termine di giorni X. a informarsi (con) con prothi et periti, come meglio a loro parera di quel luoco gli parera piu habile a construer una chiesa maggiore ouer domo in questa terra il qual ritrouato debbano farlo sapere al R[everendissi]mo Ep[iscop]o di Capod'istria et al Clar[issi]mo Potta di questa terra, con il parer et openion de quali si habbia da conchiuder il fabricar della chiesa in quel luoco, alla fabrica della quale sijno deputati del denaro di questa coita l'anno presente ducati 200 et li altri anni susseguenti se non si potra arriuar alla summa di detti ducati 200 per le spese eccessive, de quali è carica questa sp[ettabile] coita debba almeno contribuire ogni anno a detta fabrica quel maggior numero di danari porterà le sue forze, li quali quattro similmente habbiano carico di spender il denaro di questa coita per construir la detta fabrica, li quali habbiano ogn'anno da esser confermati; ouer eletti altri in luoco suo, et questo a laude della M[aes]t[er]a di Dio, et del glorioso martire m[artyris] S[ancti] Zorzi protetor di questa terra. Pars posita, capta fuit cum suffragijs non obstantibus 13 in contrarium et cetera.

Elettion dell quattro in essecutione della parte soprascritta

40 + 13 Il cauallier Piran
16 38 D[ominus] Bartolomeo de Petro /
16 38 D[ominus] Marquardo Petronio
19 35 D[ominus] Almerigo del Seno
42 + 12 D[ominus] Nicolo de Appollonio
43 + 11 D[ominus] Petro Furegoto
19 35 D[ominus] Pretho Petidona
20 34 D[ominus] Francesco della Torre
19 35 D[ominus] Liuio Columban
40 + 14 D[ominus] Marco Petronio condam D. Nicolò

Locus signi Coadiutor exemplauit et sigillauit S[ancti] Marci

Odllok o novi cerkvi, ki jo je treba zgraditi

Dne 5. februarja 1580.

Kolegatna cerkev sv. Jurija v Piranu je v dolgem teku časa že tako razjedena in razgledana, da je videti, da se bo zdaj zdaj podrla. Grozi ji, da bo razpadla v raz-

valine. Zdi se, da bi jo zaman popravljali in obnavljali. Sčasoma se bo tako in tako zrušila, ker se hrib, na katerem je zgrajena, zaradi nenehnega odplakovanja morja polagoma seseda. Potemtakem je prečastiti gospod vizitator zelo modro razsodil in opozoril na previdnost, da ne bi kdaj številno katoliško ljudstvo v Piranu kar na lepem ostalo brez cerkve. V svojih javnih in privatnih govorih je z vso vnemo spodbujal vse meščane k zidavi nove cerkve.

Ko so vso stvar temeljito preiskali, so se v sobi samega prečastitega gospoda vizitatorja zbrali k posvetovanju ob navzočnosti visoko cenjenega gospoda župana. Ugledni gospodje Marquardius Petronius, Lucas Pitacus in Mattheus de Preto so predlagali, da bi bilo potreblno pozidati novo cerkev. In to je bilo potem z glasovanjem sklenjeno, in sicer skoraj z večino glasov.

Prej omenjeni zbor svetovalcev je mnenja, naj se izberejo širje meščani. V roku desetih dni naj skušajo od priznanih arhitektov poizvedeti, kateri kraj bi bil najprimernejši za postavitev nove cerkve. Ko najdejo ustreznno zemljišče, naj to sporočijo prevzvišenemu gospodu koprskemu škofu in visoko cenjenemu gospodu piranskemu županu. Z njuno privolitvijo naj se začne gradnja prej omenjene nove cerkve. Iz občinske blagajne naj se to leta izplača dvesto dukatov in prav toliko tudi v prihodnjih letih, seveda če bo občina, ki ima že mnogo drugih izdatkov in stroškov, zmogla omenjeno vsoto. Če pa ne, pa naj po svoji najboljši moči prispeva, kolikor lahko, in sicer vse doplej, ko bo stavba končana. Za to morajo skrbeti prej omenjeni širje meščani, katerih služba traja leto dni. Ko leto preteče, jih lahko občinski svet ponovno potrdi za njihovo službo ali pa se izvolijo nasledniki.

Takoj po seji so bili izbrani – izvoljeni čuvaji – nadzorniki imenovane gradnje:

Piranski načelnik, vitez
g. Nicollaus de Appollonio
g. Petrus Furegonus
g. Marcus Petronius, pok. g. Nicolai

Prečastiti gospod vizitator je pohvalil bogoljubnost prej omenjenih meščanov, in sicer na najboljši način, kot je mogel. Z apostolsko oblastjo, ki jo ima, je potrdil vse, kar je bilo na seji določeno. Hkrati je naročil, naj se sklepi čimprej uresničujejo.

Primer odločitve zgoraj omenjenega zapisa je spisal tajnik mestne občine.

Dne 5. februarja 1580

Z dovoljenjem visoko cenjenega velikega župana je bila sklicana in zbrana generalna skupščina svetovalcev mesta Pirana, in sicer v veliki avdični dvorani, potem ko so se oglasili zvonovi in je, kot je bil to običaj, mestni glasnik to izklical. Navzočih je bilo 56 svetovalcev, vštevši še njegovo osebo župana slavne mestne občine. In sklenjeno je bilo, kot je tu zapisano.

Generalna skupščina svetovalcev je sporazumno

sprejela predlog prevzvišenega in prečastitega gospoda mons. Agostina Valiera, veronskega škofa in milostljivega grofa, apostolskega vizitatorja, da bi zgradili novo cerkev namesto te, ki ji grozi, da razpade v razvaline, in da bi skupno obvarovali to, ki stoji na hribu skupne nadarbine³⁶ tega zvestega in pobožnega ljudstva.

V ta namen so cenjeni mestni sodniki Marquardo Petronio, Luca Pitaco in Bartolomeo de Preto v odsočnosti četrtega kolega Antonia Cauazza predlagali, naj zbor svetovalcev izvoli štiri meščane, ki naj bi v roku desetih dni poizvedeli pri modrih in izkušenih strokovnjakih, kje naj bi bilo najprimernejše mesto za poizdanje nove, večje cerkve. In ko najdejo primeren prostor, morajo o tem obvestiti prevzvišenega koprskega škofa in cenjenega velikega župana, kako se jim zdi po njihovem mnenju ugodno mesto za gradnjo cerkvene stavbe. V tekočem letu bo občina prispevala za gradnjo dvesto dukatov³⁷ in prav toliko naslednja leta. Če pa ne bi mogla doseči vsote dvesto dukatov za stroške izvedbe gradnje, ker je preobložena z drugimi izdatki, naj vsaj prispeva vsako leto, kolikor največ more po svojih močeh. Omenjeni širje meščani so po svoji službi dolžni izposlovati od občine denar za gradnjo cerkvene stavbe. Vsako leto morajo biti znova potrjeni ali pa morajo namesto njih biti izbrani drugi. Vse v večjo božjo čast in v čast slavnega mučenca sv. Jurija, zavetnika te dežele. Vsa zadeva je bila izglasovana in sprejeta s 43 glasovi kljub 13 nasprotnim.

Izvolutev štirih prej omenjenih meščanov za uresničitev sklepov:

40 + 13 piranski vitez, načelnik
16 + 38 g. Bartolomeo de Petro
16 + 38 g. Marquardo Petronio
19 + 35 g. Almerigo del Seno
42 + 12 g. Nicolo de Appollonio
43 + 11 g. Petro Furegoto
19 + 35 g. Pretho Petidona
20 + 34 g. Francesco della Torre
19 + 35 g. Liuio Columban
40 + 14 g. Marco Petronio, pok. g. Nicolo

Mesto pečata
sv. Marka

Koadjutor³⁸ je prepisal
in zapečatil

Zaradi različnih pogledov meščanov in plemstva o obnovitvi cerkve je Agostino Valier kot papeški vizitator izkoristil svoj položaj in se je ob podpori mestne oblasti zavzel za konkretna dejanja ter predlagal možno izvršitev naloge. Iz obeh ohranjenih zapisov lahko razberemo njegovo odločilno vlogo pobudnika temeljito zastavljene obnove piranske cerkve predvsem v sodelovanju in zagotovitvi finančne podpore občine v letih

obnove. V gradbenem smislu je obširnost obnove cerkve modro prepustil strokovnjakom in domačinom, kjer temu se je zavzel za gradnjo nove cerkve.

Zaporedje obeh dogodkov z dne 5. februarja 1580 je povzeto po prepisu originalnega vizitacijskega poročila. Ohranjena zapisa izpričujeja, da sta se oba dogodka zgodila v istem dnevu. Sklepamo lahko, da je bil prvi dogodek sklic generalne skupščine z volitvami, na katerih so izvolili za nalogu štiri odgovorne osebe in šele nato je sledil sestanek, ki so se ga udeležili ugledni meščani in vsi širje izvoljeni člani, nadzorniki gradnje. Oba ohranjena zapisa s sorodno vsebino kažeta, da je bil zelo velik interes vseh prisotnih obnoviti veličastno cerkev. Ugledni meščani, ki so bili navzoči na obeh sestankih, so predlagali vizitatorju gradnjo nove cerkve in ne obnovo stare. Njihov skupen dogovor je bil, da bodo poiskali s pomočjo mnenja priznanih arhitektov in strokovnjakov najprimernejše mesto, na katerem naj bi postavili novo cerkev. Agostino Valier je zahteval, da morajo z dokončno odločitvijo takoj seznaniti koprskega škofa in piranskega župana, ki jo morata oba potrditi in šele nato bodo lahko pričeli z gradnjo nove cerkve.

Z zgodovino piranske cerkve se je v začetku 18. stoletja ukvarjal že koprski škof Peter Pavel Naldini (Naldini, 2001, 199) in kasneje tudi italijanski zgodovinopisci Alisi, Kandler in Rota. Vsi navajajo, da je bil na generalni skupščini navzoč tudi koprski škof Ingenerio (Alisi, 1988, 6; Rota, 1882, 29). V obeh ohranjenih dokumentih vizitacije z dne 5. februarja 1580 njegova prisotnost ni omenjena. Kakšen vir za to trditev bi lahko imel koprski škof Naldini? Nedvomno predstavlja vir nadaljnjega preučevanja arhiv koprsko škofije, ki se nahaja v arhivu tržaške škofije. Zato ostaja še vedno odprt vprašanje o arhitektu, ki bi lahko bil avtor projekta gradnje nove cerkve. Tudi potek nadaljevanja del ni še povsem raziskan, čeprav se je kar nekaj strokovnjakov v zadnjem stoletju ukvarjalo s pregledovanjem ohranjenega gradiva v različnih arhivih, še posebej piranskega kapiteljskega, ki ga hrani župnijski arhiv sv. Jurija v Piranu.

NADALJEVANJE OBNOVE CERKVE PO LETU 1580

Po odhodu papeškega vizitatorja iz Pirana, kljub njevovim prizadevanjem, ohranjeni arhivski viri izpričujejo, da so se obnovitvena dela na cerkvi sv. Jurija zavlekla še za celo desetletje. Pregledani arhivski zapisi dokazujejo, da so bila kljub načrtovani obnovi potrebna vzdrževalna dela na zvoniku, cerkvi in zakristiji. V notranjščini cerkve so potekala obnovitvena dela, vendar ni znano, katera so bila ta dela. Iz zapisov izvemo, da so morala biti dela v letu 1585 prekinjena zaradi večjih naspro-

³⁶ nadarbina, za trajno ustanovljena cerkvena služba, zvezana z dohodki, zlasti iz nepremičnin.

³⁷ Dukat: cekin, beneški zlatnik.

³⁸ Adjutor: pomočnik v uradu.

tovanj med meščani. Spori med meščani so se leta 1588 še zaostrili in so trajali vse do leta 1610, ko jih je dokončno uspel pomiriti župan Giambattista Marini.

Še pred dokončno pomiritvijo sporov lahko zasledimo ponovna prizadevanja, da bi se obnova piranske cerkve nadaljevala. Ohranjen je zapis seje z dne 17. februarja 1590, katere pobudnik je bil podestat Andrea Domenico Briani (PAK,1). Že pred desetimi leti zastavljeno nalogo obnove, ki jo je spodbudil apostolski vizitator Agostino Valier, so morali zaradi vse večjih sporov dopolniti in natančneje določiti potek gradbenih del ter natančneje določiti pristojnosti izvoljenega štiričlanskega gradbenega odbora, ki naj bi deloval v določenem časovnem obdobju. Ker so bila potrebna še večja finančna sredstva, so določili način zbiranja prostovoljnih finančnih prispevkov meščanov pri mašah (Rota, 1882, 31–34). Izvoljeni štirje meščani, člani gradbenega odbora, so morali od koprskega škofa pridobiti odobritev za zbiranje miloščine. Denar, ki bi se stekal s pobiranjem miloščine od meščanov, bi hranili v dveh blagajnah, ena bi bila spravljena v cerkvi sv. Jurija, druga v cerkvi sv. Frančiška. Župan Briani je še predlagal izdelavo modela cerkve, da bi lahko na podlagi lesenega modela razumneje in skladneje določali obnovitvena dela, še posebej v primeru nesoglasij med odgovornimi za obnovo. Predlagane odloke podestata so zapisali in potrdili, od 12 prisotnih jih je 11 dopolnjene zahteve potrdilo, le 1 je bil proti.

Piranska občina je imela v zadnjem desetletju veliko stroškov z izgradnjo javnih objektov, še posebej zahtevno je bilo gradbišče na vzpetini nad mestom. Nedvomno so ti posegi povezani z novimi načrti, ki so jih zelo verjetno tudi temeljito pripravili. Nujna in zahtevna nalog mestne občine je bila najprej utrditev severnega pobočja vzpetine, na kateri je že stala cerkev. Z utrjevanjem obale so pričeli leta 1590, z gradnjo podpornega zidu z oboki pa šele leta 1600 (Mihelič, 1992, 259–261). Natančnega datuma, kdaj je bila porušena in odstranjena stavba krstilnice pred cerkvijo, ne poznamo. Zelo verjetno je bila zaradi dotrajnosti odstranjena prav v času velike gradbene dejavnosti, saj so kamen iz zidov krstilnice ponovno uporabili kot gradbeni material za gradnjo opornih lokov in cerkve. Utrjevanje brežin in dostopne poti ter oblikovanje prostora okoli cerkve je potekalo še vse prihodnje stoletje.

Kljub velikim gradbenim posegom v okolici cerkve so v zadnjih letih 16. stoletja stekla gradbena dela tudi na cerkvi sv. Jurija. Po vseh zapletih in pripravah so z gradnjo cerkve pričeli 25. januarja 1592 (Naldini, 2001, 199), čeprav ne vemo natančno, s katerimi obnovitvenimi deli na cerkvi so pričeli. Alisi omenja v pregledu kapiteljskega arhiva dokument z datumom 18. januar 1592, ki omenja med gradbenimi deli pod oltarjem sv.

Katarine najdeno bizantinsko slonokoščeno skrinjico – relikviarij iz časa prve polovice 10. stoletja.³⁹ Pomemben ohranjeni dokument iz leta 1595 dokazuje, da so se obnovitvena dela na cerkvi vendarle pričela. Člani izvoljenega gradbenega odbora, ki je vodil gradnjo glavne piranske cerkve, njene fasade, zvonika in utrditve brežine, so si pridobili mnenje beneških gradbenih strokovnjakov o obnovi piranske cerkve.

LESENI MODEL CERKVE SV. JURIJA

Leseni model cerkve, ki je ohranjen v zakristiji sv. Jurija, je bil izdelan najverjetneje prav na pobudo župana Brianija in sklepnega zapisa, ki govori o poteku gradnje cerkve leta 1590. Domnevamo lahko, da leseni model predstavlja staro gotsko cerkev v času tik pred obnovo, ki se je pričela šele leta 1592. Pogosto je bilo v navadi, da so uporabili leseni model cerkve kot predlog obnove. K modelu sodita dve dodatni deski, ki imata veliki polkrožni okni, kar nedvomno kaže, da je bil model uporabljen tudi kot projekt obnove (Guček, 2001, 130–134). Navedeno morebitno uporabo modela še potrjuje predlog župana Brianija. Ohranjeni leseni model cerkve predstavlja triladijsko gotsko cerkev z dolgim korom in poligonalno zaključeno apsido (Dolenc Kambič, 2002). V cerkveni ladji so bili v spodnjem delu odžagani štirje pari stebrov, ki delijo ladje med seboj. Srednja ladja je širša in višja od obeh stranskih. Strešina osrednje, širše ladje je bila dvokapna, stranski ladji sta bili prekriti z nižjo, enokapno streho, kar lahko izhaja iz predhodne tlorisne in prostorske sheme, značilne za romansko bazilikalno stavbo. Glavna fasada cerkve kaže značilnosti gotske zasnove z okroglim oknom v sredini nad glavnim vhodom, ki izhaja iz sheme ladijskega prostora. Okrogla okna se pojavijo tudi na obeh stranskih ladijskih fasadah. Dolgi enoten gotski kor – prezbiterij, ki nima delitve na dve poli, zaključuje poligonalno obsekana apsida, kar je značilnost beneških gotskih cerkva. V osrednji osi poligonalne apside je tik pod vrhom postavljeno polkrožno zaključeno veliko termalno okno. Ob straneh prezbiterija sta v liniji ladijske stene simetrično postavljena prizidka, ki sta tudi po velikosti enaka. V južnem prizidku sta bili zakristija in nad njim kapiteljska knjižnica. Zakristijski prizidek je bil verjetno leta 1614 razširjen, leta 1627 nadzidan in šele leta 1847 so bili urejeni kletni prostori pod zakristijo. V dosedanji pregledani arhivski dokumentaciji ni omenjena funkcija severnega prizidka. Le na lesenem modelu je prostor severnega prizidka razpoznaven kot prostor s posebno določeno namembnostjo, saj bi zaradi postavljenega elementa opreme domnevali, da je bila v omenjenem prostoru kapela za krščevanje. V notranj-

39 Alisi, 1988, št. 48, str. 6. Slonokoščena skrinjica je bila shranjena v zakladnici piranske stolnice. Do leta 1920 je bila v cesarski zbirki, leta 1923 je bila razstavljena v Rimu in od tam je prišla v Muzej Istre v Pulj, kjer se nahaja še danes (MDZK, št. 10, 1884, str. CVII).

Sl. 8, 9: Leseni model cerkve, Arhiv ZVKDS, OE Piran (Foto J. Jeraša).

Fig. 8, 9: A wooden model of the church, IPCHS archives, RO Piran (Photo J. Jeraša).

ščini cerkve je razpoznavnih sedem oltarjev, glavni oltar je v osrednjem prostoru apside. Ob vsaki ladijski steni sta po dva stranska oltarja. Ob severno steno ladje je postavljena stenska konstrukcija, ki nima določljive funkcije. Ob slavoloku sta oltarni niši, ki ju zaključuje plitek, banjast obok, podobni pa sta današnjima nišama z oltarjem. K lesenemu modelu sodita dve samostojni stranici severne in južne ladijske stene s po tremi velikimi polkrožnimi okenskimi odprtinami, podobnimi obstoječim termalnim oknom. Nedvomno pripadajo arhitekturni in konstrukcijski elementi lesenega modela arhitekturnim značilnostim, ki jih lahko postavimo v gotsko obdobje kot tudi v čas obnovitvenih del. Prav zaradi tega lahko v obstoječem lesenem modelu prepoznamo osnovo gotske stavbe kot tudi možne projektne rešitve obnove.

Leseni model odlikuje natančna izdelava arhitekture tako na zunanjščini kot tudi v notranjščini z vsemi arhitekturnimi elementi in s cerkveno opremo. Glavni oltar je postavljen v sredino apside in stoji na vzdignjenem delu samostojno v prostoru. Stranski oltarji ob ladijski steni imajo stopnice in oltarne menze. Niši v slavoločni steni imata obliko in postavitev, ki ustrezajo današnjemu stanju. Leseni ohranjeni model je bil leta 1915 restavriran.⁴⁰

SKLEP

Stolnica sv. Jurija v Piranu ima zaradi svojega položaja v prostoru, zgodovinskega pomena in arhitekturne vrednosti v vseh ohranjenih sledovih izjemno dominantno vlogo ter značaj pomembnejšega javnega objekta mesta različnih časovnih obdobjij. Nedvomno je obnova cerkve sv. Jurija v Piranu zaradi dotrajanega stanja stare gotske cerkve ob obisku apostolskega vizitatorja predstavljala velik podvig in pomemben mestni in cerkveni projekt tedanjega časa. Obširni projekt in z njim povezane korenite spremembe so zahtevale na eni strani odločitve posvetne in cerkvene oblasti ter na drugi strani prizadevanja meščanov, še posebej uglednih posameznikov. Stroški temeljite obnove cerkve, ki so jo po vseh prizadevanjih sprejeli, so predstavljali veliko finančno breme za meščane. Pri odgovornih odločitvah od pravne projekta obnove cerkve in z njim povezanimi objekti ter deli, ki so pripeljali do izvedbe, je imel pomembno vlogo štiričlanski gradbeni odbor, katerega so sestavljali najvplivnejši meščani. Prav ti so imeli družinske korenine v vplivnih beneških družinah, s katerimi so imeli kljub oddaljenosti še vedno tesne povezave. Zato bi lahko domnevni arhitekt, ki je izdelal načrte za obnovo cerkvenega kompleksa, izhajal iz Benetk, saj je bila gradbenemu odboru zaupana naloga poiskati najuglednejše strokovnjake, ki bi lahko svetovali pri tako pomembnih odločitvah. K dolgotrajni obnovi, še posebej v začetnem delu, ko so se dela vsaj še za desetletje zavlekla, so pripevali svoj delež tudi spori med meščani.

40 Napis na ploščici pod lesenom polico, na katero je bil postavljen lesen model, se glasi: MODELLO DELLA VECCHIA CATTEDRALE DI PIRANO, RISTAUTATO ANNO MCMXV, PER ORDINE DELL'I.R. CONSERVATORE PROVINCIALE. Zadnje restavriranje lesenega modela je bilo leta 2001 (poročilo Inv. št. 3744, Sign. 2457), ko je bil model predstavljen na razstavi Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem v Arhitekturnem muzeju v Ljubljani.

Današnje stanje cerkve je rezultat temeljite obnove, ki je bila zasnovana ob izteku 16. stoletja, dokončana pa šele 1637 z njeno ponovno posvetitvijo in manjšimi deli, ki so se zavlekli še do sredine 17. stoletja. Največje spremembe so bile predvsem v konceptu zasnove celotnega sakralnega kompleksa, zato lahko upravičeno te posege obravnavamo kot novogradnjo. Predhodni koncept zasnove kompleksa, ki ga opredelimo kot srednjeveškega, je izhajal iz zasnove domnevno še romanskega cerkvenega kompleksa, ki so ga dopolnjevali deli zgradb morda še starejše utrdbene arhitekture. Gotski kompleks sv. Jurija je vključeval cerkev z zvonikom, prizidanim ob njen severozahodni vogal, samostojno stoječo krstilnico pred njo in dele nekdanje utrdbe, ki jih ne moremo natančneje določiti v prostoru. Gotska obnova okoli leta 1344 ni spreminala koncepta zasnove kompleksa.

V novem duhu prenovljeni piranski cerkveni kompleks prinaša kljub enakemu tlorisnemu vzorcu novo dvoransko cerkev. Samostojno stoječ zvonik cerkve je postavljen za njenim prezbiterijalnim delom in posnema svojega vzornika, zvonik sv. Marka v Benetkah. Krstilnica sv. Janeza Krstnika, ki je postavljena ob poti proti cerkvenemu kompleksu, je pravzaprav logična in še vedno tradicionalna postavitev v konceptu zgodnjekrščanskega kompleksa. Pogoj za kvalitetno izvedbo

gradnje cerkvenega kompleksa je predstavljala odločitev o nujni predhodni utrditvi hriba, ki je potekala v več fazah še v nadaljnjih stoletjih in se je ohranila do današnjih dni in daje kompleksu utrdbeni značaj. Večje dekorativne spremembe v notranjščini je cerkev doživeila šele v 19. stoletju, ko so bili ponovno potrebni sanacijski posegi zaradi dotrjanosti stavbe.

Obnova cerkvenega kompleksa sv. Jurija ob koncu 16. in v prvi polovici 17. stoletja ter raziskovanje, ali je bila ob novogradnjah zvonika in krstilnice zgrajena tudi nova cerkev, predstavlja nadaljnje preučevanje poteka gradnje na podlagi ohranjenih arhivskih virov, konzervatorskih raziskav in najdenih materialnih ostankov med potekom obnove.

ZAHVALA

Zahvaljujem se g. škofu dr. Jožefu Smeju, ki je prevedel vse tri ključne zapise o dogajanju in poteku začetka prenovitvenih posegov. Zahvaljujem se kolegici Vanji Prohinar za umetnostnozgodovinsko interpretacijo latinskega zapisa, dr. Ani Lavrič za možnost uporabe transkribiranega besedila vizitacijskega poročila in njen spodbudo ter pregled pripravljenega članka. Zahvaljujem se tudi dr. Darji Mihelič za konzultacije med pisanjem.

APOSTOLIC VISITOR AGOSTINO VALIER – INITIATOR OF THE RENOVATION OF THE CHURCH OF ST. GEORGE IN PIRAN. INTERPRETATION OF HISTORIC SOURCES AS A STARTING POINT OF CONSERVATIONAL RESEARCH

Mojca Marjana KOVAC

Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Regional Unit Piran, SI-6330 Piran, Trg bratstva 1
e-mail: mojcam.kovac@guest.arnes.si

SUMMARY

The article focuses on the review of archival sources, historical representations and interpretation of conservational research during the course of restoration works on the church of St. George and takes into consideration material remains and finds from this monument as a starting point of its presentation. Representation of the Gothic church building in its original state represents a reference point for determination of subsequent changes performed during restoration. The decision to renovate the old Gothic church, which was in ruins, was a demanding and responsible undertaking for the Church and Municipal authorities, because it demanded substantial financial resources. Two basic options emerged: to renovate the existing church or to build a new one. The initiative for the renovation of the minster in Piran was a visitation of the Veronese bishop Agostino Valiero in 1580, ordered by the Pope Gregory XIII. On the basis of the preserved visitation report, we were able to recognize the endeavours and personal engagement of bishop Valier, who took his task as an opportunity to resolve the dilemmas regarding the renovation of the church in Piran. Through his role as a dignitary of the Church he strived to unite Church and Municipal authorities and ensure financial resources while paying regard to expert architect opinions. The visitation report provides detailed description of the original state of the Gothic church and its furnishings and thus represents a remarkable document of great importance for research of architectural history of the church. The final decision to start renovating the church, elaboration of plans and gathering funds were important issues during the entire decade that followed even though the basic guidelines were set in 1580. The renovation of the church was closely associated with the consolidation of the access path and the slope of the hill the church was built on and included thorough changes of the original medieval church structure. The result of renovation works on the church of St.

George are two new buildings: the baptistery of St. John the Baptist, erected as a presbyterial part of the church and a separate bell tower. The question remains whether we can consider this renovation as a construction of a new church. It is to be answered by further research of the course of building works.

Keywords: apostolic visitor, church of St. George, archival and conservational research

VIRI IN LITERATURA

PAK, 1 – Pokrajinski arhiv Koper, enota Piran, Varia Piranensis, Acta varia, škatla 1, Copie di documenti 1283 – 1609, 44–48.

ASV, ACC – Archivio Segreto Vaticano, Archivium S. Congregationis Concilii, Istriae Visitatio Apostolica 1579, sig. S. Congr. Concilli, Visit. Ap. 58.

ZVKDS, OEP – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Piran, Dolenc Kambič N. (2002): Leseni model župne cerkve, Konservatorsko restavratorski poseg in preiskave – poročilo, Inv. št. 3744, Sign. 2457.

Alisi, A. [1972]: Pirano. La sua chiesa. La sua storia. Villa Opicina, Tip. Villaggio del Fanciullo.

Alisi, A. (1987–1990): Cronologia Piranese, La voce di S. Giorgio. Trieste.

Bernik, S. (1968): Organizem slovenskih obmorskih mest Koper, Izola, Piran. Ljubljana – Piran, Mladinska knjiga – Medobčinski zavod za spomeniško varstvo.

Brejc, T. (1983): Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na slovenski obali: Topografsko gradivo. Koper, Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran.

Caprin, G. (1905/1968): L'Istria nobilissima I, II. Trieste, Libreria internazionale "Italo Svevo".

Craievich, A. (1999): La Trinità e santi, Istria città maggiori, Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Trieste, Università degli studi di Trieste, Edizioni della laguna, 200–201.

Guček, M. et. al. (1996): The conservation project and presentation of St. George's Cathedral in Piran (Slovenia), EC Workshop on non-destructive testing to evaluate damage due to environmental effects on historic monuments. Trieste, Università degli studi di Trieste, 15–17 February 1996, 1–5.

Guček, M. et. al. (1996): The conservation project and presentation of St. George's minster church in Piran (Slovenia), ICOMOS, 11th General Assembly and international symposium "The Heritage and social Changes". Sofia, 5–9 October 1996, 484–494.

Guček, M. (2001): Izvirna lesena maketa župnijske cerkve sv. Jurija v Piranu. V: Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem, Obdobje med pozno renesanso in zrelim barokom. Ljubljana, Arhitektturni muzej Ljubljana, 130–135.

Hoyer, S. A. (2003): Vrnitev v Italijo odnesenih umetnin iz Slovenske Istre. Primorska srečanja, let. 26, št. 259 (2002). Nova Gorica, 2–12.

Hoyer, S. A. (2005): V Italiji ostale umetnine iz Kopra, Izole in Pirana. V: V Italiji zadržane umetnine iz Kopra, Izole in Pirana. Piran – Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije Območna enota Piran, 14–21.

Hoyer, S. A. (2005): Seznam iz Kopra, Izole in Pirana umaknjenih umetnin, V Italiji zadržane umetnine iz Kopra, Izole in Pirana, Piran – Ljubljana, 22–29.

Kandler, P. (1983): Itinerario di Marin Sanuto dell'anno 1483. V: L'Istria 1846–1852, III. Trieste, I. Svevo, 52–53.

Kandler, P. (1846): Del Battistero di Pirano. V: L'Istria, 1846–1847, I. Trieste, I. Svevo, 10–11, 42–43.

Lavrič, A. (1986): Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579. Ljubljana, Znanstveno-raziskovalni center SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta.

Mihelič, D. (1992): Piranska razglednica iz prvih desetletij 17. stoletja. Annales – Analji korpskega primorja in bližnjih pokrajin, 2/92. Koper, 257–266.

Mihelič, D. (1995): Kompleks piranske župne cerkve sv. Jurija: Korak k odkrivanju novih umetnostnozgodovinskih dejstev?. Annales – Series historia et sociologia, 6/95. Koper, 7–14.

Mikuž, J. (1972): Domnevni Domenico Tintoretto v piranskem Pomorskem muzeju. Obala 15. Koper, 21.

MDZK (1884): Mittheilungen der K.K. Zentral-Kommission, 1884, št. 10, str. CVII, CCXXIV.

MDZK (1887): Mittheilungen der K.K. Zentral-Kommission, 1887, št. 13, str. CLXXV, CLXXVI.

Morteani, L. (1886): Le notizie storiche della città di Pirano. Trieste.

Naldini, P. (1700/2001) [Darovec, D. (ur.)]: Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis, Ijudsko Koper. Knjižnica Annales Majora, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, Škofija Koper, Koper, 191–209.

Quinzi, A. et. al. (1999): 279. Stalli corali. V: Istria: città maggiori, Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Trieste, Università degli studi di Trieste – Edizioni della Laguna, 152–153.

Rota, S. (1882): Notizie sul Duomo di Pirano. Parenzo, Stab. tip. di Gaetano Coana.

SSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana, DZS.

Snoj, D. (1993): De pavone. Ob najdbi fibule iz Pirana. Annales – Analji korpskega primorja in bližnjih pokrajin, 3/93. Koper, 67–72.

Šumi, N. (1969): Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Slovenska matica.

Tafuri, M. (1992): Benetke in renesansa. Religija, znanost, arhitektura. Ljubljana, Krt.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2007-05-07

UDK 930.2:070(497.4 Istra)"1843/1880"

IZBOR VESTI O ISTRI V SLOVENSKEM ČASOPISU DO LETA 1880

Branko MARUŠIČ

Pot na Drage 4, SI-5250 Solkan
e-mail: branko.marusic@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek prinaša izbor gradiva o Istri, kakor so ga objavili slovenski časniki v razdobju 1843–1880. Objavljeni članki so prikazani kot povzetki ali pa na bibliografski način. Pisci člankov so predvsem duhovniki in v manjši meri učitelji in uradniki. V dopisih iz Istre ter v člankih, ki obravnavajo istrske razmere, se spočetka in največkrat pojavlja gospodarska problematika. Sledi poročanje in razpravljanje o odnosih Italijanov do istrskih Slovanov, o mestu slovenščine in hrvaščine v javnem življenju, prikazovanje razmer v šolstvu. Dopisniki se tudi posvečajo narodnemu ozaveščanju, čitalništvu in taborskemu gibanju, povezanem s programom Zedinjene Slovenije.

Ključne besede: Istra, dopisi, slovensko časopisje, duhovština, učitelji, Italijani

RACCOLTA DI ARTICOLI SULL'ISTRIA DAI GIORNALI SLOVENI FINO ALL'ANNO 1880

SINTESI

Il contributo presenta una raccolta di materiale sull'Istria, così come venne pubblicato dai giornali sloveni nel periodo dal 1843 al 1880. Gli articoli pubblicati sono presentati nella sintesi oppure nella bibliografia. Gli autori degli articoli sono soprattutto preti e in misura minore maestri e impiegati. Nelle lettere provenienti dall'Istria e negli articoli che trattano le condizioni in Istria, si presenta soprattutto la problematica economica. Segue la relazione e la discussione riguardo ai rapporti degli italiani con gli sloveni dell'Istria, opinioni riguardo al ruolo dello sloveno e del croato nella vita pubblica, la descrizione della situazione scolastica. Gli autori si dedicano anche alla sensibilizzazione del popolo, all'organizzazione di letture pubbliche e alla descrizione del movimento legato al programma dell'Unificazione della Slovenia.

Parole chiave: Istria, corrispondenza, giornali sloveni, clero, maestri, Italiani

UVOD

Pri pregledovanju periodičnega tiska v slovenskem jeziku med letoma 1843-1880 (Novice, Slovenija, Zgodnja Danica, Ljubljanski časnik, Slavjanski rodoljub, Jadranski Slavjan, Slovenska bčela, Slovenski prijatelj, Umni gospodar, Naprej, Slovenec – 1865, Ilirski Primorjan, Domovina, Primorec – 1867, Slovenski Primorec, Slovenski narod, Jadranska zarja, Primorec – 1871, Soča, Slovenski tednik, Glas, Slovenec – 1874, Edinost) so nastale tudi zabeležke o objavah iz Istre in o Istri. Na tem mestu je posredovan izbor takih zabeležk.

Iz izbora gradiva, objavljenega v slovenskem periodičnem tisku, se nam podoba Istre ne naslika v polnosti, a vendar objave opozarjajo na vso njeno značilnost in drugačnost. Že v prvih objavljenih vesteh opozarjajo sodelavci slovenskega periodičnega tiska – med letoma 1843-1848 so bile to le Kmetijske in rokodelske novice – na težke gospodarske razmere v Istri tako pri Slovencih kot pri Hrvatih. Posebnost Istre je bila tudi narodnostna raznolikost, vodilna družbena vloga je pripadala Italijanom. Odnos Novic do istrskih problemov okoli leta 1848 poudarja tudi hrvaško zgodovinopisje (Beuc, 1975). Istrski dopisniki slovenskega tiska so bili predvsem duhovniki, ki so službovali v tržaško-koprski, poreško-puljski in krški škofiji. Zaradi pomanjkanja domačih duhovnikov jih je v Istro veliko prišlo iz Ljubljanske škofije in prav ti "craanzi" naj bi pospeševali narodni preporod istrskih Slovanov.¹ Leta 1847 je bilo med 338 duhovniki tržaško-koprske škofije kar 125, ki so prišli iz Ljubljanske škofije (Marušič, 1985). Istrska duhovščina, slovenska in hrvaška, je bila prva in edina, ki je širila narodno zavednost; posvetna inteligenco naj bi se v večji meri oprijela prebuditeljske dejavnosti v začetku osemdesetih let 19. stoletja (Milanović, 1967; 1969). Dopise pa so za objavo v slovenskem tisku pošiljali tudi učitelji, uradniki in drugi, predvsem Slovenci.

Prvo večje politično dejanje, ki je odmevalo v slovenskem tisku, so bile istrske deželne volitve leta 1861 in prvo zasedanje novoizvoljenega deželnega zabora. Ker so italijanski poslanci glasovali proti izvolitvi dveh državnozborskih zastopnikov ("per nessuno") iz Istre, je sledil razpust zabora in ponovne volitve še isto leto. Tudi ob teh volitvah so se pojavili zapleti z Josipom Samso. Akcija istrskih "nessunistov" je bila povezana s politično aktivnostjo italijanskega političnega gibanja v takrat še avstrijski Benečiji in v času, ko je bila že razglašena italijanska kraljevina (17. marca 1861). Nastanek nove države je pomenil okrepitev italijanskega narodnognega gibanja, kar je seveda odmevalo tudi v slovenskem tisku, tako v dopisih iz Istre kot v člankih, ki so opozarjali na razmere v Avstrijskem primorju. Njih

temeljno sporočilo je bilo, da naj habsburška monarhija omogoči narodnostno enakopravnost kot temeljno prvino avstrijskega patriotizma. V Istri sta si oba slovanska jezika težko utirala pot v javnem življenju tudi zato, ker si je vodilna družbena sila v Istri hotela zagotoviti položaj s trditvijo, da so civilizacija, kultura, jezik osnovni kriteriji za določanje pripadnosti Istre (Bertoša, 1985). Trditev o dobrih istrskih kmetih, ki jih vodijo fanatični kolovodje ("nostri buoni villici, guidati da alcuni caporioni fanatici" (LP, 1)), je le ena izmed variant sodb, ki so takrat preplavljele italijanski tisk v Avstriji in Italiji.

Slovenski tisk, ki se je v drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja močno razširil, se je posvečal tudi čitalništvu in taborskemu gibanju na teh istrske dežele. Ko je pričela 1. junija 1870 izhajati v Trstu Naša sloga se število vesti o Istri v slovenskem tisku ni zmanjšalo. Opaziti pa je bilo, da je politično društvo Edinost v Trstu usmerilo svojo dejavnost tudi na območje predvsem koprskega okraja, da je od leta 1875 delovalo v Kopru učiteljišče, ki so ga obiskovali tudi slovenski dijaki, in da je narodno prebujanje istrskih Hrvatov in Slovencev z vključitvijo Ijudi, ki niso bili duhovskega stanu, dobilo nove prvine (posojilnice in hranilnice, konzumna društva itd.). Nove prvine pa je dobilo tudi italijansko politično gibanje v Istri, potem ko kongres evropskih velesil v Berlinu (1878) ni izpolnil pričakovanj Italije, da bi dobila Južno Tirolsko in Avstrijsko primorje v zameno za privolitev, da Avstrija pridobi Bosno in Hercegovino. Začetek osemdesetih let 19. stoletja pa je za istrske Hrvat še posebej prelomen, ker je tedaj v njihovi politiki začela prevladovati smer Starčevičevega kroatizma in nadomestila Strossmajerjevo jugoslovanstvo, katerega najvidnejši predstavnik je bil, poleg Dina Vitezica, leta 1882 umrl tržaški škof Juraj Dobrila. Javno življenje istrskih Hrvatov je poslej vodil pravnik dr. Matko Lajinja. Istrski Slovenci tisti čas niso doživeli takega razvoja, tesneje pa so se povezovali s Slovenci na Tržaškem.

SPLOŠNO

Naročniki Novic leta 1845 so bili v Istri: Juri Bahor, duhovnik v Klancu, Adolf Bakres, zdravnik v Poreču, Rudolf Bibernik, učitelj v Dolini, Jernej Brence, duhovnik v Gročani, Jožef Cvitko, kaplan v Kastvu, Anton Dekleva, posestnik v Podgradu, "Društvo bravcov" v Podgradu, Ignaci Eržen, župnik v Golcu, Janez Ferjan, kaplan v Žminju, Karl Globočnik, kaplan v Sušnjevici, Jožef Iskra, kmet v Jelšanah, Jožef Jelovšek, duhovnik v Pazu, Matija Kambič iz Grdose, Janez Lavriha iz Doline, Jakob Medved, kaplan v Dolini, pošta v Pazinu, Janez Pangher, lekarnar v Pazinu, Franc Pogorelec, du-

1 Eden najvidnejših predstavnikov istrskega italijanskega nacionalizma Carlo Combi je pisal 21. 3. 1861 iz Kopra Gianpaolu Polesiniju, da so Slovani iz koprskega okraja necivilizirani in zato najbolj podvrženi vplivu vlade in duhovnikov, ki jih imenuje "craanzi". Oblast in duhovščina so bolj kot drugi proti Italijanom (Quarantotti, 1960).

hovnik v Vatovljah, Jožef Princ, duhovnik v Borutu, Mihael Rebec, kmet v Brezovici, p. Vilhelm Ricol, učitelj v Pazinu, Andrej Rozig, kaplan v Gradini, Janez Skočir, duhovnik v Kubedu, Anton Sovinc, kaplan v Brezovici, Ferdinand Stavdahar, duhovnik v Lanišču, Tomaž Šoklič, kaplan v Podgradu, Konštantin Šrot, zdravnik v Pazinu, Andrej Ulčnik, duhovnik v Šmarjah, Anton Valentin, katehet v Kopru, Franc (ne J.) Zadnikar, kaplan v Ricmanjih, Janez Železnikar, dekan v Ospu.

* * *

Franc Vidmar,² kurat v Krasici pri Bujah in naročnik Novic, je poročal o gospodarskih razmerah okoliša, v katerem je deloval (NV, 1).

* * *

Janez Železnikar,³ dekan iz Ospa, je poročal o gospodarskih razmerah ter o navadah prebivalstva (NV, 2; NV, 3).

* * *

Vest o šoli v Ospu pohvali dekana Janeza Železnikarja in učitelja Ivana Cesarja (NV, 6).

* * *

Andrej Zdešar, kaplan v Pičnu pri Pazinu, je v 16 nadaljevanjih objavil članek *Istrijanski Slovenci med Teržaškim in Reškim morjem* (prvič je izšel v Novicah 12. 1. 1848 (NV, 7); zadnjič 6. 9. 1848 (NV, 8)) (Marušič, 1995). Njegov prvi dopis iz Istre, "iz naše dežele [...] ktera je Kranjcem skoraj tako malo znana, kakor ptujcem naša Kranjska dežela" (NV, 4), je govoril poljskih pridelkih in o trgovini z vinom. V naslednjem dopisu je objavil istrski krajevni seznam "po laško in po ilirsko" in napovedal objavo daljšega članka "od naših Istrijanov" (NV, 5).

* * *

Državni poslanci iz Istre Michelle Fachinetti, Antonio Madonizza in Carlo Defranceschi so 12. julija 1848 izdali proglaš proti: "pridruženje tistih krajev Istrie k nemški novi državi, ki so nekdaj pod beneško vlado spadali". Proglas utemeljuje razloge protesta, govor o pretenzijah Italijanov, ki imajo Istro za italijansko ozemlje. Prav tako pa bi bilo nevarno, ko bi Istra prišla v nemško državo. Proti združitvi bi moral biti tisti edini poslanec, ki sedi v frankfurtskem parlamentu.⁴ "Tako govore Italiani, in sramota mora resničnega Slovenca obhajati, če pomisli, da samo glave njegovega naroda tega ne spoznajo, ter molčijo, dokler je govorenja čas, ali pa še celo v tisti 'alleringster Ausschluss' zaljubljeno gledajo" (SI, 1).

* * *

Statistiko *Pregled obljudenja Istrie* je pripravil Janez Cerer;⁵ podpisan kot Cerer (SI, 2).

* * *

Dopis z Dunaja (avtor verjetno Peter Kozler⁶): "Vsak domorodec iz tega lahko previdi, kakšne nevarnosti nam in bratam našim v Istri žugajo. Jezik, narodnost in želje združenja vseh Slovencov, to bi vse nič ne zdalo, bi mogla pasti in Austria bi tudi še Istrijo zgubiti vtegnila, ako se tam laščina razširi in celo deželo prevzame. Ravno tako bi bila, ako Slovenci in Italijanci v nemško državo pridejo, jezik in narodnost bi tudi v kratkim hirati počela in poginila." Naj rodoljubi o tem Istrane podučujejo, to bi bil hkrati protest proti delovanju Fachinettija (SI, 3).

* * *

Istrani, zbrani v Lovranu 14. decembra 1848, so izdali proglaš proti poitalijančevanju (SI, 5). Društvo Slovenska lipa v Zagrebu je to dejanje pozdravilo (SI, 6).

* * *

Po objavi v *L'Osservatore Triestino* poročajo *Novice* (NV, 9), da mislijo Istrani poslati na Dunaj k cesarju prošnjo in delegacijo, da bi dosegli priključitev Istre k Trstu ter ne h Kranjski in Goriški.

* * *

Dopisnik iz Jelšan poroča o prizadevanjih, da bi se Podgrad (novigradski okraj) pridružil Kranjski. Prošnja opozarja na možnost, da bi bila Istra morebiti priključena k Italiji. Zato žele biti priključeni h Kranjski ali k Hrvaški. Prošnjo za tako upravno spremembo so podpisali v Podgradu 8. decembra 1848. Prvo tako prošnjo sta v prvi polovici leta 1849 naslovila na cesarja poblaščenca podpisnikov (SI, 8).

* * *

Članek *Istrijanski colni izjemik. (Zollausschluss)* je v *Sloveniji* (SI, 10) objavil Janez Cerer (podpisan kot Cerer); ponatisnil ga je *Slavjanski rodoljub* (SR, 1; SR, 2) s podnaslovom *Istrijanom v pretresenje*, obenem je bil objavljen prevod v hrvaščino (SR, 3).

* * *

Krašovski je objavil dopis iz Istre (SI, 11), v njem piše o neenakopravnem položaju istrskih Slovanov.

* * *

Članek *Slavjani v Istrii* (SI, 9) je bil objavljen v praških *Narodnih novinah*. Omenja peticijo Istranov iz voloskega okraja za zedinjenje z Reko ter Istranov in Podgrada za združenje s Kranjsko. Omenja Kozlerjevo brošuro *Das Programm der Linken des österreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slovenisch- und Italienisch – Österreich*, v kateri navaja, da živi v Istri (brez Trsta) 54.200 Italijanov. Če se k temu številu doda še prebivalstvo otokov, znaša skupno število 56.758, medtem ko je istrskih Slovanov 211.280.

2 Vidmar je bil rojen 12. 10. 1813 v Idriji.

3 Janez Železnikar iz Cerkelj na Gorenjskem, rojen 21. 12. 1805.

4 Gabriel Jenny je postal poslanec nemškega parlamenta potem, ko se je mandatu odpovedal Pietro Kandler.

5 Janez Cerer (1789–1849), državni uradnik, po rodu iz Škofje Loke, umrl je v Trstu, kjer je nazadnje služboval.

6 Peter Kozler (1824–1879), pravnik, publicist, avtor prvega zemljevida slovenskega ozemlja.

* * *

Članek *Prihodni sedež krožnega poglavarstva v Istrii* (SI, 4).

* * *

15. januarja 1850 je državna oblast razpustila protovoljno vojsko barona Jožefa Lazarča Lindarskega (SI, 12). Dopis je podpisal Istrijanski.

* * *

Narodne zagonetke istrianske. Objavo je pripravil Jelšanec J. Simčič (JS, 1).

* * *

Članek *Naprava milodarne bire za vboge istrijanske kmete v Jadranskem Slavjanu* (JS, 2).

* * *

Dopisnik iz Postojne je omenil, da se je seznanil z Jakobom Volčičem,⁷ kaplanom v Veprincu pod Učko. Volčič zbiral "ljudsko blago". Ob tem dopisnik sodi: "Po Liburnii, v kateri biva čez polovico pravih Slovencov, v starih taborih, kterih je dovolj na vse kraje, rastejo in cvetajo v skritim cvetlici prijetniga duha in lepega slovenskega duha, ki bi se dalo lahko v naše slovstvo vpeljati" (NV, 11).

* * *

Zgodnja danica (ZD, 2) prinaša dopis iz Istre, ki ga povzema *Ljubljanski časnik* (LČ, 3).

* * *

Leopold Kančnik⁸ iz Rižane piše, da je težko opredeliti, kateri jezik domačini govorijo: "ena beseda je slovenska, druga pokaženo laška, tako da človek, ki pervikrat tu sem pride, jih ni v stranu razumeti, ako zraven slovenskega tudi laškega jezika ne ume." Šola je v kraju slovenska (NV, 15).

* * *

V letih 1854–1855 je več dopisov o razmerah v Pulju objavil v *Novicah* mornariški častnik Ivan Kuk,⁹ med drugim tudi članek *Istrijani okoli Pole* (NV, 19).

* * *

Članek Janeza Korbanja¹⁰ *Klana* (NV, 30) opisuje zgodovino tega kraja.

* * *

Avtor *Potopisa od Tersta do Pazina* (NV, 32; NV, 33; NV, 35) je Franc Vidmar.

* * *

Dopis iz Kastva omenja možnost, da bi se Liburnija pridružila Hrvatski in to možnost pozdravlja, ker bi se osvobodila "mnogih, strašnih, smrtnih nevarnosti ktere nevarnosti je tudi desna stran Učke (to je, srednja in primorska Istra) mnogo let pohlevno prenašala". Če se Liburnija združi s Hrvaško, potem se bo srednja Istra verjetno s Trstom (NV, 43).

* * *

V Istri vladajo obupne narodne razmere (NV, 57), piše dopisnik Š.K. iz Istre. Veliko je poitalijančevanja, v istrsko slovensko vas pride koprski okrajni glavar in govoril le italijansko (NV, 59).

* * *

Davorin Trstenjak (D-Tk) je svoj prispevek o zgodovini Istre (SL, 24) namenil slovenskim državnim poslancem.

* * *

Vil. Zupančič je v Slovenskem glasniku (SG, 1) objavil članek *Popotovanje po Istri*.

* * *

Tednik *Domovina*, ki je v Gorici izhajal v letih 1867–1869 je 25. januarja 1867 (D, 1) objavil razglas: "Rojakom v Istri! Nek rodoljub iz Istre žaluje, da nimajo isterski Slovani svojega lista. Potolažite se, prijatelj! 'Domovina' je tudi Vam namenjena, 'D.' [Domovina] bi rada bila glaven, občen organ na Primorskem, toda prvi pogoj temu je, da ima po Istri dovolj čitateljev; če ne, bi njen glas veter razpihal. Prosimo torej obilnih dopisov o isterskih zadevah. Pripravljeni smo 'Dom.' razširiti, če bomo dobivali od vseh strani dopisov. Pa tudi drugim Slovencem noče biti 'Dom.' mačeha. Na noge torej, dragi rojaki! Vredništvo."

* * *

Članek *Dr. Kandler in pa Slovenci* (NV, 65), ki ga je podpisal –v–.

* * *

Dopis iz Istre se zavzema za združitev Istre s Slovenijo (PR, 7). Podobno je govoril dopis Iz Istre (PR, 8), da se Istra združi s Kranjsko in drugimi slovenskimi deželami.

* * *

Dopisnik G. Gruštovič je v prijateljskem pismu iz Istre pisal o potrebi sestanka slovenskih politikov v Ljubljani. Avstrija mora biti zaradi lastnih koristi pravična do Slovencev (PR, 8).

* * *

Poročanje o težkih razmerah v Istri, slovenski poslanci "naj nas v zadnji borbi ne zapusté" (NV, 71).

* * *

Dopisnik *Iskren* iz Istre (D, 6) piše o jezikovnih razmerah v Istri. Sem prihajajo ljudje, ki govore: "Anin, dulà che la int no sa fa il so kont" (pojdimo tja, kjer ljudje še računati ne znajo), "hoteč pogaziti nas Slovene in računaje več (že), da bo stvar kmalu dokončana; njim je spodeljelo, zakaj veliko je duhovnikov v Istriji in zdaj veliko činovnikov, kteri branijo svojo mater – branijo pravičnost, davaje vsakemu svoje."

⁷ Jakob Volčič (1815–1888) je bil eden najpomembnejših zbiralcev istrske kulturne dediščine. Veliko zbranega gradiva je objavljalo predvsem v *Novicah* in drugih periodičnih izdajah. Na tem mestu njegovi prispevki niso omenjeni predvsem zato, ker je že bila pospisana bibliografija takih objav (Volčič, 1988).

⁸ Učitelj Leopold Kančnik je služboval skupaj z duhovnikom Matevžem Finkom na šoli v Dekanih (Kramar, 1991).

⁹ Peter Stres, Publicist Ivan Kuk (1823–1864), v GL, 1.

¹⁰ Duhovnik Janez Korban je bil rojen 26. junija 1824 v Vinici (Bela krajina).

Tečaj II.

V Gorici, v petek 25. januarja 1867.

List 4.

Vredništvo:
na Travniku št. 277. I. nadst. (ono
skrbni tudi za razpošiljanje lista).
Prejemajo se za plačilo vsakorš-
na oznanili tudi v neslovenskem
jeziku.
Plača se za vsako natisno vrsto
5 kr., če se oznanilo samo
enkrat natisne, če dvakrat, 8
kr., če trikrat, 10 kr. a. v. —
Povrh tega še vsak krat 50
kr. za štempelj.

DOMOVINA.

L I S T

posebno za primorsko-deželne, pa tudi sploh slovenske zadeve.

Izhaja vsak petek.

Naročnina s poštnino vredna je:
za celo leto 2 gold., za pol leta
1 gold.Naročilna pisma in reklamacije
naj se pošljajo vredništvu.Posamni listi se prodajajo v
Gorici pri bukvarji g. Soharji
na Travniku po 4 solde.

Čč. bravcem na znanje!

Od več strani se nam je svetovalo, naj bi „Domovina”, namesti ob sabotah, raji o petkih izhajala da naročnikom do nedelje gotovo v roke pride. Sprevideli smo, da bo res tako bolje, kajti kmet časnika ne bere, če ga v nedeljo ne bere. Zato smo že ta list v petek izdali. — Razpošiljanje je že vredjeno; ako torej kateri naročnik lista redno ne dobi, naj počaka še par dni, naj še enkrat na pošti prasha, in če lista še ni, naj se v nezapočatenem pismu pri vredništvu pritoži in izostalega lista tirja. Za tako odprto pismo ni treba nič plačati (nič marke na-nje prilepiti), samo naj se zapisi od zunaj pod adreso: „reklamacija”.

Rojakom v Istri!

Nek rodoljub iz Istre žaluje, da nimajo tudi isterki Slovani svojega lista. Potolažite se, prijatel! „Domovina” je tudi Vam namenjena, „D.” bi rada bila glaven, občen organ na Primorskem, toda prvi pogoj temu je, da ima po Istri dovolj čitalcev; če ne, bi njen glas veter razpihal. Prosimo torej obilnih dopisov o isterkih zadevah. Pripravljeni smo, „Dom.” razsiriti, če bomo dobivali od vseh strani dopisov. Pa tudi drugim Slovencem noče bili „Dom.” mačeha. Na noge torej, dragi rojaki!

Vredništvo.

DEŽELNI ZBOR GORIŠKI.

(Posnetek iz IX. seje poslednje sejne dobe,
20. decembra 1866.)

Prvi prosi za besedo poslanec Winkler ter govori tako-le:

Jez se ne morem zediniti s predlogom odsekovim, kajti zdi se mi, da je, dokler mu je beseda in sostava (nella forma, in cui fu fatta) taka, v kakoršni nam ga ednak vredno in interesom (nridnu) slovenske narodnosti

Sl. 1: Poziv Istranom (D, 1).

Fig. 1: Appeal to the Istrians (D, 1).

* * *

Članek *Glas isterskih bratov*, avtor J.L...č (NV, 72). Vzrok vseh slabosti v Istri je šola, po večini je italijanska. "Narodni duh" je iskra pod pepelom: "Primite na, mili bratje! Po jeziku i krvi smo vaši bratje, primite na i prožite nam desnico bratovsko po dežečnih zborih."

* * *

Članek (avtor -k) *Kako je v Istri?* (NV, 84) prinaša statistiko prebivalstva: v Istri je 20 dekanij, v njih živi 161.721 Slovanov in 64.148 Italijanov.

* * *

Članek *Istra* (SN, 4).

* * *

V Istri živi 160.000 Slovanov. Duhovščina je razen izjem pri narodnem delu mlačna. Slovani v Istri nimajo voditeljev (SN, 18).

* * *

Podgrad se mora odcepiti od Istre in se priključiti Goriško-Gradiški ali pa Kranjski. Dopisnik toži zaradi visokih davkov in plačevanja colnine za blago, ki prihaja iz Istre ali pa iz Trsta (SN, 20).

* * *

Članek *Na Mune!* (SL, 28).

* * *

O razmerah v Istri (NV, 104; NV, 105).

* * *

O Istri govori tudi članek *Isterske razmere* (S, 16), prav tako dopis v *Edinosti* (ED, 10).

* * *

Članek *Istra* (ED, 12): "Kakor bolniku siromaku, ktega živenje je bilo polno trpenja i težav, zdravnik stopram takrat misli na zdravilo, ko mu slabosti uže sape

zapirajo – enako se godi tebi, siromašna dežela Istra. Stopram ko so popolnoma usahnoli studenci tvojega blagostanja, ko ti lakote bledi zarujavelo lice in so ti ptuji ali poptujčeni domačini izpili zadno srago krvi: sedaj stopram prihaja vlade in usmiljenih bratov pomoč. De bi vsaj zdatna bila!"

ŠOLSTVO

Tržaško-koprsko cerkvena oblast je poslala v Istro knjige za marljive učence (NV, 10).

***

Dopisnik Stranski iz Istre (LČ, 2) poroča, da so Ko-prčani, "samo Lahoni", zbrali 60.000 goldinarjev za italijansko gimnazijo, morda in največ tudi za to, da bi zatirali istrske Slovane. Zato predlaga izobraževanje mladih ljudi za poklic učitelja.

***

V Klani je bila ob koncu šolskega leta 6. septembra 1855 prireditev. Prireditvi sta prisostvovala šolski nadzornik in okrajni glavar iz Voloskega. Za uspešno delo šole ima zasluge župnik Klement Marotti in kapelan, katehet in učitelj Janez Korban, ki uči že pet let. Otroci so peli pesmi tudi v hrvaškem/ilijskem jeziku. 26. julija je prišel birmat tržaško-koprski škof Jernej Legat. Bil je navzoč tudi pri izpraševanju šolarjev. Osmim učencem je podaril molitvenik Jurija Dobrile (NV, 20).

***

V Novakih pri Pazinu uči že tri leta kapelan Miha Zupančič, zaslužen za ustanovitev domače šole. V novem šolskem letu je bilo 105 učencev. Med njimi je 60 učencev obiskovalo šolo zjutraj, 40 pa popoldne. V prvih dveh razredih so se učili v hrvaškem in italijanskem jeziku, v tretjem tudi v nemškem (NV, 21).

***

V Pazinu ("Mesto je majhno in nima samo na sebi nobene posebne imenitnosti, in razun kazine in dreverda ob reški cesti ni tukaj nič, kar bi razveseljevalo praznuvajočo gospo.") je nižja gimnazija. Za razvoj šolstva v kraju so zaslužni frančiškani. Težave pri pouku nastajajo zaradi nizke omike ljudi, revščine in ker se morajo učenci v šoli učiti tri jezike. Dopis v Novicah (NV, 22) je podpisani z inicialema F.C.¹¹

***

Jakob Sajovec¹² iz Beršec poroča o gospodarskih problemih, pohvali narodno delovanje škofa Juraja Dobrile. (NV, 41). Sajovec je verjetno tudi avtor dopisov iz Istre, podpisanih S-c, ki so pred tem izhajali v Novicah (NV, 23; NV, 24; NV, 25).

***

Srečan Pirc¹³ poroča iz Jelšan, da se v šoli vse uči v slovenskem jeziku (NV, 62).

***

Na koprski gimnaziji so slovenščino učili neobvezno. Narodna mržnja med dijaki pa izginja, hvala za to gre ravnatelju Ivanu Lozaru (NV, 63).

***

Na koprski gimnaziji je bilo ob koncu šolskega leta 1864–1865 v celoti 171 dijakov: 130 Istranov, 18 kvarnerskih otočanov, 6 Tržačanov, 4 Furlanov, 6 Ilirov (4 istrski in 2 kvarnerska) in 1 Benečan. "Scuola d'idiomi slavi" je bila obvezna za Slovane in neobvezna za Italijane. Učitelj slovanskih jezikov je bil Franjo Ravnik (ZD, 8).

***

V Dolini je bil 17. julija 1866 sestanek učiteljev, ki ga je s slovensko napisanim besedilom sklical tamkajšnji dekan Jurij Jan. "Bog nam živi in ohrani našega vrlega dekana, trdnega Slovana!" (SL, 11).

***

Dopisnik iz Brezovice je pisal o slabem družbenem stanju učiteljev (SL, 20).

***

O novem šolskem poslopu v Pazinu (SL, 26). Na pazinski normalki je v 1. in 2. razredu italijančina učni jezik, v 3. in 4. razredu pa italijančina in nemščina. Slovensko razume osemdeset odstotkov učencev (SL, 27).

***

Članek o šolstvu v Istri (PR, 4; PR, 5). V Dolini je slovenska šola (PR, 6).

***

Istrski Italijani so napisali prošnjo, da se nemška gimnazija v Pazinu preoblikuje v italijansko. Luka Svetec je v državnem zboru govoril v prid istrskih Slovenov. Naj se podpisujejo peticije, da je v istrskih gimnazijah slovenski jezik enakopraven italijanskemu. V ta namen naj posebej delujejo Slovenci iz koprskega okraja in Liburnije (NV, 66). O prošnji za italijansko gimnazijo tudi Novice; tudi proti Svetcu pišejo Italijani peticijo (NV, 67). Iz koprskega okraja so poslali 12 prošenj slovenskim poslancem na Dunaju za uvajanje pouka slovenskega jezika v istrskih gimnazijah. O tem je razpravljal tudi državni zbor in priporočil ministrstvu, "da se na-nje ozira" (NV, 69).

***

Osnovne šole v Istri imajo novega nadzornika Mihovila Klariča. Službe pa ne bo prevzel. Njegovi pomočniki so v Kopru Babuder in Favento, v Rovinju

¹¹ Z inicialema se je podpisoval pesnik, prevajalec in publicist France Cegnar (1826–1892), ki je v letih 1856–1859 služboval v Pazinu pri telegrafskem uradu.

¹² Duhovnik Jakob Sajovec (tudi Sajovic) je bil rojen 28. julija 1823 v Cerkljah.

¹³ Tudi Feliks Pirc, učitelj v Jelšanah, tajnik čitalnice, je deloval v kraju vse do leta 1871, ko je šel na drugo delovno mesto (JE, 1).

Niederkorn in na Lošinju Nazor. "Lošinj je pravo gnjezd do odpadnikov" (NV, 73).

* * *

Po odhodu istrskega šolskega nadzornika E. Gnada (NV, 87) ni znano, kdo ga bo nasledil. Govori se, da bo to Coglievina, bivši urednik *L' Osservatore Triestino*, ki ga je tržaški Lloyd razrešil. Nekateri govore o Antonu Klodiču (NV, 88). Nadzornik je postal Anton Klodič, ki je v Istro odšel s službovanja v Gorici (NV, 89).

* * *

Italijanski kmetijski šoli v Pazinu je nasprotoval deželni poslanec Fran Marot, ker v Istri živi 175.000 Slovanov in 80.000 do 86.000 Italijanov (NV, 94).

* * *

.Prošnja za ustanovitev šole v Klancu je naletela na velike težave, ker je bila napisana v slovenščini (SN, 12).

* * *

Na koprskem učiteljišču je 113 gojencev, in sicer 45 Slovencev, 2 Hrvata in 2 Ilirca, vsi drugi so Italijani. Slovenski učitelji so Štefan Križnič, Karel Švab, Jožef Kristan in Benedikt Poniž (S, 3).

* * *

V občinah Dolina in Rižana so brez šole sledeče vasi: Predloka, Sv. Anton, Boršt, Šmarje, Boljunec, Klanec, Podgorje (SL, 30).

* * *

O koprskem učiteljišču dopis iz Kopra (ED, 2).

* * *

Slušatelji pripravnice koprskega učiteljišča sporočajo, da "pregnanci smo v tujem Kopru"; to mesto je popolnoma italijansko (S, 4). Podobno tudi dopis v Soči (S, 5).

* * *

Učiteljem in duhovščini v Istri je namenjeno priporočilo za neumorno delovanje, saj "so oni prvi poklicani za blagost naroda delati in za narodni obstanek" (SN, 24).

* * *

Istrskim Italijanom učiteljišče v Kopru ni po volji, ker da je preveč nemško. O tem je razpravljal tudi istrski deželni zbor (S, 6; S, 7). O problemu govorita tudi članka *Primorsko učiteljišče* (S, 8; S, 9).

* * *

V Istri šole niso osnovane na narodni podlagi. Menda je Istra edina dežela v Cislajtaniji, v kateri so slovanski otroci prisiljeni obiskovati tujo šolo. "V devetnajstem, tako imenovanem razsvitljenem veku, ko je narodnostno vprašanje in omika ljudstev na narodni podlagi na dnevnem redu, bil bi to ironično bi ne bil žalostna resnica!" (NV, 102).

* * *

Koprski učiteljiščniki so imeli besedo v rojanski čitalnici (S, 11).

* * *

O šolstvu v Istri piše dopis iz srednje Istre (ED, 13) pa tudi *Edinost* (ED, 17; ED, 18).

* * *

Članek *Hrvatske šole v Istri* (ED, 14; ED, 15; ED, 16).

KOPER

V Kopru sta narodnosti tako razdraženi, da ne moreta več pod isto streho živeti. Italijani pravijo: "Res je, da je ljudstvo v Istrii večidel slavjansko, pa vendar je cela Istrija laška ..." (SI, 7).

* * *

Tržaško-koprski škof Jernej Legat je v eni od koprskih podružnih cerkva "po slovensko pridigati zaukazal" (ZD, 1).

* * *

Dopis iz Kopra, "iz tukajšnega Laškiga" (NV, 12), omenja nespoštovanje slovenščine. Zbuditi bi se morali župani. "Prosite župani! Svoje duhovne, ki so vsi goreči Slovenci, da vam vaše pogreške popravijo, kakor ne-utrudljivi farman z Otoškoga dvora¹⁴ z velikim veseljem že davnej dela."

* * *

V Kopru se sliši tudi slovensko govoriti, mesto je nekak Trst v malem. Tudi pri sodniji se zadeve rešujejo v slovenskem jeziku. Tudi v cerkvi sv. Križa so že dve leti vsako nedeljo in praznik pridige in petje v slovenskem jeziku. Avtor dopisa je Josip Godina Verdelski¹⁵ (NV, 17).

* * *

Josip Godina je poročal (NV, 18), da je Franjo Kurel, profesor z Reke, ob obisku na koprski gimnaziji omenil potrebo učenja slovanske slovnice. Zato so ga nekateri označili za panslavista.

* * *

Dopisnik K. "od Primorja" piše, kako Brežani čakajo, da bo tudi za njih veljal cesarski patent od 20. oktobra 1860, "da bo enkrat njihove ostudne zveze z italijanskim Koprom konec". (NV, 44).

* * *

Kraji Dolina, Boljunec, Boršt, Ricmanje in Klanec so pod italijanskim jarmom, ki ima svoj sedež v Kopru. "Dober je naš kruh, naj bo tako dober tudi naš jezik!" (SL, 9).

14 Corte d'Isola. V Kortah, kasneje Dvorih, je bil takrat župnik in učitelj Jožef Pavšič (rojen 2. marca 1809 v Šmihelu?).

15 Josip Godina Verdelski (1808–1884), publicist in urednik. Med letoma 1853–1858 je služboval v Kopru kot finančni uradnik.

* * *

V Kopru še vedno pisarijo le v italijanščini (SL, 17). Koper je italijansko mesto, "ker obče znano je, da tukaj samo Talijani bivajo" (SPRIM, 1).

"Koprci le preradi svoje oči onkraj morja obračajo, dostikrat Lahoni rogovilijo proti našej vladi." (Prav tam).

* * *

Koper je ognjišče italijanske kulture v Istri (NV, 68).

* * *

Okrajni glavar v Kopru Codermaz, po rodu iz Brd, uraduje v italijanščini (SN, 3).

OBČINE

V Jelšanah so hoteli izvoliti za župana nekega Italijana, ki je šele eno leto bival v občini. Volitve bodo ponovljene (NV, 49).

* * *

V istrski deželni zbor je bil znova izvoljen Jože Samsa. Dolinska občina ga je izvolila za svojega častnega "srenjčana". Zato njegove izvolitve ne bo mogoče ovreči (NV, 54). Kasnejša vest (NV, 55) govori, da je Samso za častnega občana izvolila občina Materija in ne Dolina.

* * *

Andrej Marotti, kastavski župan, je 20 januarja 1863 poslal pismo z narodnoobrambno vsebino istrskim slo-

vanskim občinam, potem ko deželni zbor v Poreču ni sprejel predloga Jurija Dobrile, da bi gradivo zpora objavili v slovanskom jeziku (NV, 61).

* * *

Za župana materijske nadžupanije je bil 14. januarja 1867 izvoljen trgovec Gašpar Kastelic. Dopisnik *Berkin* še upa, da se bo novoizvoljeni istrski deželni zbor "bolj zavedal svojih dolžnosti do ogromne večine istrskih prebivavcev – Slovanov" (D, 2). O Gašperju Kastelicu tudi *Novice* (NV, 70; NV, 79; NV, 81; NV, 82), *Slovenski narod* (SN, 26) in *Edinost* (ED, 18). O delovanju občine v Materiji več dopisov v *Edinosti* (ED, 1; ED, 2; ED, 3).

* * *

Med 21 županijami, ki pripadajo koprskemu okraju, je 19 popolnoma slovenskih, pa tudi v občinah Koper in Milje živi veliko Slovencev (PR, 8). Podobno tudi G. Gruštović v svojem drugem pismu iz Istre (PR, 9).

* * *

V Kastvu za župana ponovno izvoljen Anton Rubeša (PR, 10).

* * *

V Dolini želijo, da bi županijo sestavljal 12 krajev (Draga, Mihelje, Neserc, Gročana, Vrhopolje, Klanec, Beka, Ocizla, Petrinje, Prešnica, Črnotiče, Podgorje) z 2.688 prebivalci. Želijo se odcepiti od Kopra in se vključiti v sežanski okraj (SN, 22).

Iz matarijske nadžupanije na Primorskem. 2. febr.— Tudi nas Brkine veselijo nove volitve v deželne zbole posebno zato, ker nasubožtvo tlači in ker od novih zborov pričakujemo, da si bodo prizadevali, da se nam bremena prevelikih davkov zlažajo, in ker želimo, da bi nam sploh žarek boljše dobe prisijal; posebno pa nadjamo se, da se bode naš istrski zbor kaj bolj zavedal svojih dolžnosti do ogromne večine istrskih prebivavcev — do Slovanov. — Zakaj bi ravno mi, Istrijani, na vse večne čase pastorki bili v veliki družini slovanski?! Delajte, delajte zbori! dokler je čas, da ne bo prepozno. — 14. januarja smo imeli srenjsko volitev (?); izvolili smo (za koga? Vr.) pravega rodoljuba naše okolice matarijske, nadžupana, gosp. Gašparja Kastelic-a, trgovca, kteremu bodi čast in slava! Da bi nam kaj bolje bilo! *)

Berkin.

Sl. 2: O delovanju občine Materija (D, 2).
Fig. 2: On the operation of the Municipality of Materija (D, 2).

* * *

Župan Romuald Župančič v Materiji je na seji občinskega sveta 18. januarja 1873 govoril slovensko (SN, 17). Župan uraduje slovensko, ustanovil je enorazrednico. Za Brezovico, ki je bila dve leti in pol brez šolskega pouka, je dobil učitelja. V slovenskem jeziku bi moral uradovati tudi županstvo v Podgradu, sicer pa pisec dopisa pohvali župana Šabca (SN, 23).

* * *

Pohvala županu v Podgradu Francu Šabcu v dopisu "Iz Hrušice v Istriji". Pohvaljen je tudi zaradi uradovanja v jezikih, ki se govore v Istri, okrajni glavar v Voloskem Anton Fegec (NV, 99).

* * *

Tržaška *Edinost* (št. 13) je grajala bivšega dolinskega župana Lovriho. *Novice* (NV, 109) so ga vzele v bran.

CERKEV

Za zasluge v letu 1848 je prejel odlikovanje duhovnik v Šmarjah/Monte¹⁶ Andrej Ulčnik (LČ, 1).

* * *

Dopis najverjetneje iz Pazina: "Kjer so Slavjani, je še vere in pobožnosti, ali kjer so Taliani prevladali, je enega in drugega malo; hodijo v Italijo, in kar je dobrega, tamo puste, a zlega pak domu perneso. – Po našim dekanatu katoliškem se še slovinski maše bere, ali drugače je duh jako talianski" (ZD, 3).

* * *

O smrti Andreja Ulčnika (rojen 29. novembra 1802, posvečen 22. avgusta 1830), duhovnika v Šmarjah pri Kopru. Leta 1848, ko so se sardinske ladje ozirale proti "slovenskim goricam blizu Kopra" in ko se je vnemalo v poitalijančenih istrskih mestih marsikatero ime za sovražnike Avstrije, je vzdignil svoj glas zoper sovražnike in izkazoval zvestobo cesarju in domovini; cesar mu je podelil odlikovanje – križec za zasluge (NV, 36).

* * *

Dopis, ki ga je podpisal F.C.¹⁷ iz Pazina, hvali delo duhovnika Jakoba Volčiča (NV, 38). Dopis piše tudi o gospodarskih razmerah.

* * *

Juraj Dobrila je bil izvoljen za škofa poreško-puljske škofije (NV, 34). 2. maja 1858 je bil ustoličen za poreško-puljskega škofa Juraj Dobrila. (SP, 1). 16. maja 1858 je nastopil svojo dolžnost. Dobrili v čast je dr. Šrot napisal pesem. Tako je pisal v Novicah (NV, 39) dopisnik F. C., France Cegnar, iz Pazina.

* * *

Škof Dobrila je 10. septembra 1858 birmal v Plominu. Povsod in kadarkoli je pokazal, da ljubi materni

jezik in "da so ona svitla zvezda, ki ima nivi razsvetljiti vso Njih škofijo s pravimi žarki milosti, pravice in gorečega duha skerbnega dušnega pastirja" (NV, 41).

* * *

Janez Korban poroča iz Voloskega, da so v Brgudu, v jelšanski dekaniji, blagoslovili in posvetli novo cerkev (ZD, 4).

* * *

Dopis iz Kastva hvali Jurija Dobrilo, ker je uvedel v cerkev slovanski jezik, ki ga morajo znati vsi duhovniki (NV, 45).

* * *

Duhovnik iz vzhodne Istre je napisal oblasti, ker ni znal nemško, pismo v glagolici (NV, 42).

* * *

Dopis "Zverh Učke" hvali Jurija Dobrilo. Istrani nimajo svojega glasila. Pisec upa, da se bo v Trstu našel kdo, da bo začel izdajati "slovenski časnik", ki bi bil Istranom tisto, kar so Novice drugim Slovencem (NV, 46). Podobno pohvalo Dobrili, je zapisal malo pred tem dopisnik iz Kastva (NV, 45).

* * *

Dopisnik iz Istre govorja o članku v *Ostdeutsche Post*, posvečenemu Juraju Dobrili. Morda je res prevnet tako glede vere kot narodnosti (N, 3).

* * *

Kaplan v Dekanih /Pasi/ vasi Marija Sila gre za kaplana in učitelja v Volosko. Od tam pride Anton Aleš za kooperatorja k Sv. Jakobu v Trst. Nadomestil bo Antona Nadraha, ki je šel začasno v pokoj. V Trsti je umrl Lorenc Dornik, bivši duhovnik ljubljanske škofije (SL, 1).

* * *

Umrl je kooperator v Črnem Vrhu/ Brtonigla Janez Korban (SL, 2).

* * *

Kooperator in učitelj Janez Jelenc v Novakah je premeščen v Draguč. Andrej Pahor, kooperator v Buzetu, pride za kooperatorja in učitelja v Novake. Matevž Dekole, kaplan in učitelj v Petroviji, pride za kooperatorja in korvikarja v stolno cerkev sv. Justa v Trstu (SL, 3).

* * *

Juraj Dobrila, ki sodi "med perve naše domorodce", je prejel cesarsko odlikovanje (SL, 5).

* * *

V Kopru se uraduje v italijanščini, piše dopis v *Ilirskem Primorjanu* (IP, 1). Pohvaljen je dolinski dekan Jan, "ki se tako iskreno trudi za dušno in telesno omiko šolske in odrasle mladine, i za vse, kar more pripomoči k blagostanju prostobornega kmeta".

16 Šmarje navajajo tudi kot "Gora pri Kopru".

17 France Cegnar.

* * *

Nekateri duhovniki razlagajo fantom verske nauke v slovenščini, dekletom pa v italijanščini, "da bi le one, ki bodo kdaj matere, potem svoje otroke z laškim mlekom dojile" (SL, 27).

* * *

Dopis iz Istre govori o spremenjenem materialnem položaju duhovnikov potem, ko nimajo več vloge v osnovnošolskem izobraževanju. Zato "naj imajo po svoji želji tudi oni svoj postaven tabor ..." (PR, 11).

* * *

Dopisnik iz Črnega Kala: "Ozrimo se pa nekoliko na sedanje istrsko duhovstvo sploh (nečem trditi, da ni izjemov), primerjajmo ga duhovstvu drugih krajev, katero dela vzajemno v duhu devetnajstega stoletja, za svobodo, zavest, in prepričali se bomo, da se tukaj vse narobe ravná, da bo kmalu, rekel bi, prosto ljudstvo moralo duhovstvo iz njegove letargije dramiti ter k skupni narodni delavnosti celò siliti" (PR, 14).

* * *

Dopis iz Črnega Kala govori o potrebi večjega udeleževanja duhovnikov v javnem življenju (PR, 15).

* * *

Članek *Nesrečno stanje slovenskih duhovnikov v Istri* (SN, 13).

* * *

Procesije za rimskega papeža "jetnika" Pija IX. po Istri niso bile tako številne kot na Kranjskem (ZD, 9).

* * *

Članek *Božič pri Brežanah v Istri* (SN, 15).

V starosti 68 let je 12. februarja 1875 umrl tržaško-koprski škof Jernej Legat (NV, 100).

* * *

Dopisnik z Učke pozdravlja novega tržaško-koprskega Juraja Dobrilo. Najverjetneje bo njegov naslednik v Poreču dr. Glavina (NV, 101).

Članek o poreško-puljski škofiji po odhodu Juraja Dobrile (SN, 25).

GOSPODARSTVO

O gospodarskih razmerah v Dolini pri Trstu poroča dopisnik -R- (NV, 14).

* * *

O gospodarskem stanju poroča iz "Viladekani" v Istri Leopold Kančnik (NV, 16).

* * *

Istrani so prosili, da bi se Istra izključila iz carinske zveze, če pa to ni mogoče se nadejajo olajšav (NV, 26).

Ob obisku v Trstu je cesar omenil, da se za obdobje petih let ne bo plačevalo pristojbine za poljske in vrtne pridelke na mitninah v Istri in na Kvarnerskih otokih (NV, 28). Cesar je ob obisku v Trstu tudi odsvetoval, da bi delegacija Istranov odšla na Dunaj z namenom, da poskuša rešiti carinsko vprašanje v Istri (NV, 29).

* * *

V Istro prihajajo na občasno delo obrtniki iz Karnije – Karnijeli. Bili so nekdaj v Istri poznani kot "pijavke" (NV, 27).

* * *

O gospodarskih problemih Istre pišejo dopisnik France Cegnar iz Pazina (NV, 37), dopisnik B. iz Kopra (NV, 40), dopisnik V. F. iz Buj (NV, 31).

* * *

Urban Golmajer¹⁸ iz Bršca piše in polemizira o sajenju drevesa ajlant (UG, 1; UG, 2). Oglešal se je tudi kasneje predvsem v zvezi z gospodarskimi vprašanji (NV, 101).

* * *

O gospodarskem stanju, šolstvu in drugem pišejo dopisnik P. J. iz Žminja (SL, 6; SL, 7), dopisnik iz Mošenice (SL, 8), dopisnik J. L. (Jaka) iz kraja Topolovac, ki obsega šest vasi: Žrovac, Belvedur, Topolovac, Hrvoji, Kučjibreg in Dugo brdo; kaplan pa je Andrej Lavriha/Lovriha (SL, 10; SL, 16).

* * *

Dopis iz Podgrada sporoča, da delitev zemljišč ne koristi in da ustvarja še večjo revščino. V zvezi z eksekcijami naj pomaga deželna vlada revežem (IP, 1).

* * *

V Boljunec prihaja le malo slovenskega tiska. Kmetje prejemajo obvestila o plačilu davkov v italijanskem jeziku (SL, 12).

* * *

Dopis z Brega piše, "da se tudi pri nas čedalje bolj slovenska zavest zbuja in da imamo nade, da bo vedno bolje" (SL, 15).

* * *

Tržaški namestnik grof Stadion je imel velike zasluge za razvoj Istre (IP, 2).

* * *

O drevesnici pri Serminu (PR, 13).

* * *

Po Vaterlandu (15. oktober 1879) povzeto negodovanje zaradi visokih carin, ki otežujejo prodajo domačih kmetijskih pridelkov, in upanje, da bo Istra "skoro sprejeta v občeno avstrijsko colno zvezo" (S, 17).

18 Duhovnik in kmetijski prosvetitelj Urban Golmajer (1820–1905) je bil rojen v Žirovnici na Gorenjskem, umrl je v Tomaju.

NARODNA PREBUJA

Jakob Sajovec iz Brseča sestavlja slovnično vlaškega jezika (NV, 13).

* * *

V Boljuncu so ustanovili šolo. V Dolini prejemajo naročniki: 3 izvode Slovence, 2 Zgodnje danice, 2 Novic, 1 Slovenskega glasnika, 10 Tržaškega ljudomila in 6 Ilirskega Primorjana; Mohorjeva družba ima 6 članov (SL, 10).

* * *

Kadar zaprosijo v Dekanih za ples, morajo dati zagotovilo, da ne bodo visele slovenske zastave (SN, 19).

* * *

Dopis iz Istre govori o kmetu, ki uradniku na v slovenskem jeziku postavljeno vprašanje ni želel odgovoriti v slovenščini, marveč v italijanščini (SL, 4).

* * *

Dopisnik z Brega piše, da se obvestila slovenskim kmetom dostavljajo v italijanskem jeziku (SL, 22).

* * *

Dopis iz Doline se vprašuje, kdaj bodo Slovenci dočakali narodno enakopravnost, uradovanje je še vse v italijanskem jeziku (SL, 25).

* * *

Šola v Brezovici prejema "za nedeljsko mladino" tržaški slovenski list Primorec (PR, 2).

* * *

Franjo Ravnik je s pomočjo reškega in tržaškega škofa izdal "narodni koledarček". Pripravljal je tudi koledarček za naslednje leto in vabil k naročanju, a sta se javila le dva goriška bogoslovca in poreški škof. Koledarček bo zato prenehal: "Al vekanje po novinah nas ne bo spravilo naprej, ne bode nikdar probudilo našega naroda" (NV, 74). Vendar je pobuda za izdajo drugega letnika Istrana ostala živa in naročila je sprejemal Franjo Ravnik v Kopru (NV, 76).

* * *

Dopis iz Istre obžaluje, da se še ni ustanovilo politično društvo. Pisec je pričakoval, da nam bodo slovenski rodoljubi v Trstu "kaj takega za nas na noge postavili, da bi potem skupno za Istro in tržaško okolico delovali". O tem so se menili v čitalnici v Dekanih, a da bi društvo ustanovili pred deželnimi volitvami, ni bilo več časa, a dopis iz Istre obžaluje, "v kratkem bodo sami osnovali društvo za brambo narodnih pravic". Zavzema se za deželnozborsko kandidaturo Franja Ravnika in Jurija Jana (SN, 7).

* * *

Graja dekanskega župana Cepka, "ki ste na Čubejskem taboru tretjo točko zagovarjali in obljubili, da kadar župan postanete, bodte izključivo v domačem slo-

venskem jeziku uradovali; je li to vaše ponašanje slovensko uradovanje?" (SN, 16). Župan Cepek je v pogovoru z dopisnikom iz Kubeda (NV, 101) dejal, da občina ne uraduje v slovenskem jeziku zato, ker ima tajnika, ki tega jezika ne pozna.

ČITALNICE

Dopis iz Istre (avtor G. G.) o pripravah za ustanovitev "narodnega društva" v koprskem okraju (PR, 1). Isti dopisnik je popisal bésedo v Dolini 24. februarja 1867 (PR, 2).

* * *

27. februarja 1867 je imela prvo bésedo čitalnica v Kastvu. Gostje na otvoritvi so prišli iz Liburnije, Jelšan, Reke. Govoril je Ernest Jelušič. Časopisna vest¹⁹ je zažela, "naj bi si tudi drugod po Istri čitalnice osnovali in tako laškim kazinam v okom prišli, ter pokazali, da po Istri ne živé samo Lahi, ampak tudi Slovenci in drugi Slovani" (SL, 25). Odbor kastavske čitalnice sporoča (19. julij 1867), da so njeni častni člani postalni dr. Jernej Legat, dr. Juraj Dobrila, dr. Jernej Legat in dr. Lovro Toma (D, 4).

* * *

O bésedi čitalnice v Jelšanah (NV, 64). Juraj Strossmajer je postal častni član čitalnice v Kastvu (Prav tam). Čitalnico je obdaroval (PR, 4). Poleg Strossmajerja so bili častni člani čitalnice v Kastvu še Jernej Legat, Janez Bleiweis in Lovro Toman (PR, 3).

* * *

"Narodno čitalnico" so 31. oktobra 1869 odprli v Pulju (JZ, 1).

* * *

24. novembra 1869 se bo odprla čitalnica v Dekanih (JZ, 1).

* * *

Dopis "Iz Materije na Goriškem" (NV, 78). V kraju pripravljajo čitalnico. Sledila je objava povabila na posvet o pravilih čitalnice v Materiji (NV, 81). Pravila so bila poslana v potrditev namestništvu v Trstu (NV, 82). Vlada v Trstu je 1. aprila 1870 (sklep št. 2699) pravila potrdila (NV, 83). Minila so tri leta, odkar so bila potrjena pravila čitalnice v Materiji, vendar čitalnica ne deluje, ker ni sloge (NV, 83).

* * *

V Dekanih deluje čitalnica, po smrti župana Košanca jo vodi učitelj Benko. Čitalnica ima pevski zbor in bo imela na belo nedeljo bésedo (SN, 2). Na bésedi v Dekanih so nastopili tudi pevci iz Boljanca. Ko so jih naslednji dan pospremili domov, so spotoma obiskali še Čežarje in Pobege. Zatem je dobil župan v Dekanih pismo koprskega glavarja Codermaza, češ da so na dekanski prireditvi zabavljali nad oblastjo ter nad ita-

19 Njen avtor je A.(nton) R(ubeša).

V Kastvu (v Istri) 19. julija 1867. — Pri vsem tem, ako ravno naša mlada narodna čitalnica obstoji še le malo mesecev, more se ponašati s tim, da šteje mej svoje člane sledeče slavne rodoljubne gospode: D.r Jerneja Legata škofa Trstjanskega, dr. Jurja Dobrila-o škofa Porečkega, dr. Janeza Bleiweis-a, dr. Lovreta Tomana, ki so jo počastili blagovolivši sprejeti njihovo imenovanje za častne člane. Zahvaljujemo se tedaj imenovanim visokim gospodom, da so blagovoljno stopili v naše družtvo, ter s tim pokazali, kako jim je drago naše lepo Primorje, i kako želé, da bi se meju nami zbudila prava čut in živa ljubezen do naroda in njegove narodnosti slovanske, da ne bi se ptuj duh vрival črez morje v naš narod na škodo Avstriji.

Odbor čitalničin.

Sl. 3: Delovanje čitalnice v Kastavu (D, 4).
Fig. 3: Operation of the Kastav Reading Society (D, 4).

lijansko in nemško narodnostjo. Zato je glavar poslal v Dekane stražnike, ki so vas obiskovali osem dni zaporedoma. Dekančane naj bi pri glavarju obtožil njegov sluga. Bésedo so ponovili v Čežarjih 8. maja 1870. Častni član čitalnice v Dekanih je postal Franjo Ravnik (SN, 5).

***

V Boljuncu se bo čitalnica odprla 1. maja 1870 (NV, 83; SN, 2). Na praznik sv. Jožefa je bila v Ricmanjih veselica, z "narodnim petjem" so nastopili pevci iz Boljanca (IŽ, 2).

***

V Pulju ustanovljeno slovansko društvo Čtemarska beseda (S, 15).

***

O občnem zboru čitalnice v Kopru 6. decembra 1879 (ED, 11)

***

Ustanovitev čitalnice v Dolini (ED, 7; ED, 8). Dopis iz koprskega okraja piše, da so ob mrtvili v tem okraju dve častni izjemi, in sicer Dolina, "ki se v zadnjem času v narodnem oziru posebno odlikuje – in Kubedski tabor, ki je pa ostal skoraj brez dobrodejnega vpliva" (prav tam). V letu 1878 je bila v Dolini proslava cesarjevega rojstnega dne (ED, 4), prav tako tudi v letu 1879 (ED, 9).

***

V Brezovici so ustanovili čitalnico, ustanoviti jo nameravajo tudi v Črnem Kalu in v Šmarjah (S, 20).

TABORI

Dopis iz Breze pri Kastvu govori o krivicah, ki se gode Slovanom v Istri, "je pro nas ustavljubje nemo-

goče, bomo tudi na taborih oz Dalmacije in Istre nemamljivo tirjali, kar nam po §. 19. pristuje" (PR, 16).

***

V Kastvu je bil ustanovljen odbor za pripravo tabora med Kastvom, Jelšanami in Podgradom (SPRIM, 2). Tabor v Istri na reški cesti med Dolino in Kastvom je predlagal dopisnik iz Istre (PR, 12). Podobno tudi dopisnik iz Črnega Kala (PR, 14). Dopisnik v Novicah (NV, 77) poroča, da so Kastavci že pred petnajstimi meseci obljudili prireditev tabora. V zagrebškem Zatočniku je tudi pisalo, da bo z novim letom pričel izhajati list *Istarska straža*: "... al tabor je menda bil le natihoma, in ne bi nam drago bilo, da bo tudi 'straža' natihoma izhajala". (Novice, prav tam). O taboru v Kastvu in o novem listu za kmete *Istarska straža* piše tudi *Slovenski narod* (SN, 1). Kastavci, župan Rubeša, so sicer za tabor, a so župani Voloskega, Lovrana, Veprinca, Moščenic, Bršeca, Jelšan in Podgrada mlačni.

***

Kubedski tabor. V Istri bodo pripravili tabor po deželnozborskih volitvah (NV, 86). Razočaranje nad volilnimi rezultati v istrski deželni zbor je pospešilo organizacijo tabora v Kubedu. Predlagal ga je dolinski župan Lovriha, in sicer za Slovence iz koprskega in za Hrvate iz buzetskega sodnega okraja (SN, 8). Po *Slovenskem narodu* in *Novicah* je *Naša sloga* priobčila 1. avgusta 1870 vest o o taboru pri Kubedu (Barbalić, 1952). Anekdotno, povezano s taborom, je objavil A. L. iz Topolovca (NV, 87).

***

Tabor v Kastvu. Napoved tabora (SN, 9; SN, 10; NV, 90; PR, 17; vabilo objavljeno v Strčić, 1971, 26–27;

Strčić, 1989, 146–148). Odbornika kastavskega tabora za Goriško sta bila dr. Karel Lavrič in Viktor Dolenc (S, 1). Tabor je odobren (NV, 91; objavljeno v Strčić, 1971, 41; Strčić, 1989, 156). O poteku tabora (S, 2; NV, 92; SN, 11; objavljeno v Strčić, 1971, 59; Strčić, 1989, 175).

* * *

Prvi hrvaški tabor bo pri Reki, njegov organizator je Niko Polić, lastnik lista *Primorac* (ST, 1).

* * *

O taboru v Brezovici 3. junija 1883 (S, 21; S, 22).

* * *

O taboru v Dolini (S, 12; S, 13; S, 14; NV, 106; NV, 107; ED, 5; ED, 6).

* * *

Rodoljubi iz srednje in spodnje Istre želijo v spominu na tabor v Dolini prirediti tabor v kraju Cerovlje (NV, 108).

VOLITVE

Josip Samsa iz Kozine, izvoljen v istrski deželni zbor, se je zaradi polemike, češ da more biti deželni poslanec, ker biva v deželi Goriško-Gradiški, odpovedal poslanski časti: "Jaz sem tedaj prepričan, da vsa prizadeva slovenskih poslancev, katerih je med izbranci v Istri grozno malo, za slovenski narod vnetih, ne bode pomagal, pravil Slovanom v deželnem zboru privojskovati in večino laške stranke premagati." Upa, da se bodo stvari uredile z ustreznimi zakoni (NV, 48). Ob izvolitvi so Novice (NV, 47) objavile pesem Franceta Cegnarja v čast Samsi.

* * *

Ob ponovnih volitvah v istrski deželni zbor je *Zgodnja danica* (ZD, 6) opozarjala: "Zato pa, dragi slovanski bratje! Preden volitve začnete, prosite boga, da bi vas razsvetil, de bi za poslance može po njegovi volji in pa po svoji potrebi volili, zakaj brez Boga bi bilo vse vaše prizadevanje zastonjsko in prazno, ali kratko rečeno, vi bi spet, ko pri vaši zadnji nesrečni volitvi, samo le – babilonski turn – zidali."

* * *

O ponovnih volitvah v istrski deželni zbor in kandidatih pišejo polemično *Novice* (NV, 51; NV, 52; NV, 53). Samsa je bil ponovno izvoljen, za častnega "sreničana" ga je izvolila občina Dolina (NV, 54), kar pa ni bilo res, ker ga je za častnega občana izvolila občina Materija (NV, 55). Poslanskemu mandatu se je odpovedal (NV, 59).

* * *

O deželnozborskih volitvah leta 1867. Le malo je upanja, da bi dobili na prihodnjih volitvah kaj več poslancev v deželnem zboru (SL, 21). "V Istri ni bilo slovenskega duha o volitvah poslancev. Kar so drugi želeli in odredili, v to je plahi slovanski volivec potrdili. Kastavci, Vološčaki, Lovranci, Moščeničani so s Pazinci v Pazinu (31/1) volili, in tri dni zgubili. Vsi so volili odvetnika dr. Petris-a, koji nima druge prednosti, da je kon-

servativen Lah... Pa naj bo, kar je, samo to je želja pravega narodnjaka, da bi se tukaj vendar enkrat ljudje zavedeli svoje narodnosti, potle ne bo treba isterskim Slovanom povodcev" (D, 3). V Pazinu je zmagal vladna stran (SL, 22), v kmečki kuriji sodnih okrajev Koper in Piran sta bila izvoljena Slovana, kot piše *Primorec* (PR, 7), Sardoč/SArdotsch in Lion; to vest povzema *Slovenec* (SL, 23). Niso bili izvoljeni tisti, ki bi jim bilo mar za slovanstvo. Poreškemu zboru priporoča obravnavo gospodarskih problemov, ki so važnejši od vprašanja italijanske univerze ali pa rimskih napisov dr. Kandlerja (PR, 1).

* * *

4. septembra 1869 bodo nadomestne volitve za istrski deželni zbor po odstopu deželnega poslanca H. Clesiusa. Volilci iz Jelšan, Podgrada in Kastva se volitev ne bodo udeležili, ker so na taboru na Kalcu dali deželnemu zboru nezaupnico (NV, 75).

* * *

Deželnozborske volitve 1870. Dopis iz Istre omenja poslanske kandidate, in sicer za koprski okraj Franja Ravnika, za Liburnijo pa Toneta Rubešo, župana v Kastvu, Urbana Golmajerja, župnika v Brseču, in Franca Marota, posestnika v Spinčičih (NV, 85). Podobno tudi dopis v *Slovenskem narodu* (SN, 6). Pred volitvami leta 1870 je bila izvedena reforma deželnega volilnega zakona, ki naj bi zagotovila volilni uspeh Italijanom. Posledica je bila, da nista bila v sodnih okrajih Koper, Piran in Buzet izvoljena Franjo Ravnik in Jurij Jan, ki sta jih premagala A. Clarici in I. Grubissa/ Grubiša (SN, 8).

* * *

Državnozborske volitve 1873. V predvolilnem času Istra spi: "Kje so zdaj rodoljubi Kubedskega in Kastavskega tabota, ki so navdušeno prisegli, vse žrtvovati za potlačeni svoj narod?" (NV, 95). Istranom se je ponujal dr. Josip Vošnjak, ki ga pa *Naša sloga* ni sprejela. Njen kandidat bo za zahodno Istro Juraj Dobrila, v vzhodni Istri pa bo kandidiral dr. Ferretich, ki je bolj malo Slovan. Kandidirati bi moral Franjo Ravnik, a ga niso sprejeli Hrvati (NV, 96). 9. oktobra 1870 je bila izvedena za volitve 15. oktobra izvolitev volilnih mož. V Trstu je deloval volilni odbor s člani: Nikola Trifić, Anton Marotti, Juraj Jan, Ivan Lovriha, Josip Sancin, Anton Bitenc (ZD, 10). Po Istri je malo agitacije z "narodne strani", agitira za Dominika Vitezića (Zgodnja danica, prav tam). Volilni odbor predlaga za koprski, poreški in vodnjanski sodni okraj Juraja Dobrilo, za pazinski, voloski in lošinjski pa Dinka Vitezića (NV, 97). Izvoljen je bil Vitezić, Dobrila pa ne. Volitve so spremljale nepravilnosti. Tajnik pomjanske občine Petris je ponaredil volilni listek (NV, 98). Zmagal je Vitezić, ki se je svojim volilcem zahvalil (SN, 20; SN, 21).

* * *

Na deželnozborskih volitvah leta 1876 sta bila v koprsko-piranskem sodnem okraju izvoiljena zdravnik Caharija Lion in dekan v Buzetu Karel Fabris (SL, 29).

SLOVANSKO-ITALIJANSKI ODNOSSI

Dopis iz Istre toži nad stanjem rabe slovenskega jezika: "mlačnost večine vradnikov, nečimernost zanemarjeniga naroda in ovore prenapetih Talijanov so tega krive. Le v nekterih šolah je nekaj malo ur slovenskemu jeziku odločenih" (NV, 13).

* * *

"U Istrii (Primorskem) so ljudi čisto slovenski, pa so od Talijanov zaterti; Slovenci so hlapci, Taliani so gospodi! Skoz to gospodovanje Talianov je tam talianski jezik, ravno kakor pri nas nemški, postal jezik gosposki, jezik, po katerem se je človek izobražiti zamogel. Po mestih in mestecih istranskih gospoduje povsod talianski jezik kakor pri na nemščina. Ljudstvo po vesih in nekaj tudi mestih pa ne razumi nobenega jezika razum svoje slovenske materščine. Nao vižo pa, da vsi izobraženi ljudi le talianski jezik govore, ljudstvo u omiki in izobraženosti napredovati ne more" (SB, 1).

* * *

"Kjer so Slavjani je še vere in pobožnosti, ali kjer so Taliani prevladali, je enega in drugega malo; hodijo v Italijo, in kar je dobrega, tamo puste, a zlega pak domu perneso. – Po našim dekanatu katoliškem [verjetno pazinski] se še slovinski maše bere, ali drugače je duh jako talianski" (ZD, 3).

* * *

Dopis "Iz benetaške Istrie" (ZD, 7). Dopis govori o oživljjanju krščanskega duha v Istri, a vse bi bilo še bolje, "ako be se ne silile s talijansko kulturo talijanske napake med Slovence. Talijani dobro vedó, de Slovenci so bistre glavice in pameti, ne pa zabiti, kakor so si nekdaj mislili; zato pa tudi v šolo le talijansko silijo, de bi tako Slovencem izobraževanje zaderževali, češ, naj se Slovenec tudi tukaj svoje narodnosti ne zavé. Šole imamo skor v vsaki duhovnii, kakor veste, pa veliko županov je zoper to, in veči del le iz nevošljivosti do Slovencov. Najde se, da ima slovenski duhoven šolo in deca slovensko čitati, pisati in številiti, pa talijanski župan po vši sili hoče, de bi deca samo talijanski se učile, ker slovensko, pravi, jim nikoli in nikjer nič kroštilo ne bode." Gorje Slovencem, ki se preveč nasrkojajo talijanske kulture. Čim bolj oddaljeno od Italijanov žive Slovenci, bolj pobožno živijo.

* * *

Zakaj nas Italijani prezirajo, se vprašuje dopisnik Novic (NV, 63): "Mislim, da nas ne poznajo, ker drugače bi nas gotovo ne prezirali."

* * *

Dopisnik iz Istre poroča, da je slovenski mladenič raztrgal talijansko zastavo, s katero so Italijani provokirali (SN, 3).

* * *

A. Š. Veronskij piše iz Pazina (S, 10), da je to mesto slovansko-italijansko in da ni meščana, četudi je Italijan, ki ne bi znal slovanskega jezika. V stolni cerkvi se vedno

poje in moli po hrvaško. Hrvaščina se govori po vaseh, v mestih italijanščina, Nemec je v Istri".

* * *

2. junija 1878 so bile po istrskih mestih (Koper, Rovinj, Vodnjan, Pazin) demonstracije "isterskih italiansimov". Dopis govori tudi o poitaljančevalnih namerah istrskega "lahonstva" (NV, 103).

* * *

Knjiga *Hrvatskoj ili Italiji? Rieć istarskih Hrvata Talijanom i svim, na koje spada*, natisnjena na Sušaku je odgovor na knjigo *L'Istria e il nostro confine orientale* Paola Fambrija (S, 19).

* * *

5. julija 1880 so bile v Kopru iredentistične demonstracije (S, 18).

DEŽELNI ZBOR

Ker so italijanski poslanci onemogočali delo deželnega zbara in z odklonitvijo "nessuno" preprečili izvoleitev državnih poslancev, so Novice (NV, 50) pisale o "sramežljivem koncu prvega istrskega deželnega zbara".

* * *

Kritika delovanja istrskih deželnih poslancev, v veliki meri so "juristi" in "medicinarij" (ZD, 5).

* * *

Tržaški namestnik Burger in poreški škof Juraj Dobrila sta bila izvoljena v dunajski državni zbor. Sedem deželnih poslancev se je svojemu mandatu odpovedalo (NV, 56).

* * *

O razmerah v deželnem zboru (N, 1).

* * *

Kastavski župnik Andrej Marotti je poslal pismo županom po slovenskih občinah, da je deželni zbor zavrnil predlog Juraja Dobrile, kako naj bi se sklepi zbara objavljali tudi v "jeziku slovenskem" (NV, 58). Proti Dobrilovemu predlogu je bil tudi Klinkovström, ki so ga volile slovenske občine (NV, 60; N, 2).

* * *

O delovanju istrskega deželnega zbara piše celovški Slovenec (SL, 18; SL, 19).

* * *

Poročilo o zasedanju deželnega zbara 1. septembra 1868 (D, 5).

* * *

Deželni zbor je imel devet sej. Razpravljal je o spremembi deželnega volilnega zakona, po katerem ne bi smeli biti izvoljeni za državne poslance ne državni poslanci ne duhovniki (NV, 93).

* * *

Članek *Večina istrskega zbara* (SN, 14) govori o protislovanskem vzdušju v razpravi o talijanski gimnaziji v Pazinu na 3. seji istrskega deželnega zbara (12. november 1872), tretjega zasedanja četrtega obdobja.

* * *

Za konec le manjša izjema. Tržaški uradni dnevnik *L’Osservatore Triestino* je v osemdeseti številki 5. julija 1848 prinesel posebno prilogo (nosi datum 26. 6. 1848), ki prinaša razglas v slovenskem jeziku z naslovom

Slovenec Istriancom. V njem nepodpisani avtor zagovarja avstrijski patriotizem in svari pred italijansko nevarnostjo: "... vzamte ako bo treba orožje v roke za svoj lasten prid ali hasek in za svojiga miloga cesarja in se pripravite spoditi sovražnika od istrijanske zemlje."

A SELECTION OF NEWS ABOUT ISTRIA PUBLISHED IN SLOVENE NEWSPAPERS UP TO 1880

Branko MARUŠIČ

Pot na Drage 4, SI-5250 Solkan

e-mail: branko.marusic@guest.arnes.si

SUMMARY

Being one of the Austrian provinces comprising Slovenes, Istria and all its varied economic and social problems also made the Slovene press, which established itself as a constant companion of the Slovene public life in 1843 with Kmetijske in rokodelske novice (The Farming and Crafts News). A few new Slovene newspapers emerged in the year 1848, with even more appearing after the introduction of parliamentarism in the Austrian monarchy. The papers were published in Ljubljana as well as other Slovene centres of the time (Klagenfurt, Gorizia, Maribor, Trieste). The newspapers most of all published correspondence from Istria, as well as articles and stories on Istrian topics. The correspondents were Slovene priests serving in Istrian dioceses, teachers, clerks and other Slovenes and Croatians.

The author of the present paper copied out the material on events in the Austrian Littoral from Slovene newspapers dating from the period preceding 1880. Since Istria and several of the Kvarner islands were part of this administrative unit, the author also copied out the published material dealing with this Austrian province directly or indirectly. The paper is a selection of such extracts, presenting with abstracts, citations or mere bibliographic data the news items and articles reporting on the general situation in Istria, its economy, education, church, municipalities, the administration of the province, the Slovene national movement (reading societies, mass meetings), Koper, and the relationships between the Italians and the Slavs in Istria.

Key words: Istria, correspondence, slovene newspapers, priesthood, teachers, Italians

VIRI IN LITERATURA

- D, 1** – Domovina, 25. 1. 1867, št. 4, str. 15.
- D, 2** – Domovina, 8. 2. 1867, št. 6, str. 28.
- D, 3** – Domovina, 15. 2. 1867, št. 7, str. 31.
- D, 4** – Domovina, 26. 7. 1867, št. 30, str. 126.
- D, 5** – Domovina, 18. 9. 1868, št. 38, str. 151.
- D, 6** – Domovina, 15. 1. 1869, št. 2, str. 9.
- ED, 1** – Edinost, 24. 6. 1870, št. 12.
- ED, 2** – Edinost, 8. 1. 1876, št. 1.

- ED, 3** – Edinost, 26. 2. 1876, št. 4.
- ED, 4** – Edinost, 14. 9. 1878, št. 17.
- ED, 5** – Edinost, 9. 11. 1878, št. 21.
- ED, 6** – Edinost, 14. 11. 1878, št. 23.
- ED, 7** – Edinost, 22. 3. 1879, št. 6.
- ED, 8** – Edinost, 12. 4. 1879, št. 7.
- ED, 9** – Edinost, 23. 8. 1879, št. 16.
- ED, 10** – Edinost, 27. 9. 1879, št. 18.
- ED, 11** – Edinost, 27. 12. 1879, št. 24.
- ED, 12** – Edinost, 11. 2. 1880, št. 6.

ED, 13 – Edinost, 10. 3. 1880, št. 10.

ED, 14 – Edinost, 28. 4. 1880, št. 17.

ED, 15 – Edinost, 26. 5. 1880, št. 21.

ED, 16 – Edinost, 2. 6. 1880, št. 22.

ED, 17 – Edinost, 12. 1. 1881, št. 2.

ED, 18 – Edinost, 5. 12. 1881, št. 1.

GL, 1 – Goriški letnik, 9/1982, str. 53–58.

IP, 1 – Ilirski Primorjan, 22. 7. 1866, št. 14.

IP, 2 – Ilirski Primorjan, 1. 11. 1866, št. 21.

JZ, 1 – Jadranska zarja, 7. 11. 1869, št. 5.

JZ, 2 – Jadranska zarja, 3. 4. 1870, št. 7.

JS, 1 – Jadranski Slavjan, april 1850, št. 2, str. 46.

JS, 2 – Jadranski Slavjan, junij 1850, št. 4, str. 92–94.

JE, 1 – Jelšane skozi čas, 1, Jelšane 1988, str. 29, 39.

LP, 1 – La Provincia, 1. 10. 1872, št. 19.

LČ, 1 – Ljubljanski časnik, 27. 9. 1850, št. 52.

LČ, 2 – Ljubljanski časnik, 12. 9. 1851, št. 73

LČ, 3 – Ljubljanski časnik, 21. 10. 1851, št. 84.

N, 1 – Naprej, 9. 1. 1863, št. 3.

N, 2 – Naprej, 23. 1. 1863, št. 7.

N, 3 – Naprej, 16. 6. 1863, št. 48.

NV, 1 – Novice, 16. 12. 1846, št. 50, str. 200.

NV, 2 – Novice, 7. 4. 1847, št. 14, str. 55.

NV, 3 – Novice, 12. 5. 1847, št. 19, str. 75–76.

NV, 4 – Novice, 4. 8. 1847, št. 31, str. 123–124.

NV, 5 – Novice, 1. 12. 1847, št. 48, str. 191–192.

NV, 6 – Novice, 8. 12. 1847, št. 49, str. 196.

NV, 7 – Novice, 12. 1. 1848, št. 2.

NV, 8 – Novice, 6. 9. 1848, št. 36.

NV, 9 – Novice, 23. 5. 1849, št. 21, str. 87.

NV, 10 – Novice, 4. 12. 1850, št. 49, str. 208.

NV, 11 – Novice, 22. 1. 1851, št. 4, str. 19.

NV, 12 – Novice, 18. 6. 1851, št. 25, str. 121.

NV, 13 – Novice, 9. 7. 1851, št. 28, str. 140.

NV, 14 – Novice, 8. 1. 1853, št. 3, str. 11–12.

NV, 15 – Novice, 12. 3. 1853, št. 83.

NV, 16 – Novice, 20. 7. 1853, št. 58, str. 231.

NV, 17 – Novice, 6. 8. 1853, št. 63, str. 251.

NV, 18 – Novice, 27. 8. 1853, št. 69, str. 275.

NV, 19 – Novice, 3. 5. 1854, št. 35, str. 139.

NV, 20 – Novice, 29. 9. 1855, št. 78, str. 312.

NV, 21 – Novice, 17. 10. 1855, št. 83, str. 331.

NV, 22 – Novice, 16. 4. 1856, št. 31, str. 123–124.

NV, 23 – Novice, 14. 6. 1856, št. 48, str. 193–194.

NV, 24 – Novice, 28. 6. 1856, št. 50, str. 201.

NV, 25 – Novice, 16. 7. 1856, št. 57, str. 229.

NV, 26 – Novice, 10. 9. 1856, št. 73, str. 293.

NV, 27 – Novice, 15. 10. 1856, št. 83, str. 334.

NV, 28 – Novice, 3. 12. 1856, št. 97, str. 390.

NV, 29 – Novice, 13. 12. 1856, št. 100, str. 401–402.

NV, 30 – Novice, 23. 12. 1856, št. 103, str. 412–413.

NV, 31 – Novice, 21. 7. 1857, št. 29, str. 231.

NV, 32 – Novice, 21. 10. 1857, št. 84, str. 334.

NV, 33 – Novice, 24. 10. 1857, št. 85, str. 338.

NV, 34 – Novice, 24. 10. 1857, št. 85, str. 340.

NV, 35 – Novice, 28. 10. 1857, št. 76, str. 342.

NV, 36 – Novice, 6. 1. 1858, št. 1, str. 6.

NV, 37 – Novice, 28. 4. 1858, št. 17, str. 135.

NV, 38 – Novice, 29. 4. 1858, št. 17, str. 135.

NV, 39 – Novice, 26. 5. 1858, št. 21, str. 167.

NV, 40 – Novice, 30. 6. 1858, št. 216, str. 297.

NV, 41 – Novice, 6. 10. 1858, št. 40, str. 318–319.

NV, 42 – Novice, 22. 8. 1860, št. 34, str. 269–270.

NV, 43 – Novice, 19. 12. 1860, št. 51, str. 409.

NV, 44 – Novice, 9. 1. 1861, št. 2, str. 23.

NV, 45 – Novice, 23. 1. 1861, št. 4, str. 31.

NV, 46 – Novice, 13. 2. 1861, št. 7, str. 56–57.

NV, 47 – Novice, 3. 4. 1861, št. 14, str. 113.

NV, 48 – Novice, 10. 4. 1861, št. 15, str. 122.

NV, 49 – Novice, 24. 4. 1861, št. 17, str. 138.

NV, 50 – Novice, 1. 5. 1861, št. 18, str. 147.

NV, 51 – Novice, 14. 8. 1861, št. 33, str. 271–272.

NV, 52 – Novice, 28. 8. 1861, št. 35, str. 289.

NV, 53 – Novice, 11. 9. 1861, št. 37, str. 304.

NV, 54 – Novice, 18. 9. 1861, št. 38, str. 318.

NV, 55 – Novice, 25. 9. 1861, št. 39, str. 323.

NV, 56 – Novice, 2. 10. 1861, št. 40, str. 334.

NV, 57 – Novice, 13. 11. 1861, št. 46, str. 379.

NV, 58 – Novice, 4. 2. 1862, št. 5, str. 39.

NV, 59 – Novice, 31. 12. 1862, št. 53, str. 445.

NV, 60 – Novice, 21. 1. 1863, št. 3, str. 24.

NV, 61 – Novice, 4. 2. 1863, št. 5, str. 39.

NV, 62 – Novice, 17. 6. 1863, št. 24, str. 190.

NV, 63 – Novice, 16. 9. 1863, št. 37, str. 300.

NV, 64 – Novice, 4. 9. 1867, št. 36, str. 298.

NV, 65 – Novice, 9. 10. 1867, št. 41, str. 335.

NV, 66 – Novice, 1. 4. 1868, št. 14, str. 113.

NV, 67 – Novice, 6. 5. 1868, št. 19, str. 149.

NV, 68 – Novice, 27. 5. 1868, št. 22, str. 175.

NV, 69 – Novice, 2. 6. 1868, št. 26, str. 210.

NV, 70 – Novice, 19. 8. 1868, št. 34, str. 275.

NV, 71 – Novice, 21. 8. 1868, št. 43, str. 350.

NV, 72 – Novice, 7. 7. 1869, št. 217, str. 215.

NV, 73 – Novice, 21. 7. 1869, št. 29, str. 215.

NV, 74 – Novice, 21. 7. 1869, št. 29, str. 232.

NV, 75 – Novice, 25. 8. 1869, št. 34, str. 273.

NV, 76 – Novice, 17. 11. 1869, št. 46, str. 378.

NV, 77 – Novice, 5. 1. 1870, št. 1, str. 6–7.

NV, 78 – Novice, 19. 1. 1870, št. 3, str. 22.

NV, 79 – Novice, 16. 2. 1870, št. 7, str. 58.

NV, 80 – Novice, 2. 3. 1870, št. 9, str. 73.

NV, 81 – Novice, 2. 3. 1870, št. 9, str. 72–73.

NV, 82 – Novice, 23. 3. 1870, št. 12, str. 97.

NV, 83 – Novice, 13. 4. 1870, št. 15, str. 122.

NV, 84 – Novice, 15. 6. 1870, št. 24, str. 190.

NV, 85 – Novice, 15. 6. 1870, št. 24, str. 193.

NV, 86 – Novice, 13. 7. 1870, št. 28, str. 225.

NV, 87 – Novice, 31. 8. 1870, št. 35, str. 280–281.

NV, 88 – Novice, 5. 10. 1870, št. 40, str. 331.

NV, 89 – Novice, 21. 12. 1870, št. 51, str. 416.

NV, 90 – Novice, 29. 3. 1871, št. 13, str. 100.

NV, 91 – Novice, 10. 5. 1871, št. 19, str. 154.

NV, 92 – Novice, 24. 5. 1871, št. 21, str. 167.
NV, 93 – Novice, 13. 12. 1871, št. 50, str. 406.
NV, 94 – Novice, 3. 1. 1872, št. 1, str. 5.
NV, 95 – Novice, 13. 8. 1873, št. 33, str. 264.
NV, 96 – Novice, 3. 9. 1873, št. 36, str. 290–291.
NV, 97 – Novice, 8. 10. 1873, št. 41, str. 332.
NV, 98 – Novice, 22. 10. 1873, št. 43, str. 346–347.
NV, 99 – Novice, 29. 4. 1874, št. 17, str. 135.
NV, 100 – Novice, 17. 2. 1875, št. 7, str. 59.
NV, 101 – Novice, 18. 8. 1875, št. 33, str. 275.
NV, 102 – Novice, 28. 3. 1877, št. 13, str. 101–102.
NV, 103 – Novice, 19. 6. 1878, št. 25, str. 195–196.
NV, 104 – Novice, 28. 8. 1878, št. 35, str. 276–277.
NV, 105 – Novice, 4–9. 1878, št. 36, str. 283–284.
NV, 106 – Novice, 6. 11. 1878, št. 45, str. 356–357.
NV, 107 – Novice, 13. 11. 1878, št. 46, str. 364.
NV, 108 – Novice, 23. 4. 1879, št. 17, str. 133.
NV, 109 – Novice, 20. 8. 1879, št. 34, str. 272.
PR, 1 – Primorec, 17. 2. 1867, št. 4.
PR, 2 – Primorec, 17. 3. 1867, št. 6.
PR, 3 – Primorec, 4. 8. 1867, št. 15.
PR, 4 – Primorec, 1. 9. 1867, št. 17.
PR, 5 – Primorec, 22. 9. 1867, št. 18.
PR, 6 – Primorec, 6. 10. 1867, št. 19.
PR, 7 – Primorec, 2. 2. 1868, št. 2.
PR, 8 – Primorec, 16. 2. 1868, št. 4.
PR, 9 – Primorec, 5. 4. 1868, št. 7.
PR, 10 – Primorec, 8. 11. 1868, št. 21.
PR, 11 – Primorec, 23. 11. 1868, št. 22.
PR, 12 – Primorec, 2. 5. 1869, št. 9.
PR, 13 – Primorec, 16. 5. 1869, št. 10.
PR, 14 – Primorec, 19. 5. 1869, št. 10.
PR, 15 – Primorec, 6. 6. 1869, št. 11.
PR, 16 – Primorec, 4. 7. 1869, št. 13.
PR, 17 – Primorec, 2. 4. 1871, št. 7.
SR, 1 – Slavjanski rodoljub, 1849, št. 2, str. 9–10.
SR, 2 – Slavjanski rodoljub, 1849, št. 3, str. 14.
SR, 3 – Slavjanski rodoljub, 1849, faksimile šestih števil, Trst 1971, str. 23, 24, 28.
SL, 1 – Slovenec, 15. 2. 1865, št. 10, str. 40.
SL, 2 – Slovenec, 8. 3. 1865, št. 16, str. 64.
SL, 3 – Slovenec, 22. 3. 1865, št. 20, str. 80.
SL, 4 – Slovenec, 15. 7. 1865, št. 53, str. 211–212.
SL, 5 – Slovenec, 3. 3. 1866, št. 18, str. 71.
SL, 6 – Slovenec, 5. 5. 1866, št. 36, str. 143.
SL, 7 – Slovenec, 9. 6. 1866, št. 46, str. 173–184.
SL, 8 – Slovenec, 8. 1. 1867, št. 3, str. 13–14.
SL, 9 – Slovenec, 19. 1. 1867, št. 8, str. 34.
SL, 10 – Slovenec, 5. 2. 1867, št. 15, str. 64.
SL, 11 – Slovenec, 9. 2. 1867, št. 17, str. 72.
SL, 12 – Slovenec, 14. 2. 1867, št. 20, str. 82.
SL, 13 – Slovenec, 28. 3. 1867, št. 36, str. 151.
SL, 14 – Slovenec, 18. 4. 1867, št. 45, str. 182.
SL, 15 – Slovenec, 20. 4. 1867, št. 46, str. 192.
SL, 16 – Slovenec, 1. 8. 1866, št. 61, str. 244.
SL, 17 – Slovenec, 8. 8. 1866, št. 63, str. 252.
SL, 18 – Slovenec, 29. 8. 1866, št. 69, str. 277.
SL, 19 – Slovenec, 12. 9. 1866, št. 73, str. 293–294.
SL, 20 – Slovenec, 19. 9. 1866, št. 78, str. 314.
SL, 21 – Slovenec, 26. 9. 1866, št. 77, str. 309–310.
SL, 22 – Slovenec, 29. 9. 1866, št. 78, str. 314.
SL, 23 – Slovenec, 6. 10. 1866, št. 80, str. 322.
SL, 24 – Slovenec, 10. 10. 1866, št. 81, str. 327.
SL, 25 – Slovenec, 24. 11. 1866, št. 94, str. 380.
SL, 26 – Slovenec, 18. 12. 1866, št. 103, str. 414.
SL, 27 – Slovenec, 20. 12. 1866, št. 104, str. 417.
SL, 28 – Slovenec, 6. 10. 1874, št. 118.
SL, 29 – Slovenec, 4. 11. 1876, št. 128.
SL, 30 – Slovenec, 16. 12. 1875, št. 147.
SI, 1 – Slovenija, 18. 7. 1848, št. 5, str. 18–19.
SI, 2 – Slovenija, 18. 8. 1848, št. 14, str. 56.
SI, 3 – Slovenija, 1. 9. 1848, št. 18, str. 70.
SI, 4 – Slovenija, 20. 11. 1848, št. 93, str. 369–370.
SI, 5 – Slovenija, 29. 12. 1848, št. 52, str. 206.
SI, 6 – Slovenija, 5. 1. 1849, št. 2, str. 6.
SI, 7 – Slovenija, 13. 2. 1849, št. 13, str. 50.
SI, 8 – Slovenija, 23. 3. 1849, št. 24, str. 94.
SI, 9 – Slovenija, 13. 7. 1849, št. 56, str. 221.
SI, 10 – Slovenija, 8. 9. 1849, št. 20, str. 77–78.
SI, 11 – Slovenija, 12. 10. 1849, št. 82, str. 325.
SI, 12 – Slovenija, 18. 1. 1850, št. 6, str. 22.
SB, 1 – Slovenska bčela, 1. 9. 1851, str. 76.
SG, 1 – Slovenski glasnik, 1867, str. 120–123, 135–138, 167–172.
SN, 1 – Slovenski narod, 15. 1. 1870, št. 6.
SN, 2 – Slovenski narod, 26. 3. 1870, št. 36.
SN, 3 – Slovenski narod, 23. 4. 1870, št. 47.
SN, 4 – Slovenski narod, 3. 5. 1870, št. 51.
SN, 5 – Slovenski narod, 14. 5. 1870, št. 56.
SN, 6 – Slovenski narod, 25. 6. 1870, št. 73.
SN, 7 – Slovenski narod, 2. 7. 1870, št. 76.
SN, 8 – Slovenski narod, 14. 7. 1870, št. 81.
SN, 9 – Slovenski narod, 21. 3. 1871, št. 33.
SN, 10 – Slovenski narod, 30. 3. 1871, št. 37.
SN, 11 – Slovenski narod 27. 5. 1871, št. 61.
SN, 12 – Slovenski narod, 22. 2. 1872, št. 21.
SN, 13 – Slovenski narod 7. 9. 1872, št. 104.
SN, 14 – Slovenski narod, 16. 11. 1872, št. 137.
SN, 15 – Slovenski narod, 4. 1. 1873, št. 3.
SN, 16 – Slovenski narod, 11. 1. 1873, št. 8.
SN, 17 – Slovenski narod, 1. 2. 1873, št. 26.
SN, 18 – Slovenski narod, 31. 5. 1873, št. 24.
SN, 19 – Slovenski narod, 17. 6. 1873, št. 136.
SN, 20 – Slovenski narod, 5. 11. 1873, št. 254.
SN, 21 – Slovenski narod, 7. 11. 1873, št. 256.
SN, 22 – Slovenski narod, 14. 1. 1874, št. 10.
SN, 23 – Slovenski narod, 24. 10. 1875, št. 243.
SN, 24 – Slovenski narod, 17. 5. 1876, št. 113.
SN, 25 – Slovenski narod, 15. 5. 1877, št. 109.
SN, 26 – Slovenski narod, 17. 12. 1880, št. 289.
SP, 1 – Slovenski prijatelj, 15. 6. 1858, št. 6, str. 317.
SPRIM, 1 – Slovenski Primorec, 12. 1. 1868, št. 1.

SPRIM, 2 – Slovenski Primorec, 13. 9. 1868, št. 17.

ST, 1 – Slovenski tedenik, 10. 3. 1875, št. 10.

S, 1 – Soča, 10. 5. 1871, št. 3.

S, 2 – Soča, 24. 5. 1871, št. 4.

S, 3 – Soča, 23. 12. 1875, št. 53.

S, 4 – Soča, 30. 12. 1875, št. 54.

S, 5 – Soča, 27. 1. 1876, št. 4.

S, 6 – Soča, 16. 3. 1876, št. 11.

S, 7 – Soča, 5. 5. 1876, št. 18.

S, 8 – Soča, 18. 5. 1876, št. 20.

S, 9 – Soča, 26. 5. 1876, št. 21.

S, 10 – Soča, 30. 3. 1877, št. 13.

S, 11 – Soča, 28. 2. 1878, št. 9.

S, 12 – Soča, 25. 10. 1878, št. 43.

S, 13 – Soča, 1. 11. 1878, št. 44.

S, 14 – Soča, 8. 11. 1878, št. 45.

S, 15 – Soča, 16. 5. 1879, št. 20.

S, 16 – Soča, 26. 9. 1879, št. 38.

S, 17 – Soča, 24. 10. 1879, št. 42.

S, 18 – Soča, 16. 7. 1880, št. 29.

S, 19 – Soča, 15. 10. 1880, št. 42.

S, 20 – Soča, 12. 1. 1883, št. 2.

S, 21 – Soča, 25. 5. 1883, št. 21.

S, 22 – Soča, 8. 6. 1883, št. 23.

UG, 1 – Umni gospodar, 15. 3. 1865, št. 3.

UG, 2 – Umni gospodar, 15. 6. 1865, št. 6, str. 17–19, 44.

ZD, 1 – Zgodnja danica, 20. 2. 1851, št. 8, str. 38.

ZD, 2 – Zgodnja danica, 11. 9. 1851, št. 37, str. 154.

ZD, 3 – Zgodnja danica, 16. 10. 1851, št. 42, str. 173.

ZD, 4 – Zgodnja danica, 1. 9. 1859, št. 18, str. 141–142.

ZD, 5 – Zgodnja danica, 6. 6. 1861, št. 12, str. 94.

ZD, 6 – Zgodnja danica, 29. 8. 1861, št. 18, str. 146.

ZD, 7 – Zgodnja danica, 20. 3. 1862, št. 9, str. 70–71.

ZD, 8 – Zgodnja danica, 20. 9. 1865, št. 27, str. 216.

ZD, 9 – Zgodnja danica, 9. 8. 1872, št. 32, str. 257.

ZD, 10 – Zgodnja danica, 3. 10. 1873, št. 40, str. 319.

Barbalić, F. (1952): Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine (Prema bilješkama iz "Naše slove"). Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti u umjetnosti, 19.

Bertoša, M. (1985): Istarsko "akulturacijsko" ravnotežje druge polovice XIX stoljeća. V: Istarski preporoditelj Juraj Dobrila 1812–1882. Zbornik radova sa znanstvenog skupa i manifestacija održanih 1982. godine u povodu 100-godišnjice smrti Jurja Dobrile. Organizacioni odbor za obilježevanje 100-godišnjice smrti dra Jurja Dobrile. Pazin, 88.

Beuc, I. (1975): Istarske studije. Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX in početkom XX stoljeća. Zagreb, samozaložba, 6.

Kramar, J. (1991): Narodna prebuja istrskih Slovencev. Koper, Lipa-ZTT, 182.

Quarantotti, G. (1960): Epistolario di Carlo Combi. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, ns. 7–8. Trieste, Società istriana di archeologia e storia patria, 39.

Marušič, B. (1985): Juraj Dobrila in njegova goriška leta. V: Istarski preporoditelj Juraj Dobrila 1812–1882. Zbornik radova sa znanstvenog skupa i manifestacija održanih 1982. godine u povodu 100-godišnjice smrti Jurja Dobrile, Organizacioni odbor za obilježevanje 100-godišnjice smrti dra Jurja Dobrile. Pazin, 110.

Marušič, B. (1995): Andrej Zdešar (1821–1865), slovenski duhovnik in publicist v Istri. Annales – Analji Koprskega primorja in bližnjih pokrajin, 6/95. Koper, 149–160.

Milanović, B. (1969): Biskup Dobrila i njegovo doba (1861–1882). Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik. Zagreb, Matica Hrvatska, 356.

Milanović, B. (1967): Hrvatski narodni preporod u Istri, 1. Pazin, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 181, 209.

Strčić, Petar (1971): Prvi tabor Hrvata Istre in Kvarnerskih otoka (Rubeši u Kastavštini 1871). Rijeka, Izdavački centar Matice Hrvatske.

Strčić, Petar (1989): Na velikoj prekretnici. Pula, Čakavski sabor.

Volčič, J. (1988): Jakob Volčič in njegovo delo/ Jakov Volčič i njegovo djelo. Zbornik prispevkov in gradiva. Pazin-Ljubljana, Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila", 209–223.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-08-23

UDK 325.11(450.361 Trst)"17"

POLITIKA PRISELJEVANJA V TRSTU V 18. STOLETJU

Aleksej KALC

Narodna in študijska knjižnica – Odsek za zgodovino, IT-34138 Trst, Ul. Petronio 4
Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva, 1
e-mail: aleksej.kalc@zrs.upr.si; aleksej.kalc@nskodsek.191.it

IZVLEČEK

Prispevek obravnava prebivalstveno politiko v Trstu v 18. stoletju, s posebnim ozirom na uravnavanje priseljevanja kot nosilnega dejavnika izjemne demografske rasti in družbenega razvoja tržaškega prostoluškega emporija. Predstavljeni so pravni vidiki te politike, ki so zajeti v zakonskih nastavkih prostoluške ustanove in so tvorili predpostavke za pospeševanje naseljevanja domačih in tujih trgovsko-podjetniških kategorij, obrtnih poklicev ter drugega mestnemu razvoju koristnega prebivalstva. Govor je o diplomatskih in drugih aktivnih prizadevanjih za privabljanje posebnih skupnosti (Srbov, Grkov, Armencev), za oblikovanje organičnega družbenega in gospodarskega tkiva ter zagotavljanje širokega spektra obrtnih poklicev in uslug, hkrati pa tudi za uravnavanje prekomerno zastopanih dejavnosti, da socialno ne bi oslabele, kar je spodbujalo živahne razprave o načelih svobodnega trga in vmešavanja države v prosto konkurenco. Izpostavljena sta primera vajencev vseh poklicev in nosačev, kot posebnih kategorij, ki sta bili deležni reglementacijskih prizadevanj, povezanih s potrebo po uravnovešanju interesov gospodarstva in socialnih razmer najšibkejših segmentov prebivalstva. Na koncu je govor še o vprašanju selektivnosti priseljenske politike, ki je bolj kot na preventivi temeljila na družbenem nadzoru in izganjanju neaktivnih in nezaželenih oseb.

Ključne besede: Trst, osemnajsto stoletje, politika priseljevanja, mestna populacija

LA POLITICA DELL'IMMIGRAZIONE A TRIESTE NEL XVIII SECOLO

SINTESI

Il presente contributo tratta della politica della popolazione a Trieste nel corso del XVIII secolo con particolare riguardo al fenomeno dell'immigrazione quale principale fattore della straordinaria crescita demografica e dello sviluppo sociale dell'emporio triestino. Nella prima parte vengono presentati i fondamenti giuridici di tale politica contenuti nell'impianto legislativo dell'istituto del porto franco che costituivano i presupposti per favorire l'immigrazione delle classi commerciali ed imprenditoriali nazionali ed estere, delle professioni artigianali e di altre categorie che avrebbero potuto contribuire allo sviluppo della città. Vengono poi presi in esame gli sforzi diplomatici ed altre iniziative volte a incentivare l'insediamento di particolari comunità (Serbi, Greci, Armeni), a favorire la formazione di un tessuto sociale ed economico organico e garantire un ampio ventaglio di professioni artigianali e servizi, ma, nel contempo, anche a contenere le attività tendenti all'eccedenza ed evitare l'indebolimento sociale, il che fu accompagnato da accese discussioni in merito ai principi del libero mercato e all'ingerenza dello stato nella libera competizione. Particolare attenzione viene riservata alla categoria degli apprendisti e a quella dei facchini, che furono interessate da interventi regolativi legati alla necessità di equilibrare gli interessi dell'economia mercantile con le condizioni sociali dei segmenti più deboli della popolazione. Viene affrontata infine la questione della selettività della politica dell'immigrazione, la quale non si basava tanto sulla prevenzione quanto sul controllo sociale e sull'espulsione delle persone inattive e non desiderate.

Parole chiave: Trieste, XVIII secolo, politica d'immigrazione, popolazione urbana

UVOD

Korenite spremembe, ki jih je Trst doživel v 18. stoletju, so vsaj v glavnih obrisih dobro znane. Po razglasitvi svobodne plovbe po Jadranu leta 1717 je dve leti kasneje z ustanovitvijo proste luke mesto postalo instrument merkantiliščne politike v rokah avstrijske absolutistične države. V vlogi glavnega izhoda na morje in pospeševalca mednarodnih trgovsko-pomorskih izmenjav je izgubilo upravno avtonomijo in srednjeveški videz ter stopilo na pot vsestranskega razvojnega vzpona, ki se je skoraj brez prekinitev nadaljeval do prve svetovne vojne. Po začetnih težavah in negotovostih je bila rast v drugi polovici stoletja ob podpori državne investicijske politike hitra in se jasno zrcali v demografskih številkah. Sredi tridesetih let je mesto štelo med 4.000 in 5.000 prebivalci, ob prvem avstrijskem vsedržavnem štetju leta 1754 okrog 6.000, sredi sedemdesetih let okrog 11.000, na začetku 19. stoletja pa reduktivnih uradnih podatkih okrog 21.000 prebivalcev, po ocenah pa skoraj 25.000 (Montanelli, 1905, 68–70; Breschi et al., 2001, 74–76). K takšnemu demografskemu vzponu je prispevalo vse večje priseljevanje in le v manjši meri naravni dejavniki, kar je ena izmed demografskih značilnosti starorežimskih mest, ki so bila zaradi deficitarnega naravnega prirastka že za vzdrževanje oziroma obnavljanje prebivalstva od zunanjega priliva. Dosejvanje je zapolnjevalo vrzeli, ki jih je povzročala visoka umrljivost in zaradi katerih je "oče" moderne mestne demografije R. Mols mesta tega časa označil z izrazom *villes tombeaux* (Mols, 1954–56). Trst je v tem oziru vsekakor sodil med posebne primere, in to prav zaradi izrednega dosenjevanja večinoma mladega, demografsko aktivnega prebivalstva, ki je s svojo reproduktivno vitalnostjo dolgoročno kljubovalo visokim stopnjam smrtnosti in v stoletnem obdobju omogočilo pozitiven naravni prirastek (Breschi et al., 2001, 95). Priseljevanje je predstavljalo gonilno silo demografske rasti in gospodarskega razvoja emporijalnega Trsta, ki je v novi vlogi in z razvijajočimi se gospodarskimi priložnostmi razširil atraktivne silnice v neposrednejše mednarodno zaledje in tudi dlje, bodisi v notranjost kontinenta bodisi v vzhodni del Sredozemlja. Iz teh procesov je nastajalo etnično in versko mešano družbeno tkivo, s tem da so se po eni strani ohranjale posamezne jezikovno, versko in kulturno opredeljene skupnosti, povezane v kozmopolitski simbiozi, po drugi strani pa je prek širokega

ženitnega tržišča in procesov integracije prihajalo do vse večjega stavljanja raznih komponent in njihovih posebnosti (Breschi et al., 2001, 166–181).

PRAVNI VIDIKI ATRAKTIVNE POLITIKE

Nakazani obrisi demografskega in družbenega razvoja opozarjajo, da je bilo vprašanje prebivalstva v središču pozornosti snovalcev in upraviteljev "novega" Trsta, bodisi z vidika gospodarske in splošne razvojne politike bodisi z ozirom na organizacijske, socialne, stanovanjske, policijsko-varnostne in druge probleme, ki so spremljali tako silovito in slikovito rast. Tržaški pomorski emporij se je kot "stvaritev z vrha" že rodil iz strateškega načrta, ki je temeljil na populacionističnem načelu spodbujanja priseljevanja in demografskega razvoja, tako da so bili temelji prebivalstvene politike vgrajeni v pravnih nastavkih prostoluške ustanove. Osnovno vodilo te juridične zgradbe je bilo vzpostavitev predpostavk in direktnih ali indirektnih instrumentov za pospeševanje dotoka ter naseljevanja domačih in tujih trgovsko-podjetniških kot tudi drugih produktivnih kategorij in aktivnega prebivalstva, ki bi prispevalo k uveljavitvi in gospodarskemu razcvetu mesta. S tem se je Trst uvrščal med mesta, ki so bila sad ne le gospodarskih hotenj, ampak tudi namenske demografske politike, vodene s strani države.

Zakoni in pravila, ki jih je izdal Dunaj, da bi iz majhnega, samozadostnega municipalnega mesta naredil moderen gravitacijski pol v službi vsedržavnih gospodarskih in političnih interesov, razovedajo pretežno trgovsko naravnost namenov, čeprav so bili naslovniki prostoluških pravnih privilegijev in svoboščin poleg nosilcev velike trgovine (*mercanti, negozianti, trafficanti*) tudi manufakturisti (*fabricanti ali manifatturieri*) in obrtniki (*artisti*).¹ Avstrijski merkantiliščni načrtovalci so vsekakor Trstu namenili v prvi vrsti pomorsko-emporijalno vlogo in tej funkciji je bila namenjena glavnina pravnega sistema, ki so ga izoblikovali med desetletji. Jasno je tudi, da cilj načrta ni bil le vzpostavitev modernega pristanišča in struktur, potrebnih za njegovo delovanje, ampak tudi povsem nova urbana aglomeracija in mestna stvarnost v najširšem pomenu besede. Temeljne smernice prostoluškega pravnega reda so bile prosto pristajanje in odhajanje trgovskega ladjevja, izmenjava blaga na osnovi tržne konkurence ter svoboden dostop in odpravljanje (tudi samo v obliki pre tovarjanja

1 Merkantilni nastavek tržaškega primera pride do izraza tudi v primerjavi z drugimi mesti, npr. z Livornom, kjer je politika s pravnimi populacionističnimi ukrepi v devetdesetih letih 16. stoletja ciljala eksplicitne na širši sestav družbenih in poklicnih kategorij, saj je vojvoda Ferdinand I. nameraval ustvariti ne samo pomorsko, ampak obrtniško mesto. Ob ponavljajočih se razglasih in patentih so poleg trgovcev začeli izrecno vabiti tudi manufakturiste, kalafate, ladijske in druge tesarje, mizarje, klesarje, mornarje, ribiče, kovače in "vse druge vrste rokodelcev, razen kopačev in dñinarjev", s tem da so jih oproščali vstopnega davka, nudili olajšave pri nakupu hiš, zagotavljali sodno imuniteto za drugod storjene prekrške in vrsto drugih olajšav. Podrobno o pravnih predpostavkah za spodbujanje priseljevanja v Livornu Frattarelli Fischer (1987; 1989; 2003); prim. tudi Fasano Guarini (1982b; 172; 1982a).

z ladje na ladjo) ter skladiščenje blaga v kameralnih skladiščih za dobo do devetih mesecev v zameno za najemino skladiščnega prostora. Vse to je veljalo za avstrijske in tuge trgovske podjetnike in ladjarje, ki jih pri poslovanju v prosti luki ni bremenila nobena carinska ali druga davščina z izjemo 0,5% vrednosti prodanega blaga, ki jo je prostoluška ustanova zaračunala kot odmero na konzularno pravico. Franšize za operaterje so še razširili z 1/3 – in za posebne primere še večjim – znižanjem carin za tranzitno blago, namenjeno drugim državam, z redukcijo tranzitnega davka in vzpostavljivo prostega prehoda skozi notranje davčne postaje za konzumno blago, ki so ga čez Trst izvažali iz avstrijskih dednih dežel v tujino ali ga iz tujine uvažali. Leta 1730 in 1737 sta bili pomembni koncesiji dveh mednarodnih letnih sejmov, na katerih so smeli tudi veletrgovci prodajati svoje blago na drobno. Od leta 1730 so lahko domači in tui trgovci, ne glede na to, ali so imeli stalno bivališče v mestu, uživali pravico dostave in skladiščenja tobaka, katerega uvoz v Avstrijo je bil drugače prepovedan. Uvažanje želeta, bakra, živega srebra, soli, smodnika, stekla in ogledal pa je ostajalo vezano na posebna dovoljenja in koncesije. Leta 1769 so območje privilegijev, ki so sprva veljali samo v mestu, razširili na vse občinsko ozemlje. S tem je bila razbremenjena uvoznega davka na konzumno blago in blago, nakupljeno za domače potrebe, tudi okoliška kmečka populacija. Avstrijska država je že od proglašitve proste plove po Jadranu leta 1717 obljuhljala (s težavo pa zagojavljala, zlasti v prvih desetletjih) tudi zaščito ladjevja in blaga oziroma njihovo vrnitev ob gusarskih napadih ali brodolomih. V desetletjih po ustanovitvenih patentih je pravni red izpopolnila z vrsto dodatnih ukrepov in emporij opremila s specifičnimi ustanovami, ki so prispevale k poenostavljavi in časovni pospešitvi birokratskih procedur, olajšale proces trgovskih izmenjav, zagotovljale razmeroma hitre postopke razreševanja sporov, jamčile pravico in varnost, tako ljudi kot imetja.²

Med normami z izrazitejšim in eksplizitnejšim demografskim značajem izstopa v zakonskih listinah stalno izpostavljanje statusnih privilegijev in podjetniških svoobščin, namenjenih domačim in tujim trgovcem, ma-

nufakturistom in obrtnikom, ki so se naselili v mestu in tam vzpostavili svoje gospodarske dejavnosti. Tem je pravni red zagotavljal nakup zemljišč "po pravični ceni" za izgradnjo stanovanjskih hiš in gospodarskih poslopij zunaj starega mestnega aglomerata. V ta namen so zasuli območje solin, ki je prešlo leta 1736 kot kamerjalni distrikt (*distretto camerale*) pod neposredno upravo državnih oblasti in kjer je zraslo Novo ali *Terezijansko* mesto na podlagi urbanističnega načrta in delitve zazidljivih zemljišč, namenjenih gradnjam zasebnih investitorjev. Ker je šlo za dolgoročni načrt in je sama bonifikacija solin terjala svoj čas, so bili kupci zemljišč in graditelji oproščeni odplačevanja za dobo 10 let, nekateri pa *in perpetuum*. Trgovci, manufakturisti in obrtniki, ki so se naselili v Trstu, in njihove družine so bili oproščeni vseh osebnih obveznosti v odnosu z državo in mestom, npr. vojaške službe, straž in obveznega nudjenja stanovanja vojaščini. Obravnavani so bili po principu *jus hospitii*, to je pomenilo, da so uživali status gostov, ki jim je država jamčila neposredno zaščito pred kakršnimikoli "nadlegovanji". Zagotovljeni so jim bili tudi mnogi drobnejši, a nezanemarljivi, statusni in gospodarski privilegiji, npr. pravica uvoza tujega vina za lastno porabo, ki je bilo drugače prepovedano oziroma podrejeno zelo restriktivnemu privativnemu redu, ki je ščitil tržaške vinogradnike pred ostro in glede na razlike v proizvodnih stroških tržaški agrarni ekonomiji zelo škodljivo konkurenco tujega, zlasti beneškega vina.

Eno pomembnejših in značilnih prostoluških pravnih sredstev, namenjenih privabljanju tujih podjetnikov, je bila imuniteta. V duhu te norme tujim trgovcem, ki so se priselili v Trst, njihovim družinam, služabnikom in poslovnim predstavnikom ni pretila zaporna kazen zaradi dolgov v tujih državah, izognili pa so se tudi sodnemu preganjanju zaradi gospodarskih prekrškov, če jih niso zagrešili v avstrijskih dominijih. Ta privilegij je imel dobre učinke glede na zaton Beneške republike in gospodarske težave, ki so pestile široke družbene sloje in povzročile propad mnogih podjetnikov. Imuniteta je nedvomno pozitivno vplivala na rast trgovskih izmenjav v Trstu in na dotok gospodarskih osebkov. Bila pa je dvorenzi meč, saj ni pritegnila samo zadolženih podjet-

2 Patenti in drugi zakonski akti so zbrani v Kandler (1848) pod naslednjimi naslovi: *Anno 1719, 18 Marzo, Imperatore Carlo VI proclama Trieste in Portofranco; Anno 1725, 19 Decembre, Imperatore Carlo VI aumenta le concessioni per l'Emporio e pel Porto franco di Trieste; Instruzione in qual modo li Nostri Comandanti, et Officianti d'ambi Nostri Porti Franchi marittimi dell'Austria Interiore Trieste e Fiume in umilissima esecuzione dell'emanate Nostre graziosissime Patenti in un, et altro abbiano a contenersi verso li Trafficanti, Negozianti, Manifattori, Artisti, e cadaun'altra Persona* (19 novembrie 1725); *Anno 1729, 31 Agosto, Imperatore Carlo VI concede Fiera franca annua nel Porto di Trieste; Anno 1730, 7 Giugno, Imperatore Carlo VI riconferma ed amplia i privilegi del Portofranco di Trieste; Anno 1730, 11 Novembre, Imperatore Carlo VI conferma ed amplia li privilegi del Portofranco e della Fiera di Trieste; Anno 1731, 30 Maggio, Imperatore Carlo VI conferma la Fiera di Trieste e fissa i diritti di transito; Anno 1736, 6 Giugno, Imperatore Carlo VI costituisce la nuova Città mercantile di Trieste e la toglie alla giurisdizione del Magistrato; Anno 1736, Imperatore Carlo VI concede due Fiere franche in Trieste, in luogo di quella di S. Lorenzo; Anno 1745, 9 Gennaro, Regina Maria Teresa conferma i privilegi della Città e del Portofranco di Trieste; Anno 1769, 27 Aprile, Imperatrice Maria Teresa conferma i Privilegi del Portofranco, e prescrive discipline per lo stesso.* Zakonodajo o ustanovitvi in ustroju proste luke dobimo tudi v Kandler (1861, 107). Strnjen pregled v De Antonellis Martini (1968, 34–45).

nikov, ki so se zatekli v Trst, da bi izboljšali svoj položaj, si gospodarsko opomogli in s poravnavo dolgov zopet pridobili izgubljeni ugled, ampak tudi prave hudo-delce, ki so se spuščali v nelegalne posle, računajoč na možnost sklicevanja na tržaško imuniteto za beg pred pravico. Da bi preprečili take primere in nesporazume, izhajajoče iz nedorečenosti imunitetne zakonodaje, so leta 1755 za korektno aplikacijo normativa sprejeli kot "univerzalni zakon" pojasnilo, da je bila imuniteta povezana s statusom tujca (*forestiero*), in torej z začasnim bivanjem v mestu. Ko se je uživalec privilegija odločil za stalno bivališče v Trstu, je avtomatično izgubil tudi imuniteto. Poleg tega so normi določili selektivni značaj, s tem da je ščitila samo veletrgovce, ne pa oseb, ki so "opravljale kak poklic" (AST, 1). Leta 1760 je bilo potrebno novo dopolnilo za pojasnitev pojma tujec (*forestiero*), da bi določili, koliko časa je lahko oseba veljala za tujca in uživala imuniteto. Diskriminanta ni bila vezana na trajanje bivanja, pač pa na dokaz tujega domicila, tako da je oseba lahko ostala in delovala v Trstu vse dokler se ni odločila prenesti v mesto svojega stalnega bivališča. Če pa trgovec ni imel drugega stalnega bivališča ali tega ni mogel dokazati, se je moral priznavati za pripadnika tržaške jurisdikcije "od prvega dne prihoda v mesto", v nasprotnem primeru so ga lahko izgnali na osnovi zakonodaje o potepuštvu (AST, 1). Okrožnica iz leta 1791 (AST, 2), s katero so javnost ponovno seznanjali s temi normami in navajali vse primere, za katere imuniteta ni prišla v poštev, dokazuje, da je po tridesetih letih glede pravice do imunitete vladala še vedno zmešnjava in predvsem, da so norme ostajale neznane množici tujcev, ki so se tisti čas vse številneje naseljevali v mestu (prim. De Antonellis Martini, 1968, 38–39).

Med zakonska določila, katerih namen je bil olajšati tujim trgovcem obiskovanje tržaškega trga in jih spodbuditi k naselitvi, so sodila tudi prost morski dostop do mesta brez potnih listov (vsaj v začetni fazi) ali drugih posebnih dovoljenj, jamstvo, da bodo v primeru vojne lahko nemoteno zapustiti mesto in dežele Notranje Avstrije skupaj z družinskimi člani in zaposlenim osebjem, kot tudi da bodo smeli prosto prodati ali izvoziti svoje blago in premično imetje. Norma o svobodnem vstopu v pristanišče se ni omejevala na tujce, ampak je veljala tudi za avstrijske podanike. Načeloma jim je torej omogočala prostost prihajanja, zadrževanja v mestu in opravljanja trgovskih ali drugih gospodarskih dejavnosti ter odhajanja po njihovi volji in želji. Da bi lahko gospodarske dejavnosti potekale čim bolj nemoteno in da bi zmanjšali birokratske ovire, so bili tržaški prebivalci tudi oproščeni vojaške službe oziroma vojaškega nabora, ki je začel veljati z reformo vojske iz leta 1769. Rojeni Tržačani in tisti, ki so pridobili politični domicil (pristojnost), torej niso bili podvrženi ne novačenju ne konskripciji, ki so ju uvedli na vsedržavni ravni v sedemdesetih letih s prehodom k splošni vojaški

obveznosti. Poleg tega prebivalci, ki so imeli politični domicil v drugih avstrijskih deželah, glede svojih vojaških obveznosti niso imeli nobenih obvez do tržaških oblasti. Medtem ko so za odhod iz izvorne upravne enote morali pridobiti dovoljenje (*Urlaub Zettel*), ki je za tržaško policijo veljalo kot legitimacijski dokument in dokazilo o legalni zapustitvi pristojne jurisdikcije ter o ureditvi postanka v mestu, so lahko mesto zapuščali brez oblastnega dovoljenja ali drugih potrdil s strani tržaških upravnih organov. Taka birokratska praksa je pomenila resno oviro za konstrukcijski sistem, na katerem je slonela prebivalstvena statistična evidenca, in za sestavljanje vsakoletnih tabelarnih poročil o spremembah v demografskem stanju, saj ni dovoljevala pregleda nad priseljenimi vojaškimi obvezniki. Zato je dolgo tekla razprava glede doslednejšega spoštovanja konstrukcijskih pravil, kar pa je bilo ob tako živahnem pretoku tujcev objektivno neuresničljivo, saj bi le neznosno obremenilo delo kompetentnih organov brez prave praktične koristi. Tržaški upravitelji pa so bili prepričani tudi, da bi doslednejši nadzor nad vojaškoobveznimi osebami zaviral priseljevanje in rast prebivalstva mesta (BCT, 1).

Velik pomen za gospodarsko in demografsko rast je imela tudi verska svoboda, ki so jo s tem namenom dodelili nerimskokatoliškim etnično-verskim skupnostim. Svoboda veroizpovedi, razpolaganje z lastnim svetiščem in dušnim pastirjem so bile namreč strateške predpostavke pri spodbujanju naseljevanja trgovcev, podjetnikov in obrtnikov raznih verskih skupnosti. Do tolerančnega edikta iz let 1781–82 je bila ta koncesija tržaška posebnost in je imela velik politični pomen, če upoštevamo dokaj nestrnpi odnos vlade do nekatoliških veroizpovedi v vseh avstrijskih dominijih. Nasprotovanje verskim svoboščinam je bilo sicer mogoče zaznati tudi v Trstu, predvsem proti protestantom. Kljub temu pa je priznanje pravic nekatoliškim verskim skupnostim – čeprav iz gospodarsko-politične pragmatičnosti – dočilo svojo prvo zakonsko formulacijo v inštrukciji iz leta 1725 (*Instruzione*), ki je dovoljevala prost dostop in svobodno trgovanje v tržaški in reški prosti luki "vsem in posameznikom katerekoli skupnosti (*nazione*), stanu in veroizpovedi". To še ni pomenilo pravega priznanja verskih skupnosti (*nazioni religiose*), do katerega je prišlo kasneje z dodelitvijo statutov. S statutti je vsaka skupnost dobila pravila, ki so urejevala uživanje verske pravice, razmerja znotraj skupnosti in tudi njene zunanje odnose. Čeprav ni promovirala verske enakopravnosti, je inštrukcija vendarle predstavljala temeljno podlago za privabljanje in zadrževanje pripadnikov nekatoliških veroizpovedi v mestu. Judje in pravoslavci so se kot prvi okoristili s postopnim popuščanjem verskega ekskluzivizma in strnješnjim odnosom, ki ga je, poleg gospodarskih političnih izbir, mogoče pripisati tudi bolj razsvetljenemu pojmovanju verskega vprašanja pri delu državnih upraviteljev. Do pomembnega prehoda na tem področju je prišlo v sedemdesetih letih, ko so za judi,

pravoslavci in Armenci prišli do verskih svoboščin tudi protestanti, ki so pridobili pravico do konstitucije svoje skupnosti z dušnopalstirskim vodjem in notranjo organizacijsko strukturo. Zanimivo je, da je bila politika v odnosu do verskih skupnosti antitetična z beneško politiko, v okviru katere sta se porajali vse večja nestrpnost in diskriminacija, ki sta privedli do odhoda in celo izgnanja judov in pripadnikov nekatoliških veroizpovedi. Svoboščine in pravice so mnoge izmed teh privabili v Trst.³

Pri obravnavi tržaške imigracijske politike je vredno opozoriti na takratni splošni političnopravni kontekst, ko so bila demografska vprašanja in ideja populacionizma v središču pozornosti in naprezanj avstrijske absolutistične države. Terezijanski in predvsem jožefinski reformizem sta predvidevala povečanje števila populacijske mase v gospodarske in vojaške namene, saj je centralna država videla v številu prebivalstva merilo svoje zunanjepolitične moči in gospodarskega razvojnega potenciala. Med pravnimi posegi v funkciji te potrebe je bila v letih 1781–85 odprava nevoljništva ali nesvobode (*Leibeigenschafts-Aufhebung*), se pravi ukinitve osebne odvisnosti podanikov od zemljiške gospode. Ukrep je ciljal na oslabitev moči gospodstev in na vzpostavitev neposrednejšega odnosa med državo in podaniki. Želel je spodbuditi prostorsko gibljivost prebivalstva in dostop kmečkih slojev k obrtnim poklicem, kar naj bi vplivalo na manufaktturni razvoj, povečalo državni davčni donos, ustvarilo predpostavke za povečanje nupcialnosti in sprožilo premikanje prebivalstva proti središčem neagrарne produkcije. V te namene je ukrep uvajal svobodo zakona, za katerega ni bilo več potrebno dovoljenje zemljiškega gospoda, ampak je zadoščala najava poroke. Uvajal je svobodo premikanja znotraj države z omejitvami, povezanimi edinole z vojaško zakonodajo, s svobodno izbiro poklica in z odpravo dovoljenja gospodstva v izselitev. Pri tem je, poleg nekaterih drugih obveznosti, za zemljiške gospodarje ohranjal kot pogoj tudi zajamčenost namestnika na zapuščeni kmetiji, da kmetije ne bi ostale neobdelane in fevdalni gospod pri tem ne bi bil oškodovan (Blaznik, Grafenauer, Vilfan, 1980, 347–352; Polec, 1932–33). Vprašanje je, kolikšen pomen so imele te spremembe, ki so jih navdihovale predvsem težke kmečke fevdalne obvezne na Češkem, v tržaškem zaledju, upoštevajoč, da so fevdalci norme ukinjenega patentu izvajali drugače od primera do primera in da so bile v večini dežel dejansko že izven rabe.

Med splošnimi pravnimi inovacijskimi normami je nadalje vreden poudarka še izseljenski patent iz leta

1784 (*Auswanderungspatent*), ki je urejal izseljevanje ali priseljevanje v druge države oziroma iz njih. Z združitvijo obstoječih norm o izseljevanju in predpisov proti novačenju avstrijskih podanikov v tuje vojske ter prisilnih naborov drugih držav je patent potrjeval pristop absolutistične države do pravice zapuščanja domovine in s tem povezane izgube človeškega kapitala v škodo države. V času naporov za razvoj manufakturne ekonomije in demografske rasti je država na ta način obnovila in okreplila nadzor nad zunanjimi selitvami ter njihovo podreditev svojim interesom in volji oblasti. Normativ je skratka izključeval možnost prostega zapuščanja države, bodisi začasnega bodisi definitivnega, ki je predpostavljal izgubo državljanstva in plačilo odhodnine (*Abfahrts-Geld*). Določal je pristojnosti, kriterije za izdajanje dovoljenj in potnih dokumentov glede na vrsto izselitve, na poklic in na družbeni stan prosilca za izseljensko dovoljenje. Tujim podanikom je predpisoval obvezni potni list, medtem ko so bili avstrijski vojaški obvezniki dolžni zaprositi za dovoljenje tudi za selitve znotraj države. Za "izseljenski prekršek" in druge kršitve predpisov so bile predvidene sankcije – od zaplembe imetja, izgube državljanstva in pravice dedovanja, do denarnih kazni in prisilnega dela (AST, 4).

Vse to je bilo v nasprotju s prostoluškim pravnim režimom, ki je za privabljanje trgovcev, manufakturistov in obrtnikov zagotavljal tako tujim kot avstrijskim podanikom svobodo prihajanja in zapuščanja mesta, naselejanja oziroma postajanja za nedoločen čas in odhajanja brez implikacij, povezanih z vprašanjem državljanstva. Sporen je bil tudi prekršek izvoza imetja, ki ga je po izseljenski zakonodaji zakrivil tisti, ki je brez oblastnega dovoljenja zapustil državo, medtem ko so prebivalci proste luke – kot že omenjeno – lahko svobodno prinašali, prodajali in odnašali iz avstrijske države svoje blago in denar (AST, 5). Patent je zato povzročil zaskrbljeno reakcijo tržaških merkantilnih slojev, čeprav je težko verjeti, da je izhajala iz resničnega strahu, da bi v Trstu uveljavili tako strog in med drugim že prej obstoječi normativ, ki ga je patent le zbral na enem mestu in mu dal celovito podobo. Ugovor, ki ga je borzna deputacija vložila pri deželnki vladi, izpostavljač kvarnost patentu in s prošnjo po pojasnilih, je vsekakor temeljil na dejstvu, da se nikjer niso omenjali partikularni status in svoboščine, ki so veljale za Trst. Specifične pravice tržaškega prebivalstva – je pomirjevalno odgovoril gubernij – pa so bile implicitne, glede na to, da noben zakon ni izničeval tržaških privilegijev, iz česar je sledila "logična domneva", da pri izdaji patentu centralna oblast ni imela v mislih Trsta (AST, 6).

3 Podrobneje o normirjanju verskih vprašanj in razvoju tolerančne politike kot instrumenta gospodarske rasti in privabljanja tujcev glej, med mnogimi študijami na to temo, zlasti De Antonellis Martini (1969, 82) in Faber (1999).

PRIVABLJANJE NOSILNIH GOSPODARSKIH SLOJEV

Gospodarski zagon tržaškega pomorskega emporija se je srečeval s številnimi težavami, ki so izhajale iz nastavkov merkantilnega načrta in institucionalnega ustroja proste luke.⁴ Premoščanje teh težav se je začelo konec štiridesetih let z vrsto administrativnih in normativnih sprememb, uvedbo novih gospodarskih instrumentov (na prvem mestu z ustanovitvijo blagovne borze 1755), ustreznješih sodnih ustanov ter v širšem smislu z doslednejšim in s ciljno naravnanim političnim vodenjem razvoja s strani državnih oblasti (gl. Faber, 1995; 1998). Posledica objav zakonskih aktov in razširitev privilegijev proste luke v začetni fazi razodevajo že sami po sebi težavnost uvajanja novega razvojnega procesa in spodbujanja pozornosti trgovskih gospodarskih slojev. Iz skromnih začetnih rezultatov se je rojevalo tudi odpiranje nasproti nekatoliškim skupnostim in pripravljenost jamčenja pravno urejenega položaja teh (De Antonellis Martini, 1968, 100), kot tudi spoznanje, da je za pospeševanje priseljevanja in rasti gospodarstvu koristnega prebivalstva potreben neposrednejši in aktivni pristop vladnih organov. Judovskim in pravoslavnim podjetnikom in trgovcem so priznavali temeljno gospodarsko vlogo in v njih videli nujno potreben dejavnik na emporijalnem prizorišču. Baron Giuseppe Pasquale Ricci, intendančni svetnik in poverjeni vladni komisar za odnose s pravoslavno (grško in srbsko) skupnostjo, je opozarjal, kako sta bila za to skupnost notorična "težnja po akumulacij bogastva" in "širokopotezno trgovanje z bogatim blagom", zaradi česar je bilo vredno "spodbuditi naseljevanje njenih pripadnikov v Trstu z vsemi sredstvi" (AST, 7; prim. tudi Panariti, 1998, 123). Komerčna intendanca je zato pozorneje sledila razvoju kolonije in zbirala natančne informacije o družbeno-gospodarskih značilnostih njenih pripadnikov, o njihovi poslovni uspešnosti in o možnostih povečanja skupnosti z novimi priseljenci (AST, 8). Da bi "z dodatnimi olajšavami" spodbudila njune že dobro utečene trgovske dejavnosti, je cesarska oblast sredi petdesetih let grško in srbsko pravoslavno skupnost oprostila nekaterih gospodarskih in davčnih bremen oziroma obnovila določene že prej podeljene ugodnosti, npr. razbremenitev carine na blago levantinskega izvora, ki so ga skladiščili in izmenjavalni v Trstu. Priporočala je tudi, naj imajo deželne politično-upravne oblasti posluh in naj podpirajo skupnosti v njihovih "željah". Prizadevali so si tudi zgladiti spor med grško in srbsko pravoslavno komponento, ki se je končal z priznanjem obeh kot enakopravnih samostojnih kolo-

nij, vsake s svojo cerkvijo in komunitarnim statutom. Enakega zanimanja in prizadevanj so bili deležni judje, ki v začetni razvojni fazi ravno tako niso kazali prevelikega nagnjenja k naseljevanju v prosti luki, tako da je deželna vlada vložila veliko truda, da bi k temu pritegnila in jude in "Grke" (pravoslavce) iz Beneške republike, čeprav do neke mere selektivno ali vsaj ne povsem nediskriminirano, kot bomo še videli (De Antonellis Martini, 1968, 126–140; Finzi, 2001, 54–55; Kandler, 1861, 180–181, 190–193).

O tem, kako aktivno so se tržaški vladni upravitelji ukvarjali s politiko privabljanja nosilcev velike trgovine, so posebej povedna prizadevanja za ustanovitev kolonije armenskih podjetnikov. V šestdesetih letih so se zavzemanja v tej smeri navezovala na nemire, ki so povzročali razseljevanje in umik preganjanega armenskega prebivalstva iz Perzije. Takrat je bil brez obotavljanja sprejet predlog intendančnega svetnika Riccija, da se pokliče v Trst armenskega svečenika, da bi privabil premožne trgovske podjetniške družine in jim zagotovil dušno pastirstvo. Leta 1769 se je tako naselil v Trstu Giovanni Ariman, ki mu je vladni dekret za te usluge in za duhovniško delo zagotovil 200 goldinarjev letnega plačila za triletno obdobje. Da bi bil načrt čim učinkovitejši, so lazaretnemu prioru ukazali, naj prepričuje orientalske potnike v kontumacu, da se ustalijo v prosti luki in tu nadaljujejo svoje poslovne dejavnosti. Do leta 1772 so se naselile samo širi armenske družine, tako da je baron Ricci dosegel pri centralnih oblasteh dodatno triletno financiranje za armensko dušopasirsко postajo in Arimana "podžgal, naj si bolj prizadeva pri vabljenju in naseljevanju novih armenskih družin" (AST, 9). V naslednjih letih se je skupnost začela množiti, med drugim s prihodom skupine redovnikov po domeni med tržaškimi oblastmi in vodstvom mehitarične cerkve v Istanbulu. Definiran je bil tudi pravni status mehitaristov v odnosu do rimokatolikov in izdana so bila pravila, ki so urejala naseljevanje Armencev in drugih priseljencev, ki bi se pridružili mehitarični kongregaciji (AST, 10). Poudariti je treba tudi, da so Armeni uživali najširše verske svoboščine med vsemi tržaškimi versko-etičnimi skupnostmi (De Antonellis Martini, 1968, 145–149; Faber, 1999, 108–109), kar znova dokazuje izredno ugoden odnos vlade do te skupnosti. Prizadevanja pa žal niso bila poplačana, ker je zašel razvoj kolonije zaradi kulnih in drugih interesov v krizo, tako da je mehitarična kolonija ob izteku stoletja skoraj izginila.

4 Naj spomnimo samo na Orientsko družbo, ustanovljeno leta 1719 po vzoru podobnih družb v drugih državah, ki naj bi bila nosilec razvoja, vendar je bila v tej vlogi povsem neuspešna in je propadla. Učinki njenega obstoja in delovanja so bili celo negativni, saj je zaradi monopolističnega položaja zavirala gospodarsko poslovanje in priliv trgovskega podjetništva. O tem Bussolin (1882).

MED POTREBO, SVOBODO IN DRUŽBENIM RAVNOVESJEM

Ustanovni patenti in drugi prostoluški normativi so se naslavljali – kot smo videli – na velike trgovce, manufakturiste in obrtnike. Implicitno je bilo, da bo k razvoju gospodarstva in vseh dejavnosti, ki so funkcionalno vpete v vsakdanje življenje urbanega aglomerata, prispeval spontan priliv veliko širih in raznolikih družbenih komponent. V trenutku, ko se je začelo bohotiti doseljevanje in napajati razne prostoluško privilegirane ali navadne poklicno-gospodarske kategorije, se je porajala tudi potreba po pravnih in praktičnih posegih za celovito oblikovanje nastajajočega družbenega in gospodarskega tkiva ter zagotovitvi ustrezne ponudbe dobrin in uslug. Ta potreba je nastajala v povezavi s svobodno pobudo in prostim vključevanjem v mestno gospodarstvo, zaradi česar je prihajalo do neuravnovešenega razvoja posameznih dejavnosti in pogosto do preseganja ponudbe nad povpraševanjem. To je bilo tudi posledica nestabilnega tržišča, ki določenim "nišam" preprosto ni zagotavljalo preživetja. Hkrati se dejavnosti, nujno potrebne ali vsekakor koristne za servisiranje mesta in širitev ponudbine pahljače niso uspele učvrstiti ali jih preprosto ni bilo. Zato je tudi to področje zahtevalo specifično politiko spodbujanja in zadrževanja poklicnih profilov za pokrivanje tendenčno deficitarnih panog in zagotavljanje obstoj sektorjev, ki so bili posebno občutljivi na konjunkturna nihanja. Posegi niso sledili začrtani liniji, pač pa so se prilagajali primerom in potrebam časa. Zadevali so od konkretnih finančnih dotočajev za odprtje gospodarskih dejavnosti, stimulacijskih podpor in nagrad za uspehe ali prizadevnost, brezplačnega dodeljevanja delovnih prostorov, predujmov ali prispevkov za določene stroškovne postavke do pomoči podjetjem v finančnih težavah zaradi objektivno nezadostnega obsega poslovanja. Izjemoma so dajali tudi zaščito pred konkurenco. Tovrstne pomoči *ad personam* so bile navadno dodeljene v zameno za javno koristne protiusluge, posebno glede vzgajanja in poklicnega uvažanja revne mladine, tako da je blagajna za pomoč revnim predstavlja glavni finančni vir te politike.

Policijska dnevna poročila (*Giornali di Polizia*) nudijo podrobnejši vpogled v metodološke prijeme in smernice tovrstne politike. Primeri se nanašajo na šestdeseta in sedemdeseta leta, ko se zdi intervencija oblasti pogosteje, očitno v skladu z razvojno fazo, ki je zahtevala ustrezne korektive in pobude za aktiviranje določenih produktivnih sektorjev. Leta 1764 sta komerčna intendanca in blagovna borza, da bi spodbudil predilstvo in tkalstvo, izdali dekret za pridobitev "osebe, vešče tkalske obrti, in način ter pogoje, pod katerimi bi se mogla naseliti v tem pristanišču". Nameravali so priklicati tudi "inštruktorko", ki bi uvajala v tkalsko dejavnost okoliško kmečko prebivalstvo. Na ta način bi podžgali gospodarsko iniciativnost v "mesecih [kmečkega,

op. A. K.] brezdelja", povečali tekstilno proizvodnjo in ženske ter otroke odvrnili od prosjačenja (AST, 11). Oblasti so posegle, da bi zadržale izdelovalca jader (*maestro di velle*) Antonia Scomparina, ki je v Trstu delal že mnogo let, a se je nameraval odseliti, ker zaradi pomanjkanja naročil ni uspel vzdrževati družine. Da bi pomorskemu mestu zagotovili tako pomembnega obrtnika, so mu dodelili 50 goldinarjev letne nagrade za dobo petih let, v zameno pa je moral vzeti v varstvo vajenca iz sirotišnice in ga izučiti v poklicu (AST, 12). Nekemu izdelovalcu pečatov (*scultore di sigilli*) so dodelili brezplačne delovne prostore "pod mestno ložo", tudi v tem primeru s pogojem, da je na svoje stroške gostil in uvedel v obrt revnega mladeniča (BCT, 2). Ker je mestna skupnost "nujno" potrebovala zobarja (*cavamenti*), je policijski ravnatelj priporočal kot "zelo izkušenega" v tem poklicu Valentina Volpeja in predlagal, da se mu dodeli najemniško stanovanje pod istimi pogoji, ki jih je užival prejšnji pokojni zobar (BCT, 3). Nožarski mojster in izdelovalec kirurških instrumentov Consiri, po izvoru Francoz, a priseljenec iz Nemčije, kjer so mu cehovske ustanove preprečile stalno naselitev, je dobil za pet let delovne prostore in triletno denarno podporo za stanovanjsko najemnino (BCT, 4). Izdelovalcu maž, mojstru v obdelovanju slonovine in želzovine Antoniu Poissonu, so izplačali 600 lir iz blagajne najdenišnice in sirotišnice kot spodbudo za vzpostavitev dejavnosti. Ker je skupaj s soprogo in z otroki izkazal izredno spretnost v izdelovanju dragocenih predmetov za lokalni trg in za izvoz, so družini dodelili denarno podporo za najem stanovanja, v zameno pa so sprejeli pod streho in učili poklica štiri dečke in dve deklici iz sirotišnice (AST, 13). Za zagotovitev stalne ponudbe in širjenja knjig, ki so ju imeli za nujno potrebno za center, kakršen je postajal Trst, so knjigotržca Antonija Brasughija po dveh letih bivanja "najtopleje vabili", naj se ne odseli in mu zagotovili "podporo in zaščito" pred neenako konkurenco popotnih knjigotržcev (BCT, 5). Perutninar (*gallinaro*) z zadostnim kapitalom za stalno zalaganje mesta s koščnjim in z drugim perutninskim mesom, ki so ga "staknili po dolgem iskanju", je dobil brezplačno koncesijo prodajnega mesta pod obokom glavnega trga za dobo petih let in zagotovilo, da v omenjenem času ne bodo izdali dovoljenj za stalno nastanitev morebitnim konkurentom (BCT, 6).

Med najbolj razširjenimi obrtnimi kategorijami so bili deležni posebne pozornosti zidarji in drugi gradbeniški poklici. Gradnja novega mesta, pristaniških in drugih infrastruktur je nudila veliko zaposlitvenih možnosti kvalificirani in pomožni gradbeni sili ter jo pritegovala s širšega prostora, prevzemajoč jo tudi drugim središčem gradbenega zaposlovanja. Klesarji in zlasti zidarji so tako prihajali iz mest, kot sta Milano in Ljubljana, urbanih središč v Venetu in Furlaniji, največ pa iz slovenskega zalednega podeželja in predvsem s hribovitih območij, med katerimi je izstopal Lugano v

švicarskem Ticinu. Večanje števila gradbenih poklicev med priseljenci, zabeleženimi v ljudskih štetjih, odraža ugodne razmere za dolgotrajno vključevanje v gradbeno tržišče dela in s tem pogoje za trajno naselitev. Zlasti zidarstvo pa je bil že po svoji naravi dokaj mobilen poklic zaradi pogojenosti z zimskimi, za delo mrtvimi meseci, tako da je sodil med tipične migrantske dejavnosti, ki se je na podeželju največkrat kombinirala z družinsko kmečko gospodarsko osnovo. Hribovita območja, na katerih so prišla zelo zgodaj do izraza neravnovesja med številom prebivalstva in tradicionalnimi krajevnimi gospodarskimi viri, so postala prava domovina zidarskih in gradbenih poklicev kot alternativnih resursov, ki so prek specializacije in pogosto visoke stopnje kvalifikacije postali marsikje vodilne dejavnosti sezonske ali vsekakor začasno naravnane migracije. Gradbeno delovno tržišče je bilo obenem podvrženo konjunkturnim in sezonskim nihanjem, tako da so se zidarji in kamnoseki ob pomanjkanju dela zlahka usmerjali drugam. Tržaške oblasti so zaradi tega držale pod kontrolo zidarske in kamnoseške mojstre ter njihove pomočnike in si ob gradbenih krizah "z najboljšo voljo" prizadevale zadrževati določen kontingenj te delovne sile, da ne bi zaradi njenega pomanjkanja ob ponovnem zagonu urbane ekspanzije gradbena dela zastajala (AST, 14).

Mnogi drugi podobni primeri in (pogosto neučinkovita) prizadevanja oblasti potrjujejo težavnost privabljanja priseljencev, koristnih za razvoj mesta. Dokler prosta luka še ni nudila dovolj čvrstih gospodarskih struktur in jasnejših razvojnih perspektiv, ni bilo lahko prepričati podjetnikov, pogosto pa niti drugih produktivnih subjektov, naj zapustijo kraje svojega domovanja in se preselijo v Trst. To je narekovalo širokogruden in zelo prizanesljiv pristop pri vrednotenju usposobljenosti oseb, ki so se pojavljale, da bi se nastanile. Uvedba imunitete opozarja, kljub standardni prisotnosti tega pravnega instrumenta v prostoluških normativih, na predvidevanje težav in zavestno pripravo juridičnih predpostavk za njihovo premagovanje.⁵ Mnogim prišlekom so priznali imuniteto, da so se lahko gospodarsko udejstvovali pod njeno zaščito tudi po tem, ko empirijalni vzpon ni bil več v dvomu in se je priliv nosilnih sil spontano večal. Iz prošenj za pridobitev imunitetnega privilegija se kaže številčnost tistih, ki so na Trst gledali kot na zatočišče pred neugodnim okoliščinam v krajih izseljevanja prej kot zaradi atraktivnih gospodarskih možnosti v prosti luki (AST, 15). Toleranca pri sprejemanju tujcev pa pride najlepše do izraza v rabi

diskrecionalnosti, kot npr., ko so dovolili nastanitev beneških deserterjev, če so le imeli poklic in so ga uspešno opravljali, še zlasti pa v primeru sensalov. Na začetku petdesetih let se je med 12 patentiranimi sensali (vsi so bili priseljenci) samo nekaj teh lahko ponašalo z nedvomnimi profesionalnimi sposobnostmi in uživalo polno zaupanje merkantilne skupnosti. Res je, da so se tega poklica oprijemali najpogosteje propadli podjetniki kot nekakšnega zasilnega izhoda iz zavoženih okoliščin in da so bili večji trgovskega poslovanja. Pomenljivo pa je, da je večina prispela v Trst, da bi se zatekla pred sodnim preganjanjem. Neki Carlo Pellegrini, pravoslavne veroizpovedi, je dobil habilitacijo za javnega sensala samo zaradi tega, ker je pravilnik predvideval tri "grške" javne posrednike in ker je "manjkal tretji subjekt za doseg predpisanega števila". Hkrati so dva judovska kandidata kljub neoporečnim profesionalnim rezultatim in nrvstvenim značilnostim izločili iz konkurence, "ker po cesarskih ukazih ni bilo mogoče povečati števila judovskih javnih sensalov.⁶ Enako pomenljivi so primeri Giovana Battista Portantolla iz Trevisa, od koder so ga izgnali zaradi kraje javnega denarja in je v Trstu deloval pod imenom Porta, Grka Marca in Francesca Lizze ter Marca Bellettija iz Bologne, vse izgnane iz Benetk zaradi bankrotov in drugih hudih gospodarskih prekrškov (Tucci, 1982, 105).

V luči kazuistike je torej mogoče trditi, da je pojemanje "primernosti" oseb pri njihovem prepričanju k nastanitvi v mestu bilo kar nekaj časa zelo široko, tako da za mnoge kategorije in družbene segmente ni mogoče govoriti o selektivnosti. Če sta bila gospodarska dejavnost ali poklicni profil koristna in mestu potrebna in če so bile možnosti za uveljavitev nosilcev ugodne, tudi trenutni položaj osebe ni imel prevelikega pomena. Priliv podjetništva z velikim kapitalom je bila nedvomno prevladujoča želja, dobrodošli pa so bili tudi nosilci specifičnih znanj in sposobnosti, ki so lahko ne glede na trenutno gospodarsko šibkost, izkorisčajoč ugodnosti, ki so se ponujale v prosti luki, računali na ponoven dvig in gospodarsko učvrstitev. V primeru posebnih interesov mesta in nuje pa sta pogostokrat tudi neprofesionalnost in "moralna kvaliteta" ljudi prešla v ozadje.

Za kategorije, ki so težile k številčnemu presežku, se je postavljal obratni problem. Sprožil je dolgo pravno teoretično debato o tem, ali je bilo umestno in pravilno preprečevati prekomerno večanje profesionalnih kategorij z restriktivnimi posegi ali polno udejanjati smernice državne politike, ki je za razvoj empirija predpostavljala svobodno iniciativu (vsaj načeloma, glede na to, da

5 V drugih prostih lukah je imuniteta kot priseljensko spodbujevalno sredstvo zasedala še pomembnejši položaj. V Livornu so jo priznavali vsem eksplicitno vabljenim gospodarskim in poklicnim katerijam. Ker je bil priliv zelo skromen, so jo razširili na vse priseljence, ne glede na poklic in državno pripadnost (Frattarelli Fischer, 2003, 92; Fasano Guarini, 1982b, 172).

6 O Carlu Pellegrinju beremo v spisku oseb, ki so jih predlagali v imenovanje: "Človek brez zaslug, ampak izključno zaradi potrebe po znanju grškega jezika ga je umestno prepustiti k opravljanju poklica javnega sensala [...]" (AST, 16).

se je na več področjih združevala s privatnimi in monopolističnimi nastavki) in neomejeno svobodo priseljevanja produktivnih sil. To še toliko bolj, ker načelo *laissez faire* ni delovalo vselej in v vseh primerih po pričakovanjih. V prvi polovici sedemdesetih let so namreč ugotovili, da širjenje maloprodajnih trgovin in policijskih obrti, namenjenih vsakdanjim potrebam prebivalstva, ni privedlo ne do znižanja cen ne do izboljšanja storitev, ampak je potisnilo v gospodarsko negotovost in oslabilo cele poklicne kategorije. Mnogo nosilcev je propadlo in načeta je bila tudi "javna vera". Diskusijo o tem, kako naj se interpretira in upravlja princip svobode, so spodbudili sami predstavniki poklicnih kategorij. Povod je bila vse številnejša sezonska prisotnost grizonskih obrtnikov, ki so se pojavljali v Trstu v mesecih najživahnejšega prometa in so ponujali svoje poklicne usluge po občutno nižjih cenah kot domačini ali stalno naseljeni, ter množenje judovskih in pravoslavnih (grških) živilskih maloprodajalcev. Prvi so povzročali splošno upadanje cen storitev, ki so po njihovem odhodu prekomerno poskočile, ker so na ta način domači obrtniki poskušali nadoknaditi izgubljeni zaslužek. Judovski in grški živilski trgovci pa niso spoštovali predpisanih delovnih urednikov in načina prodaje, tako da so ostalim delali nepošteno konkurenco. Domači čevljari so večkrat protestirali proti grizonskim potujočim in sezonskim obrtnikom, zahtevajoč, naj se jih prisili k ustalitvi v mestu z družinami, sicer pa naj se jim prepreči opravljanje obrti. Enako so zahtevali katoliški prodajalci živil, ki so protestirali proti toliknemu številu judovskih in grških prodajaln. Obrnili so se celo na merkantilno predstavnštvo, da bi dosegli "proporcionalno omejitev" števila maloprodajnih živilskih trgovin in se na ta način "izognili zlorabam ter veliki škodi, ki jo povzroča neomejena svoboda" (BCT, 7; 8; 9; 10; 11; 12).

Nekateri upravitelji so s policijskim ravnateljem baronom Antoniom Pittonijem priznavali razloge protestnikov in opozarjali, da so bile policijske obrti in drobna trgovina (se pravi storitve, namenjene lokalni populaciji) vselej domena domačinov. Take naj bi tudi ostale, ker so predstavljaše njihov gospodarski vir in ker

so začasni trgovci ter obrtniki odnašali zaslužek domov in tako oškodovali lokalni gospodarski krog. Te dejavnosti je bilo treba torej pojmovati drugače kot veletrgovino in komerčne obrti, ki so bile naravnane k izvozu. Maloprodajna trgovina in storitvene obrti so bile odvisne od števila prebivalstva, zaradi česar je moralo biti njihovo število sorazmerno s povpraševanjem. Po mnenju Pittonija ni šlo za uvajanje *numerus clausus* in niti za izločanje tujih obrtnikov. Ne da bi spodbujali korporativni duh (*spirito di Lega*) in ustvarjali predpostavke za monopolizem, bi bilo vsekakor treba uskladiti število prodajaln in delavnic z lokalnimi potrebami ter s predpisi urediti njihovo poslovanje. Tako bi zagotovili gospodarsko čvrstost kategorij, spodbudili ustrezno delavnost in kvaliteto uslug. Glede na to, da bi te dejavnosti obravnavali v smislu privativne pravice stalno bivajočega prebivalstva, bi se tujci, ki bi se hoteli z njimi ukvarjati, morali obvezno nastaniti v mestu s svojimi družinami. Na ta način bi bilo zadoščeno načelom svobodne iniciative v duhu prostoluške zakonodaje in hrkati pravici stalno prebivajoče populacije po ukvarjanju s storitvenimi dejavnostmi (BCT, 13; 14).

Komerčna intendantca in centralne oblasti pa se s takimi stališči niso strinjale in ocenile Pittonijeve argumentacije kot "neosnovane in neveljavne". Cesarski ukazi, izdani novembra 1773 in oktobra 1775, so v Trstu prepovedovali vsakršno razlikovanje in pmejitve na področju obrti in poklicev. Vse dejavnosti je bilo treba "obravnavati po principu svobode", ki je morala biti osnova za rast tržaškega emporija (BCT, 15; 16). Dostop do kateregakoli obrtnega, trgovskega in drugega gospodarskega udejstvovanja, naj bo stalen ali začasen, je potem takem ostajal načeloma povsem prost, in to so oblasti ponavljale vsakokrat, ko je ta ali ona interesna skupina dvigovala glas v zaščito svojih interesov, zahtevajoč omejitvene ukrepe proti konkurentom. Prepoved kakršnekoli gospodarske iniciative ali koncesija kakršnihkoli prednosti navedenim kategorijam je po interpretaciji centralnih oblasti pomenilo kršenje principov in zakonodaje proste luke.⁷

Normativni in omejevalni posegi so bili vsekakor prisotni, namenjeni pa so bili zagotavljanju varnosti,

⁷ Zanimivo je, da je dvajset let kasneje tudi policijski ravnatelj in okrožni glavar Antonio Pittoni povsem soglašal s konceptom "neomejene svobode", kar je vsekakor mogoče pripisati napredku obrtnih in manufakturnih dejavnosti v tem obdobju. Tako je leta 1796 izrazil negativno mnenje o spomenici, s katero so se mojstri (dva kovačka in dva kolarska) obračali na centralno oblast s prošnjo za ustanovitev poklicne korporacije. Pittoni, sicer zapriseženi pristaš svobodne konkurence kot najboljšega sistema za napredovanje blagostanja, je poudarjal: "Svoboda opravljanja obrtnih poklicev je v Trstu obrodila izvrstne rezultate in mnoge politične obrti so prerasle v odlične komerčne dejavnosti, ki pritegujejo denar iz tujine. Čevljarji in klobučarji, na primer, proizvajajo in prodajajo svoje izdelke v tujino [...] Mizarji začenjajo napredovati v tem smislu, saj si pridobivajo stranke, ki so se prej obračale na Benetke." Glede protestnikov pa je v svojem poznanem nediplomatskem slogu trdil: "Če bi kolarje in kovače odlikovala pridnost, bi imeli veliko možnosti razširiti svoje dejavnosti zunaj državnih meja, saj sta železnina in les v Trstu cenejša kot v Italiji. Papeška in neapeljska država bi vozove in kočije naročali v Trstu in ne na Dunaju. Ampak ti tržaški obrtniki so nesposobni razsipneži, ne razpolagajo s kapitalom za potrebe zaloge surovin in to je vzrok njihove mizerije. Nekoč so nekateri tržaški kovači zaslužili veliko kapitala, ampak so delali drugače. Slišal sem tisoč pritožb proti sedanjim kovačem in kolarjem in sami priznavajo, da bi z več pridnosti in sposobnosti imeli veliko naročil" (AST, 17).

"kvalitete" oseb in storitev ter splošnega javnega reda. Kot osnovni kriterij je veljala za vse kategorije "poštenost", tako da se je vsak novi prišlek, ki je nameraval opravljati poklic in se nastaniti v mestu, moral legitimirati na policijski direkciji in dokazati predvidene rezerve s potrdili, z jamstvi verodostojnih oseb ali pa neposredno s svojim vedenjem, ki so ga oblasti preverjale za določen čas v začetku njegovega postanka. Drugi pomemben vidik so bile poklicne sposobnosti in predvsem zmožnost samopreživetja oziroma razpoložljivosti sredstev, potrebnih za opravljanje dejavnosti. Navadno je priseljenec dobil dovoljenje za nastanitev po določenem poskusnem roku, med katerim je policija preverjala njegove dejanske poklicne sposobnosti.⁸ Nekatere dejavnosti so bile podvržene posebnemu nadzoru, ki so ga predpisovali poklicni pravilniki, npr. na področju medicine in lekarnarstva, oziroma strožjim pogojem. Tako so se urarji in zlatarji, ki so se ukvarjali z dragocenimi predmeti in kovinami, smeli nastaniti samo, če so predložili "originalna spričevala o poštenosti, poklicnih sposobnosti in zadostni razpoložljivosti denarnih sredstev". Na tej podlagi so pridobili licenco, šele po tem so smeli odpreti delavnico in prodajalno ter izobesiti izvesek. Voditi so morali protokol z evidenco vseh "kupljenih, prodanih in popravljenih ur" ter strank, ki so jo bili dolžni predložiti policijski direkciji (AST, 20; prim. tudi Dorsi, 1989, 168).

Kot rečeno, se je bilo treba tudi za začasno bivanje in opravljanje kakršnekoli dejavnosti priglasiti pri policiji in od nje pridobiti formalno dovoljenje. V teh primerih so oblasti skrbele predvsem za to, da so bili delovni postopki obrtnikov v skladu s tehničnimi in z varnostnimi predpisi. Pazili so npr. da kotlarji, zato da bi ohranili nižje cene storitev, pri varjenju niso uporabljali svinca, ki je bil zdravju škodljiv (BCT, 18), kot tudi, da so vzpostavljali korektne odnose s strankami. Preprečiti so hoteli predvsem, da bi začasni obrtniki prevzeli preveč naročil in bi – kot se je pogosto dogajalo – zapuščali mesto, preden bi dokončali dogovorjeno delo. Če se niso ustavljali samo za kratek čas, kot je bilo v navadi popotnih obrtnikov, ampak so ostajali vso sezono ali daljša obdobja, in predvsem, če so poklici zahtevali

posebna varnostna pravila zaradi uporabe ognja ali drugih nevarnih postopkov, so si bili obrtniki dolžni priskrbeti ustrezne delovne prostore. Namen tega ukrepa je bil tudi preprečiti ponujanje blaga in obrtnih storitev od vrat do vrat, ker so tovrstni obrtniki in trgovci po domovih strank radi kaj izmknili.

Pridobitev dovoljenja za bivanje je bilo odvisno tudi od vrste dejavnosti oziroma od poklica in trenutnih gospodarskih razmer v mestu. Če za deficitarne ali manjkajoče policijske obrti ni bilo pogojev razen osnovnih rezerv, za tiste, ki so bili prekomerno zastopani, je skrb za preprečevanje socialnega propada narekovala upoštevanje tudi drugih vidikov, kot lepo kaže primer judovske šivilje Sareda Udine. Bila je tuja državljanica in njen oče je v preteklosti že dolgo živel v Trstu, vendar je bil iz neznanih razlogov izgnan. Sareda je prišla v Trst po razvezi v iskanju zasluga za preživljanje sebe in svoje majhne hčerke. Teklo pa je leto 1778, ko je stopila v veljavo posebna zakonodaja, ki je prisilila mnoge revne jude in druge gospodarsko šibke skupine k zapuščanju Beneške države. Zaradi tega so se v Trstu bali, da bo mesto "preplavilo na stotine cunjarjev in krojačev". Ker so med več kot sto tržaškimi krojači mnogi že bili "reveži", krojaštvo tisti čas ni veljalo za poklic, ki bi lahko zagotavljal preživetje. Prošnjo Saredo Udine so zato zavrnili, tudi zato, da ne bi ustvarili precedensa, zaradi katerega bi morali v bodoče odpreti vrata tudi drugim "osebam, ki jih lahko že majhna bolezen spremeni v berače" (BCT, 19).

Nekaterih poklicev in dejavnosti sploh niso priznavali v smislu adutov za nastanitev. Med temi je bilo najrevnejša oblika drobne trgovine z jestvinami, ki so jih prodajalci (*rivenuglioli*) nabavljeni na tržnici od okoliških proizvajalcev ali na barkah oskrbovalcev iz bližnjih beneških krajev in nato neurejeno prodajali po ulicah in od vrat do vrat. Tovrstna trgovina je bila dopuščena le avtohtonemu ali že dolgo naseljenemu prebivalstvu kot osnovna preživitvena dejavnost, posebno tistim, ki zaradi zdravstvenih razlogov ali starosti niso bili sposobni drugega dela. Drugače so jo oblasti preganjale (sicer neuspešno), ker je oškodovala maloprodajne trgovine in zaradi vzdrževanja javnega reda.⁹

8 Trije primeri: o skupini priseljencev iz Chiavenne (*Compagnia di Chiavenaschi*), ki so zapustili Benetke, ker "so jih kot vse Grizone izgnali", in prišli v Trst proizvajat mesne izdelke, je policijski ravnatelj na osnovi dokazanih sposobnosti menil, da "izvrstno predelujejo svinjino" in zaradi tega ni bilo "nobenega razloga", da bi se ne mogli naseliti in opravljati poklica. Nasprotno, primerno jih je bilo v vsem podpreti (BCT, 17). V zvezi s prošnjo izdelovalcev pečatov Salamona Fabiana in Elie Munisa za opravljanje poklica ni bilo ovir, "ne nazadnje, ker v deželi ni takih obrtnikov. Dodeli se jim dvomesečno dovoljenje. Če bodo v tem času dokazali svoje poklicne spremnosti in poštenost, se jim dovoli stalna naselitev" (AST, 18). "Na osnovi predloženih dokazil o poštenosti se sme Mattia Poni nastaniti. Resnično je odprl prodajalno, je poštena oseba, poseduje usnjarsko prodajalno v Celovcu" (AST, 19).

9 "Socialna nevarnost", izhajajoča iz tovrstnih dejavnosti, je bila posebno močna, če so njihovi nosilci imeli družino, ki se ni mogla preživljati s tako majhnim dohodkom. Med novimi priseljenci so se je oprijemale predvsem osebe brez poklica in sredstev, ki so si na ta način poskušale pomagati in so imele že nekaj izkušenj z drobno trgovino. Med ilegalnimi prodajalci zato ni manjkalo priseljencev, ki so prihajali v hitriči z onstran državne meje, da bi se izmknili pravici ali majavim gospodarskim situacijam. Policijski akti poročajo pogostoma tudi, kako so "preoblečeni v branjevce" s "tipičnim predpasnikom" prihajali v mesto "tuji malopridneži", ki so se nato posvečali vsakovrstnim nepoštenim poslom. Dokazi govorijo nadalje o tesni povezavi branjevske dejavnosti s prostitucijo, zaradi česar policijska oblast ni dopuščala opravljanja tega poklica "mladim, močnim in pozornost vzbujajočim ženskam" (AST, 21).

Saredi Udine in vsem, ki jim niso priznavali sposobnosti samopreživetja, je razen pridobitve "ustreznejše" zaposlitve ostajala samo še ena možnost za nastanitev v mestu: poroštvo fizične ali pravne osebe, ki se je obvezovala finančno podpreti priseljenca, da ne bi v primeru potrebe padel v breme javne blagajne, če bi oseba ne bila zmožna skrbeti za lastno preživetje. (BCT, 20).

Opisana praksa kot indirektna sestavina politike sprejemanja novega prebivalstva je bila v resnici precej labilna. V prvi fazi zaradi večje strpnosti, ki jo je narekovala potreba po pospeševanju prepočasne in negotovote rasti empirija. Kasneje, od osemdesetih let dalje, zaradi vse večje živahnosti mesta in močnega priliva vsakovrstnega prebivalstva, kar je oteževalo socialni nadzor in zagotavljanje predpisov javnega reda. S tem v zvezi so pomenljivi ponavljajoči si edikti, ki jih je vlada izdajala na pobudo policije, da bi nove prišleke in vse prebivalstvo pozvala k spoštovanju predpisov, ker je zaradi "zgrešenega interpretiranja prostoluških zakonov vsakdo mislil, da sme odpreti prodajalno ali opravljati katerikoli poklic, ne da bi se prej prijavil na policiji in dokazal svojo poštenost" (AST, 22). Formalizacija dejavnosti in samega položaja nosilcev z registracijo in pridobitvijo ustrezone licence je torej ostajala pogostokrat mrtva črka in oblast je predpis le s težavo udejanjala. Posledično je bilo težavno voditi tudi evidenco prebivalstva, prebivalstvene rasti in obnavljanja. Da bi rešili problem, so v drugi polovici osemdesetih let uvedli obrtne načelnike (*Capi d'arte*), dva na poklic ali dejavnost, ki so imeli skupaj z načelniki mestnih sošesek (*Capi contrada*) nalogo nadzorovati nad nepravilno odprtimi delavnicami in trgovinami. Po drugi strani se zdi, da je vlada nedvomno podpirala prizadevanja za izboljšanje varnosti in javnega reda, a je še prej skrbela za polno spoštovanje svobode gospodarskega udejstvovanja. Pri potrditvi urejevalnega posega policije je namreč naglasila, da se mora vloga načelnikov sošesek in poklicev omejevati na nadzorovanje in ne sme v nobenem primeru spodbujati nastajanja kakih obrtnih in poklicnih korporativnih matrik (AST, 23).

POSEBNE SKUPINE: VAJENCI

Na področju imigracijske politike in pogojev za nastanitev poklicnih kategorij je vredno podrobnejše spregovoriti o vprašanju vajencev vseh vrst in poklicev. Glede teh se je uveljavilo načelo prednosti domače mladine, kot načina zadrževanja socialnega propada in uveljavljanja filozofije o dobri vzgoji v službi države in za oblikovanje "zdrave družbe". S sprijemanjem tujih vajencev in predvsem tistih iz drugih držav je pretila poleg tega nevarnost, da se lahko "v vsakem trenutku" vrnejo "v domovino" in s tem povzročijo veliko škodo bodisi gospodarjem bodisi mestni ekonomiji. To načelo upraviteljev pa je bilo v nasprotju s težnjami obrtnih mojstrov, ki so raje najemali vajence iz tujine, da bi se

izognili kontroli in vmešavanju njihovih staršev, ampak tudi, ker so domači vajenci izhajali iz revnih družin, ki niso izpolnjevale pogodbenih dogovorov glede plačevanja mojstrov za uvajanje njihovih otrok v poklic. Predvsem ob negativnih konjunkturah so mnogi mojstri res s težavo prenašali stroške za vzdrževanje mladih varovancev. Zato so si rajši iskali vajence, pripravljene nekaj plačati za opravljanje vajeniškega staža kot pa take, s katerimi so imeli stroške ali so jih morali celo plačevati. Zaprte skupine, kot so bili Grizoni in Grki oziroma pravoslavci, so poleg tega, zaradi kulturnih in verskih razlogov ter gospodarskih strategij najemali izključno vajence in pomočnike iz izvornih krajev, kar je pogostoma veljalo tudi za Furlane.

Ko so v prvi polovici šestdesetih let odprli ubožnico in najdenišnico-sirotišnico (*Casa dei Poveri e dei Trovatelli*), so poskušali uveljaviti prakso, po kateri so mojstri morali preveriti razpoložljivost ustrezne mladine v tej ustanovi preden so najeli tujega vajenca. Rezultati so bili skromni in to tudi v primerih, ko so oblasti poleg prepričevanja in pozivanja k "čutu do javnega interesa" nastopile s prisilo in sankcijami (BCT, 21). Zaradi vse večjega števila potepuških otrok iz najnižjih slojev in tudi rastočega števila tujih najdenčkov ter sirot, ki so čakali na zaposlitev, je sredi sedemdesetih let prihajala na dan vse odločnejša zahteva po zakonu, ki bi obvezoval obrtnike, manufakturiste in maloprodajne trgovce, da najamejo vajence iz avstrijskih dežel in predvsem iz Trsta (BCT, 22; 23). Mnenja pa so ostajala deljena. Znotraj same borzne deputacije, ki so jo nalač vprašali za mnenje, so se pokazala različna stališča, vezana na interes kategorij in pravna vprašanja. Glede obrtnikov ni nihče nasprotoval reglementaciji, ker so povsod v mestih bili dolžni najeti enega ali več domačih vajencev. Glede maloprodajnih trgovin je bilo vprašanje bolj zapleteno, ker ti trgovci niso uživali neposrednih prostoluških privilegijev kot veletrgovci in so se bavili z vrsto trgovine (na drobno, namreč), ki je bila drugod vezana na meščanske pravice (*diritto di cittadinanza*) in potemtakem v izključni domeni avtohtonih meščanov ali priseljencev, ki so pridobili status meščana. Ker so bile v Trstu te dejavnosti dopuščene vsem, so o zadevi morale odločati državne oblasti. Kar se pa tiče veletrgovcev, ki so po interpretaciji prostoluške zakonodaje imeli v mestu "začasno in privilegirano bivališče", so borzni predstavniki menili, da jih ni bilo mogoče prisiliti "k stvarem, ki so jih dožni drugi mestni prebivalci" ali tisti, "ki opravljajo obrti in poklice, vezane na meščansko pravo" (BCT, 24).

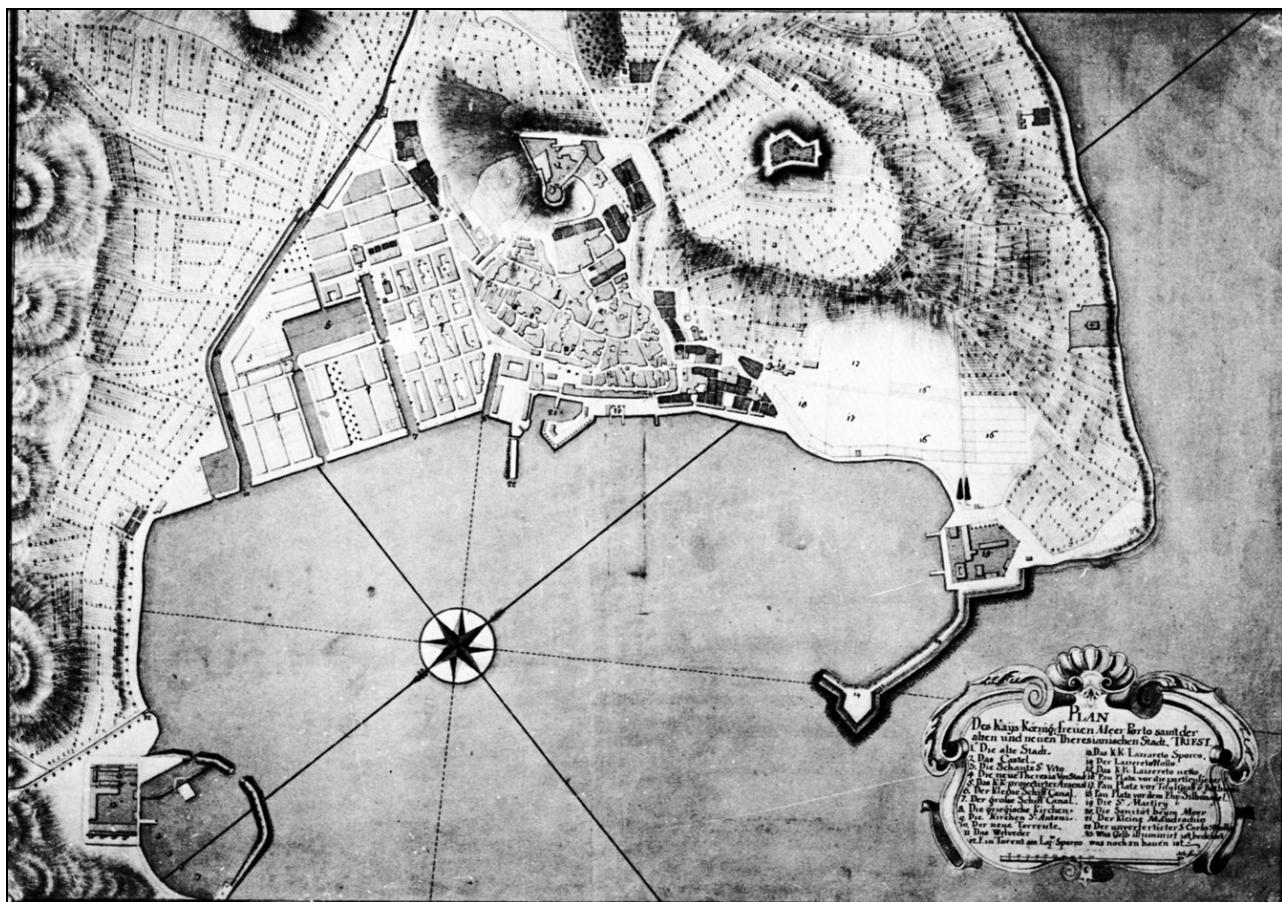
Tudi v tem primeru je na koncu prevladalo načelo polne svobode in vprašanje so še naprej sprotno reševali po "blagi in neučinkoviti poti" prepričevanja. V naslednjih letih se je problem nezaposlene mladine, ki je ostajala "izven zdrave družbe" še povečal in leta 1792 je policijski direktor in okrajski glavar ponovno predlagal prisilni ukrep za najemanje vajencev iz vrst tržaške mladine. Težave za uveljavljanje take prakse brez pri-

silnega ukrepa so se medtem še povečale, glede na to, da klateške mladine niso več pošiljali v ubožnico, kjer so ji nudili nekaj osnovne izobrazbe in jo uvajali k raznim rokodelskim opravilom, nakar je bila na voljo za sprejem v vajeništvo. Recidivne mlađoletne postopače so sedaj pošiljali v zapore (*Casa di Correzione*), kjer ni bilo ne sredstev ne zanje primernih delovnih programov. Kar se tiče ostalih otrok pa jim starši pogostokrat zaradi revščine niso uspeli niti priskrbeti primerne obleke, da bi jih dali za mornarske učence na trgovske ladje, kjer je bila primerna obleka med glavnimi predpostavkami za sprejem. Do zakona tudi tokrat ni prišlo. Na stroške mestne blagajne pa so uvedli program za vsakoletno pripravo 12 fantov na vajeniški staž. Izbrane so nastanili v posebne prostore v zaporih, jih "ukrotili, podučili v krščanski veri", primerno oblekli in "garjave počistili in pozdravili". Sledila je predaja poklicnim mojstrom in predvsem ladijskim kapitanom na podlagi pogodbe, ki je slednje obvezovala, da jim zagotovijo skrbno vzdrževanje in izučitev v poklicu (AST, 24). Sistem se je obnesel, tako da so v program vključili več fantov od predvidenega. Širše uresničevanje pa so preprečevala omejena finančna sredstva (AST, 25). Hkrati se je nadaljeval priliv tujih vajencev, kar je bilo povezano z logiko in učinki socialnega vmreževanja, ki ga je pospeševal emporij, s tem, da se je vse bolj uveljavljal tudi kot središče poklicnega učenja in družbenega napredovanja mladine iz zaledja.

POSEBNE SKUPINE: NOSAČI

Konkretnejše reglementacijske ukrepe so posvetili številčno nihajoči množici splošne delovne sile, ki je v vse večjem številu spontano "pritiskala" na mestni delovni trg. Specifični pravni poseg je bil namenjen kategoriji nosačev. Ti so predstavljali večino najpreprostejše delovne sile, ki je težila k ustalitvi v mestu. Tvorili so ključno delovno silo, saj je bilo natovarjanje, raztovarjanje, premikanje in skladisanje blaga med osrednjimi dejavnostmi v emporijalnem pristanišču, katerega dobro delovanje v prid rasti trgovine je bilo odvisno od pravega števila in dobre usklajenosti nosaške delovne komponente. Zato so kategoriji namenjali pozornost tudi nekateri prostoluški patenti. V odredbah za razširitev privilegijev in letnega sejma iz leta 1730 so zakonodajalci izpostavili, da mora biti v času sejma poskrbljeno "za zadostno število nosačev" in da se smejo domači in tudi trgovci kljub temu posluževati svojega nosaškega osebja (Kandler, 1848, 68). O pomenu nosačev pričajo tudi intervencije borzne deputacije proti zahtevam po vrnitvi tujih nosačev, ki so bili zaposleni pri tržaških trgovcih izvorna gospodstva zaradi vpoklica v vojsko (AST, 26). Nosači so se zaradi posebne gospodarske vloge razlikovali od ostalih navadnih težaških delavcev po kohezivnosti in četu skupinske pripadnosti, kar je reglementacija kategorije še ojačila.

Nosaški poklic je pomenil neke vrste status, ki pa ni zagotovljal nujno boljše socialnega in gospodarskega položaja v primeri z drugimi navadnimi delavci. Res je, da je bilo nosaško delo bolje plačano, nudilo je več možnosti zaslužka in to ne samo tistim, ki niso imeli kvalifikacijskih poklicnih adutov in so ostajali vezani na trg najnižje delovne sile. Če so se zemljški posestniki pritoževali zaradi pomanjkanja kmečkih dninarjev, ker je vse sililo v nosaške dejavnosti in so zaradi tega tudi naraščale cene agrarnega dninarskega dela, ni manjkalo prehodov v nosaške vrste niti iz kvalificiranih poklicev (AST, 27; Kalc, 2005, 293). Ne glede na to, so nosači predstavljali skupaj z ostalimi nekvalificiranimi skupinami gospodarsko in socialno najbolj krhek družbeni segment populacije. Njihova socialna negotovost je izhajala iz same tipologije nosaškega dela in nihajočih možnosti zaposlovanja. Pri tem je pomembno razlikovati med nosači, zaposlenimi pri delodajalcih, bodisi zasebnikih (navadno velikih trgovskih hišah), bodisi javnih ustanovah (dacarsi nosači, za katere je obstajal poseben red, (AST, 28), in prostimi, imenovanimi *factchini di piazza* ali *di sacco* (tržnimi nosači ali prenašalci vreč). Prvi so imeli prednost stalne zaposlitve in rednega zaslužka, ki sta jim zagotovljala določeno gospodarsko in družbeno stabilnost. Tvorili so neke vrste elito nosaške kategorije. Drugi, neprimerno številnejši, pa so se srečevali z tržno logiko o ponudbi in povpraševanju, tako da so se njihove zaposlitvene priložnosti spremajale v teku leta in v skladu z konjunkturnimi gospodarskimi fazami. Spreminjalo se je tudi njihovo število, ker so mnogi prihajali v mesto samo sezonsko in se ob koncu najugodnejšega obdobja za zaslužek vračali na domove. Za mnoge pa zaposlovanje v mestu ni pomenilo način pridobivanja dopolnilnega zaslužka v okviru mešanega sistema gospodarskih virov, ampak so zaradi izpadanja oziroma marginalizacije v podeželskem gospodarstvu težili k prehajanju v mesto in se poskušali v njem stalno zadrževati. Stalna rast emporija je bila po eni strani naklonjena njihovemu vgrajevanju v mestno družbeno tkivo, po drugi pa so v obdobjih, ko je primanjkovalo dela, povečevali število tistih, ki so se s težavo prebijali skozi življenski vsakdan v pričakovanju ponovnih zaposlitvenih priložnosti. Pozimi se je tako dogajalo, da je kasnitev pristajanja ladij zaradi slabega vremena in razburkanega morja pomenila za številne nosače pomanjkanje preživetvenih sredstev in jih silila celo v prestopništvo za prehranjevanje družin (BCT, 25). Nevarnost za javni red so predstavljali še drugi pojavi, samo posredno povezani z nosaško kategorijo. Glede na to, da je bilo gospodarsko udejstvovanje v mestu načeloma prosto in odprto vsem tujcem in upoštevajoč objektivne težave striktnega nadzorovanja tujskega prometa, je policija nemočno poročala o tujih "goljufih" in "hudo delcih", ki so prihajali v mesto mimo policijskih kontrol preoblečeni v "nosaško opravo" in se nato predajali najrazličnejšim oblikam kriminala (BCT, 26; AST, 29).

Sl. 1: Staro in novo terezijansko pristaniško mesto Trst okrog leta 1768 (G. Bonomo, "Plan des Kays. König. freuen Meer Porto Samt der alten und neuen Theresianische Stadt Triest", Biblioteca civica A. Hortis, Trst).

Fig. 1: The old and new Theresian maritime port of Trieste, approximately 1768 (G. Bonomo, "Plan des Kays. König. freuen Meer Porto Samt der alten und neuen Theresianische Stadt Triest", Biblioteca civica A. Hortis, Trst).

Iz vsega tega se je porodila zamisel o uvedbi registra nosačev, ki bi omogočal formalno sistemizacijo položaja in nadzorovanje vseh, ki bi se pridružili tej kategoriji.¹⁰ Služiti je imel tudi racionalizaciji nosaških storitev z uravnavanjem števila nosačev glede na možnosti zaposlovanja, da bi se v sezонаh manjšega pristaniškega prometa ne prenevorno povečalo število revnih. Predlog je leta 1768 ponudil takrat še policijski komisar in poznejši policijski ravnatelj Antonio Pittoni. Regulacijski načrt, usklajen z veletrgovci, je sprva predvideval dve ločeni matriki, eno za nosaške uslužbence podjetij, drugo za splošne ozziroma proste nosače (*facchini di piazza*). Slednji so bili razdeljeni po skupinah (*compagnie*), vsaka s svojim delovodnim načelnikom, ki je imel nalogu razmeščati delovno silo glede na potrebe strank. Plačilo se je odmerjalo na osnovi teže blaga, raz-

dalje in načina dostave, t.j. ročnega pretovora ali prevoza. Delovodje so osebno odgovarjali za neustrezno opravljanje dela vseh podrejenih članov skupine. Za nastavek matrike so odredili, naj se vsi nosači in tisti, ki so se jih želeli pridružiti v tem poklicu zglasijo pri borzni deputaciji, kjer bi jih vpisali v register. Brez tega predhodnega postopka in sprejema v matriko ne bi smel odtlej nihče ponujati nosaških storitev, biriči pa so morali ujeti vse kršitelje tega reda (BCT, 27; 28).

Čeprav so sestavili sezname, je sistem ostal na mrtvem tiru zaradi nerešenega vprašanja cen storitev. Veletrgovci so imeli določiti cenik s tarifnimi postavkami, a so menili, da je določanje cen bilo v nasprotju s principom svobodne ekonomije in torej prostoluško zakonodajo. Potreba po reglementaciji nosaškega dela se je zopet pojavila sredi sedemdesetih let z množenjem

10 Pravilnik o organizaciji nosaške kategorije in cenah nosaških uslug je bil predviden že v prostoluških patentih (Kandler, 1848, 68). Od 1754 je obstajal tudi pravilnik za dacarske nosače (AST, 30).

preprostega prebivalstva in povečanim kršenjem javnega reda. Veletrgovci so priznavali, da je polna svoboda prihajanja v mesto in vključevanja v nosaške vrste "stalni vir" prestopništva, vendar še vedno niso skrivali rezerv do reglementacijskih posegov, ne samo zaradi vprašanja cen, ampak tudi iz skrbi, da bi pristanišče ostalo brez zadostnega števila tovrstnih delavcev. Policijski ravnatelj je pozival vlado in borzo, naj uvedejo matriko brez cenvnika. Njegov novi načrt je poleg osnovnih predpisov o registraciji navadnih ali prostih nosačev (*facchini di sacco o di piazza*) predvideval, da bi v ugodnih sezонаh, "ko je dela veliko in ko trgovina to zahteva", smeli stopati na trg nosaške delovne sile tudi furlanski in istrski začasni delavci. Tržaški in stalno naseljeni nosači bi imeli vsekakor prednost pred tistimi, ki so prihajali občasno. Tudi te bi prepustili k delu samo na osnovi dokazov o poštenosti in delavnosti. Pri razmeščanju nosaške delovne sile so bili delovodje dolžni podrejenim odmerjati delo nepristransko, s tem, da so morali dajati prednost tistim, ki so delali po nižji ceni. Trgovci so svobodno izbirali stalno zaposlene nosače, za dodatne in občasne pa so se morali obračati na kompanije (BCT, 29).

Trgovci so še vedno dvomili v umestnost reglementacije in se bali morebitnih negativnih posledic, tako da je tudi tokrat ostala mrtva točka. Ugibanja in negotovost so prišli ponovno na dan tudi leta 1792, ko se je ob preustroju policijskega reda in vpeljavi predpisov za izboljšanje socialne kontrole nad prebivalstvom znašel vnovič na dnevnem redu specifični problem nosačev. Minila je komaj faza, ko so trgovci zaradi pomanjkanja delovne sile v mestu plačevali nosaške usluge po tri krat višji ceni od običajne. Zato so s spremembami pravilnika, ki ga je bil pred leti predložil policijski ravnatelj in pridobitvijo jamstev v zaščito njihovih interesov, tokrat vendar pristali na uvedbo sistema. Dokončni pravilnik je za opravljanje nosaškega poklica določal dovojenje, ki ga je policija izdajala prosilcem pismeno in skupaj s posebno razpoznavno značko iz kositra. Da je pridobil ta dokazila, je prosilec moral predložiti dokaze "neoporečnega moralnega, časnega in poštenega vedenja", biti vpisan v generalni register prebivalstva in evidentiran v ločenem protokolu z imenom, priimkom, starostjo, hišno številko tržaškega naslova, izvornim krajem in osebnim opisom. Na ta način je policija pridobila potrebne informacije in instrumente za preventivno "filtriranje" nezaželenih ljudi in za preprečevanje (s križnim preverjanjem osebnih podatkov), da bi dovojenja za opravljanje poklica in oznake prehajali v roke pooblaščenim osebam. Predaja teh dokazil je kršilca stala izključitev iz matrike in telesno kazen. Registracija je bila predvidena tudi za nosače, stalno zaposlene pri podjetjih, za razliko, da so ti pridobili dovoljenje avtomatično, ko so jih gospodarji vzeli v stalno službo, kar je veljalo kot poroštvo. Sicer so oblasti upravljalne sistem tudi v primeru prostih nosačev (*facchini di*

piazza) dokaj prožno in niso "prekomerno oteževale sprejemanja novih oseb v matriko", da bi "pomanjkanje nosaške delovne sile ne podražilo njihovih storitev in preveč bremenilo trgovce". Do pomembne spremembe je prišlo na zahtevo trgovcev v notranji organiziranosti nosačev, predvsem v zvezi z delovodji in njihovimi nadzorniškimi nalogami. Trgovci so hoteli preprečiti, da bi se kategorija s samostojo voljenimi delovodji preveč osvestila in se korporacijsko strnila. Zato so zahtevali, da se vlogo vodij dodeli osebam drugega družbenega stanu, ki so jih imenovali med načelniki sosesk (*Capi contrada*), t. j. med sicer neuradnim a dejansko pomožnim policijskim osebjem. Da bi olajšali registracijo in omogočili prišlekom čim hitrejšo zaposlitev, je bilo prijavo in vse birokratske postopke možno opraviti ob nedeljah zjutraj (AST, 31).

Po dolgih in težavnih pripravah je na začetku 1793 pravilnik za nosače (*regolamento per i facchini*) stopil končno v veljavo (AST, 32). Ni slučaj, da je do tega prišlo prav v času, ko sta revolucionarni duh francoske revolucije in mednarodno politično dogajanje narekovala avstrijski državi poostritev varnostnih ukrepov proti zunanjim grožnjam in potencialnim vrenjem znotraj države. Previdnost je bila toliko bolj potrebna v odprtrem mestu kot Trst. Pravilnik, ki si ga je zamisli policijski ravnatelj Pittoni za potrebe javnega reda, je imel služiti selekciji in uravnavanju priliva preproste delovne sile. Indirektno je bil torej instrument politike priseljevanja in sedimentacije tujega prebivalstva. Vendar je med svojo razvojno potjo sistem glede te namembnosti postopno izgubil začetno strogost, ker so gospodarski interesi prevladali nad prizadevanji za bolj uravnoteženo in enakopravno družbo. Družbo, ki bi se razvijala na osnovi svobodne iniciative, a bi poskušala preprečevati kolikor mogoče vse pogosteje pojave degradacije, ki so se razraščali in slabili najrevnejše in tudi najštevilčnejše segmente novega tržaškega družbenega tkiva. Emporijalni razvoj je prišel pred vsem ostalim in z njim interesi podjetniških elit. Tem se je podrejalo tudi reševanje "drugotnih" vprašanj kot lepo kaže politična linija, ki ji je sledila vlada v primeru nosačev. Kljub podpiranju ideje o reglementaciji kategorije in izkazovanju polnega zaupanja tako prestižnemu liku, kakšen je bil izkušeni in bistroumni tržaški policijski ravnatelj Pittoni, mu vladni organi niso pozabili priporočiti, naj tesno sodeluje z borzno deputacijo in naj ne sprejme nobene odločitve mimo stališč "merkantilne skupnosti" (BCT, 30). Ko je leta 1792 vlada odobrila ureditveni načrt je vsilila spremembe za obvarovanje veletrgovskih interesov glede cen nosaške delovne sile in podučila policijo ter okrožno glavarstvo, naj se ravnata tako, da "trg ne bo trpel zaradi pomanjkanja tako pomembne delovne komponente" (AST, 33).

POLITIKA IZKLJUČEVANJA: MED NEDOREČENOSTJO POSTAVLJENEGA PRAVA IN UČINKOVITOSTJO DRUŽBENE LEGITIMACIJE

Pri obravnavi pristopov in posegov, namenjenih uravnavanju priseljevanja, je bilo eksplizitno ali implicitno večkrat omenjeno vprašanje selektivnosti. Po eni strani je prišla do izraza težnja po uveljavljanju kolikor je bilo mogoče načela prostega dostopa v mesto rajši kot apriorističnih zapor, tudi če pri sprejemanju prišlekov ni manjkovalo pravnih in administrativnih omejitev ter sistemov za filtriranje tokov. Negativni pristop je bil v glavnem vezan na problem javnega reda in cilj negativne politike je bil obvarovati mesto pred "nepotrebnimi", socialno "obremenjujočimi", "nespodbognimi" in vsemi potencialno nevarnimi skupinami ali posamezniki. Vprašanje je zadevalo v večji ali manjši meri celotni družbeni spekter, seveda pa v največji meri nižje sloje (*basso popolo ali popolaccio*). Pojavljalo se je pretežno v dveh oblikah, povezanih z revščino in neskladnostjo z integracijskimi vzorci, veljavnimi za pridobitev priznanega položaja v družbeno-gospodarskem sistemu. Prvo obliko so predstavljali "pravi" berači in prestopniki, se pravi tisti, ki so se v mesto podajali z namenom, da si zagotovijo prežitek s prosjačenjem in mikrokriminalom. V drugo obliko je zapadalno aktivno prebivalstvo, ki so ga individualne okoliščine ali splošne gospodarske razmere silile k življenju na meji med delom in brezposeljnostjo, kar je pomenilo med družbeno priznanim statusom in nelegalnostjo. Šlo je, kot znano, za nosače in malovarje, vsekakor nekvalificirano delovno silo, ki so v določenih letnih obdobjih ostajali brez zaslужka; šlo je za vajence in predvsem pomočnike ter delavce (lavoranti), v času ko so se poslovili od enega gospodarja in niso še našli novega delodajalca. Podobno je veljalo tudi za hišne služabnike obeh spolov. Korak med tovrstnim položajem, ki je pomenil pogostokrat tudi stanovanjski problem, in socialno destabilizacijo je bil zelo kratek in tendenčno se je izrojeval ne samo v prosjačenje, ampak tudi v mali kriminal in prostitucijo.

V petdesetih letih so beraščvo do neke mere še tolerirali, tako da so mestne oblasti izdajale tujim revežem dovoljenja za začasno prosjačenje. Po izteku dodeljenega roka, ki je bil odmerjen na podlagi trenutnih gospodarskih razmer in glede na potrebe prisilcev, so se morali ti umakniti iz mesta.¹¹ Ravno takrat pa se je pristop k problemu zasukal v restriktivnejšo smer, v skladu s potrebo, da se ob vse živahnejšem prometu tujcev in rasti mesta zagotovita "dober red" in varnost. Uokvirjal se je v splošno državno policijsko in socialnonadzorstveno politiko, ki je predvidevala med drugimi programi kot eno glavnih postavk "izkoreninjenje" be-

raščva, po možnosti prevzgojo prisjakov, postopačev in krajevnih "hudodelcev" ter "izločanje" tujih. Ti razsvetljensko navdahnjeni programi so se uresničevali po eni strani z vodenjem evidence krajevnih revežev (*ruolo dei pitocchi*), pri čemer so razlikovali med dela sposobnimi in nezmožnimi. Prve so zaupali ustanovam, kot je bila npr. ubožnica (*Casa dei Poveri*), v katerih naj bi jih "poboljšali" in jih pripravili na vključitev v delovne procese. Po drugi strani so povečali nadzor nad novimi prišleki. Na podlagi številnih ukazov lokalne in centralne vlade so bili prostoluški pomorskosatitetni organi (*casini di sanità di porto*) in varnostniki na kopnih vpadnicah v mesto dolžni preprečiti vstop dela nesposobnim osebam in beračem. Za tujce "navadnega družbenega izvora", ki so se nameravali naseliti ali se ustaviti samo za določen čas, je veljala od leta 1754 obveznost zglastitve v največ 24 urah pri policiji, kjer so jih registrirali in jim izdali začasno ali trajno dovoljenje za bivanje. Za to so morali prestati zaslisanje, na osnovi katerega je policija ugotavljala njihov "nrvastveni značaj" in "resnične" namene. Med ukrepi za boj proti prosjačenju so med drugimi stopila v veljavo prepoved dajanja miloščine, sprejemanje beračev na dom in poročanje med partnerjema, ki nista imela zadostnih gospodarskih sredstev in sposobnosti za samopreživetje (AST, 35).

Ukrepi za preventivno varovanje in filtriranje nezaželenih so se vsekakor že na samem začetku izkazali za neučinkovite, in to zaradi več objektivnih in subjektivnih vzrokov. Kljub strogim pozivom pomorskosatitetnemu osebju, ki je nadzorovalo morske vstopne postaje, je bil dostop v mesto po morski poti izredno prepusten. Prišleki se niso držali predpisov o priglaševanju na policiji in tudi varnostniki jih niso vedno usmerjali tja. Še manj interesa za prijavo in ureditev položaja pripeljanih potnikov so kazali ladijski kapitani, predvsem pa čolnarji, ki so poleg blaga iz bližnjih obal prevažali v Trst tudi osebe in jih nalačk izkrcavali na nenadzorovanih mestih (AST, 36). Še lažji je bil vstop po kopnem, glede na to, da mesto od srede petdesetih let ni imelo več obzidja in vrat. Prišleki so se izognili kontroli preprosto tako, da so se držali stran od glavnih poti. Sama politika povečevanja prebivalstva je bila kot smo videli dokaj zagnana in je pri prepuščanju tujcev uporabljala zelo ohlapne kriterije. Ne čudi torej tudi v drugi polovici stoletja tako pogostno poročanje policije o prisotnosti potepuhov in postopačev, ki so "izkoriščajoč neomejeno svobodo dostopa" množično prihajali v mesto tudi prek kontrolnih postojank, "z izgovorom, da iščejo delo," in s podobnimi triki (BCT, 31; AST, 37).

Zaradi tega so veliko pozornost posvečali spremljajuji priseljenega (in seveda tudi domačega) prebivalstva in si prizadevali odstranjevati nezaželene posameznike

11 Intendantni edikt z dne 16. 8. 1754 je določal, da si morajo "berači vseh vrst, reveži, romarji, samotarji in obrtniki [...] če so hoteli prosjačiti za kak dan, pridobiti dovoljenje, drugače se smejo zadržati samo polovico dneva" (AST, 34).

in moteče kategorije ljudi. Policia se je v drugi polovici stoletja večkrat reorganizirala,¹² da bi se prilagodila vedno zahtevnejšim potrebam mesta, ter razvila preventivne in represivne ukrepe. Skladno z zmogljivostmi je poskušala nadzorovati mesto kot tudi okolico z izvajanjem nočnih inšpekcijskih in aretacijami po gostilnah, prenočiščih in povsod, kjer so prenočevali "sumljivi" tujci. Za tiste, ki so jih presenetili med prosjačenjem, ni bilo izhoda: če jih niso bremenili prekrški, zaradi katerih bi morali pred sodnika, so jih po zaporu čim prej izgnali, s tem da so avstrijske državljanke poslali v izvorni kraj, tuje podanike pa vkrčali na kako ladjo, namenjeno v njihovo državo, ali pospremili po kopnem do beneške meje. Glede avstrijskih podanikov so uveljavljali t. i. *Heimatprinzip* iz leta 1552, po katerem je bila za bolne in revne dolžna skrbeti njihova izvorna skupnost (Wandelin, 2000, 181). Povratnike, ki jih ni bilo malo, je čakala tudi telesna kazen.

Za priprte osebe brez zaposlitve ali sredstev za preživljjanje je bilo mogočih več variant. Tiste brez poklica (v smislu običajne zaposlitve v nekem gospodarskem sektorju) je čakal avtomatični izgon (BCT, 32). Če so imeli poklic – običajno zaposlitev, tudi nekvalificirano – in "so bili pošteni", so jim dopustili, da si v določenem času poiščejo delo in, da se redno registrirajo na policiji in pridobijo dovoljenje za postanek ali bivanje v mestu, če tega ob prihodu niso bili storili. Če v danem roku niso predložili dokazov o zaposlenosti, so jih smatrali za potepuhne in kot take izgnali (BCT, 33). Na enak način so obravnavali osebe, ki so se ukvarjale s tujcem nedovoljenimi ali za preživetje nezadostnimi dejavnostmi. Dopolučali so jim možnost, da si poiščejo zadosten vir zaslужka, in dajali prednosti tistim, ki so imeli v Trstu družino (BCT, 34). Osebe, ki niso opravljale svojega poklica ali običajne dejavnosti in so jih je sumili "malopridnega" obnašanja, je policia po zaslišanju navadno izgnala, razen če ni kdo zanje nudil poroštva (BCT, 35; AST, 39). S priseljenkami so bili manj tolerantni, predvsem če so bile same in samske. Kazuistika kaže, da je v teh primerih izgon nastopal prej kot pri ostalih, ker so brezposelnost povezovali ne samo z beraštvom in potepuštvom, ampak s potencialnim (in pogosto resničnim) "pohujšljivim obnašanjem" (prostitucijo).

Z uvedbo nabora in konstrukcijskega sistema na začetku sedemdesetih let, kot načina ugotavljanja stanja prebivalstva in evidence prostorskega gibanja vojaških obvezancev, so morali moški priseljeni ob prihodu v mesto za registracijo pokazati dopustnico izvornega konstrukcijskega urada. Brez tega legitimacijskega dokumenta niso dobili dovoljenja za postanek ali nastanitev v mestu in so jih vrnili v domači kraj (BCT, 36). Leta 1778 so predpise poostrili, tako da so tujce brez dopustnice izvornega konstrukcijskega urada pojmovali za ubežnike, ki so se hoteli izogniti vojaškemu služenju, in jih avtomatično rekrutirali. Ni jasno, ali in v kolikšni meri so se v empirijalnem Trstu držali teh pravil, ali je res veljal striktni automatizem, ali pa so predpis izvajali, v primerih, ki so jih bremenili še drugi prekrški in nepravilnosti (AST, 39). Mnogi prišleki namreč niso razpolagali z dovoljenji, ker se njihovi pristojni uradi niso brigali ali niso hoteli izdajati takih dovoljenj. Pogosteje so zainteresirane osebe tržaški policiji izjavljale, da teh birokratskih pravil preprosto niso poznale. Seveda so se tudi mnogi vojaški obvezniki zatekali v Trst, da bi ušli vojaškemu služenju (BCT, 37).¹³

Da bi izboljšali nadzorni sistem in postopke izgona so poskušali (brez zadovoljivih rezultatov) vanj zajeti tudi gostilne in prenočišča (*affittaletti*) z uvedbo registra gostov in obvezo lastnikov, da morajo posredovati imena tujcev policiji. Ta jih je lahko nato zaslišala in odločila o pravici postanka. Prepovedali so oddajanje prenočišč brez licence in razmišljali so tudi, da bi število prenočišč in gostiln omejili za lažje izvajanje kontrole nad pretokom gostov (BCT, 38; AST, 40). Leta 1792, ko so se s prenovljenim policijskim sistemom poostrili varnostni ukrepi, so bili dolžni prijaviti policijskim organom tuje goste vseh družbenih slojev tudi lastniki hiš in vsi, ki so jim nudili prenočišče oziroma stanovanje. Obrotniki so morali prijaviti vajence in pomočnike, drugače so ti tvegali takojšnjo rekrutacijo v vojsko. Enako je bilo predvideno za vse tuge nezaposlene vajence in pomočnike, če si v osmih dneh niso našli gospodarja, in – v tem obdobju resnično strikno – za vse tujce iz avstrijskih dežel brez vojaškega dopustnega dokazila (AST, 41; BCT, 39). Močno so poostrili tudi nadzor in sprejemne ter nastanitvene procedure za francoske državljanje, za

12 Glavne razvojne etape policijskega sistema so bile ustanovitev policijske komisije znotraj komerčne intendance in izdaja *Instruction für die allhiesige Polizey und Sicherheits Commission* leta 1755, preustroj strukture in operativnih metod policije z uvedbo policijskega komisarja leta 1768, izdaja policijskega reda za agrarni del tržaške občine (*Regolamento di Pulizia di Campagna*) leta 1777, s katerim so izboljšali javni red v mestni okolici in organizirali policijski varnostni pas v službi mesta, in končno novi preustroj policijskega sistema leta 1792 (z mnogimi novostmi glede razdelitve naselbine in vodstvenih pristojnosti), ki pa so ga že čez dve leti ukinili (Kalc, 1999, 272; AST, 38).

13 Na vzroke nereda na tem področju je opozarjal tudi Pittoni v poročilu cersarski pisarni: "Ker ne gre za konkratirano deželo, okrožje nima opravka z lastnimi vojaškimi obvezniki; pač pa prihajajo sem v iskanju zaposlitve vojaški obveznici iz Kranjske in iz Goriške, kar terja in čemur posvečamo veliko pozornosti, da ne odidejo: poročati moram o nemarnosti kranjskih in goriških gospodstev, ki se ne zanimajo, da bi si podaniki priskrbeli predpisane dopustnice. Tudi ker Trst nudi veliko priložnosti za zaposlitev" (Dorsi, 1989, 149).

Švicarje in Grizone (BTC, 40).¹⁴ Septembra 1796 – sicer že v času posebnih ukrepov zaradi vojnih dogodkov in vse večje prisotnosti "nadležnih in včasih nevarnih" tujcev iz dežel, ki jih je zasedel sovražnik – so prepovedali vstop v mesto vsem tujcem z izjemo tistih trgovcev, katerih prisotnost je bila "pomembna in potrebna", ter prodajalcev živil; že prisotni tujci, ki se niso zadrževali iz "pomembnih trgovskih razlogov" ali niso stalno bivali v mestu (npr. neregistrirani nosači, obrtniki brez delavnice, popotni trgovci), so morali oditi v osmih dneh. Dve leti kasneje, ko so se po odhodu Francozov razmere kolikor toliko normalizirale, a se je povečal problem nenadzorovanega priliva tujcev, so uvedli tudi inšpekcije zasebnih stanovanj, vendar so za postanek ali nastanitev tujcev veljali spet stari rekviziti in možnost, da naknadno uredijo birokratske zadeve, če tega niso bili storili ob prihodu v mesto (AST, 42).

Periodični popisi prebivalstva so v drugi polovici stoletja predstavljali dodaten instrument za nadzor in sprejemanje ali odklanjanje tujega prebivalstva.¹⁵ Policijski viri ponujajo skratka bogato kazuistiko, ki dokazuje tesno vez med pojmovanjem in vzdrževanjem javnega reda ter imigracijsko politiko. Najdirektnje pričajo o tem seznamih izgnanih oseb, med katerimi so bile mnoge trajno izobčene iz mesta in s celega občinskega ozemlja. Mnogi indici hkrati kažejo, kako razširjeno je bilo ilegalno prebivanje v mestu, kako so ilegalni tujci našli možnost razmeroma varnega življenja in izogibanja policijskemu nadzoru, bodisi z lastno spremnostjo bodisi s pomočjo solidarnostnih vezi.¹⁶ Vse kaže, da kljub strožjemu in natančnejšemu pristopanju k vprašanju varnosti, organi, zadolženi za nadzorovanje družbe in odstranjevanje nezaželenih ljudi, ki so vanjo vpadali od zunaj, pri izvrševanju svojih nalog niso uspeli stopati v korak z razvojnim tempom tržaške družbene stvarnosti.

Socialni nadzor in uravnavanje priseljevanja je zabeležilo zadovoljivejše rezultate v odnosu do priseljencev nerimskokatoliške veroizpovedi, posebno judovskih, ki so imeli širši družbeni razpon in so obsegali tudi revne komponente. V teh primerih pa je k relativni uspešnosti pripomoglo dejstvo, da se je vprašanje dotikalo nepo-

srednih interesov kolonij kot konstituiranih skupnosti in jih spodbujalo k sodelovanju za urejen dotok in ustavljanje novih članov. Judovski statut iz leta 1747 je namreč načelnikom skupnosti (*Capi del Ghetto*) nalagal dolžnost, naj nadzorujejo "vedenje nastanjenih in začasno prisotnih Židov, naj ne dopuščajo dostopa v mesto postopačem, malopridnežem, nemoralnim osebam in vsem, ki niso bili koristni razvoju trgovine" (De Antonellis Martini, 1968, 107–108). Skupnost je morala sama skrbeti tudi za vzdrževanje onemoglih in revnih, tako da je bila previdna pri sprejemanju novih prišlekov. Da se ne bi "spremenili" v socialni problem in padli v njeno breme, so pozorno ugotavljali njihove poklicne sposobnosti in finančne zmogljivosti, čeprav ni manjkalo primerov, ko je do prišlekov prevladal čut solidarnosti. Leta 1778 so prevencijo še poostrišči kot odgovor na beneško regulacijo, ki je sprožila množično izseljevanje revnih judov z beneških teritorijev. Takrat so sami načelniki skupnosti pozvali vlado, naj omeji svobodo doseljevanja za jude, ker bi drugače "v mesto prišli številni brezdelneži in berači, ki bi predstavljali nevarnost za vso družbo, za judovsko skupnost pa neznosno finančno breme". Ukrep je stopil v veljavo z dekretom 19. 5. 1778, ki je določal postopek in kriterije za sprejemanje judovskih priseljencev, ki so se nameravali trajno naseliti v mestu. Posebna permanentna komisija je preverjala vrednost njihovega imetja in razpoložljivost denarnih sredstev oziroma ustreznost profesionalnih profilov za zagotavljanje "dostojnega življenja". Prosilci so morali predložiti tudi nравstveno spričevalo in dokazila o poštenosti, pridobljena v izvornih krajih. Neprimerne osebke so odsavljalni in usmerjali proti drugim ciljem. Na podlagi omenjenega dekreta in s sodelovanjem med upravnimi organi in judovsko skupnostjo se je mesto "obvarovalo" pred pritiskom številnih revnih judov, predvsem malih trgovcev brez kapitala za vzpostavitev dovolj čvrstih podjetij, vendar tudi popotnih trgovcev, ki jim zaradi velike mobilnosti nobena krajevna oblast ni izdajala nравstvenih in drugih spričeval (AST, 43).¹⁷

Problematika izgona je povezana s pomembnim vprašanjem, ki se nanaša na izvajanje predpisov in ki v tržaškem primeru ni še povsem razčiščeno, to je razli-

14 Zanimiv je primer Franca, ki je že dolgo bival v Trstu z družino in so ga povabili, naj zapusti mesto, ker je "v gostilnah izrekel nevarne besede". Podobno so odslovili francoskega učitelja sabljanja, ker se je izdajal za Švicarja in ker "njegov poklic ni bil zanimiv in koristen za prosto luko", medtem ko so dvema francoskima rokodelcema, ki sta se ukvarjala s svilarstvom, dovolili ostati (BCT, 41). Dekret z 19. 1. 1793 je policijskima komisarjema novega in starega mesta naročal sestavo seznama vseh Francozov v Trstu od 1790 leta dalje (BCT, 42).

15 Pomožna dokumentacija, priložena k popisu iz leta 1775, ki jo je konksripciji aktuar izdelal v zvezi z varnostjo stanovanj (predvsem ognjišč) in "moralne drže" prebivalstva, je eksplisiten dokaz te namembnosti in hotenja (BCT, 43; 44).

16 Kljub prepovedi dajanja vbogaime in sprejemanja beračev pod streho je zelo pogosto poročanje policije o teh navadah, ki so bile "vkoreninjene" med okoliškim kmečkim prebivalstvom in v samem mestu. Prihajalo je celo do napadov na biriče in osvobajanja aretriranih revežev, medtem ko so jih gnali v zapore (Kalc, 1999, 280; Finzi, 2001a, 429–430).

17 O ukrepih proti doseljevanju revnih in "brezdelnežev" pravoslavne veroizpovedi v BCT, 45. O vprašanju sprejemanja nerimskokatoliških priseljencev, predvsem o stališčih in odredbah centralne vlade, podrobneje Faber (1997, 38–39, 57) in De Antonellis Martini (1968, 107–109).

kovanje med domačini in tujci. To razlikovanje oziroma definiranje birokratskih pojmov "domačega" in "tujega" prebivalstva je postalno od srede 18. stoletja eno od osrednjih vprašanj v kompleksnem in težavnem političnoupravnem razvoju avstrijske centralne države in je bilo dokončno ter nedvoumno razrešeno šele v drugi polovici 19. stoletja. V vsem tem obdobju, ko je pospešena prostorska mobilnost prebivalstva izpostavljala vse močnejše tudi zadrege in protislovja v zadevnem pravu, je potekalo izredno zapleteno iskanje interpretacij in reglementacijskih rešitev tega vprašanja. Pojmi in razlikovanja so bili vse prej kot jasni in enopomenski. Problematika je segala na tri pravna področja, ki so vsebovala predpostavke za izvajanje izgona (*Schubwesen*). To so bila ubožna pravica (*Armenrecht*), vojaško-konškripcionska zakonodaja (*Konskriptionswesen*) in domovinska pravica (*Heimatrecht*).

Ubožno pravo, ki so ga reformirali v skladu s prej nakazanimi namembnostmi in ga uvrstili med neposredne državne kompetence, je povezovalo pravico do socialne pomoči z izvorno skupnostjo, ki je bila torej dolžna podpirati svoje reveže. Po tem pravu je veljala oseba za tujca povsod, razen v svojem rojstnem kraju (*Geburtsgemeinde*) oziroma – po sočasnem izražanju – v kraju političnega domicila (*politisches Domizil*). Vojško-konškripcionsko pravo je nastopalo kot sistem za lokalizacijo podanikov na državnem ozemlju. S pomočjo cerkvenih matrik in periodičnega direktnega preverjanja (konškripcije) je sistem ugotavljal stanje prebivalstva in njegove spremembe v času, izpostavljač – kot smo videli – odsotne prebivalce, ki so se izselili drugam, in priseljene tujce, pripadajoče drugim konškripcionskim enotam. Razlikovanje med domačini in tujci, ki so ga v tem pravnem kontekstu eksplisitno definirali šele ob prenovi sistema s konškripcionskim patentom (*Konskriptionspatent*) leta 1804, je bilo torej naslednje: "domač" prebivalstvo (*einheimische Bevölkerung*) so tvorili v popisanem kraju rojeni, ne glede na to, ali so tam bivali ali ne, vse do eventualne naturalizacije (spremembe političnega domicila) v drugem popisanem kraju, vstopa v bogoslužje ali vojaško službo. Poleg njih pa še druge rojene osebe, ki so pridobile politični domicil, kar se je lahko zgodilo po desetletnem neprekinjenem prebivanju ali s stalno nasebitvijo, kombinirano z drugimi zahtevami. Po nekaterih interpretacijah je bila za ta prehod potrebna tudi uradna odpustitev osebe iz prejšnjega političnega domicila. Domovinska pravica (*Heimatrecht*) pa je bila sredstvo za ugotavljanje kraja pripadnosti osebe (v bistvu političnega domicila), ki ga je bilo treba poznati zato, da so vedeli, kam vrniti izgnano osebo. Izraz *Heimatrecht* je vsekakor mogoče uporabljati kot samostojni pravni pojem samo od zakona o občinah (*Gemeindegesetz*) iz leta 1849 dalje. Pred tem datumom so bili v rabi že omenjeni politični domicil (*politisches Domizil*) in pristojnost (*Zuständigkeit*). Interpretacije in poskusi dovršene definicije pojma političnega domicila na osnovi razpr-

šenih in pogosto protislovnih norm, ki so nastale nepovezano iz razreševanja posameznih primerov, so bili tako nezdružljivi, da so do srede 19. stoletja še vedno izdajali potrdila o krajevni pristojnosti oziroma političnem domicilu oseb na podlagi popisnih seznamov in – v 18. stoletju – v funkciji vprašanja o izgonu. Po nekaterih avtorjih naj bi veljalo načelo o enem samem mogočem domicilu, na katerega je bil podanik vezan po rojstvu ali pridobitvi. Pridobitev je bila mogoča na razne načine in pod določenimi pogoji. Iz dvoumnih, pomanjkljivih in spremenljivih norm o potrebnih zahtevah predvsem glede trajanja neprekinjenega bivanja v kraju, poklicne kategorije in družbenega izvora, ki so se vrh tega razhajali z normami konškripcionske zakonodaje in ubožnega prava, se je rojevala velika zmeda in omogočala zelo različno izvajanje tako v času kot v prostoru. Primerjalno proučevanje kazuistike in pravnih disciplin je dokazalo tudi, da je bila v nekaterih primerih sprememba političnega domicila mogoča samo s kršenjem zakonodaje in to s privoljenjem oblasti kraja, v katerega je oseba želela prenesti novi domicil. Izkazalo se je tudi, da sta v sistemu sobivali dve nasprotujoči si pojmovanji pristojnosti (*Zuständigkeit*), eno je izhajalo iz ubožnega prava, drugo iz konškripcionskega. S tem so obstajale objektivne predpostavke, da je oseba lahko imela hkrati dva različna politična domicila (gl. Wendelin, 2000, 173–230).

Ob vsem tem se je mogoče vprašati, kako so to vprašanje reševali v Trstu, kjer se je prostoluška spacialna zakonodaja srečevala s splošnim pravom, ki ga je oblast v duhu pravnega absolutizma razvijala na vse-državni ravni, in s starim tržaškim statutarnim pravom, ki je subsidiarno še vedno ostajalo v veljavi. Ne bo odveč ponoviti, da je bilo mestno prebivalstvo oproščeno vojaške službe, predvsem, da je konškripcija prebivalstva močno odstopala od predpisane oblike in da je bila v rezultatih zlasti glede prisotnosti tujcev posebno pomanjkljiva, tako da ni mogla služiti kot drugod kot instrument za razlikovanje med "domačim" in "tujim" prebivalstvom. Ob nagli demografski rasti in tolikšnem priseljevanju, kdo so bili torej v Trstu "tujci"? Po kolikšnem času, na kakšen način in pod katerimi pogoji so to prenehali biti ter so začeli veljati za "domačine"? Do kdaj so v mestu bivajoče priseljence, ki jim je sreča obrnila hrbet in so padli v revščino ali nezmožnost samopreživetja, ki so jih odkrili pri beračenju, postopanju ali so bili potrebeni socialne pomoči, izganjali v kraju političnega domicila in od kdaj dalje so jih obravnavali enako kot rojene ali bolje pristojne ter jih vključili v mestne skrbstvene in reintegracijske programe? So se pri tem moški in ženske razlikovali? Po statutarnem pravu sta tujec ali tujka pridobila pristojnost s poroko z domačinko oziroma domačinom. Toda kaj je veljalo, ko sta bila oba partnerja tujca, in kaj, če sta bila podanika druge države?

Pri pripadnikih višjih družbenih razredov je sodilo v obravnavo o razlikovanju med tujci in domačini tudi

vprašanje tržaškega meščanstva, za podanike tujih držav pa vprašanje državljanstva oziroma naturalizacije. Oba statusa sta bila dostopna pod določenimi pogoji, med njimi je bilo stalno prebivališče proslilca in njegovih družinskih članov, poklicni ali gospodarski pripomočki, premožensko stanje, nakup nepremičnine, določene vrednosti, ali plačilo vstopne takse. Tudi na tem področju je okrog procedur še veliko nejasnega, vključno z normo, po kateri naj bi veljal za tujca "vsak avstrijski podanik, ki ni v mestu bival neprekjeno deset let".¹⁸ Drugi indici in predpisi, npr. konskripcijska izvajalna inštrukcija (AST, 45; prim. Kalc, 2004), dajejo misliti, da je bila problematika mnogo zapletenejša, da so tudi v Trstu s časom in glede na primere različno interpretirali pojme domačina in tujca in da je pri vsem tem kljub zapisanim pravilom, igrala veliko vlogo diskrecija pristojnih organov in posameznih funkcionarjev. Nakazana vprašanja razgrinjajo torej široko področje, ki ga je treba še poglobljeno preučiti s stališča pravnih vidikov in njihovega izvajanja v praksi. Ne samo za definiranje juridičnih kategorij in bolje razumevanje procesov priseljevanja, sedimentacije in integracije novih prišlekov kateregakoli krajevnega in družbenega izvora, ampak za samo korektno interpretacijo serijskih in kvantitativnih demografskih virov.

NEKAJ ZAKLJUČNIH TEZ

Če povzamemo glavne smernice demografske politike v "novem", emporijalnem Trstu, lahko najprej ugotovimo, da jo je že od same proglašitve proste luke označevalo močno hotenje po pospeševanju doseljevanja za čim hitrejše povečanje števila prebivalcev. To načelo, zajeto v procesu transformacije starega municipalnega mesta v pomorsko merkantilni pol v službi gospodarske in politične učvrstite centralne absolutistične države, je odgovarjalo potrebi po aktivni podpori razvoju in vsestranski vitalnosti mesta, do katerih je v doglednem času lahko prišlo le prek vključevanja številnih, svežih in močnih zunanjih sil. V prvi vrsti dobro gospodarsko profiliranih skupin, s specifičnimi znanji, finančnimi sredstvi in izkušnjami na raznih področjih trgovine in podjetništva, ki bi predstavljale osnovno referenčno točko za mednarodno trgovino in poslovne izmenjave; ampak tudi drugih, najrazličnejših poklicnih skupin in nekvalificirane delovne sile, ki je bila potrebna za izgrajevanje novega mestnega aglomerata in za oblikovanje njegovega družbenega tkiva. Za to so izhajajoč iz prostoluških pravnih osnov vodili politiko širokih privilegijev in svoboščin, hkrati pa tudi intenzivne diplomatske dejavnosti in druge pobude, s katerimi so

poskušali pritegniti trgovske podjetnike iz jadranskega in vzhodnosredozemskega prostora, predvsem iz beneških, vendar tudi iz turških dominijev. Pomembna postavka atraktivne politike je bila naklonjenost nerimskokatoliškim skupnostim, zaradi katere je Trst veljal za otok verske svobode v morju avstrijskega odpora do nekatališčanov, ki je splahnel šele z jožefinskim tolerančnim patentom.¹⁹ Upoštevajoč težave v dolgi fazi zagona proste luke, je svojo težo imel tudi instrument imunitete, glede katerega L. De Antonellis Martini (1968, 38) podarja skrb oblasti, da je bila pravica vedno pred gospodarskimi interesi, tako da so interpretirali zakon restriktivno in si prizadevali, da prekrški, ki jih ni ščitila imuniteta, niso ostali nekaznovani. Da sta bili izvajanje in spoštovanje zakonodaje temeljni vodili pri uresničevanju tržaškega emporijalnega načrta, ne more biti dvoma, saj sta pravo in dobro delovanje administrativnih, zlasti sodnih ustanov, predstavljeni skupaj z zagotavljanjem javnega reda in varnosti primarna zahteva, da bi prostoluške svoboščine imele učinek pri razvijanju trgovine in pritegovanju nosilnih gospodarskih kategorij. Da je bilo pravo vselej privilegirano nasproti razvojnim interesom, pa je dvomljivo. Vsaj glede "kvalitete" oseb, prepuščenih k gospodarskemu udejstvovanju, nam kazuistika, kot smo videli, daje pogosto vedeti, da so določene norme izvajali velikokrat "politično", sicer v posebnih časovnih fazah in konjunktturnih trenutkih. Res pa je, da je bil priliv kazensko preganjanih trgovcev, ubežnikov in "sumljivih" oseb močan in da so imeli v Trstu "prijatelje", ki so jim bili pripravljeni pomagati. Emblematična je nota policijskega ravnatelja Pittonija k prošnji za sprejem nekega francoskega državljan leta 1793, v kateri lahko beremo, da "potrdila [o poštenosti, op. A. K.] tolikih trgovcev in meščanov ničesar ne dokazujejo. [...] [Z]nano je, s kakšno lahkoto se v Trstu izdajajo taka spričevala, predvsem ko je treba rešiti kakega prestopnika" (BCT, 46).

Glede urejevalnih pravnih posegov pa jih je shematično mogoče deliti v dve kategoriji. V pozitivne, katerih namen je bil dopolniti, razlikovati in uravnovesiti družbeno-gospodarsko strukturo, najpogosteje z raznovrstnimi ukrepi *ad personam*, in negativne, ki so služili varovanju mesta pred neaktivnimi, nasilnimi, nekoristnimi in motečimi osebami. Vendar se tudi v primeru "preprostega ljudstva" politika ni osredotočala toliko na filtriranje priseljencev, ampak raje na nadzorovanje in izganjanje nezaželenih, bodisi zaradi objektivnih težav pri izvajanju učinkovite prevencije bodisi zaradi politične izbire, da se s čim svobodnejšim dostopom v mesto prepreči pomanjkanje delovne sile. Mesto se je namreč večkrat soočilo z deficitom nekvalificiranih de-

18 Po Apihu (1957, 72), ki se sličuje na neki dokument iz AST, 44.

19 O pomenu verske tolerance v Trstu piše podrobneje Faber (1997; 1999).

lavcev za izvajanje pomembnih infrastrukturnih del – ravno tiste socialno in gospodarsko nestabilne delovne sile, ki je potencialno tudi najbolj ogrožala javni red –, tako da so jo morali aktivno pritegniti in včasih nado-meščati s kaznjenci in celo z varovanci iz ubožnice. Redkokdaj je bil dostop tuji nekvalificirani delovni sili v mesto omejen, kot npr. v letih 1781–83, ko so zaradi slabih letin priskočili na pomoč prebivalstvu tržaškega agra s privativno pravico zaposlovanja pri javnih delih (AST, 46). Podobno so kot obliko socialne politike in za preprečevanje posledic negativnih gospodarskih konjunktur in nihanj na trgu delovne sile uvedli obvezno zaposlovanja v mestu stalno prebivajočih tujih nosačev pred začasnimi, saj so mnogi med njimi prav v kriznih časih vztrajali dlje in se poskušali v njem trajneje nastaniti (BCT, 47). Kot smo videli, niti reglementacija nosaške kategorije ni postala omejevalno in selektivno sredstvo, poleg tega pa so jo izvajali zelo ohlapno, če upoštevamo, da so tudi po njenem sprejemu dopuščali prisotnost številnih neregistriranih nosačev (AST, 47). Čezmerno število teh delavcev je bilo namreč v interesu merkantilnih krogov in samega emporijalnega razvoja, ker so na ta način cene njihovih storitev ostajale nizke in so bili po potrebi takoj na razpolago, medtem ko je bila začasna delovna sila vezana na družbeno-gospodarske sisteme in širše razmere v izvornih krajih. To dokazuje težavno vključevanje osnovne delovne sile iz tržaške agrarne okolice, ki se ni rada odzivala na ponudbe mestnega delovnega trga, in to niti ko je potrebovala integrativne ali alternativne gospodarske vire (Kalc, 1999, 284). Varnostni in nadzorni sistem za uravnavanje tujega priliva je bil vsekakor variabilni mehanizem, ki so ga uporabljali v skladu s trenutnimi potrebami.

Vprašanje razmerja med obsegom prebivalstva, gospodarskimi potenciali in vzdrževanjem socialnega ravnoesa je bilo vsekakor osrednjega pomena tudi za tiste upravitelje, ki so si najbolj prizadevali za hitro rast emporija. Po zgledu socialnopolitičnih smernic centralnih oblasti je tudi v Trstu v drugi polovici stoletja prišla na vrsto reforma skrbstvenih struktur in uvedba ustanov za racionalizacijo družbe v funkciji "javne koristi", vključno z javnim šolstvom leta 1775. Z demografsko rastjo pa so zlasti v zadnjih desetletjih naraščali tudi socialni problemi, ki so se nanašali na stanovanjsko vprašanje, težke zdravstvene razmere in najrazličnejše oblike družbenega propada. Novi Trst, oblikovan po meri in v interesu kapitalistične trgovine, je, kot rečeno, plačeval za svoj gospodarski uspeh velik davek, ki je najbolj razviden v povečanju otroške umrljivosti z 200 na 350 promilov od začetka do konca stoletja. V dokumentaciji policije, kot izvršnega organa prebivalstvene politike, ni mogoče zaznati, da bi ta dramatična okoliščina obremenjevala demografsko misel vladajočih. Pozivi babicam in vsemu prebivalstvu, naj prijavlja noseče ženske, so izvirali iz interesa ustreznega demografskega "knjigovodstva" prej kot iz občutljivosti za življenjske razmere otrok in porodnic (BCT, 48). Načrt razsvetljenega policijskega ravnatelja Pittonija iz leta 1778 za ustanovitev babiške šole v ubožnici, po katerem bi že stare babice nadomestili z mlajšo generacijo, ki bi se izšolala v poklicu v skladu z napredkom medicine in porodničarstva (BTC, 49),²⁰ je ostal na papirju. Do odprtja šole je prišlo šele leta 1818, skupaj z uveljavljanjem nove "demografske" zavesti in, ob slabšanju socialnih razmer med ljudskimi sloji, s počasnim napredovanjem humanitarnega čuta.

20 Glede tega vprašanja je Pittoni kljub zadovoljivi oceni porodniške oskrbe v poročilu vladni pisarni leta 1786 zapisal: "Ustrezno šolanih babic ni. Obstojec so neizkušene in zato obnavljam svoje že večkratne pozive o potrebi, da se ustanovi porodniška šola kot v vseh drugih deželah. Ker bolnišnica sprejema vse nosečnice in prihajo sem številne porodnice iz sosednjih dežel, ki nimajo podobne ustanove, bi šola zaradi števila primerov lahko postala izvrstna [...]" (Dorsi, 1989, 160, 163). Pittonija so skrbele tudi telesne, socialne in moralne škodljive posledice, ki so nastajale v sklopu tako hitro rastočega poročnega trga. V rubriki poročila vladni pisarni, v kateri je bilo treba poročati o posegih in učinkih spodbujanja poročnih zvez, je zapisal: "Poroke se množijo sorazmerno s prebivalstvom, drznil pa bi si trditi, da vlada v tem nered, nad katerim bi morali policiji dopustiti, da ga nadzoruje. Dogajajo se namreč zakoni med nezdravimi in pohabljenimi osebami, ki si niso sposobni služiti kruha, ki ne poznajo državljaških dolžnosti, zelo malo vedo o krščanskih dolžnostih in niso sposobni vzgajati potomstva. Mislim, da ne bi bilo napačno, če bi preprostemu ljudstvu (*gente ordinaria*) preprečili poročanje, ko moški ne bi dokazal sposobnosti za samopreživetje z dobrinami ali s poklicem oziroma zaposlitvijo, in če ni dovolj dobro vzgojen v krščanskem duhu in v državljaškem čutu. Iz tega izvirajo glavne posledice slabe vzgoje" (Dorsi, 1989, 146).

IMMIGRATION POLICY IN 18th CENTURY TRIESTE

Aleksej KALC

Slovene National Library of the Studies - History section, IT-34138 Trieste, via Petronio 4
University of Primorska, Science and research centre of Koper, Institute for Historical Studies Koper,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: aleksej.kalc@zrs.upr.si; aleksej.kalc@nskodsek.191.it

SUMMARY

The paper focuses on the 18th century population policy in Trieste with special emphasis on the regulation of immigration as the fundamental factor in the exceptional demographic growth and social development of the Trieste free-port emporium. The juridical bases of this policy are comprised in a legal plan of a free-port institution, forming the premises for the promotion of settlement of local and foreign commercial-business categories, trade professions and other types of population advantageous to urban development. In addition to distinct privileges and the commercial-maritime legal order on import, export, warehousing and exchange of wares, benefits in the purchase of building land, tax relief and other types of state-related benefits, religious freedom, as well as immunity from prosecution for economic infringements committed outside Austrian domains, the freedom of entry, stay, economic operation and departure from the city, represented important legal incentives, too. Also, there were diplomatic and other active endeavours conducted with the purpose of attracting individuals and communities (Greek, Serbian, Jewish and Armenian) that could serve as facilitators of expansive trade. The positive immigration policy also encouraged the formation of an organic social and economic tissue as well as the provision of a wide range of trade professions and services – if necessary even by granting monetary support and benefits and often by employing suspicious individuals as long as they served special needs and filled up the abilities and skills in short supply. Parallel to this arose the problem of professional categories tending towards numerical surplus (tailors and shoemakers in particular), which meant their members lived in social and economic uncertainty.

Special attention was dedicated to apprentices in all trades and professions, and porters. With regard to the former, the government policy advocated local youth privileges as a means of preventing social decay and promoting the doctrine of good education at the service of the state and a "healthy society." Nevertheless, the employers preferred to hire foreigners, because these paid for their apprenticeship regularly, while the local apprentices, coming from poor families, failed to fulfil their contractual obligations. Reluctant to impose legal means, the government (despite incentives) was left to rely on a "sense of duty"; and thus the influx of apprentices from outside Trieste continued. However, the Trieste youth were helped in pursuing and attaining a profession through a public programme of preparation for apprenticeship involving a quota of boys originating from the poorest social strata. Porters (facchini), who represented the majority of the unqualified immigrant labour force with a tendency to settle in the city, were, on the other hand, affected by more concrete regulative measures. Porters played a vital role in the operation of the emporium, which distinguished them from the rest of the unqualified labour force by cohesiveness but nonetheless failed to protect them from social frailty and problems of sustenance. With the purpose of adjusting the inflow and settlement of these workers in the city according to the city's needs, a register of porters was introduced. It listed porters who were either originally from Trieste or foreign-born but with a permanent residence in the city, as well as periodical foreign porters, and only those registered were allowed to offer their services in the free market. Even so, enrolment of new members into the register was not overly obstructed, with the purpose of preventing too high porter service prices from harming the interests of the tradesmen.

Upon their arrival in the city, the immigrants of all professions were obliged to register with the police and obtain a residence permit. The authorities admitted or rejected them on the basis of their professional skills, financial means or guarantees by trustworthy people, but the immigration policy did not rely too much on preventive selection. Firstly, because the inflow into the city was impossible to control and many people did not even register with the authorities, and secondly, because the authorities were quite lenient regarding the newcomers in order that the market competition yield a return for the emporium. They did, however, treat more severely some potentially dangerous categories of immigrants and maintained an active system of social control and expulsion of foreign idlers, offenders, beggars and other individuals, who, especially in critical economic conjunctures, imperilled social stability. A special problem associated with this were indeterminacies of the defined laws concerning the distinction between the terms 'local' and 'foreigner,' and some additional ambiguities introduced in this field by the free-port legislation.

Key words: Trieste, 18th century, immigration policy, urban population

VIRI IN LITERATURA

AST, 1 – Archivio di Stato di Trieste (AST), Cesarea Regia Superiore Intendenza Commerciale per il Litorale in Trieste 1748–1776 (CRSIC), busta (b.) 456, Regolamenti Riguardanti La Franchigia Del Porto Franco E Fiera Di Trieste, 15. 6. 1755.

AST, 2 – AST, CRSIC, b. 456, carta (c.) 37–38, 13. 12. 1760.

AST, 3 – AST, Cesareo Regio Governo del Litorale in Trieste 1776–1809 (CRG), b. 682, 2486/5808, Cirkular-Verordnung des K. k. Triester Guberniums, 26. 11. 1791.

AST, 4 – AST, CRG, b. 345.

AST, 5 – AST, CRG, b. 345, 2355, 29. 4. in 7. 5. 1785.

AST, 6 – AST, CRG, b. 345, ad 2355, 1785.

AST, 7 – AST, CRSIC, b. 55, 24. 3. 1756.

AST, 8 – AST, CRSIC, b. 55, c. 80, 1756.

AST, 9 – AST, CRSIC, b. 3, c. 20, 31. 1. 1772; c. 22, 32.

AST, 10 – AST, CRSIC, b. 3, c. 38 in nasl.

AST, 11 – AST, CSIRC, b. 489, c. 9, 8. 5. 1764; c. 15–20, 1. 9. 1764.

AST, 12 – AST, CSIRC, b. 488, c. 1, 1764; c. 6, 15. 10. 1764.

AST, 13 – AST, CRG, b. 102, Giornali di Polizia, 25. 11. 1779.

AST, 14 – AST, CRG, b. 102, Giornali di Polizia, 10. 3. 1781.

AST, 15 – AST, CRG, b. 682, 1786–1801.

AST, 16 – AST, CRSIC, b. 546, c. 18 in sl., 1751.

AST, 17 – AST, CRG, b. 549, 826/1807, 24. 4. 1796.

AST, 18 – AST, CRG, b. 101, Giornali di Polizia, 27. 7. 1778.

AST, 19 – AST, CRG, b. 102, Giornali di Polizia, 31. 12. 1779.

AST, 20 – AST, CRG, b. 544, 1863/605, 23. 3. 1790.

AST, 21 – AST, CRG, b. 545, 4698/1141, 8. 10. 1792.

AST, 22 – AST, CRG, b. 543, 6289/1988, 14. 10. 1786; b. 682, 29. 1788.

AST, 23 – AST, CRG, b. 682, 19. 10. 1788.

AST, 24 – AST, CRG, b. 545, 673/171, 25. 2. 1792; 998/237, 15. in 17. 2. 1792, 10. 3. 1792; ad 580/2418, 12. 6. 1792.

AST, 25 – AST, CRG, b. 548, 2249, 13. 6. 1795.

AST, 26 – AST, CRSIC, b. 785, 27. 1. 1759.

AST, 27 – AST, CSRIC, b. 389, c. 18–22, 1766; b. 740, c. 283.284, sept. 1769.

AST, 28 – AST, CRSIC, b. 457, c. 15–16, 31. 1. 1754.

AST, 29 – AST, CGR, b. 545, 4698/1141, 15. 12. 1792.

AST, 30 – AST, CRSIC, b. 457, c. 15–16, 31. 1. 1754.

AST, 31 – AST, CRG, b. 545, 4698/1141, 8. 10. 1792, 7. 12. 1792; b. 546, 4973/1198, 27. 12. 1792.

AST, 32 – AST, CRG, b. 547, 499/2044, 27. 6. 1794.

AST, 33 – AST, CRG, b. 545, 4698/1141, 15. 12. 1792.

AST, 34 – AST, CSRIC, b. 7, dok. 2E.

AST, 35 – AST, CRSIC, b. 7, c. 16E–22E, 9. in 10. 9. 1754; c. 12E–15E, 12. 9. 1754; c. 84E, 10. 12. 1757.

AST, 36 – AST, CRSIC, b. 7, c. 46E, november 1757, c. 47E, 12. 12. 1757; c. 87E, 7. 5. 1759; b. 548, 132/703, 14. 3. 1795.

AST, 37 – AST, CRG, b. 102, Giornali di Polizia, 5. 3. 1780; b. 682, 29. 10. 1788.

AST, 38 – AST, CRG, b. 545, 638/2572, 7. 7. 1792, 2767/694, 21. 7. 1792; b. 547, 1300/331, 25. 8. 1794.

AST, 39 – AST, CRG, b. 101, Giornali di Polizia, 18. 12. 1779.

AST, 40 – AST, CRG, b. 101, 27. 8. 1778; b. 103, 23. 1. 1783.

AST, 41 – AST, CRG, b. 547, 9. 7. 1794.

AST, 42 – AST, CRG, b. 549, prot. št. 1764/3164, 18. 9. 1796, 23. 8. 1798.

AST, 43 – AST, CRG, b. 96, ad 8. 1. 1783; b. 101, Giornali di Polizia, 20. 5. 1778, 27. 5. 1778; b. 172, 22. 7. 1785.

AST, 44 – AST, CRG, b. 90, s 13. 1. 1779.

AST, 45 – AST, CRG, b. 97, "Dilucidazione. Sopra le rubruche contenute ne' fogli di conscrizione, in quali rubriche dovrà riportarsi loco per loco, famiglia per famiglia tutta la popolazione esistente nella Provincia; quale dilucidazione spiega altresì il modo di formare i sommari locali, e di rilevare la popolazione di ciaschedun loco, come non meno il metodo di coscrivere loco per loco lo stato del bestiame. Gorizia 1778".

AST, 46 – AST, CRG, b. 104, 23. 6. 1783.

AST, 47 – AST, CRG, b. 547, 499/2044, 27. 6. 1794.

BCT, 1 – Biblioteca civica di Trieste (BCT), Archivio storico comunale (ASC), Capitanato Circolare, F12, busta (b.) 20, 1783–1789, 4352, 31. 8. 1787.

BCT, 2 – BCT, Archivio Diplomatico (AD), Atti di Polizia (8. 1.–14. 10. 1771), Decreto intendenziale, 3. 4. 1771.

BCT, 3 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1.–14. 10. 1771), 13. 7. 1771.

BCT, 4 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1.–14. 10. 1771), 23. 7. 1771.

BCT, 5 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1.–14. 10. 1771), 25. 5. 1771.

BCT, 6 – BCT, AD, Atti di Polizia (17. 2.–22. 11. 1770), 9. 7. 1770.

BCT, 7 – BCT, AD, Atti di Polizia (17. 2.–22. 11. 1770), Giornali di Polizia, 13. in 14. 9. 1770.

BCT, 8 – BCT, AD, Atti di Polizia (9. 11. 1771–25. 12. 1772), Giornali di Polizia, 9. 8. 1772.

BCT, 9 – BCT, AD, Atti di Polizia (1773), Giornali di Polizia, 10. 9. 1773.

BCT, 10 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1. 1774–25. 2. 1775), Giornali di Polizia, 1. 3. 1774.

BCT, 11 – BCT, AD, Atti di Polizia (1. 1.–30. 6. 1775), Udienza di Polizia, 13. 6. 1775.

BCT, 12 – BCT, AD, Atti di Polizia (1. 7.–31. 12. 1775), c. 37, 22. 7. 1775, c. 45, julij 1775

BCT, 13 – BCT, AD, Atti di Polizia (17. 2.–22. 11. 1770), Giornali di Polizia, 13. in 14. 9. 1770.

BCT, 14 – BCT, AD, Atti di Polizia (1. 7.– 31. 12. 1775), c. 37, 22. 7. 1775, c. 45, julij 1775.

BCT, 15 – BCT, AD, Atti di Polizia (1773), c. 118, Copia Resolutionis dd. Wien den 16t und praes: den 29t November 177.

BCT, 16 – BCT; AD, Atti di Polizia (1. 7.–31. 12. 1775), c. 45, julij 1775.

BCT, 17 – BCT, AD, Atti di Polizia (16. 7. 1768–2. 1769), Giornali di Polizia, 29. 12. 1768.

BCT, 18 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1. 1774–4. 2. 1775), Giornali di Polizia, 1. 3. 1774.

BCT, 19 – BCT, AD, Atti di Polizia (1778), Giornali di Polizia, 1. 8. 1778.

BCT, 20 – BCT, AST, Atti di Polizia (1778), Giornali di Polizia, 1. 8. 1778.

BCT, 21 – BCT, AD, Atti di Polizia (19. 7.–23. 11. 1769), Giornali di Polizia, 19. 9. 1769.

BCT, 22 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1. 1774–4. 2. 1775), 8. 1. 1775.

BCT, 23 – BCT, AD, Atti di Polizia (1. 1.–30. 6. 1775), Udienza di Polizia, 4. 4. 1775.

BCT, 24 – BCT, AD, Atti di Polizia (1. 1.–30. 6. 1775), Copia del protocollo della Borsa tenuto il 21 febbraio 1775.

BCT, 25 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1. 1774–4. 2. 1775), Udienza di Polizia, 2. 12. 1774.

BCT, 26 – BCT, AD, Atti di Polizia (16. 7. 1768–2. 1769), 30. 8. 1768.

BCT, 27 – BCT, AD, Atti di Polizia (16. 7. 1768–2. 1769), 30. 8. 1768; Giornali di Polizia, 20. 1. 1769.

BCT, 28 – BCT, AD, Atti di Polizia (12. 2.–21. 7. 1769), Giornali di Polizia, 18. 4. 1769.

BCT, 29 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1. 1774–4. 2. 1775), Giornali di Polizia, 9. 5. 1774, 19. 12. 1774.

BCT, 30 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1. 1774–4. 2. 1775), c. 135, 4. 2. 1775.

BCT, 31 – BCT, AD, Atti di Polizia (16. 7. 1768–2. 1769), 3. 8. 1768.

BCT, 32 – BCT, AD, Atti di Polizia (1. 7.–31. 12. 1775), Giornali di Polizia, 1. 12. 1775.

BCT, 33 – BCT, AD, Atti di polizia (9. 11. 1771–25. 12. 1772), Giornali di Polizia, 14. 1. 1772.

BCT, 34 – BCT, AD, Atti di Polizia (1. 7.–31. 12. 1775), Giornali di Polizia, 1. 12. 1775.

BCT, 35 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1.–14. 10. 1771), Giornali di Polizia, 12. 7. 1771.

BCT, 36 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1.–14. 10. 1771), dok. 32, 12. 3. 1771.

BCT, 37 – BCT, AD, Atti di Polizia (1778), c. 33, 18. 3. 1778; c. 61, 4. 5. 1778; c. 245, 17. 12. 1778.

BCT, 38 – BCT, AD, Atti di Polizia (16. 7. 1768–2. 1769), Giornali di Polizia, 5. 10. 1768, 1. 10. 1768.

BCT, 39 – BCT, AD, Sicurezza Pubblica, 9A1, 27. 6. 1794.

BCT, 40 – BCT, AD, Sicurezza Pubblica, 9A1, 15. 7. 1794.

BCT, 41 – BCT, AD, Sicurezza Pubblica, 9A1, 7. 12. 1793.

BCT, 42 – BCT, AD, Sicurezza Pubblica, 9A1, 14. 2. 1793.

BCT, 43 – BCT, AD, Atti di Polizia (1. 1.–30. 6. 1775), Continuazione del Protocollo de' rimarchi sopra li mancamenti ritrovati nella visita delle Case fatta in occasione della coscrizione generale.

BCT, 44 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1. 1774–4. 2. 1775), Udienza di Polizia, 31. 12. 1774.

BCT, 45 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1.–14. 10. 1771), Nota delle famiglie Greche qui stabilite.

BCT, 46 – BCT, AD, Sicurezza pubblica, 9A1, 27. 12. 1793.

BCT, 47 – BCT, AD, Atti di Polizia (8. 1. 1774–4. 2. 1775), Giornali di Polizia, 18. 12. 1774.

BCT, 48 – BCT, AD, Atti di Polizia (19. 7.–23. 11. 1769), Giornali di Polizia, 8. 9. 1769.

BCT, 49 – BCT, AD, Atti di Polizia (1778), dok. 83, 14. 5. 1778.

Apich, E. (1957): La società triestina nel secolo XVIII, Bari, Del Bianco.

Blaznik, P., Grafenauer, B., Vilfan, S. (eds.) (1970): Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 1. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Blaznik, P., Grafenauer, B., Vilfan, S. (eds.) (1980): Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 2. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Breschi, M., Kalc, A., Navarra, E. (2001): La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste (secc. XVIII–XIX). V: Finzi R., Panjek G. (eds.): Storia economica e sociale di Trieste. Vol. I: La città dei gruppi 1719–1918. Trieste, LINT, 69–237.

Bussolin, G. (1882): Della Imperiale Privilegiata Compagnia Orientale nel secolo scorso e del Lloyd austro-ungarico nel secolo presente: studio storico. Trieste, I. R. Governo Marittimo.

De Antonellis Martini, I. (1968): Portofranco e comunità etnico-religiose nella Trieste settecentesca, Milano, Giuffre.

Dorsi, P. (1989): "Libertà" e "Legislazione". Il rapporto del barone Pittoni sullo stato della città di Trieste e del suo Territorio (1786). Archeografo Triestino, 49 (97), 4. Trieste, 137–185.

Faber, E. (1995): Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland (1700–1780). Graz, Trondheim.

Faber, E. (1997): Fremd- und Anderssein im 18. Jahrhundert. Eine Variation zum Thema am Beispiel von Triest. V: Seidler, A., Urbanitsch, P. (eds.): Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Wien, Universitätsverlag, 29–58.

Faber, E. (1998): Riforme statali nel Litorale austriaco nel secondo Settecento. V. Agostini, F. (ed.): L'area alto-adriatica dal riformismo veneziano all'età napoleonica. Venezia, Marsilio, 423–448.

Faber, E. (1999): Il problema della tolleranza religiosa nell'area alto-adriatica nel secondo Settecento. V: Agostini, F. (ed.): Veneto, Istria e Dalmazia tra Sette e Ottocento. Aspetti economici, sociali ed ecclesiastici. Venezia, Marsilio, 105–123.

Fasano Guarini, E. (1982a): Politique et population dans l'histoire des villes italiennes aux XVIe et XVIIe siècles. *Annales de Démographie Historique*, 17, 1. Paris, 77–90.

Fasano Guarini, E. (1982b): La politica demografica delle città italiane nell'età moderna. V: *La demografia storica delle città italiane: relazioni e comunicazioni al Convegno di Assisi, 27–29 sett. 1980*. Bologna, CLUEB, 149–191.

Finzi, R. (2001): Trieste, perché. V: Finzi, R., Panjek, G. (eds.): *Storia economica e sociale di Trieste*. Vol I: *La Città dei gruppi 1719–1918*. Trieste, LINT, 13–66.

Finzi R. (2001a): Gli ultimi non saranno i primi. I poveri a Trieste fra Sette e Ottocento. V: Finzi, R., Panjek, G. (eds.): *Storia economica e sociale di Trieste*. Vol I: *La Città dei gruppi 1719–1918*. Trieste, LINT, 411–438.

Frattarelli Fischer, I. (1987): Le livornine del 1591 e del 1593. Livorno, Cooperativa Risorgimento.

Frattarelli Fischer, I. (1989): Livorno città nuova 1575–1606. Società e Storia, 46. Milano, 874–893.

Frattarelli Fischer, I. (2003): La costruzione e il popolamento di Livorno dal 1590 al 1603. I Bandi popolazionistici di Ferdinando I. V: Kalc, A., Navarra, E. (eds.): *Le popolazioni del mare. Porti franchi, città, isole e villaggi costieri tra età moderna e contemporanea*. Udine, Forum, 87–98.

Kalc, A. (1999): Tržaško podeželje in policijski red iz leta 1777. Kratek sprehod med črko in stvarnostjo. *Annales–Analiza za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 9, 1999, 2. Koper, Založba Annales, 271–288.

Kalc, A. (2004): I censimenti della popolazione nel Territorio di Trieste nella seconda metà del Settecento con particolare riguardo alla Coscrizione del 1777–78. *Popolazione e storia*, 1. Udine, 127–148.

Kalc, A. (2005): Vinogradništvo in trgovina z vinom na Tržaškem v 18. stoletju kot področje spora med "tradicionalnim" in "inovativnim". *Annales–Analiza za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 15, 2. Koper, Založba Annales, 291–308.

Kandler, P. (1861): Emporio e portofranco. V: Kandler, P.: *Raccolta delle leggi, ordinanze e regolamenti speciali per Trieste pubblicati per ordine della Presidenza del Consiglio dal suo procuratore civico*. Trieste, 1–292.

Kandler, P. (1848): Documenti per servire alla conoscenza delle condizioni legali del Municipio ed emporio di Trieste. Trieste, Lloyd Adriatico.

Mols, R. (1954–56): *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*. Gembloux, Louvain.

Montanelli, P. (1905): Il movimento storico della popolazione di Trieste. Trieste, Stabilimento Tipografico Giovanni Balestra.

Panariti, L. (1998): Il "dannato commercio". Trieste nel XVIII secolo. *Metodi e ricerche*, 17, 2. Udine, 111–127.

Polec, J. (1932/33): O odpravi nevoljništva na Kranjskem. V: *Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete*. Ljubljana, Pravna fakulteta, 189–207.

Tucci, U. (1982): Una descrizione di Trieste a metà del Settecento. *Quaderni giuliani di storia*, 2. Trieste, 95–113.

Wendelin, H. (2000): Schub und Heimatrecht. V: Heindl, W., Saurer, E. (eds.): *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie (1750–1867)*. Wien, Böhlau, 173–230.

original scientific article
received: 2006-10-06

UDC 355.426(460):355.216(=163.6)

LES VOLONTAIRES YOUGOSLAVES/SLOVÈNES DANS LA GUERRE CIVILE ESPAGNOLE (1936–1939): ANALYSE STRUCTURELLE ET LA LISTE

August LEŠNIK

Université de Ljubljana, Faculté des lettres, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
e-mail: avgust.lesnik@ff.uni-lj.si

EXTRAIT

L'étude est centrée sur l'analyse structurelle des volontaires yougoslaves (âge, profession, sexe, appartenance politique, nationalité, etc.) et publie une nouvelle liste nominative de ceux-là. Par rapport à l'an 1971 (1664 personnes), la liste s'est élargie à 1912 personnes d'origine 'yugoslave'. Elle est basée sur de nouvelles recherches internationales qui rangent parmi les Espagnols 'yugoslaves' des volontaires négligés jusqu'à présent, appartenant aux catégories suivantes: 1. les émigrés économiques des pays 'yugoslaves' avant la Première Guerre mondiale et entre les deux guerres mondiales; 2. les émigrés politiques de la Yougoslavie entre les deux guerres et après la Seconde Guerre mondiale; 3. Les Slovènes et les Croates du territoire de la Marche Julianne (Julijska krajina), annexé par l'Italie fasciste après la Première Guerre mondiale; 4. Les Slovènes venant des zones de la Carinthie et de la Styrie (Koroška, Štajerska), rattachées après la Première Guerre mondiale à la République d'Autriche; 5. Les Croates du territoire du Littoral croate, annexé par l'Italie fasciste après la Première Guerre mondiale; 6. Les Macédoniens 'yugoslaves' venant de Bulgarie et de Grèce. Sur la liste, les noms des volontaires 'yugoslaves' provenant des régions slovènes (~550) sont mis en évidence.

Mots clés: guerre civile espagnole (1936–1939), volontaires yougoslaves/slovènes dans les brigades internationales, parti communiste yougoslave et la guerre civile espagnole

THE YUGOSLAV/SLOVENE VOLUNTEERS IN THE SPANISH CIVIL WAR (1936–1939): STRUCTURE ANALYSIS AND THE LIST

ABSTRACT

This paper discusses the social structural analysis of Yugoslav volunteers (age, occupation, sex, political affiliation, nationality, etc.) and includes a new list of their names. The list has been supplemented since 1971 (1664 persons) and includes 1912 persons of 'Yugoslav' origin. It is based on new international research adding the names of previously disregarded 'Yugoslav' Spanish volunteers from the following categories: 1. economical migrants from 'Yugoslav' countries, immigrating before WWI or between WWI and WWII; 2. political emigrants from Yugoslavia between WWI and WWII and after WWII; 3. Slovenes and Croatians from the Julian March (Julijska krajina/Venezia Giulia), annexed by the Fascist Italy after WWI; 4. Slovenes from parts of Carinthia and Styria, assigned to the Republic of Austria; 5. Croatians from the Croatian coast, annexed by the Fascist Italy after WWI; 6: 'Yugoslav' Macedonians from Bulgaria and Greece. Specially marked in the list are the names of Slovene 'Yugoslav' volunteers (~550).

Key words: Spanish Civil War (1936–1939), Yugoslav/Slovene volunteers in the international brigades, Communist Party of Yugoslavia and Spanish Civil War

INTRODUCTION

C'est un fait connu que la Guerre civile espagnole – qui a officiellement duré 986 jours (du 17 juillet 1936 au 1er avril 1939) et fait plus d'un million de victimes – a profondément polarisé l'opinion publique mondiale. Cependant, pour comprendre ce vaste théâtre d'hostilités entre forces progressistes, antifascistes et forces réactionnaires, il est important d'avoir à l'esprit les principaux groupes socio-économiques et politiques de l'Espagne des années trente (renforcement du mouvement démocratique républicain, résolution de la question agraire et de la question nationale, de celle des rapports entre travail et capital, de celle du standard de vie de larges couches de la population active et les besoins de leur éducation, le front populaire). Le coup d'État militaire du général Franco ne fut en fait que le processus final, le point le plus saillant du conflit, le règlement de compte radical et définitif entre les "deux Espagnes" – celle des masses prolétarisées des classes ouvrière et paysanne, ainsi que les milieux démocratiques acquis à leurs causes d'une part, et celle des classes dominantes de l'oligarchie foncière, de la bourgeoisie, du clergé, des monarchistes, des militaristes et des fascistes, de l'autre. En Espagne, il ne pouvait plus y avoir de place pour ces deux courants, celui d'une Espagne traditionnelle et celui d'une révolution sociale d'orientation républicain et prolétaire.

Lorsqu'au printemps et à l'été 1936 la droite eût achevé son projet contre la République, la scission de la gauche et les insurmontables divisions du socialisme espagnol constituèrent l'élément déterminant de la vulnérabilité du mouvement démocratique. La rébellion des généraux contre la République n'a pas fait que marquer le début de ce qui fut appelé la "guerre civile", mais également celui de ce qu'Antonio Ramos Oliveira désigne par le concept de *subguerra civil*, c'est-à-dire l'affrontement – allant jusqu'à l'extermination – entre socialistes, républicains, communistes, anarchistes, anarcho-syndicalistes et d'autres représentants de la gauche.

L'Espagne fut la première à vivre les violences brutales et soutenues des militaristes. Elle fut exposée aux attaques des forces conjuguées des généraux insurgés, du nazisme allemand et du fascisme italien. La guerre que le fascisme international avait entrepris contre le peuple espagnol, le bombardement de villes ouvertes, la destruction de monuments culturels, la mort de nombreux innocents furent la première étape de l'agression fasciste, un observatoire, à la veille de la Deuxième Guerre mondiale, des réactions du monde et des États d'Europe à la violence et à l'agression militaires. Cette guerre a également illustré l'impuissance de la Société des Nations, à régler de manière plus radicale les questions de la souveraineté d'État et de l'intégrité territoriale de ses membres et des États en général.

On sait également que de nombreux régimes démo-

cratiques de l'époque ont passé ces événements sous silence et fermé leurs frontières, terrestres et maritimes, avec l'Espagne. Officiellement, les États proches de l'Espagne s'en sont tenus à une position neutre. A l'initiative de la Grande-Bretagne et de la France, s'est formé à Londres un *Comité de non-intervention*, auquel ont adhéré, jusqu'à la fin août 1936, 27 pays, parmi lesquels le Royaume de Yougoslavie. Dans cette situation, le plus absurde était la participation de l'Allemagne et de l'Italie à ce comité; en réalité, ces deux pays tentèrent ainsi d'empêcher un éventuel envoi d'aide par d'autres États, membres du Comité. Il n'est pas moins absurde que l'Union soviétique (dont l'engagement est connu!) ait également pris part au comité, car c'est dans cette guerre antifasciste que s'est résolu, dans son fondement, le destin de la révolution espagnole comme celui du processus révolutionnaire plus large débuté en Russie en 1917. Si l'on considère le dogmatisme de Staline, sa politique sectaire, les procès contre la vieille garde bolchevique et les purges des cadres du parti, cette démarche n'était absurde qu'en apparence. Le socialisme espagnol était en effet expressément pluraliste, tout comme la révolution sociale de 1936 était l'expression de plusieurs partis (Tosstorff, 2000). Toutes les oppositions à une direction centralisée, depuis un centre "mondial" (Moscou), du mouvement socialiste et communiste se sont exprimées lors de la Guerre civile espagnole. Le mot d'ordre du Komintern à propos de la lutte entre démocratie et fascisme, et la manière dont il s'est réalisé dans la pratique du Front populaire en Espagne, a largement servi à étouffer et à neutraliser la véritable lutte de classes d'une authentique révolution sociale (Longo, 1980). C'est à peu près selon le même schéma que seront régis, au cours de la Deuxième Guerre mondiale, les rapports de Moscou et du Komintern envers le mouvement de libération nationale et les changements politiques en Yougoslavie fascisme (Lešnik, 2005, 54–59).

Tandis qu'au *Comité de non-intervention* les jeux et les intrigues diplomatiques se nouaient, l'opinion publique progressiste du monde entier n'a pas seulement élevé la voix en faveur de la République espagnole et condamné les courants réactionnaires soutenus par les pays fascistes, mais – dès les premiers jours de la guerre civile en Espagne – elle a apporté au peuple espagnol une aide morale et matérielle, concrétisée plus tard par l'envoi de volontaires. Ce mouvement de solidarité avec le peuple espagnol s'illustra dans divers pays par des organisations spécifiques: formation de comités locaux et nationaux pour l'aide au peuple espagnol, puis création à Paris, en août 1936, du *Comité international d'aide au peuple espagnol* coordonnant les actions de cette solidarité internationale.

Les premiers volontaires ralliés à la défense de la République furent les émigrés politiques (et économiques) surpris en Espagne par la guerre alors qu'ils devaient par-

ticiper à l'Olympiade internationale des Travailleurs (*Spartakiade*) qui aurait dû se tenir à Barcelone à partir du 25 juillet 1936 (comme réplique antifasciste des jeux olympiques de Berlin), mais qui fut annulée à cause du début de l'insurrection. Ce sont eux qui formèrent les premières unités militaires (*centurions*) qui furent incorporées aux unités de la *Milice populaire antifasciste*. Des volontaires de divers pays européens arrivèrent progressivement en Espagne, par terre et par mer. Le gouvernement de la République donna son accord, le 22 octobre 1936, à la formation d'unités particulières regroupant les volontaires étrangers: les *Brigades internationales*. A Albacete, on organisa le quartier général de la *Base des Brigades internationales* (les services des cadres, de l'intendance, de l'instruction militaire, service sanitaire, de la poste et de la censure, de l'information, des renseignements et de la sécurité, et même une section historique pour la collecte et la conservation de documents) pour les premiers grands groupes de volontaires, à partir desquels furent d'abord formés des bataillons, puis des brigades. Aux bataillons furent incorporées des compagnies qui, tout comme eux, étaient principalement composées sur une base nationale, ou selon les aptitudes linguistiques (Renn, 1959; Longo, 1967).

De 1936 à 1938, près de 35'000 volontaires de 53 pays se sont rendus en Espagne, dont environ 1'900 Yougoslaves (Lešnik, 2006). Les unités militaires ainsi formées étaient l'expression de la solidarité internationale envers le peuple espagnol. Sur le champ de bataille, elles ont montré que le combat du peuple espagnol contre le fascisme et l'agression fasciste était également celui de l'ensemble du monde progressiste. Une démonstration de cette réalité réside dans le fait, qu'au cours de la Deuxième Guerre mondiale, les combattants des brigades internationales ont, sans aucun doute, joué un rôle déterminant dans l'organisation de mouvements de résistance ou de libération nationale dans de nombreux pays d'Europe sous l'occupation nazie.

ARCHIVES, SOURCES, DOCUMENTS ET ÉTUDES

Les matériaux documentaires se rapportant aux volontaires yougoslaves dans la Guerre civile espagnole (AGGCE, Salamanca) sont, avant tout, conservés dans les archives, musées et instituts d'histoire du mouvement ouvrier (Belgrade, Zagreb, Ljubljana, etc.), toutefois des fonds plus modestes se trouvent encore chez des privés. De par leur origine, ces documents peuvent être classés en plusieurs catégories: ceux qui découlent des travaux et des activités des organes de parti (Parti communiste yougoslave – PCY), ceux issus de la police, de l'administration et des tribunaux du Royaume de Yougoslavie et, enfin, les sources provenant des Brigades in-

ternationales. Quant à la documentation privée, elle forme un ensemble particulier incluant des lettres et notes des brigadiers, des collections de photographies et des documents imprimés, voire des mémoires.

La perspective la plus vaste sur cette problématique nous est certainement offerte par le recueil *Le Parti communiste yougoslave et la Guerre civile espagnole* [Komunistička partija Jugoslavije /KPI/ i španski gradjanski rat], déposé aux anciennes Archives du Comité central de la Ligue des communistes de Yougoslavie (A CK SKJ [CC LCY], Belgrade) qui, après l'éclatement de la Yougoslavie en 1991, fut transféré aux Archives de Yougoslavie – AJ (Serbie et Monténégro – A SCG, 2003) à Belgrade. Pour une majeure partie, il s'agit de photocopies de documents dont les originaux se trouvent dans le fonds du Komintern, déposé aux Archives centrales du Parti près l'Institut du marxisme-léninisme de Moscou (actuellement, Centre russe pour la Prévention et l'Étude des documents de la plus récente histoire /RTsKhIDNI/¹, à Moscou). Il s'agit de documents établis par la Commission de contrôle du CC PCY et par la cellule du Parti à Paris, ainsi que par la Présidence du PCY auprès du Comité central du parti communiste espagnol, tandis que les documents de la Base des Brigades forment un ensemble en soi: la section des cadres et les fonds 13, 15 et 129 des Brigades, les archives des groupes d'artillerie de certaines brigades, ou les listes relatives aux camps de concentration en France dans lesquels des brigadiers furent internés après la chute de la République espagnole. Du point de vue du contenu, on y trouve des procès-verbaux, des lettres, des rapports, des consignes et des ordres quotidiens, des listes des volontaires yougoslaves ainsi que des données statistiques, des caractéristiques, etc. Les documents sur la vie des "Espagnols" yougoslaves dans les camps français (Gurs, Vernet et Argelès) attirent particulièrement l'attention; y sont consignés: leur nombre, les conditions de leur établissement, de leur habillement et de leur hygiène, leur état de santé, l'organisation de leur vie culturelle et éducative dans les camps, etc. Les dossiers personnels de certains brigadiers, leurs déclarations, des formulaires d'enquêtes et des biographies viennent compléter ce recueil (Filipović, 1969; Paver, 1986).

Dans le fonds du *Komintern – Section PCY* (Archives de Yougoslavie /SCG/ à Belgrade) se trouvent des lettres du secrétaire général du PCY, Josip Broz Tito, des rapports et d'autres matériaux contenant de précieuses données sur cette problématique, en particulier sur l'organisation des départs des volontaires yougoslaves en Espagne, l'interception de convois de volontaires, etc. Quant aux matériaux issus des organes de l'administration du Royaume de Yougoslavie, il faut en premier lieu évoquer le fonds du *Ministère des affaires*

1 Rossiiskii tsentr khraneniia i izucheniiia dokumentov noveishei istorii.

intérieures, et en particulier celui de sa section pour la protection d'État, également déposé aux Archives de Yougoslavie. Ce ministère suivit de manière soutenue les activités des forces progressistes et leur aide à la République espagnole et publiait de façon quasi quotidienne des circulaires, dans les banovines et les *kotars*,² par la voie de ses organes subordonnés, dans lesquels des mesures répressives furent ordonnées contre les membres du PCY et contre tous ceux qui, de quelque manière que ce fût, exprimèrent leurs sympathies pour la République espagnole ou tentèrent de passer la frontière dans le but de se joindre à l'armée républicaine. Les rapports de police sont fréquemment accompagnés de lettres des "Espagnols" yougoslaves, interceptées par la censure. A partir de 1938, les procès-verbaux des interrogatoires de tous les volontaires rentrant de France se font plus fréquents. Il convient également d'évoquer les fiches de police des membres du PCY et des autres participants à la guerre d'Espagne, ainsi que la cartothèque de recensement de la police, dans laquelle ne figurent pas que des volontaires yougoslaves, mais aussi un grand nombre d'éminents responsables du PC espagnol, des membres du gouvernement républicain et d'autres dirigeants politiques et militaires de la République espagnole.

Un des témoignages les plus précieux sur la participation des Yougoslaves dans la lutte pour la défense de la République espagnole repose dans leurs legs manuscrits et leurs mémoires. Les Archives des Yougoslavie à Belgrade contiennent ainsi, par exemple, le fonds personnel de Veljko Vlahović ainsi que le journal (pour les années 1935-1937) de Vladimir Ćopić, dit Senjko (A SCG, 2. Šp. IV-d/1);³ les Archives de Slovénie à Ljubljana, celui de Dragotin Gustinčič (Danil Golubović); celles de Croatie à Zagreb, ceux de Božidar Adžija et d'August Cesarec.

Dans les riches recueils de photographies que conservent les musées, les instituts et les archives individuelles, on trouve passablement de clichés du front et plus encore des camps en France (Bebler, 1961).

Le matériel imprimé, tels les tracts, les affiches, les manifestes, les journaux et revues de cette époque,⁴ est également à considérer comme une source historique non négligeable. De tels documents se trouvent dans toutes les archives des États actuels (Slovénie, Croatie, Serbie, Monténégro, Bosnie, Macédoine), de même que dans la majeure partie des archives locales sur le territoire de l'ex-Yougoslavie, voire dans les nombreuses bib-

liothèques, et en particulier les Bibliothèques nationales et universitaires de Zagreb, Ljubljana, etc.

Les matériaux conservés nous offrent une image complète de la participation des volontaires yougoslaves dans l'armée républicaine, des activités diversifiées et multiples par lesquelles le PCY est venu en aide à la République espagnole et du soutien massif de l'opinion progressiste. Ils nous renseignent tout autant sur les vaines mesures des autorités visant à empêcher cette aide et à endiguer le flux de ses citoyens se rendant en Espagne comme volontaires.

L'historiographie de la Guerre d'Espagne s'est formée, dans les langues des peuples yougoslaves, dès le début même du conflit (Kocbek, 1937). A cette époque déjà, plusieurs brochures furent diffusées: *Španija* (l'Espagne), un recueil de chants sur l'Espagne progressiste en guerre, tels qu'ils furent traduits par l'écrivain Jovan Popović; *Naši u Španiji* (Les nôtres en Espagne), par Rodoljub Čolaković, imprimée à Paris, aux éditions de la librairie du CC PCY; *Španija u plamenu* (L'Espagne en flammes), par Rodoljub Čolaković et R. Bosanac, imprimée à Zagreb; la brochure déjà évoquée *Krv i život za slobodu* (Le sang et la vie pour la liberté), imprimée avec l'aide du Conseil national des étudiants espagnols à Barcelone; *Španjolski susreti* (Rencontres espagnoles), par August Cesarec, imprimée à Toronto en 1938 (puis à Zagreb en 1961); *Španija izmedju smrti i radjanja* (L'Espagne entre la mort et la naissance), par Oto Bihalji-Merin,⁵ qui fut d'abord diffusée en Suède et en Angleterre puis, seulement après la Deuxième Guerre mondiale, en Yougoslavie (1946); ce fut, en Yougoslavie, le premier texte d'un volume conséquent sur la Guerre Civile espagnole. Ces textes, qui possédaient une certaine valeur en tant qu'écrits politiques et littéraires, furent les premiers à témoigner de la vérité et de l'essence des tumultueux événements d'Espagne.

Ce n'est qu'après la Deuxième Guerre mondiale et la formation de la Yougoslavie socialiste que les conditions furent réunies dans ce pays pour écrire librement, abondamment et sous des angles variés à propos de ces événements (Košir, 1946). Toutefois, ce thème significatif de l'histoire mondiale récente ne fut, jusqu'à nos jours; l'objet d'aucune recherche complète en Yougoslavie, ni d'une approche scientifique d'ensemble, que ce soit de la part d'une institution ou de celle d'historiens isolés (Palić, 1986, 384; Vodopivec, 1986). Au lieu de cela, nous sommes restés à ce jour – à quelques rares excep-

2 Provinces et régions administratives sous le roi Alexandre Ier Karadjordjević (1921-1934).

3 V. Ćopić: *Dnevnik 1935-1937* (Journal 1935-1937). Ćopić, l'un des fondateurs du PCY, fut le commissaire politique, puis le commandant de la XVe Brigade internationale "Lincoln". En novembre 1938, il fut rappelé par Moscou, arrêté, puis tué en avril 1939 (Očak, 1980).

4 *Dimitrovac* (organe du bataillon Dimitrov), 1937 (réédition: Beograd, 1969); *Nuestros Espanoles* (Ediciones del Comisariado de las brigadas internacionales), Madrid, 1937 (réédition yougoslave: *Naši Španci*, Sarajevo, 1984); *Krv i život za slobodu. Slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji* [Le sang et la vie pour la liberté. Photographies de la vie et du combat des étudiants de Yougoslavie en Espagne], Barcelona, U. F. E. H., 1938 (réédition: Beograd, 1969).

5 Peter Thoene, Pierre Merin (pseudonymes).

tions près (a titre d'exemple: Indjić, 1987) – au niveau de la collecte de souvenirs d'anciens combattants.⁶ Les mémoires des Yougoslaves ayant participé à la défense de la République espagnole (Maslarić, 1952; Vergan, 1962; Jeriha, 1971; Orešković-Krntija, 1976; Kovačević, 1979; Nikolić, 1980; Vlahović, 1981; Bebler, 1981, etc.) sont avant tout à considérer comme une source historique particulière et précieuse, car ils nous font découvrir le contexte très dense de cet événement et de ce problème complexe: les échos des nouvelles des événements d'Espagne et les motivations de l'engagement personnel, les préparations et le départ pour l'Espagne accompagnés de nombreuses difficultés et embûches, la vie et le combat sur place, le départ d'Espagne et la vie dans les camps en France et en Allemagne, la personnalité des combattants tombés sur le champ de bataille, etc. Ces souvenirs sont écrits de manière très correcte, leur contenu est riche, et l'on y observe de grandes sympathies et de la compréhension pour le juste combat du peuple espagnol pour la démocratie. Ce précieux matériel historique n'a, quoi qu'il n'en soit, pas encore été bien exploité, en tant qu'élément d'une compréhension complexe et scientifique de la Guerre civile espagnole. La caractéristique commune de presque tous les souvenirs – et ceux des combattants yougoslaves n'y font pas exception – est qu'ils n'évoquent, ne traitent, ni ne recherchent les causes de la défaite et de la capitulation de l'Espagne républicaine; et particulièrement pas du point de vue d'une interrogation sur les opérations militaires de l'armée républicaine, et de la possibilité que celles-ci aient pu être orientées vers certains intérêts et besoins étrangers à l'Espagne, comme l'affirme par exemple Jesus Hernández (1953). Il faut enfin évoquer les traductions qui sont venues compléter et enrichir l'historiographie yougoslave de la Guerre d'Espagne.⁷

LE PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE ET LA GUERRE CIVILE ESPAGNOLE

Le PCY était, dans le Royaume de Yougoslavie, le principal et, on peut dire, l'unique organisateur de l'aide et du soutien à la République espagnole dans sa lutte contre les insurgés et le fascisme. Bien qu'il y eût d'autres tentatives d'organiser une aide, ce fut en général dans le cadre des actions et des activités du PCY au su de toutes les forces démocratiques et progressistes du pays: "La lutte de l'héroïque peuple espagnol n'est pas une lutte qui aura pour conséquence la victoire ou la défaite de la démocratie dans la seule Espagne, mais il s'agit du début du combat armé entre le fascisme et la démocratie du monde entier [...]" (*Proclamation du CC*

PCY du 23 octobre 1936, in: Petranović, Zečević, 1988, 378–379). C'est justement la conscience du fascisme, de son caractère et de ses intentions – tout comme la rapide prise de conscience qu'en Espagne se menait une guerre pour la liberté, de l'issue de laquelle dépendait également la liberté des peuples yougoslaves – qui fut l'acquis les plus précieux de ces actions; ce qui sera exprimé de manière particulièrement nette dans le mouvement de libération nationale yougoslave au cours de la Deuxième Guerre mondiale.

Grâce à l'analyse et aux actions du PCY, les événements d'Espagne ont trouvé un rapide et puissant écho en Yougoslavie; aussi, le CC du PCY pouvait-il affirmer dans son télégramme au Comité central du parti communiste d'Espagne du 31 juillet 1936: la classe ouvrière Yougoslave suit avec "admiration la lutte héroïque du peuple espagnol contre le fascisme [...]. La classe ouvrière des pays yougoslaves se rallie à l'action internationale de solidarité du prolétariat et des amis de la liberté du monde entier, qui viendra en aide à votre lutte" (A SCG, f. CK KPJ, n° 4, 1936). Le 8 août 1936, lors d'une réunion où il donne une analyse des événements, le CC du PCY identifie les causes à l'origine de l'insurrection, évoque les faits socio-économiques et internationaux ayant influencé le rapport de forces dans la Guerre d'Espagne. Il estime que l'issue de la lutte antifasciste en Espagne "aura également un grand effet sur le combat pour la liberté en Yougoslavie. C'est la raison pour laquelle il n'y a pas de place pour la passivité, le silence et la neutralité [...]" (A SCG, f. KI, n° 278, 1936).

Sur la base de l'analyse faite de la Guerre d'Espagne, de la situation: politique internationale existante et de la situation dans le pays, le CC PCY donne des directives pour l'organisation de réunions et d'autres sortes de rassemblements, de cours, voire de mises sur pied de conseils et de comités d'aide au peuple espagnol. D'autre part, on agissait largement par voie de presse, et en particulier par le *Proleter*, l'organe central du CC PCY, ainsi que par de nombreuses circulaires dans lesquelles il est question du besoin pressant de l'aide au peuple espagnol. La Guerre d'Espagne est considérée comme un événement mondial de première importance, car c'est de l'issue de la lutte antifasciste en Espagne que dépend "non seulement le cours futur des relations internationales dans l'ensemble de l'Europe, mais aussi, dans une large mesure, le développement interne dans chacun des États (la France, l'Angleterre, etc., y compris la Yougoslavie) [...]" (A SCG, f. KI, n° 330, 1936).

Dès le début de la guerre en Espagne, le CC PCY donne de nombreuses directives et instructions à ses membres et à ses sections dans le pays, envoie ses

6 Kapor (éd.), 1971 (dans cette édition ont également été publiés les souvenirs de plus de 300 participants à la guerre civile espagnole); Marvin (éd.), 1958; Semić-Daki (éd.), 1960; Bebler (éd.), 1978; Budicin, Sobolevski (éds), 1988, etc.

7 La liste des traductions présentée par l'auteur dans la version originale du texte comporte les principaux classiques: Koestler, 1939; Renn, 1959; Longo, 1967; Hugh, 1969; Tuñon de Lara, 1971; Broué, Témime, 1986; Blinkhorn, 1995, etc.

représentants et instructeurs dans d'autres pays; où se trouve une importante émigration, et rappelle continuellement que la question de la guerre antifasciste en Espagne doit être "accompagnée de la plus grande attention. Donnez des informations sur tout ce qui se fait en rapport avec l'Espagne" (*Proleter*, n° 6, 1937). Ces démarches eurent une influence positive particulière sur la nombreuse émigration politique et économique yougoslave, ainsi que sur les étudiants qui se trouvaient alors en Europe ou dans des pays d'Outre-mer, parmi lesquels un grand nombre a directement pris part à la Guerre d'Espagne.

Les événements d'Espagne de 1936 et 1937 constituent une question centrale pour le PCY, alors que les combattants yougoslaves en Espagne furent sa plus grande préoccupation jusqu'à leur incorporation au mouvement de libération nationale et à la révolution en Yougoslavie. On peut mesurer l'attention et l'importance qu'il accordait à la résistance antifasciste en Espagne au fait que Josip Broz Tito,⁸ alors le membre le plus en vue de la plus haute direction du PCY, fut personnellement responsable de cette action.

Les actions de solidarité furent nombreuses et diverses: on tint des meetings de protestation en de nombreux endroits de Yougoslavie, on envoya des télégrammes, on exprima sa solidarité avec la lutte du peuple espagnol. Puis se formèrent des conseils et des comités dont la tâche fut de récolter et d'envoyer de l'aide en Espagne sous forme de médicaments et d'autre matériel, bien que ceci fut fortement entravé par le régime réactionnaire du chef du gouvernement, Milan Stojadinović, et par l'action de la police. Le 3 mars 1937, le ministre des Affaires intérieures du Royaume de Yougoslavie, Anton Korošec, publia un décret interdisant toute activité en faveur de la République espagnole, y compris l'envoi de volontaires, la collecte d'aide et d'autres activités semblables. Ceux qui enfreignirent ces ordres furent envoyés en camps de concentration ou en prison, tandis que ceux qui s'engagèrent dans les Brigades internationales se virent retirer leur nationalité yougoslave (SN, n° 30, 1937). Cependant toutes les persécutions et les tortures ne purent empêcher les progressistes yougoslaves, et spécialement les communistes et les combattants ouvriers, d'assumer leur devoir de solidarité internationale et de venir en aide au peuple espagnol dans sa lutte contre l'agression fasciste.

Dès le début de la guerre, en 1936 et tout au long de l'année 1937, c'est "la question espagnole" qui domine toutes les sessions du CC PCY, et qui occupe le plus de place dans le *Proleter* et dans les autres titres de la classe ouvrière en Yougoslavie. Le CC PCY s'occupe en particulier de l'analyse, alors que les organisations de parti et

les sections dans le pays s'occupent de déterminer les formes de l'organisation et du départ des volontaires de Yougoslavie et d'autres pays (France, Belgique, États-Unis, Canada, Amérique Latine, Australie) où ils travaillaient – en tant qu'émigration économique ou politique – ou étudiaient (Tchécoslovaquie, Union Soviétique).

A Paris, peu après la création du *Comité international d'aide à l'Espagne* (auquel participait le Yougoslave Labud Kusovac, dit Obarov), fut formé le *Comité national yougoslave* qui devint le principal centre, point d'accueil, d'organisation et de conseil des volontaires yougoslaves, qu'ils viennent de Yougoslavie ou d'ailleurs. En plus de cela, le CC PCY établit des sections yougoslaves en Belgique, en Tchécoslovaquie, au Canada et dans d'autres pays comptant un grand nombre d'émigrés politiques et économiques. Ces sections jouèrent un rôle important dans l'organisation de l'aide au gouvernement républicain et au peuple espagnol. A Paris, à part ces deux comités (yougoslave et international), d'autres centres d'accueil et caches pour les volontaires furent établis.

Des caches secrètes, sur le chemin emprunté par les volontaires partant de Yougoslavie, furent organisées en Autriche (Graz, Vienne), en Tchécoslovaquie (Prague), en Suisse (Bâle), en Allemagne et en France (Paris). C'est ainsi que furent organisés deux canaux par lesquels les volontaires yougoslaves purent se rendre en Espagne: le premier par l'Autriche, la Tchécoslovaquie, l'Allemagne vers Paris; le deuxième par l'Autriche, la Suisse pour la France. Certains utilisèrent d'autres moyens: par la voie "légale" vers Paris, profitant de l'Exposition universelle, avec des passeports vrais ou contrefaits. D'autres encore se rendirent de leur propre initiative, illégalement et sans recourir aux caches, à pied, par l'Autriche, la Suisse, vers la France et l'Espagne, ou alors par l'Autriche, la Tchécoslovaquie et l'Allemagne, vers Paris. Une partie de la direction du PCY se trouva momentanément à Paris pour participer à l'accueil et au transfert des volontaires: Milan Gorkić (Sommer), Lovro Kuhar (Valič), Rodoljub Čolaković (Rozenko), Ivan Krndelj (Richter), Sreten Žujović (Schwarz), Josip Broz Tito.

A côté des grandes succès du PCY dans l'organisation de l'aide et l'envoi de volontaires, il y eût également des faiblesses et des occasions manquées. Ainsi, par exemple, l'envoi en Espagne d'un grand nombre de volontaires des côtes monténégrines et dalmates, échoua à cause d'une rafle. Au début du mois de mars 1937, la police arrêta 150 volontaires, des jeunes gens pour la plupart – avant tout des communistes et des membres des jeunesse communistes (Savez komunističke omladine Jugoslavije, SKOJ) – du Monténégro, d'Herzégovine, de Bosnie et de Dalmatie. Non loin de

8 Nous rappelons à ce propos que, contrairement aux affirmations de certains anciens combattants des Brigades internationales, Tito ne s'est jamais battu en Espagne.

Budva, le navire français *La Corse* fut découvert et "plus de 500 volontaires furent empêchés de se rendre en Espagne" (A SCG, f. CK SKJ, n° X-8/155).

Bien que l'ensemble de l'organisation de parti des brigadiers dépendît du PC espagnol, le CC PCY entretenait un lien permanent avec les volontaires et leurs organisations de parti en Espagne, par le biais de représentants temporaires ou permanents. Les permanents furent Blagoje Parović puis, après le décès de ce dernier, Božidar Maslarić – Andrejev (A SCG, f. KI, n° 33, 1939),⁹ quant aux représentants temporaires on peut citer, entre autres, Rodoljub Čolaković ou August Česarec.

Au nombre des volontaires d'Espagne figurent quelques révolutionnaires de renom, des organisateurs de longue date et des membres des cercles les plus étroits de la direction du PCY (cinq membres du Comité central, sept membres de l'appareil du Komintern et trois anciens députés au parlement yougoslave), tels que Blagoje Parović, Vladimir Čopić, Roman Filipčev, Božidar Maslarić, Marko Orešković, Karlo Mrazović, Dragotin Gustinčić, Veljko Kovačević, Julio Varesko et d'autres.

Il faut souligner le fait que ces actions d'aide et de participation à la Guerre d'Espagne se sont développées dans un contexte très difficile pour le PCY en Yougoslavie – il est illégal depuis 1921 – et pour le mouvement communiste international, au temps des *purges stalinien*nes qui touchèrent également le sommet du PCY. La direction du PCY fut remplacée (Milan Gorkić),¹⁰ et sa dissolution fut projetée, ce qui causa un fractionnement accentué dans l'émigration et dans les lieux de détention, et fut ressenti avec mécontentement parmi les volontaires yougoslaves en Espagne.

LES VOLONTAIRES YOUGOSLAVES DANS LES BRIGADES INTERNATIONALES – ANALYSE STRUCTURELLE

Les volontaires yougoslaves furent incorporés dans les rangs de toutes les Brigades internationales, quoiqu'ils furent les plus nombreux dans la 129e (dans les bataillons "Dimitrov", "Djuro Djaković" et "Masaryk", comme dans le bataillon "Divisionario" et dans d'autres unités). Ils se sont battus sur tous les fronts et dans toutes les grandes batailles: Madrid, Jarama, Guadalajara, Brunete, Belchite, Teruel, Levante, Ebro, Catalogne et d'autres.

L'une des sources les plus précieuses pour l'analyse de la participation des Yougoslaves dans les unités de l'armée républicaine est sans doute la liste des brigadiers yougoslaves contenue dans le recueil *Le Parti*

communiste yougoslave et la Guerre Civile espagnole (A SCG, f. Šp.), conservé aux Archives de Yougoslavie (SCG) à Belgrade. Cette liste de 1664 noms de volontaires, auxquels furent ajoutées les données alors disponibles (pour une partie des combattants, on ne sait guère plus que le nom), a été vérifiée en Yougoslavie (en l'an 1971). Il existe, de plus, une statistique espagnole pour la période 1936–1938, élaborée par la *Commission des cadres étrangers du PC espagnol* à Moscou, en juillet 1941. Cette statistique renferme des données pour 1192 volontaires yougoslaves (A SCG, f. Šp., n° I-d/10).¹¹ La comparaison de ces deux sources forme un indicateur relativement objectif de la participation des Yougoslaves dans cette guerre (Kapor, 1971; Koprivica-Oštrić, 1986): pays de provenance, rythme des arrivées, âge, structures socioprofessionnelle et nationale, appartenance politique, unités et les armes. Voici ce qu'indiquent ces données.

Pays de provenance

Les volontaires yougoslaves (1664) sont venus en Espagne de 24 pays: de Yougoslavie (421), de France (420), de Belgique (191), d'Union Soviétique (84), du Canada (83), des États-Unis (57), de Tchécoslovaquie (43), d'Espagne (20), d'Argentine (13), d'Algérie (11), d'Autriche (8), d'Albanie (6), d'Iran (4), d'Italie (3), de Suisse (2), d'Uruguay (2), de Bulgarie (1), de Hongrie (1), d'Allemagne (1), du Portugal (1), de Roumanie (1), de Turquie (1), de Panama (1), et d'Afrique (1). Ces données sont connues pour 1376 combattants et manquantes pour 288. Leur patrie mise à part, le plus grand nombre est venu des pays d'émigration économique, puis d'URSS où la plupart se trouvait en formation militaire ou de parti, et de Tchécoslovaquie d'où vint un groupe important d'étudiants yougoslaves.

Rythme d'arrivée

Cette donnée est connue pour 1185 volontaires (71,2%), alors qu'elle est absente pour 479 d'entre-eux (28,8%). Ainsi, en 1936, il en est venu 467 (28%), en 1937, 632 (38%) et en 1938, 86 (5,2%). Ces données précisent également le mois d'arrivée.

Age

Les données sur l'âge (année de naissance) sont connues pour 1298 volontaires (78%) et inconnues pour 366 (22%) d'entre-eux. Les voici par décennies: 1881–1890 = 21 (1,3%), 1891–1900 = 242 (14,5%), 1901–

9 Andrejev: "Poverljiv" izveštaj o radu v Španiji [Andrejev: Rapport "confidentiel" sur le travail en Espagne].

10 M. Gorkić, le Secrétaire général du PCY, fut rappelé par Moscou en juillet 1937, arrêté et tué en octobre 1939 (Očak, 1988).

11 Commission des Cadres (étrangers) du Comité Central du Parti Communiste d'Espagne. Volontaires Yougoslaves en Espagne républicaine (1936–1939). Statistiques, Moscou, juillet 1941.

1910 = 667 (40,1%), 1911–1920 = 367 (22,1%); et un, le plus jeune, est né en 1922. En 1936, l'âge le plus représenté était de 26 ans, puis de 31 et de 25 ans.

Profession

Les données sont connues pour 1287 (77,3%) des volontaires et manquantes pour 377 (22,7%). Les plus nombreux sont les ouvriers (63,4%), dont 10,2% de mineurs, viennent ensuite les étudiants et les écoliers (5,4%) et les intellectuels (médecins, enseignants, journalistes, ingénieurs, etc.). En regard de la représentation, ce sont les ouvriers qui sont naturellement les plus nombreux, du fait qu'ils forment la base sociale du mouvement ouvrier organisé et que l'antifascisme était leur dénominateur commun, indépendamment de leur option idéologique ou politique entre socialistes, communistes ou encore d'autres groupements d'ouvriers organisés. Il est normal que les étudiants et les écoliers forment le groupe suivant, puisqu'il s'agissait là de jeunes gens s'étant consciemment déterminés pour le mouvement communiste et prêts à traduire leur engagement idéologique et politique dans la pratique. C'est aussi les cas des intellectuels dont le groupe, avec celui des ouvriers, était le plus important et le plus compact.

Structure nationale des Yougoslaves

La composition nationale des volontaires ne peut être reconstruite à partir de la liste yougoslave, du fait que les données qui s'y rapportent n'y ont pas été inscrites. La cartothèque des combattants de la 129e brigade (établie à Barcelone en mai 1938, in: A SCG, f. Šp., n° V–X/6) a été conservée, or les Yougoslaves (1015) y sont aussi inscrits de manière indifférenciée. Toutefois, la statistique espagnole tient compte de ce facteur pour 1052 Yougoslaves, alors qu'il est inconnu pour 140 d'entre-eux. Le groupe le plus important est celui des Croates (48%), puis celui des Slovènes (23%), des Serbes (18%), des Monténégrins (3,2%) et des Macédoniens (1,5%).

Appartenance politique

Ce facteur ne figure que dans la statistique espagnole, et ce pour 1040 combattants: communistes (561), socialistes-démocrates (10), Parti paysan croate (8), anarchistes (4), hors parti (457); l'appartenance politique est inconnue pour 152 combattants. En ce qui concerne les communistes, plusieurs données importantes ont été retenues (durée du stage de parti, fonctions au sein du Parti, éducation de parti et formation générale, durée des peines de prison et de travaux forcés auxquelles ils furent condamnés. On peut par contre regretter que la distinction entre les différents partis, organisations communistes et jeunesse communistes n'ait pas été faite, si bien que l'on ne peut dégager d'indicateurs sur les membres du PCY.

Nous possédons, par contre, l'appartenance syndicale de 235 volontaires sur 1192. La statistique espagnole contient d'intéressantes données sur les participations des volontaires yougoslaves à diverses organisations, sociétés culturelles ou sportives en Yougoslavie et dans l'émigration, la durée de leur séjour à l'étranger, une rubrique "connaissance des langues étrangères", etc.

Incorporation dans les unités de l'armée républicaine

La majeure partie des Yougoslaves est venue grossir les rangs des Brigades internationales, certains furent toutefois incorporés à d'autres unités. On peut dégager deux phases de la contribution armée des volontaires yougoslaves aux affaires de la République et de l'antifascisme en Espagne: la phase des milices et celle de l'année régulière.

Compte tenu des conditions d'arrivée, il est impossible de reconstruire avec précision leur engagement au sein des unités des *milices*; la statistique espagnole ne contient que peu d'indications sur cette première phase de la guerre. Les rapports d'inspection des unités des milices comptant des Yougoslaves ne comportent en général pas de données chiffrées. Seule la table de répartition des Yougoslaves dans l'armée républicaine donne de maigres renseignements: trois miliciens figurent à la *Columna Libertad*, alors qu'un d'entre eux figure à chacune des unités suivantes: *Columna Oliver Palas*, *Columna España Libre* et *Milicia de Bilbao*.

La nouvelle phase de la guerre fut marquée par la formation des premières unités internationales de l'armée républicaine, auxquelles participèrent aussi des Yougoslaves: *Edgar André* (36), *Ernst Thälmann* (93), *Garibaldi* (40), *Dombrowski* (120). La statistique espagnole indique qu'ils furent 82 dans la XIe Brigade internationale (bataillons *Edgar André* et *Dombrowski*), 99 dans la XIIe (bataillons *Thälmann* et *Garibaldi*), 78 dans la XIIIe (bataillon *Čapajev*), 33 dans la XIVe (bataillon mixte de mitrailleurs, compagnie balkanique), 49 dans la XVe (bataillon *Dimitrov*), et 543 dans la 129e brigade mixte; soit, 191 dans le bataillon *Dimitrov* (compagnies *Matija Gubec* et *Ivan Cankar*); 150 dans le bataillon *Djaković*; 4 dans le bataillon *Masaryk*; 108 dans le bataillon *Divisionario* et 90 sans précision de bataillon. Puis, 7 dans la 35e division; 13 dans la 45e division (bataillon *Divisionario*, unité de cavalerie); 53 en tout dans la base des *Brigades internationales*; 131 en tout dans l'artillerie, soit, 21 dans le Ier groupe d'artillerie lourde *Eslavo*, bataillon *Kolarov*, 22 dans le II^{er} groupe d'artillerie lourde *Škoda*, batterie *Liebknecht*, 18 dans le III^{er} groupe d'artillerie lourde, 38 dans le IV^{er} groupe d'artillerie antichars, batterie *Stjepan Radić*, 6 dans le groupe d'artillerie de la 35e division *Ana Pauker*, 5 dans le groupe d'artillerie de la 45e division *Rosa Luxemburg* et 21 dans la batterie *Gottwald*; 4 dans l'aviation; 12 dans les unités de chars; 1 dans la marine de guerre, 33 dans le service sanitaire

des Brigades internationales; 26 en tant que partisans (guérilla). De plus, 65 Yougoslaves ont combattu dans les unités espagnoles de l'armée républicaine.

Il faut également rappeler que 16 femmes comptèrent au nombre des volontaires yougoslaves (3 femmes médecins, 2 infirmières, 6 ouvrières, 2 étudiantes, 1 fonctionnaire et 2 sans profession): Basch (Baš) Ana-Marija, Bohunicki dr. Adela, Dimitrijević-Nešković dr. Nada, Dragić-Belović Olga (Milić Milica), Gavrić Elizabetha-Liza, Glavaš Marija-Peči, Habulin Marija, Kraus Lea, Kučera Tereza, Mezić-Šiljak dr. Dobrila, Pihler Lujza (Demić Borka), Reschitz-Zanoni Ottilia, Seles-Brozović Ana, Sende-Popović Kornelija, Simonetti Eugenia, Šneeman Marija. Cinq sont venues de Yougoslavie, 5 de France, 2 de Tchécoslovaquie et 1 d'Algérie, de Belgique, d'Espagne et d'Uruguay. Ces femmes yougoslaves furent incorporées dans le service sanitaire des Brigades internationales en tant que femmes médecins, infirmières, aides soignantes, mais uniquement dans les hôpitaux et non pas sur le front.

La statistique espagnole indique, en regard des fonctions militaires et autres, que 12,4% (148) des 1192 volontaires yougoslaves recensés étaient des officiers, 11% (133) des sous-officiers, 4% (48) des commissaires politiques, 2,8% des membres du service sanitaire (33, dont 15 officiers) et 67% des soldats (802, parmi lesquels 35 secrétaires d'organisations de parti). Quant aux restants (43), 24 étaient traducteurs, 16 des ouvriers dans l'industrie militaire et 3 des civils. Cette statistique possède, en outre, une rubrique attribuant une note de conduite (ces données sont connues pour 732 d'entre-eux et absentes pour les 460 autres). Il s'agit là d'une qualification morale et politique datant de 1938 et comportant les appréciations: très bien, bien, moyen, mauvais, douteux, provocateur, espion, trotskiste, etc. La majeure partie (530) se situait dans les trois premières catégories, alors qu'un petit nombre (8) furent classés en tant que trotskistes. Cette évaluation positive n'a malheureusement pas sauvé la tête de ceux qui retournèrent en Union Soviétique puisqu'il furent accusés, au cours des purges staliennes, d'être précisément des trotskistes et des espions (Mujbegović, Vujošević, 1996; Očak, 1996).

Les pertes dans les rangs des volontaires yougoslaves (morts, disparus, prisonniers, blessés), ne sont pas établies avec précision. Il existe des chiffres divers, dans lesquels toutes les catégories des pertes ne sont pas énumérées. Dans la statistique yougoslave les données sont précises quant à 545 décès sur 1664 volontaires, ce qui signifie une perte de près de 32%.

LES VOLONTAIRES YOUGOSLAVES APRÈS LA DÉFAITE DE LA RÉPUBLIQUE ESPAGNOLE

Après la défaite de la République espagnole, les volontaires yougoslaves ayant survécu à la Guerre civile (520) se retrouvèrent dans les camps de concentration en France: Gurs, Vernet, Argelès. Dans ces camps, plus de 5'000 combattants d'Espagne furent internés (des Yougoslaves, des Allemands, des Italiens, des Polonais, des Hongrois, des Roumains, des Bulgares, des Tchèques, des Slovaques et d'autres). En Yougoslavie, le PCY organisa (Lengel-Krizman, 1986; Pešić 1986) massivement la collecte et l'envoi d'aide (en argent, nourriture, habits, médicaments, livres) aux Yougoslaves prisonniers en France; par la suite, il développa une large action politique en vue de leur retour sans encombre en Yougoslavie. C'est ainsi qu'il récolta plus de 300'000 signatures de citoyens demandant au gouvernement Cvetković-Maček, d'autoriser le retour au pays des volontaires de la Guerre d'Espagne.

Comme on le sait, les autorités yougoslaves se refusèrent instamment à accorder l'autorisation au retour pour ces volontaires: "En ce qui concerne le retour de ces volontaires de chez nous, qui pour la plupart sont des communistes, il a été décidé par le Ministère des affaires intérieures, que chacun d'entre eux doit annoncer par écrit à notre légation de Paris, qu'il se repente de s'être porté volontaire et qu'il se détourne de toute activité communiste à son retour au pays" (*Position du Quartier-Général de l'armée yougoslave, du 20 novembre 1939*, in: Petranović, Zečević, 1988, 393). Des émissaires du gouvernement se rendirent même dans les camps, dans le but de convaincre les internés de remplir des déclarations individuelles dans lesquelles ils auraient, de manière convenue, exprimé leurs regrets pour leur action volontaire aux côtés de l'Espagne républicaine (aucun n'a accepté!).

Lorsque la France capitula, le 22 juin 1940, grand fut le danger que les anciens combattants d'Espagne ne fussent abattus ou transférés dans des camps en Allemagne. Les Comités nationaux du PCY, à l'intérieur des camps, prirent la décision d'organiser rapidement des points pour le rapatriement des internés. Des 250 volontaires yougoslaves d'Espagne ayant réussi à gagner la Yougoslavie depuis la France – par les canaux illégaux du PCY – 130 sont morts dans la guerre de libération nationale (1941–1945). Lors des grandes opérations finales contre les forces fascistes sur le territoire yougoslave, toutes les quatre armées yougoslaves de libération nationale furent dirigées par d'anciens volontaires yougoslaves de la guerre d'Espagne (Koča Popović, Peko Dapčević, Kosta Nadj et Petar Drapšin). Il ne fait aucun doute que les "Espagnols" représentèrent une idée supérieure auprès du peuple et des combattants et participèrent d'un véritable culte du courage personnel, du patriotisme et du dévouement à la lutte contre le fascisme.

LA LISTE DES BRIGADISTES YOUGOSLAVES/SLOVÈNES*

Dans le cadre du projet "Les Yougoslaves dans la guerre civile espagnole" (en 1971) ont été relevés 1664 volontaires yougoslaves (A SCG, f. Šp.; Kapor, 1971). La présente liste élargie (elle contient les noms de 1912 personnes d'origine 'yougoslave') est le résultat de nouvelles recherches internationales, qui rangent à juste titre parmi les Espagnols 'yougoslaves' des volontaires négligés jusqu'à présent, appartenant aux catégories suivantes:

- les émigrés économiques des pays 'yougoslaves' avant la Première Guerre mondiale et entre les deux guerres mondiales (les statistiques faites jusqu'à présent compptaient plusieurs d'entre eux parmi les Américains, les Canadiens, etc.);

- les émigrés politiques de Yougoslavie entre les deux guerres et après la Seconde Guerre mondiale (dont nombreux négligés volontairement pour des raisons politiques);

- Les Slovènes et les Croates du territoire de la Marche Julienne (Julijska krajina), annexé par l'Italie fasciste après la Première Guerre mondiale (les statistiques faites jusqu'à présent compptaient plusieurs d'entre eux parmi les Italiens);

- Les Slovènes venant des zones de la Carinthie et de la Styrie (Koroška, Štajerska), rattachées après la Première Guerre mondiale à la République d'Autriche (les statistiques faites jusqu'à présent les rangeaient parmi les Autrichiens);

- Les Croates du territoire du Littoral croate, annexé par l'Italie fasciste après la Première Guerre mondiale (les statistiques faites jusqu'à présent compptaient plusieurs d'entre eux parmi les Italiens);

- Les Macédoniens 'yougoslaves' venant de Bulgarie et de Grèce (les statistiques faites jusqu'à présent les compptaient respectivement parmi les Bulgares et les Grecs).

Les noms des volontaires 'yougoslaves' provenant des régions slovènes (~550) sont marqués d' un astérisque */.

[Orthographe et prononciation du serbo-croate et slovène: c = ts, č/č = ch = tch, dž = j, j = y, š = sch, ž = j, đ = dj]

Abduzaimović, Sabit
Abinun Radanović, Albert
Abramović, Branislav
Abramović, Josip (Anton Ludek)
Abramović, Juraj Juro
Adžaga, Josip
Ajvadžin, Marjan
Aladić, Mihajlo
Albahari, Salomon
*Albin, Jurij Jurej
Albin, Oto
Aldanov (Aldan), Tibor
Aleksejev, Petar
Aleksić, Nikola

Sl. 1: Pablo Picasso, Guernica (1937, huile sur toile, 351 x 782 cm, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, Madrid). Slika ozivlja agonijo vojne, neposredni povod za njen nastanek je bil bombni napad na baskovsko mesto Guernica y Luna 26. aprila 1937 (vir: All Madrid, 114).

Fig. 1: Pablo Picasso, Guernica (1937, huile sur toile, 351 x 782 cm, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, Madrid). Ce tableau fait revivre l'agonie de la guerre; le bombardement de la ville basque Guernica y Luna du 26 avril 1937 a donné lieu à sa création (source: All Madrid, 114).

Aleksić, Petar (Peter)
 Altarac, Isak
 Andor, Aurel
 Andreev, Ivan (John Andreef)
 Andrejević Kun, Đorđe
 Andrić, Stjepan
 Anđelić (Angelić, Angelich, Anstelic), Ilija (Ilyce, Nick)
 Antić, Emil
 Antić, Vicko (Vinko)
 Antolčić, Stjepan
 Antonsich, Luciano
 Arančić, Antonio
 Arijanović, Đorđe
 Arsenijević, Branko (Brana)
 Arsovski, Vladimir Blažo (Vladimir Đorđević; Oljeg Čislov)
 Artosich, Luciano
 *Askić, Anton
 Atijas, Haim
 Atko, Boris
 Aždajić, Alojz
 Baban, Ivan
 Babić, Milorad
 *Babić (Babich), Anton Toni
 *Babić, Ludvik
 Babin, (Bačić, Balić) Anton
 Babin, Tomo (Thomas)
 Backov, Tomo
 Baće, Maks
 *Bač, Josip
 Bačić, Karlo
 Bačkov, Franjo
 Bah, Imrick
 Bajčić, Dragutin Grego
 Bajić, Petar (Luis Martin Kinago)
 *Bajt, Josip Jože
 *Bajuk, Martin
 Bakeric, John R. (John Baker; Bakarac)
 Bakran, Ivan
 Bakran, Viktor Franjo
 Bakulin, Mijo
 Balajić, Franjo
 *Balaško, Štefan
 *Balbin, Pavle
 Balčejac, Jozef
 *Baldaž, M.
 Balen, Emil
 Baloff (Beloff), Mike
 Baloković, Milan
 Balovich, Ladislavo
 Baltić, Luka
 Banda, Anton Ivo
 Bandov, Franjo
 Bandžov, Spas
 *Banfi, Jan (Žan)

Banić, Karlo
 *Banovil, ...
 Barbarić, ...
 Barić, Milan
 Barišić, Ivan
 Barišić, Mato
 Barišić, Mijo (Gopo)
 Barišić, Mijo
 Barkovich (Barković, Barbovich), Thomas (Michael)
 *Barle, Karel
 Bartl (Baratal), Arsen (Senjo, Arthur)
 Baruh, Isa
 Baruh, Jakov
 Baruh, Silvio
 Barvican, ...
 Basch (Baš), Ana-Marija
 Basch (Baš), Andre
 Basch (Baš), Janoš
 Baschiera, Eugenio
 Basković, Ivan
 Bastianich, Giordano
 *Bastiančić, Sigbert
 Baša, Šaban
 Bašić, Ante
 Bašić, Duje
 Bašić, Mate
 Batelić, Mate
 *Batelić, Matija
 *Batič, Viktor
 Batinić, Anton Ante
 Batinić, Nikola
 Battelich, Giuseppe
 Batur, Stanko
 Bayza (Bajza), Stephen (Stefan)
 *Bebler, dr. Aleš (Andre Kobal)
 *Bedenik (Benedik), Anton
 *Bedenik (Benedik), Ivan
 *Bedenik (Benedik), Ladislav
 *Bedenik, Slavko
 Beer, dr. Imre (Gojko dr. Gorijan; Mirko Bayer)
 Bego, Ante
 Begović, Alil Alojz
 Begović, Vlajko (Vladimir Stefanović)
 *Belati, Anton
 Belić, Stevan (Stefan Dudek)
 *Belin (Belino), Emil
 Bellen, Emidio (Emilio)
 Belović, Ratimir Ratko (Đorđe Stefanović)
 *Beltram, L.
 Benci, Mario
 Benci, Rodolfo
 Benco (Bencovich), Antonio
 Berdais, Oskar
 Beranić (Berenić, Beronich), Ivan (John)
 *Berger, Rudolf
 Bergman, Alfred

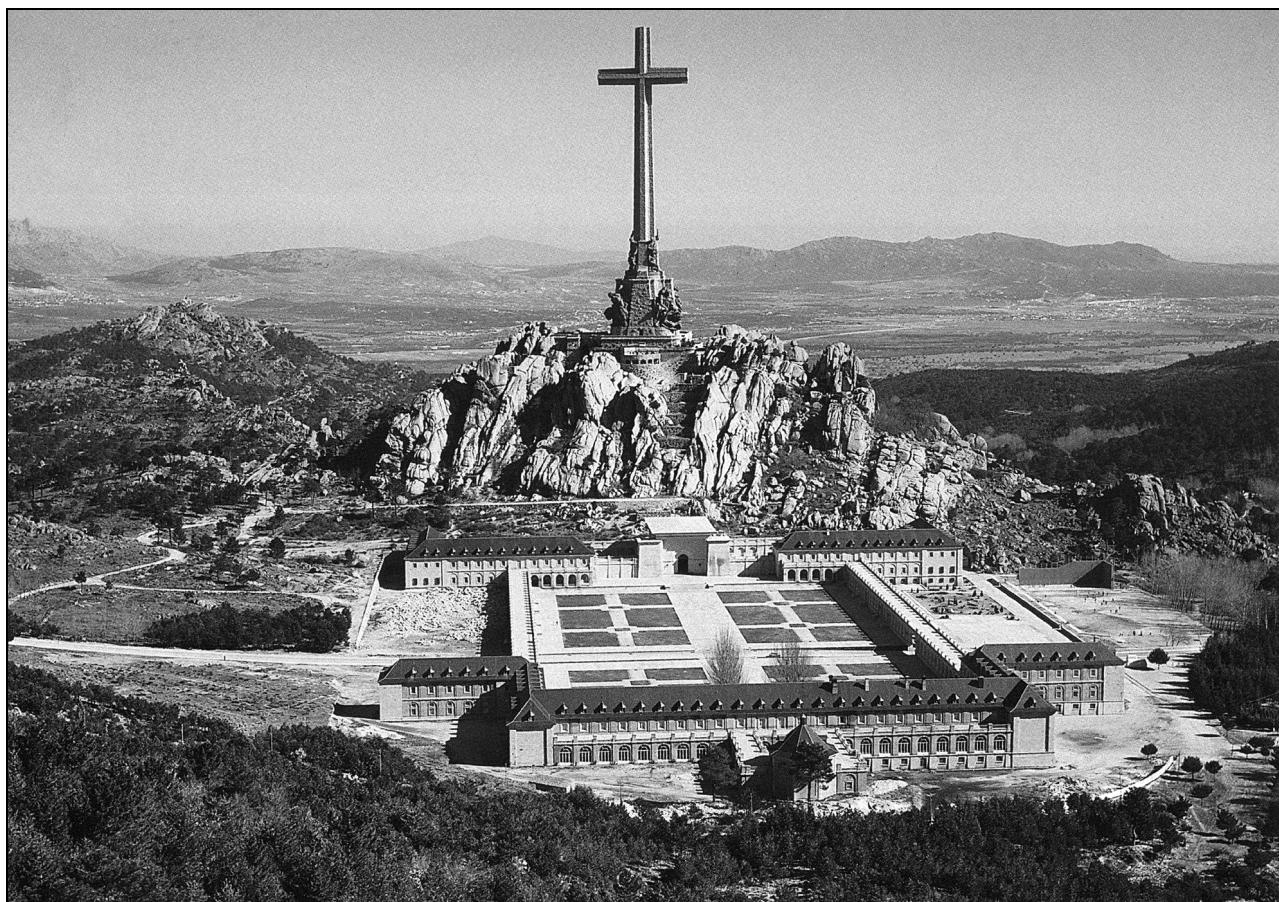
*Berkopec, Josip Jože	Bošnjak, Josip (Zozo)
Berković, Džozef Josip (Majer)	Bota, Blaž
*Berlot, Josip	Botelić, Anton
*Bernardi, Franc	Botić, Vittorio
*Bernardi, Karlo	Boženović, Dimitrije (Bozenoff; James Bozenovich)
Berović, Josip Joso	Božić, Milan Milanče
Bertagnin (Bertanji), Vjekoslav	*Božič, Franjo
*Bertok, Benedikt (Eduard Salgado)	Božidar, Boško
Bibić, Mirko (Miloš Dimitrijević)	Božinovski, Pandje (Pante)
*Bidovec, A.	Božović, Milun (Jaroslav Noskov)
Bihalji-Merin, Oto	*Bračić, Ludvik
Bilić, Božo	Bračun, Josip
Bilić, Dragutin	Bradamante, Giovanni
Bilić, Ilija	Bragan, Loris Alberto
Bilić, Jure	Brajović, Nestor Nešo
Bilić, Nikola	Brandolize, Giovanni Ivan
Biljan, Milan Mile	*Bratko, Zorko
Bilkić, Nasko	*Bratoš, Silvij
Birčić, Ivan	*Bravin, Kalico
Birovljev, Đura	Brdar, Dujo
Bišov, Rudolf	*Bregant, Bruno
Bjedov, Gojko	Brenčić, Firminio
Blagojević, Milan (Petar Križanić)	*Brenčić, Tirenic
*Blaša, ...	Brenković, Nedeljko
Blažević, Anton Ante	*Breskvar, Jože
Blažević, Juraj	*Bresovec, Franc Josip
Blažević, Ljubomir Ljubo	Brešić, Stanko
Blažević, Marko (Mark Blazevich)	Brezovec, Kiril (Ćiro)
Blažević, Mate	Brezovic, Albert Louis (James Bezanovich; Besanovitch; Bezovich)
Blažević, Pavle	Brijaček, Ivan
Blesa Kordona, Martin	Brinčo, Luis
Bobetić (Babetić), Marko	Briševac, Vaso
*Bobnar, Stane	Briški, Antun (Anton Brisa)
Bočkarovski, Mihail	Briški, Marko
Bodlović, Ivo	Brkić, Anton
Boem (Boehm), Georg	Brkić, Vladimir
*Bogatec, Štefan Peter	Brković, Zvonimir Zvonko
Bogdanović, Aleksandar Aca	Brenčić, Marijan
Bogner, Hans Jože (Elpatjev M. G.)	Brnčić, Stjepan Stipe
Bohunicki, dr. Adela (Anka Poca)	Brone Anton
Bojevec (Borjevec), Edmond	Brozičević Juraj Jure
Bolf, Albert	Brozović (Brozovich), Srećko Filip
Bolf, Franjo	Brusić, Anton
Bolf, Matija	Bubich, Mike
Bolf, Roko	Bubić, Vinko
Bombazzi (Bumbaz), Giovanni	Bubiević, Vladimiro
Boner (Bohner), Franjo Franc (Pavlović)	Buble, Ćiro
Borić (Bordić), Mile	Budač, Mijo
Borić, Srečko	Budak, Divko Josip
Borierec, Edmond	Buković, Lazar
Borišić, Mijo	*Bulc, Aleksander
Borjan, Gojko	Bura, Fran Franjo
Borski, Ivan	Burić, Ivan
Bosnić, Mijo	Burović, Georg
Bošković, Janoš	Burovnjak, Vinko (Šupljak)
Bošnjak, Ivan	

Bušić, Ivan	Ćurka, Nikola
Bušić, Mate (Abato)	Čaćić, Tomo (Gavrilov A. D.)
Bušić, Petar	Čagalj, Franjo
Buturac, Mile	Čaleta, Bernard
Buzev (Buzeff), Trifun (Tifron)	*Čap, Matija
*Caharija (Zaharija), Leopold	Čarnić, Andrija
Cako (Čeko), Jurko	Čaušević, Pašan
Canarozzo, Ivan	Čečura, Nikola
Candutti, Carlo	Čeko, Luka
Car, Nikola (Črni)	Čelebić, Milan
Carić, Petar	Čelebić, Nikola
*Carnik, Srečko	Čelebija, Misak
Cenčić, Ferdinand Ferdo	Čelija, Franjo
Cenčić, Slavko	*Čemažar, Miha
Centor, Jovan	Čemergas, Stevo
Cerić, Zvonimir Zvonko	*Čern, Viktor
Cesarec, August	*Černe, Avgust Gustl
*Cetin, Anton	*Černe, Viktor
*Cetin, Karlo Karel	Černina, Andrija
Cevantes, Petar	*Češnjevar, Franc
Chervatin (Petek), Ferdinando	*Češnovar, Adolf
Chierfus (Kerfis), Giorgio	*Češnovar, Rudi
*Cibic, Rajko	Čimović (Chimovitsch), August
*Cigoj (Cigoi), Stanko	Čioran, Georg
Cigrovski, Franjo	*Čižek Rudolf Rudi
*Cimerman, Anton	*Čok, Alojz
Cirk (Cerk), Stojan	*Čok, Lino (Zachi)
*Citer (Ciehar; Ziehar), Karel	Čolaković, Rodoljub (Jovan Pavlović)
Cociancich (Canziani), Pietro	Čolić Halid, Eduard
Colani (Kolanović), Giuseppe	Čolić, Slavko
Corcitie, ...	Čon, Hari
Cosulich, Carlo	*Čop, Alojz
*Cotarič, Nikola	*Čop, Blaž
Covacich, Giovanni (Ivan Kovačić)	*Čop, Milivoj
Crivici (Crivicich), Oreste	Čorak, Ivan
Crnković, Petar	Čorak, Josip
*Curk, Rafael	*Črmelj, Avgust
Cvetić, Todor (Crni)	Čubelić, Slavko
Cvetko, Vječeslav (Flores)	Čubrić, Josip
Cvetković (Cvijetković), Radomir	Čuci, Stefan
Cvijanović, Stefan	Čučak (Čuček), Dragutin
Cvijetković, Luka	Čučković, Simo
Cvisaji, Luiđi	*Čuk, Tone Jože
Cvitković, Miljenko	Čukulić, Božo Pavle
Ćamilov, dr. Kiril	Čukulić, Miroslav Miro
Ćetković, dr. Milovan	Ćuleta, Ivan
Ćetković, Vladimir	Čulina, Marko (Jadranski)
Ćiprovac, Sava	Dabisevich, Vladimiro
Ćopić, Milan Emil	Daklić, Božidar
Ćopić, Petar	Damjanović (Domjanovich; Domjonović; Danyanoich), Milo
Ćopić, Vladimir (Senjko)	Danculović (Dankulowicz; Dancuvocic), Paul
Ćuk, Vukašin	Danilović, Veselin
Ćurčić (Ćulčić), Adam	Dapčević, Peko
Ćurić, Tomo	

Dapiran, Giovanni (Saule)
 Dasović, Ivan
 Dasović, Stjepan Stipe (Steven)
 *Debernardi (De Benardi), Giovanni Ivan
 *Debeš, Johan
 *Debevc, Ivan
 *Debevc, Štefan Štefek
 *Debevc, Venceslav Vinko
 Della Croce, Romano (Roman Krstović /Krstovich/)
 Delcaro, Mario (Vincenti)
 De Leo, Karmelo (Leon Cernais; Giovanni Karnio)
 Delić (Delitch; Diklić), Đorđe (Georgius Deluch)
 Delija, Franjo
 Delprato, ...
 *De Luca, Alberto
 *Demetrio, Oton (Adon)
 Demić, Miron (Danilo Pavlović)
 Demnijevski, Alekса (Sergije Bauman)
 *Depangher, Francesco
 Depope, Mato (Matt)
 Derenčinović, Ivan (John)
 Dessanti, Pietro (Domenico)
 Dešković (Deskovich), Ivan (John)
 Devčić, Petar
 Devčić, Stevo
 Devescovi, Giovanni
 Dević, Đorđe (George)
 Devrnja, Rajko
 *Dihpol, Jože
 Dijanek, Stjepan Stevo
 Dijoš, Janoš
 *Dimić, Emil
 Dimitrijević-Nešković, dr. Nada
 Dimkov, Dimo (Georgijev)
 Dimov, Angel (Skopljanac)
 Dimić, Miodrag
 *Diorgo, Avgust
 Diviach, Riccardo
 *Divjak, Viljem
 *Dobeze, Vincenc
 Dojčinov, Ivan
 Dojht, Mirko
 *Dolenc, Franc
 *Dolenc, Ivan
 *Dolinšek, Ivan (Dolišenko; Juan Ferraro)
 Domanji, Robert
 Domazet, Ante
 *Domić, Ivan
 Domin, Stjepan
 Donko, Johan
 Donkovich, Antonio
 Doratević, Filip
 Doratević, Sveta
 *Dornik, Alojz
 *Dosenel, Jan
 Dragić-Belović, Olga (Milica Milić)
 Dragišić, Petar
 Drapšin, Petar
 Drašner, Anton Toni (Anthony, Tony)
 *Drev, Leo
 *Dria, Ivan
 *Drioli, Emilio
 Drobac, Siniša (Stanko Milanović)
 *Drobnič, Franc
 *Drobnič, Mihael
 Dropulić, Ćiro
 *Drufovka (Drufukar), Anton
 Dubac, Constantine
 Dubinović, Mate
 Dubovich, George
 Dubravčić, Ivan
 Dubrović, Eduard
 Dudić, Sreten
 Duja, Gregor
 Dujmović, Marijan
 Dujmović, Mate
 Dujmović, Rudolf
 Duvnjak, Ivan Žan
 Duvnjak, Niko
 *Dvoracék, Ervin Ernest
 *Dvorak, Franc
 Džuba, Nikola
 Đadović, Vlado
 Đajić, Jovan (John Djajic)
 Đedović, Antun
 Đerek, Dragutin
 Đerek, Emil
 Đerek, Štefan Stipe
 Đorđević, Filip
 Đorđević, Miloš
 Đorđević, Svetislav (Ilija Lopačev)
 Đuka, Veljko
 Đurđev, Dragutin
 Đurić, Miloš
 Đurić, Mirko
 Đurić, Tomo
 Eisvich, Rodolfo
 Engl, Elijas Ilija
 Erceg, Marjan
 Erceg (Herceg), Michael
 Erdeljac, Petar (Peter)
 *Erjavec, Andrej
 *Erjavec, Franc
 *Erjavec, Rudolf
 *Erjavšek, Alojz
 *Erlich, Egon
 *Ernec, Avgust
 *Eržen, Venceslav
 *Estale, Vinko Viktor

Fabić, Silvestar	Gendić, Petar
*Fabjan, Anton	Georgijen, Oskar
*Fabjan, Ivan	Georgijev, Paul
Fanović, Arturo	Georgijević, Dimitrije (Hugo Selka)
Farkaš, Franjo	Gerančić, Antonio
Fatović, Francisko Ferručo	*Gertić, Ivan
*Federl, Franc	Getarov, Jozef
*Felc, Avgust	Ghersich (Gersić, Gersi), Giovanni
*Felc, Fortunat (Viktor Srečko Kavčič)	Gincelj, Erminio
*Felc, Ivan	Giorgetti, Francesco
*Fende, Stane	Givulinovich (Givulinović, Givins), John Albert
*Ferber, Ito	*Glavan, Franc
*Fese, Fortuna	Glavaš, Marija (Peči)
Fetahagić, Ahmet	Glavicich (Glavich), Mateo
Figneredo, Henrich	*Glavič, Viljem
Filičev, Roman (Arnold Fajn; Roman Filipovič)	Glaviček, Anton
Filipović, Kristifor	*Glavina, Mario
*Finžgar, Stanko	Gligorović, Miloš (Dušan Petrović; Černov)
Fišer, Beno	*Gojak, Ludvik Ivan
Fišer, Ivan	Gojsalić, Ante
Fišić, Srečko	Gojtančić (Goitanich), Rudolfo
*Flis (Fus), Franc	*Gomišček (Gomiscek), Ivan
Fodor, dr. Karl (Teodor Balk)	*Gornik, Franc
Folnović, Juraj	*Goršek, Ivan (Omar)
Fonda, Antonio	*Gorupec, Viktor
*Fonda, Guerrino	Gossain, Franjo
*Fonda, Slavko	*Gosenica, Alojz
Fonovich, Arturo	*Gostinčar, Martin
Foriš, Ivan (Bata Fore)	Gošnjak, Ivan
*Fornezzi, Herbert	Govorušić, Nikola
*Fortunat, Srečko	*Gramc, Janez
*Fragiacomo, Carlo	*Grebinc (Grebenc), Franc Franjo
*Franc, Alojz	*Gregorčič, Ivan
*Franc, Janez	*Gregorčič, Josip Jože
Franco (Francovich), Antonio	Gregoric, A.
Franić, Jozo	Gregorovich, Frank
Franić, Marko	Grgić, Ernest
Fridman, ...	Grgurić, Andrija
Frković, Martin Mile	Grgurić, Edo
Fućak, Ljubomir	Grigor, Aristov (Gregor Aristov)
*Furlan, Silvester Silvo (Pavel Poljakov)	*Grincelj, Erminij
	Grivičić, Dane
Gaćinović, Vojislav	*Gros, Matija
Gaćić, Jovan	*Gross, Ivan (Johan)
Gaćić, Miloš	Grotan, Domenico
Gajić, Stevan	*Grubiša (Grubissa), Just (Giusto; Gustavo)
*Gale (Galan), Anton	Grubor, Petar
*Gantar, Franc	*Gruden, Anton
Garčić, Miloš	*Grujec, Gustav
Gardić, Miodrag	Gruić, Roko
*Garin (Gerin), Bruno	Grujić, Stanko Branko
Gaspar, Peter	*Gržina, Matija
Gašparac, Ivan (John)	Guberina, Linardo
Gavranov, Sredoje	*Gučić, Jurij
Gavranović, Stevo (Mirko Živković)	Gudelj, Ante
Gavrić, Elizabeta Liza	Gudelj, Mate

Guli, Đorđe	Isakov, Milan
Gunscher, Rudolf Rudi	Iscenski, Todor
Gurebić, Maks	*Iškra, Ivan
Gustincich, Francesco	*Istenič (Istinič), Ivan
*Gustinčić, ing. Dragotin (Daniel Golubjev)	*Ivanc, Alojz
Guzek, Maks	*Ivanc, Anton
Gvozdenović (Gvozdanović, Gozdanovich, Grozdano- vić), Toma (Tom)	*Ivanc, Ivan
Habulin, Marija	*Ivanc, Mirko
*Haček (Hraček), Alojz	Ivančić, Petar
Hadži, Panzov (Gančo)	Ivanić, Boban
Hadžiev, Panajot (Pete Hadjieff)	Ivanić, Pero
*Hafner, Bernard	Ivanišević, Frane
*Hake, Adolf	Ivanišević, Jovan
*Haložar, Viktor	Ivanišević, Ljubomir
Hariš (Haris), Ernest	Ivanišević, Nikola (Nick)
Hariš, Ivan (Ilija Gromovnik)	Ivanov, Ante
*Harner, Bernard	Ivanović, Dragomir (Ramona)
*Harz, Rudolf	Ivanović, Franc
Hatz, Karel (Jose Moreno Lopez; Sergej Kozlov)	Ivanović, Marko (Nestor)
Hedrih, Karol (Diaz)	Ivanović, Petar
*Held, Karel Karlo	Ivanščak, Vladimir
*Hercog, Franc	Ivić, Maks
*Herman, Viljem	Jadriev (Yadrweiw), John P.
*Heusler, Vladimir	*Jagić (Jagisch), Štefan
*Hladnik, Janez	Jahić, Fadil
*Hladnik, Franc	*Jakopić, Josip
*Hočevar, Stane	Jakopović, Josip (Joško Stranić)
*Hoffer, Emerik	Jakovac Martin
Holaek, Josip	Jakovčić (Jakovšić), Franjo
Horvat, Francesco	Jakovčić, Mato (Matt)
Horvat, Ivan	Jakovljević, Sretan
Horvat, Mirko	Jakšetić, Đorđe Giorgio
Horvat, Ladislav	Jakšić, Đuro
Horvat, Stefan	Jakšić, Ivan Milan
Horvat, Vinko	Jakuš, Jovan
Horvatin, Vladimiro	Jakušić, Franc
Horžić, Šime	*Janhuba, Rudolf
Hoškin, Frane	Janić, Jovo
Hranić, ...	Jankes, Grga
*Hrečak, Dominik (Domenico Kreschiak)	Janković, Drago
*Hribšek, Ivan	Janković, Milan
Hristić, Petar (Peter)	Janković, Todor
Hristov, Gregory	Janković (Jankov), Vasa
*Hrovatin, Karlo	Jardas, Eduard Edo (Ivan Ilić)
Hruza, Leopold	Jarić, Svetozar
*Hudič, Jakob	*Jazbec, Avgust
*Humar, Ivan (Malchino)	*Jazbinšek, Viktor (Antonio Lopez; Robert Reiner)
Husinec, Josip	*Jelen, Štefan
*Hvalič, Franc	Jelić, Lazar
Ilić, Anton (Antonio Gilli; Toni Harmonika)	Jelić, Mate
Ilić, Ljubomir Ljubo	Jelin, Maurice
*Imak, Alojz	*Jenko, Rudolf
*Ipavec, Josip Jože	*Jeraj, Albin
	*Jereb, Viktor Vittorio (Mario Benotti; Leone Kraniski; Leo Kranjski)

Sl. 2: Santa Cruz del Valle de los Caídos (v bližini samostana San Lorenzo de El Escorial). Spominsko obeležje na špansko državljanško vojno, kompleks "Sveti križ v Dolini padlih" (1.377 ha) so po ukazu generala Francisca Franca gradili vojni ujetniki poražene republikanske armade med letoma 1941 in 1959 (vir: All Madrid, 63).

Fig. 2: Santa Cruz del Valle de los Caídos (à proximité du monastère San Lorenzo de El Escorial). Le mémorial de la guerre civile espagnole, appelé "Sainte-Croix dans la Vallée de ceux qui sont tombés" (1.377 ha) a été bâti – sur l'ordre du général Francisco Franco – par les prisonniers de guerre de l'armée républicaine défaite, entre 1941 et 1959 (source: All Madrid, 63).

Jeremić, Bogdan	Jovanović, Maurice
Jeremić, Ostoja	Jovanović, Milorad Milan
Jergović, Božo	Jovanović, Radoje
Jergović, Mate (Matt)	Jovanović, Svetozar (Jose Bareš; Bogdanovski)
Jerić, Luka	Jovanović, Vojo
*Jeriha, Viktor	Jovanović, Živorad Žikica
Jerončić, Ivan (Srećko Vico)	Jovašević, Gvozden
Jerončić, Milan (Mile Koren)	Jubert, Viktor (Jub)
Joakim, Jugo	Jugo, Joakim
Joković, Bogdan	Jugović, Bogdan
Joksimović, Aleksandar	Jung, Francesco
Jopiti, Carlo	*Junker, Rudolf Oskar
*Jovanc, Mirko	Juranić, Oskar
Jovanović, Aleksandar Aca	Juras, Božo
Jovanović, Dragoslav /1913, étudiant/	Juratović, Nikola
Jovanović, Dragoslav /ouvrier/	*Jurca, Ivan
Jovanović, Janko (Drenovski; Daskal; Emil Dragović)	*Jurca, Vladislav

Jurcich (Juričić), Antonio Anton	*Kipo, Alojz
Jurdana, Ivan (John Jordan)	Kiramoš, Georg
Jurica, Giuseppe	Kittl, Adolf
Jurica, Jure (Zaratin)	Kjus, Franjo
*Jurič, Miloš	*Kladnik, Blaž
Juričić, Georgije	*Klančar, Alojz
Jurišić, Miho	*Klanjšček (Klanjšek), Valentin
Jurjević, Milan Miloš	*Klemenc, Alojz
Jurkić, Leon	*Klenovšek, Jože
Jurkić, Srećko	*Klepša, Edvard
Jurković, Nikola (Akrobata)	*Klešnik, Pavle
Jurlin, Ante	Klisić, Jovan
Jzadaić, Luigi	Klošević, Filip
Kacman, Jozo	Klupač, Koloman
Kada, Alberto	*Kmet, Peter
Kada, Džemail	Knapić, Anton
Kadijević, Mirko	Knapić, Srećko (Felice Nappi)
Kaiser (Kaisear), Spartaco	*Knez, Franc Franjo
Kalafatić, Milan (Nikola Nikolajević)	Knežević, Đorđe (Paja)
Kalanj, Ivan (John; Milan)	Knežević, Ljubomir Đuro
Kalc, Jurica	Knežević, Mirko
Kalev, Petar	*Kobal, Drago
Kalinić, Milan (Ninković)	*Kobal, Matija
Kalman, Andrea	Kobe, Matija
Kamacoff (Kamackoff; Komakoff), Steve (Stefan)	*Kobe, Mihael (Mike; Kolbe N.)
*Kamenček, Stanko	*Kocjan, Štefan
Kamhi Alkalay, Samuel	*Kocjančić, Peter (Pietro Cociancich; Canziani)
*Kampf, Gustav	Kocub, Jakov
*Kampf, Rudolf	Kočmarovski, ...
Kanački, Svetislav	Kokai, Imre
Kanjski, Ivan	*Kokal, Ivan (Jožef Petelin)
Kapor, Čedomir (Čedo)	Kokolj, Jure
Kapš, Anton	Kolak, Josip
Kapš, Franjo	*Kolar, Ivan
*Kapus (Kapis), Jože	*Kolar, Mihael (Mišel)
Kar, Franc	*Kolenc, Ivan
Karadžić, Radule	*Koleša, Viktor (Josip Hope; Ivan Sartori)
Kardun, Ivan	Kolešnikov, Andrej
Karlović Simeon Simon	Koljenčić, Veljko (Djetić)
Karoglan, Mihael Mijo	*Kolman, Franc (Maron)
Katelich, Michael	*Komar, Franc
Katnić, Ivan	Komikov, Magit
Kaučić, Federico	Kominek, Josef
*Kaučič (Kavčič), Anton	Kopp (Kopf), Ferdo
*Kaučič, Franc	*Kopinič, Josip Jože
Kelc, Josip Jozef	*Koprivnik, Karel
Kelek, Ivan	*Koprivšek, Franc
Keleković, Nikola	Korač, Ivan
*Kelos, Ivan	Korčetić, ...
*Kepa, Franc	*Korošec, Janez
Kered, Stjepan (Georg Frid)	*Korošec, Lazar
Kerpan, Alberto	*Korzaba, Anton
Keršner, Artur	*Korzančić, Stanko
*Kezel Andrej	Kosanić, Dragutin
Kezele, George	*Kosanič (Kozulič), Karlo (Marlo)
	Kosanović, Simo

Kosmović, Eugen	Krezo, Jure Luko
Kosović, Karlo	*Krivec, Ivan
Kostančić, Slavko	*Krivec, Pavel
Kostelic, Louis	Krizmanić, Nikola
Kostić, Goce	*Križ, Franjo
Kostić, Periša	*Križaj, Jože
Kostov (Kostoff), George	*Križaj, Lojze (Luigi Crisai)
Košanjić, Miloš	Križanić, Pero
Koščić, Franjo Frank	Krkljuš, Savo
*Košuta, Albert	Krkljuš, Slavko
Koturović, Dimitrije (Mitko Kot)	*Krnec (Kruk), Alojz Slavko
*Kovač, Alojz	*Krnec, Roman
*Kovač, Franc	*Krog, Milan
*Kovačec, Janez	Krojnski, ...
Kovačević, Đorđe Đoko	*Kronoveter, Jakob
Kovačević, Franjo	Krpe, Roman
Kovačević, Ivan	Krsmanović, Branko
Kovačević, Mirko	Krstić, Andrija (Krcun)
Kovačević, Nikola (Nikita Mendes)	Kručičanin, Aleksandar
Kovačević, Veljko	Krunić, Ostoja
Kovačić, Josip (Joseph)	*Krušnjak, Kazimir
*Kovačič, Franc (Francesco)	Krvavac, Džano Ahmet
*Kovačič, Ivan (Juan)	Krželj, Mirko
Kovandžić, Svetozar	Kubanic, George
Kozakov, Dimitar (Tatef Dmitar Kazacoff)	*Kubina, Maks
Kozan, Stjepan	Kubinec, Michael
*Kozjak, Štefan Franc (Stephen)	Kucmi, Mihajlo
Kozlov, Georgije	Kuča, Jan
*Kozole (Kezele), Aleksander	Kuček, Ivan
*Kozole, Jože	Kučera, Jožef
*Kožuh (Kozuk), Jakob	Kučera, Tereza
*Kragolnik, Albert	*Kudec, Vinko
Krajačić, Ivan (Stevo Verdić)	Kuhar, Isidor
Krajačić, Marjan (Petar Gašparac)	Kujundžić, Anton Ante
Krajina (Krajnak), Juraj	Kujundžić, Ljubo
*Krajina, Rafael	Kujundžić, Mate
*Kraksner, Josip Jožef	Kujundžić, Nikola
*Kralj, Jožef	*Kukec, Josip
Kraljev, Šime (Siniša Karlović)	Kukura, Pavao
*Kranjc, Jože	Kuleto, Ivan
*Kranjc (Krajina), Matija	Kuljević, Petar
*Kranjc, Nikola	*Kunej, Alojz Lojze
*Kranjc, Ratko	Kupusinac (Kuprinski), Aleksandar
Kranjčević, Jakov	Kurčini, Adam
Kranjčević, Viktor	*Kuret, Djuro
Kranželić, Simon	*Kuret, Peter
*Krasna (Krašna), Louis	Kurtović, Marko
*Krašovec, Feliks	*Kus, Franc
Kratohvil, Stevan	Kusturica, Sigfrid
Kraus, Lea	Kuštera (Kustera; Kustern), Frane Frank (Arnold)
Kravajica, Andrija	Kutleša (Kutlesa), Stefan Stipe (Steve)
*Krvšek, Jože	Kužet, Đuro
Kreačić, Otmar	*Kuzman, Martin
*Kreft, Ivan	Kužuh, Jakob
*Kregar, Slavko	*Kveder, Dušan
Kreković, Nikola	*Kverk, Andrej

Lacmanović, Frane	Lozer, Kreško
Ladovina, Vojo	Lučev, Ćiril
Ladovski, Mihael	Lučić, Albert
Lakovich, Antonio	Lučić, Marijan Lucijen
Lalić, Šime (Janko Danić)	Luić, Slavko Vjekoslav
Larić (Lavrić), Anton	Lukas (Lucas; Lucacs; Lukaszewis), Franjo Frank
Laski (Lasić), Stefan	Lukić, Branko
Lašević, Jan	Lukin, Ivan
Latinović, Lazar	Lukinić, Stjepan
*Lavrenčić (Laurenčić), Alojz	Luko, Stipe
*Lavrin, Jožef	Luković, Dragiša
Lawser, Kresho (Krešo Lavšer)	*Lukša, Josip
*Lazar, Franc (Lazar Korošec)	Lulić, Božo
Lazić, Stefan (Miko)	Luštica, Ante (Mateo)
Lazić, Nikola	Lutkić, Konstantin Kosta
*Leban, Giuseppe Josip (Vincent)	Ljubičić, Franjo (Muco)
Lebičić, Franjo	Ljubičić, Ivan
Lebl, Ivan	Ljubičić, Jure
*Ledinek, Anton	Ljubinković, Branko
Legac, Jure (Đuro)	Ljumović, Radosav
Legate, Georg	
Lehmann, Friedrich (Fric)	Mačković, ...
Lekić, Danilo	Madrijan (Madrić), Ludvig
Lekić, Radovan	Madžar, Ivo
*Leleb (Lelen), Milan	Majcen, Stjepan Stevo
Lenac, Ivan	Magan, Edoardo
*Lenardić, Ivan	Magnotić, Anton Toni (Anthony; Tony Manjgotic)
*Lenček, Janez	*Mahnič, Peter (Pietro Machnich)
Lenek, Jan	Majder, Vladimir (Vladimir Kurt)
Leno, Danilo (Danijel Lepo; Stefan Prohorov)	Majnarić, Josip
Leontić, Boro	Maksimović, ing. Ljubomir Ljubo
Lepešević, Viktor	*Makuc, Jakob
Lessel, Eugen (Geno)	*Makuc, Vlado
Levantin, Petar	Malattia, Antonio
Licul, Anton (Grašić)	Malattia, Giovanni (Ognibene)
Licul, Josip (Falor)	*Malenšek, Franc
*Ličen, Anton	*Malih, Karel
Lidle, Todor	Mališić, Jovan (Ivan Martinović)
Lilić, Stevan	Mallig, Jordan (Đorđe Maljig)
*Linček, Ivan	Malohodžić, Hivzo
Lindarić, Ivan	Mance, Branko
*Lipa, Dane	Mandić, Ilija
Lipovča, Ibrahim	Manojlović, Žarko
*Lipušček (Lipuščak), Srečko (Kraff)	Manola, Srećko
*Lipušček (Lipovšek), Viktor (Silvester Penja)	*Marconi (Marcon), Mario
*Lisinski, Jožef	Maretić, Joe
Liverić, Tomo Tomaš	*Marhart, Ivan
*Lizek (Ležek), Rudolf	Marinić, Krsto
Llorog, Vacleb	Marinoni, Giovanni Domenico
*Loger (Lorger), Anton	Marinov, Petar
Lončar, Stipe	Marionoff, Nick
Lončarić, Josip (Henrih Babović; Pedro de Kastro)	Marjanović, Stevo
Lončarić, Vladimir Vlado	*Markič, Jože
Lopar, Johan	Marković, Milenko
Lović, Juraj	Marković (Markovicz), Mirko (Jose Porra Spolea)
*Lovrin, Jože	Marković, Pajo

Markul, Petar (Pjer)	Micor, Bruno
*Marn, Alojz	Miftari, Emruš
*Marodini (Marondini), Eduard Edo	*Miha, Marko
Marović, Mile	Mihajlov, Andrej Mihajlo (Andre Antonovič)
Marša (Marscha), Vidosav	Mihajlović, Dragiša
Marunica, Mato	Mihajlović, Prvoslav
*Marušić, Drago Karl	Mihajlović, Tasa
*Marušić, G.	Mihaljević Mirko (Manjana)
*Marušić, Matija	Mijan, Arturo
*Marvin, Albin (Anton Hribar)	Mijović, Jose
*Marvin, Edvard	Mika, Vaclav
*Marvin, Roman	Mikelić, Tomo
Marzaz, Sebastiano	*Mikenauer, Alojz (Mihail Mihajlov)
Maslač, Vlaho	Mikličanin, Ilija
Maslarić, Božidar (Bruno; Feliks; Boris Andreev)	Mikuljan, Marko
Mašković, Mijat	Milačić, Dragoljub
Matajčić, Dragutin	Milanović, Franjo
Matajčić, Ivan	Milas, Nikola
Matanović, Gavro	Milašić, Emil
Matejak, Ivan	Milašinčić, Stjepan (Šiljo)
Matejčić, Dragutin Drago	Milenković, Andrija
*Matešić, Jurij (George)	Milenković, Branislav
Matić (Matiych), Karlo	Miletich (Miletić; Militich), Steve
Matić, Milan	Milić, Andrija (Petar Ljubimović; Don Pedro)
Matić, Rudolf	Milić, Ante
Matin, Jovan Žan	Milić, Ferdo
Matišić, Mate (Matija)	Milić, Slavko
Matković, Blaž	Miličević (Milutscheviich), Gerard
Matković, Milan	Milin, Ernest (Millin, Ernesto)
Matoš, Ante	Milinčić, Blagoje
Matosich (Matošić; Matesic; Matosick), Anthony	Miljević, Mićo
Matović, Milisav (Mario Baronti)	Miljković, Andreja
Matronić, Aleksa	Miljković, Ivan (John; Joe; Joso; Jojo Bubić)
Mauko, Vjekoslav	Miljković, Jure (George)
*Mavec, Jože	Miljković, Milivoje
*Maurič, Viktor	Miljušević, Bogdan
*Maurović, Remigij (Remigio Maurovich)	Milojević, Dragomir Mato
Mazga, Stefan	Milojković, Dragutin
*Mazi, Anton	Milosavljević, Mihajlo (Juca)
*Mazi, Martin	Miloš, Šime
Medan, Savo	Milošević, Antun
Medelin, Domenico	Milošević, Bogdan
Medenica (Medecina), Miloš	Milošević, Branko
*Medved, Jurij	Milošević, Gojko
*Medžev, Ciril (Kiro Rainard)	Milošević, Miloš
*Meke, Franc	Milošević, Stjepan
*Mendaš, Leopold Slavko	Milošević, Vojislav
*Menis, Salvatore	Milovanović, Petar (Pierre)
Mesaroš, Stevan (Steve Nelson; Joseph Fleishinger)	Milušić, Milan Mile
Mešterović, dr. Đuro	Minkov, Miša
Metesi, Anton Martin	Mioč, Anton
Mezei, Pavle Pablo	Mirčetić, Milan (Lala)
*Mezek (Mezgec), Anton	Mirić, Aleksandar (Kabaljero)
Mezić, dr. Aleksandar (Jozef Hauptman)	Mirić, Mišo
Mezić-Šiljak, dr. Dobrilja	Mirilov, Ivan Jovan
*Michitsch, Joseph (Mičić; Carlos Carl Perez)	Mirković, Andrej

Mirković, Lazar
 Mirković, Milan
 Missich, Giovanni
 Mišel (Mishell), Stefan Miloš
 Mišić, Todor
 Miškovski, Trajko (Oskar Brkić; Konstantin Kuznecov)
 Mitrov, Slobodan Danko
 Mladenov, Petar
 Mladenović, Brana
 *Mlakar, Dragutin Drago
 *Mlinar, Jože
 *Modic, Jože
 *Modic, Matija
 *Mohorko, Franc
 Molić, Jordan
 Molnar, Ivan Janoš
 Molnar, Louis
 Morača, Vidosav
 *Morgan, Julij (Guglielmo)
 *Morgan, Valentin (Vilhelm)
 Morilo, Jose
 Moser, Maurilio Domenico
 Mošeni, Josip (Giuseppe Moscheni)
 Mozetić (Mosestich), Francesco
 Mozi, Anton
 *Mrakić, Matija
 Mrakovčić Franjo
 *Mravljak, Bogdan Božo
 Mrazović, Karlo (Ortega)
 Mrduljaš, Paško
 *Mreule (Murillo), Josip
 *Mrhar, Vili
 Mrkonjić, Josip
 Mučić, Šućo
 Mudrić, Stjepan Stevo
 Mufić, Josip
 Muhek, Andrija
 Muhvić, Ivan
 Mujkić, Meksud
 *Mulc, Anton
 *Mulc, Ivan (Korošec)
 *Mulc, Lojze
 Munetić, Ilija
 Munetić (Muritić), Jure
 Murić, Serafim
 Nacinovich, Giuseppe
 Nadačin (Nadacin), Josef
 Nađ, Kosta
 Nappi, Antonio
 Nasev, Vasil
 *Natek, Franc (Prelez)
 *Natek, Rudolf
 Naumov, Ilija
 Naumov, Tane
 Nedeljko, Josip
 Nedeljković, Jože
 Nedev, Georg
 Nedvěš, Juraj Đuro
 Negri, Italico
 *Nemevšek, Alojz
 *Nerdolik, Ivan
 Neri, Gino
 Nešić, Drago
 Nešković, dr. Blagoje
 Nik (Nick), Anton
 Niketić (Nišić), Todor
 Nikolić, Miloš
 Nikolić, Radivoj
 Nikolić, Stevan (Mitar Jovanović)
 Nikoliš, dr. Gojko (Dr. G. Nick)
 Nikolov, Petar
 Ninković, Milan
 Nistor, Anton
 Niukvić, Milan
 Nonveiller, Guido (Kukac)
 Norman, Vasiliev
 *Nose, Jože (Špan)
 Novačić, Ivan
 *Novak, Peregrin
 *Novak, Stanislav (Štajn)
 Novaković, Milan
 Novosel, Janko (Jack)
 Obad, Gezo
 *Oblak, Viktor
 Obradović, ing. Božidar (Pavle Orlović)
 *Ocvirk, Anton
 *Ocvirk, Ivan
 *Ogrejec, Vinko
 *Ogrinec, Martin
 Ogulinac, Franjo Seljo (Milan Snagić)
 *Oman (Omar), Ivan
 *Omerza, Anton
 *Omerza, Dimitrij
 Opašić, Todor
 *Oražen, Peter
 *Oražen, Tone
 Orešković, Marko (Krantija)
 Orlić, Emil
 Orlić, Milan
 Ostojić, ...
 Ostojić, Branko
 Ostović, Nikola (Nick)
 Ovčarić, Nikola
 *Pacek, Alojz
 *Pahler, Florijan
 Pajdak (Pajdek), Mladen
 *Pale, Vinko
 Paliaga, Giuseppe
 Palijan, Anton

Paljaga, Ivan (Ćirilo)
 *Pančkov, Jože
 *Pančur (Pankur), Jože
 Panić, Dragomir
 Panić (Pantić), Ilija
 Panjković, Pavle
 Paparić (Poparić), Jakov
 Papo, Mento (Brica)
 Parnicki, Svetislav
 Parović, Blagoje (Crki; Šmit; Aleksej Isakov)
 Pasku, Ilija
 Pašković, Ivan
 *Paternost, Alfred
 Patzel (Pacl), Viktor
 Paunkov, Gančo
 Paunković, Miroslav Mirko
 Paulovich, Lodoviko
 Paunović, Ivan Petar
 Paunović, Mehmed
 Pavelić, Pavao (Paul)
 Pavković, Mate
 Pavkovski, Vladimir
 Pavlić, Mate (Matt; Mike Pavlik)
 *Pavlina, Ivan
 Pavlov (Pauloff; Pavloff), Stojan (Georg)
 Pavlović, Dušan
 Pavlović, Ratomir Ratko (Ćićko)
 *Pecovnik, Ivan
 *Pejak, Janez
 *Pelicon, Ivan (Karnio)
 *Pelicon, Marjan
 *Pepeplnik, Franc
 *Pepelnjak, Vili Franc
 *Perenič, Janez
 Perenčević, Ilija
 Perger, Mihajilo
 Perić, Marko (Velimir Drechsler)
 Perissini, Mario
 *Perjević (Prejevič), Rudolf
 *Perko, Krešimir
 *Perkočnik, Pavle
 Perković, Nikola
 Perkušić, Dušan (Janje)
 Perkušić, Matija Mate
 *Pernič, Franc
 Perović, Stipe
 Perović, Tomislav
 Perpich, Stefano
 *Pesek, Ovidij
 Pesel, Giuseppe
 Peša, Šime
 *Peško, Avgust
 Petar, Jakov
 *Petek, Anton
 *Petelin, Žan
 *Peterselj, Ciril
 *Petrič, Viljem
 Petrišinac, Saša
 Petrović, Božidar Boško
 Petrović, dr. Grujo
 Petrović (Petreovich), Nikola
 Pezer, Tomo (Franc Roman; Grigorije Solodnikov)
 *Piciga, Roman (Pizziga, Romano)
 Pihler, Ivan Hans
 Pihler, Lujza (Borka Demić)
 *Pikon, Jože
 Pilić, Marko
 *Pintar, Franc
 *Pintar (Pinter), Friderik
 *Pintar, Jože
 *Pintar, Miha (Toledo)
 Pintarić, Francisko (Bura)
 *Pinter, Karl
 *Plajh, Martin
 *Planinc, Ivan
 *Planinšek, Janez
 Plavljan, Glišo
 Pleše, Juro (George Plese)
 Plešnik, Pavao (Skicer)
 Pobor, Josip
 Pockov, Boro (Borivoj Pocković)
 *Počrvina, Miha (Mišel Pervina)
 *Podelek, Alojz
 *Podlesek, Ludvik (Lajoš)
 *Pogačar, Jože
 *Pograjec, Vinko
 *Pohlin, Florjan
 Poiani, Ferruccio
 *Poje, Peter
 *Pokeršnik, Pavel
 *Polc, Vinko
 Poldrugo, Valentin
 Poli, Ivan
 Polić, Stjepan (Steven)
 *Poljanšek, ...
 Podeljak, Alojz (Aluj)
 Pontich, Giovanni
 Popović, Borivoje
 Popović, Dušan
 Popović, Ivan
 Popović, Jakov
 Popović, Konstantin Koča
 Popović, Maruice
 Popović, Miladin
 Popović, Đorđe Mladen (Tale)
 Popović, Svetozar (Sveta)
 Popović, Vladeta (Pinecki)
 Popović, Vladimir
 Popović, Vojin
 Popovski, Elisije (Ješa Todorović)
 Potocki, Drago
 *Potočnik, Franc

*Potočnik, Slavko
 *Potrpin, Ivan
 *Poženel, Vili
 *Praznik, Ferdinand
 *Pregelj, Viktor
 Preger, Andrija
 *Prejevič, Rudolf
 *Prekoršek, Ivan
 Prela, Josip
 *Prelc (Prelz), Vinko
 *Premru, ...
 Presburcer, Vilko
 *Presnič, Pavle
 *Predninger (Preminger), Karel
 *Prevč, Franc
 Prgomet, Franjo (Josip Bubalo)
 Prica, Đuro (Mutina)
 *Primaš, Jaroslav
 *Primožič, Nazarij
 Prinz, Azzelino
 Prodanović, Boris Boro
 Prodanović, Ješa
 Prodanović, Ljubomir (Richard)
 Prolić, Milan
 *Prosec, Anton
 Prpić, Jakob
 Prpić, Mate
 Prpić, Stjepan Stipe
 Prša, Ivan (Spišić)
 *Prušnik, Ivan
 Prvulović, Dragiša
 Pudar, Stefan Stipe
 *Pufler, Hans Janko
 Puharić, Ivan (Rudolf Štajnberg; Kurtaladze)
 Punčić, Albert
 *Puntar, Karl
 Puratić, Jakov
 *Pustinšek (Pustišek), Albin
 Pušić, Josip
 Puškarić, Franjo
 *Pušnik (Puškin), Maks

Quarantotto (Kvarantoto), Tomaso

Rabljenović, Juraj
 Racheff, Gilseco
 Rački, Ivan (John Rackey)
 Radačić, Mirko
 Radaković, Milan (Johnny)
 Radaković, Milutin Mićo
 Radić, Borislav Boro
 Radić, Mirko
 Radojević, Nikola
 Radojević, Branislav (Istorija)
 *Radoš, Ivan Djuro
 Radošević, Andelko

Radovanović, Mile
 Radović, Ivan
 *Radovljan, Anton
 Radunović, Vukašin
 Rađa, Jurin
 Rafael, Hasan
 Raguzovic, Paul
 Rajčev, Asilij
 Rajković, Ivica
 Rajšić, Miloš
 *Rak, Ferenc
 *Rak, Franjo
 *Rakar, Anton
 *Rakar, Pietro
 Rally (Rallof), Jim (Ivan Nicoloff)
 Ramović, Dragoslav
 *Rancinger, Anton Tone (Franc Štain)
 Raspor, Anton (Sibirac)
 Rašev, Stojan
 Rašlić, Tošo
 Ratković, Dragutin
 *Ratušnik, Kazimir
 Raušević, Danilo (Stefan Šojka)
 *Ravter, Dušan
 *Regent, Andrej
 *Rejc, Franc
 Rek, Riba
 *Repinc, Jože (Otto Baršak; Peter Bayer)
 Resar, Ivan Laurencije (Alojz Gigi Rezar)
 Reschitz-Zanoni, Otilia
 Reškovac, Ilija
 Ribar, Pal
 Ribar, Veljo (Karl Anger; Dobrovoljskij A. P.)
 *Ribič, Ivan (Raho)
 *Rijavec, Rudolf
 *Rijavec, Štefan
 *Rinaldo, Robert (Julius Kariner; Tramčević)
 Ristoski, Pande (Panta Ristić)
 *Robič, Jakov
 Robljenović, Milan
 *Rode, Ivan
 Rody, John (Ivan Rodi)
 *Rogar, Anton
 *Rogatec, Štefan
 Rogina, Štefan
 Rohregger, Riccardo
 *Rojc, Anton
 Rokov, Diego
 Rolinger, Riccardo (Rišard)
 *Rome, Ciril
 Ropac, Ivan (Petar Domjanić)
 Rossetto, Venerio (Rino)
 Rossut, Domenico
 Rot, Jovan Nikola (Oskar Klekler; Liberov V. P.)
 Rozinaj, Jozef
 *Rozman, Franc Stane

Rožman, Juraj
 *Rubeč (Rubič), Franc
 Rujevčić, Ivan (John Gerlach; Ben)
 Rukavina, Josip Ivan (Ivo Vladić)
 Rukavina, Nikola
 Rulčić, Maksim
 *Rupar, Janez Ivan
 Rupčić (Rubchich; Rubick), Franjo (Frank)
 Rupić, Ivan
 *Rus, Ivan (Grand Peter)
 Rusek, Anton
 Rušić, Adolf
 Ružić, Jerolim Franjo

 *Sabljak, Ivan
 *Sadar, Danilo
 Safranović, ...
 Saiz, Lodovico
 *Saje, Henrik (Henrik Sajc)
 *Saje, Viktor
 Sajfer, Pavle
 *Saksida, Jože (Zorko Bratko)
 *Salej (Selej), Ivan
 *Salamon (Salomon), Albin
 *Salomon, Stanislav Stanko
 *Salomun, Jože
 Salopek, Anton
 Samardžić, Stanislav (Gregor Jurišić; Zadvorka D.)
 Sanković, Jozef
 *Santo, Ivan (Giovanni Zanier)
 Sarafin, Franjo
 Sarafindes, Homer
 *Sarazin, Franc
 *Sarazin, Robert (Roberto)
 Savić, Jakša
 Savić, Mihail
 Savić, Stevan
 Sbisa, Antonio
 *Schwartz, Carlo (Karlo Švarc)
 *Sedmak, Cveto Florijan
 Segala, Dario
 Segala, Domenico /1902/
 Segala, Domenico (Fortuna) /1909/
 Sehelegen, Jozef
 Sejtanov, Konstantin
 Sekso, Mirko
 Sekulić, Karlo (Jose Braceras; Doneli)
 *Seles, Anton
 Seles-Brozović, Ana
 Selihar, Večeslav Vencel
 *Semič, Stanko (Daki)
 Semren, Mirko
 Sencich, Francesco
 *Senčar, Drago
 *Senič, Franc
 Sende-Popović, Kornelija

 Serdar, Filip (Philip)
 Serdar, Milan
 Serdar, Stevan
 Serše, Stipo
 Sertić, Ivan
 Sestan, Lodovico
 *Sešlegen, Josip
 *Sever, Stanko
 Severdia, George
 Silov, Ante
 Silov, Erih
 Silva (Pajić), Antonio
 *Silvester, Velko
 Simeoni, Drago (Peloza Ivković)
 Simeoni (Sošić), Josip
 Simeonov (Simonov), Boris
 Simić, Ilija
 Simić, Ramona
 *Simon, Miloš
 *Simončić, Gordan Anton
 *Simončić (Simonič), Drago Virgilij
 Simonetti, Eugenia
 *Simoniti, ...
 Simonović, Grigori
 Sincovich, Giovanni
 *Sinigoj, Bruno
 Sinković, Franjo
 Sinković, Jozef
 Sipov, Aleksandar
 Sirić, Zoran
 Sirković, Petar
 Sivak, Stjepan
 *Skomerža, Ivan
 Skoplic (Skopljec), Ivan (John)
 Skornjak, Ferenc
 Slatković, Štefan Stjepan
 Smailagić, Hasan
 Smolčić, Ivan (John Small)
 *Smuk, Alojz
 *Snidarič, Anton
 *Snyder, John William
 *Snobl, Ivan (Bela)
 *Soban, Friderik
 Sokovich (Soković), Antonio
 Soldatić, Karlo
 *Solej, Ivan
 Soprani Zubranich, Pietro
 *Sotlar, Alojz
 *Spacapan, Anton
 Spahić, Marko (Gavro Janjić)
 Spanperger, Adam
 Spasić, Branko
 Spiller, Luigi
 Spirović, Đorđe (Georg)
 Sponza, Giovanni
 *Srečko, Joško

Srnić, Roko
 Srtić, Ivan Franc
 Stamenković, Vojislav
 Stanich, Augusto
 Stanić, Ilija (Brale)
 Stanić, Stanko
 Stanisljević, Dimitrije (Pierre Furman; Varner)
 Stanković, Jozef (Joe)
 Stanković, Milan
 Starčević, Pavao
 Starkić, Petar
 Stefanovich, Angeleko T. (Andjelko S. T.)
 Stefanović, Aleksej Aleksa
 Stefanović, Drago
 Stefanović, Ivan
 Stefanović, Milan (Kvaka)
 Stefanović, Mojsije
 Stefanović, Slavomir
 Stepa, Franc
 *Sterle, Franc
 Stić, Petar
 Stijkov (Stojakov), Emilijan Bratko
 Stilinović, Ivan
 *Stipančić (Stipanič), Janko
 Stišović, Obren Obrad
 Stojanović, Aleksandar Aleksije
 Stojanović, Miroslav (Lesko)
 Stojić, Ivan
 *Stojković, Stanko
 Stokić, Petar
 Stranich, Dionisio
 Stravicki, Igor
 *Strmole (Stermolej), Franc
 Stunković, Josip
 Sultanović, Boris
 Sunarić, Zlatko
 Supić, Stefan
 Sustar, Anton
 *Svanter (Svauter), Vlado
 Šabić, Blaž (Vlaho; Blaz /Blaise/ Sabic)
 Šabić, Jakov
 Šakić, Savo
 *Šalej (Šale), Franjo
 *Šalej (Šale), Ivan
 Šalić, Ante
 Šalić, Ivan
 Šantić, Emil (Emilio)
 *Šarec, Ivan
 Šarić, Ante
 Šarić, Ivan Mate
 Šarić, Mate
 Šarić, Mijo
 Šarić, Stipe
 Šarle, Ivan
 Šarnjai, Illeš
 Šehić, Juso (Huso)
 Šimić, Anton (Dujo)
 Šimić, Rudolf Rudi
 Šimični, Josip
 Šimrak (Shimrak; Simrack), Petar
 Šimunc, Nikola
 *Šinkovec, Ivan
 *Šinkovec (Šinkovič), Franjo Franc
 Šiprak, Matija
 *Širca, Fortunat
 Širola, Eduard Edo
 Šiško, Antonio Ante
 Šiško, Mate
 Škarica, Vladislav
 *Šketelj, Alojz
 *Škoberne (Škobernac), Jože
 *Škobl, Franc
 Škondro, Ivo
 *Škrinja, Albin
 Šmit, Anton
 Šmit, Imre
 Šnajdar, Ivan
 Šnajder, Srečko
 Šneeman, Marija
 Šnobl, Franc František
 *Šol, Julij
 Šoljić, Marko
 *Štajner (Štajer), Oskar
 Štajnberger, Drago Adolf
 Štetler, Sigismund (Bobi)
 Štimac, Ivan (John; Perdakov; Perdek)
 Štimac, Nikola
 Štivić, Franjo Frank (Šuco)
 Štrok, Izidor
 Štrosmajer, Marko
 Štrukl (Strukl), Viktor (Furlani)
 Štrumberger, Adam (Mihail Mojsejenko; Romanič)
 Štrumberger, Anton
 *Štumberger, Josip
 Šubašić, Stipe
 Šubr (Subert), Viktor
 Šupica, Mane (Mate)
 Šupica, Stevo
 Švaguša, Drago
 Švaguša, Grgo
 *Šviligoj (Sfiligoj), Marko
 Švorinić, Ivan (John Stephen Svorinich; Skapular)
 *Tacar (Tavčar), Alojz
 Takač, ...
 Tamarut, Mihovil
 Tamburini, Giovanni
 Tandarić, Emil (Steve Tandarich; Bob Rebic)
 Tarnić (Farnić), Ostoja
 Tasevic, Mihailo (Michael T. Tasseeff)
 *Tavčar, Julij

Sl. 3: Fotografija Spominske plošče španskim borcem iz Slovenske Istre na Kidričevi ulici v Kopru.

Fig. 3: Photographie de la Plaque commémorative des Combattants de la guerre civile espagnole de l'Istrie slovène dans la Rue Kidričeva à Koper.

*Tavčar, Jurij	Tomašević, Stjepan
*Tekonja, Albert	Tomašić, Stefan
Temelkovski (Temov; Temoff; Tomoff), Vangel (Wangel)	Tomić, Ferić Ivan
Teofilović, Milojko	Tomšić, Ljubomir
Thompson, Kresit	Tonković, Andrija
Tihi, Juraj	Trajković, Mihajlo
Tihi, Ljubomir	Trajkovski, Boris
Timotijević, Siniša	*Trefalt, Anton
Tintor, Jovan	*Tremul, Ivan (Giovanni Tremolli)
Tišler, Đorđe	Trifunov, Stefan
Tišma, Dušan	Trijavec, Andrea
Tišma, Petar	Trninić (Trnić), Mirko
Tišma, Toša	Trofanović, Milojko
Todorov, Dimitar	*Trojer, Ivan
Todorović, Aleksandar Aleks (Alex Torrance)	*Trpin, Ivan
Todorović, Milan	Trumić, Ostoja
Todorović, Vojo (Samuel Lerer)	Trzan, Milan
Tofonovich, ...	Tukim, Stefan
Tomac, Matija	Turčinović (Turcinovich), Nicolò
Tomasini, Mario	*Turk, Ivan /1909, ouvrier/
Tomaš, Stevo (Steve Thomas; Thompson)	Turk, Ivan /1913, étudiant/

Turk, Nikola	*Verk, Franc
Turkalj, Franjo Franc	Verkić, Milenko
*Turšić, Franc	*Vertelj, Ivan
*Tušek, Janez	Vesić, Ilija
*Tušinek, Maks	Vetrović, Ljubiša (Šuća)
Tvrković (Trtković), Mirko	Vidak, Ivan
*Udovč, Valter	Vidaković (Vidakovich), Mate (Matt)
Udovički, Lazar	Vidaković, Matija (Roman Kostaluka; Zanjukovski)
*Udvanc, Matija (Štefan Vajs; Rudolf Faltin)	*Vidic, Srečko
Ugarković, Grga	*Vidmar, Maks
Ugren, Karlo (Charles; Hranić; Kramen)	*Viezzolli (Vierrolli), Giordano
Ujević, Luka	Vijatov, Pavle
*Ukmar, Anton (Josip Ogenj; Jose Martinez)	Vikla, Fridrih
Ulmorich, Giuseppe	Vikla, Karl
*Umerza, Jože	Viktor, ...
Uran, Nikola	*Vilhar, Stanislav Stane
Uradin, Matija (Boris Borić, Terentij Linević)	Vincent, Ivan
Urfan, Agoli	Vinovich, George Lawrence
Uremović, Luka	*Vižintin, Anton
*Ušaj, Ciril (Pietro Baloni)	Vlahović, Veljko
Uvalić, Radivoj	Vlajnić, Milan
Uzelac, Blaž (Oskar Girke)	Vlajnić, Todor
Uzunovski, Cvetko	Vlašić, Nikola Ivan (Nick Vlasick)
Užarević, Anton	Vodopija, Evgenije
Vacko, Mihail	Vodopija, Filip
Vajs, Gerhard Braco (Stevan Petrović)	*Vodopivec, Albin
Valcich, Biagio	*Vodopivec, ...
Valcich, Giacomo	*Vodnik (Vodovnik), Franc
Valentić, Mijo (Michael Valetic)	Voisalić, Ante
*Valentić (Valenčić), Baldo (Baldassare Valentich; Marco Dandolo)	Voja, Šilja
*Valentinčić, Emil	Vokši, Asim (Volles)
*Valentinčić, Ivo (John)	Volarić, Mate
*Valentinčić (Valentič), Maks	*Volčko (Voleko), Silvester Silvo
Valiani (Weiczen), Leo	Volić, Dragutin
Valić (Volić), Dragutin	Vraneš, Mihajlo (Jovan Protić, Jovan Vladimirov)
Valjak, Đuka Luka	Vrdoljak, Luka
Valjević, Saša	Vrdoljak, Martin (Barbara)
*Valko, Jožef	Vrdoljak, Pavao (Joso)
Valle (Valich), Carlo	Vrdoljak, Serafin
*Varesko, Julij (Juan Romero)	*Vresk, Alojz
Varga, Andre	Vriarić, Nikola
Varga, Stevan	Vugrinec, Martin
Varga, Ištvan	Vučić (Vukić), Ivan
Vasiljevski, Nikola (Nikita)	Vuhler, Stanislav
*Vaskon, Nikola (Nikolò Vascon)	Vučić, Luka (Teodorović Fedor Arsenović)
Vasović, Vukašin	Vučić, Luka
*Vašić (Vasič), Marko	Vujović, Đuro (George)
Vatta, Rodolfo	Vujović, Ratko (Čoče)
*Vatovec, Cesar (Cesare Vatovez)	Vukelić (Vukelitch, Vukelich), Nick
Vejvoda, Ivan	Vukelić, Petar (Peter)
Veli, Dedi	Vukičević, Ratko
*Verginela, Josip Ivan (Giovanni Giovanini)	Vukomanović, Pavle Stipe
*Vergan, Jože	Vukonić, Lovro
	Vuković, Lazar
	Vuković, Matija
	Vuković, Miloš

Vuksan, Petar /1905/	Zustovich, Francesco
Vuksan, Petar /1907/	*Žabkar, Peter (Zapkar; Jack Peterson)
Vukušić, Božidar Božo	*Žagar, Engelbert Angel
Yanyovich, Joseph	*Žagar, Mirko (Mijo, Mike)
Zabunov, Spasoje	Željević, Vinko
*Zagozda, Ivan	Žeželić, Ivan
*Zajc, Ivan Janez	Žic, Franjo
*Zakrajšek, Ivan	Žic, Stjepan
Zaradić, Ivan	Žikov (Živkov), Milan
Zaričić, Dragutin	Živadinović, Aleksandar
Zdelar, Tomo	Živković, Đorđe /1900/
Zecović (Zecevich), Milan	Živković, Đorđe /1910/
Zele, Salko	Živković, Ljubomir Ljupče
*Zelen, Milan	Živković, Mladen
*Zelen, Mirko	Žnidarčić, Henrik Riko
Zelenković, Milan	*Žnidarič, Anton Tone
Zeman, Ilija	Žubić, Božo
Zercovich, Ugo	Žubić, Branko
Zerelich, Ivan	Žubrinić, Ivan
*Zgrebec, Ciril	*Žulj, Martin
Ziker, ...	Žunković, Dimitrije Demetar
Zimmer, Robert	*Župan, Feliks
Zlatić, Karlo Drago	Županić, Franjo
Zoljanić, Franjo	Župić, Mate
Zoretić (Zorodić), Ivan	Žuratović, Nikola
Zorić, Velimir (Petar Frank)	*Žvab (Žvrab), Miroslav
Zoričić, Dragutin Drago	
*Zorko, Branko	
Zorobabel, Mile (Lacan)	
Zrumić, Ostoja	
Zubrinić, Ivan	
Zuidarich, Antonio	
Zujić, Mate	
Zurak, Miro	

Sources: A SCG, Beograd; ARS (Archives de Slovénie), Ljubljana; Archivo General de la Guerra Civil Española, Salamanca; Archivo histórico PCE, Madrid; Kapor, 1971; Vidali, Steffe, 1974; Kreft, 1975; Bebler, 1978; Očak, 1985; Puppini, 1986; Budicin, Sobolevski, 1988; Kraljić, 2002; Lemesle, 2004.

À la mémoire de prof. Pierre Broué (1926–2005)¹²

12 Voir: http://www.trotskyana.net/Trotskyists/Pierre_Broue/pierre_broue.html

JUGOSLOVANSKI/SLOVENSKI PROSTOVOLJCI V ŠPANSKI DRŽAVLJANSKI VOJNI (1936–1939): STRUKTURNANA ANALIZA IN SEZNAM

Avgust LEŠNIK

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

e-mail: avgust.lesnik@ff.uni-lj.si

POVZETEK

V vojaškem spopadu "dveh Španij" – militaristične in demokratične – je umrlo prek milijon ljudi. Španska državljanska vojna je globoko polarizirala svetovno javnost. Medtem ko je imela vojaška hunta zaslombo v nemškem nacizmu in italijanskem fašizmu, je demokratična svetovna javnost aktivno podprla obrambo španske republike. V obdobju 1936–1938 je v Španijo prišlo okoli 35.000 prostovoljcev iz 53 držav, med njimi tudi okoli 1.900 'Jugoslovanov'.

Najcelovitejši vpogled v dano problematiko nam daje zbirka Komunistična partija Jugoslavije in španska državljanska vojna, ki se danes nahaja v Arhivu Srbije in Črne gore v Beogradu. Čeprav je bilo na teh drugi Jugoslavije relativno veliko objavljenega na temo jugoslovenskih prostovoljcev v Španiji (dnevni, zapiski, spomini, avtobiografije, slikovno gradivo idr.), pa ne moremo mimo ugotovitve, da ta pomembna tema novejše svetovne zgodovine ni bila nikoli predmet izčrpnega raziskovalnega dela in znanstvenega pristopa niti ene institucije ali posameznikov v nekdanjih jugoslovenskih republikah, ki se ukvarjajo s sodobno zgodovino. Več ali manj je vse, razen redkih izjem, ostalo na ravni zbiranja spominov udeležencev državljanske vojne v Španiji.

Pričujoča razprava se osredotoča na strukturno analizo jugoslovenskih prostovoljcev (starost, poklic, spol, politično pripadnost, nacionalnost idr.) ter prinaša nov poimenski seznam. Ta se je v primerjavi z letom 1971 (1.664 oseb) razširil na 1.912 oseb 'jugoslovenskega' izvora. Temelji na novih mednarodnih raziskavah, ki uvrščajo med 'jugoslovenske' Špance do zdaj prezerte prostovoljce iz naslednjih kategorij: 1. ekonomski emigranti iz 'jugoslovenskih' dežel pred prvo svetovno vojno in med obema svetovnima vojnoma; 2. politični emigranti iz Jugoslavije med obema svetovnima vojnoma in po drugi svetovni vojni; 3. Slovenci in Hrvati z območja Julijanske krajine, ki ga je anektirala fašistična Italija po prvi svetovni vojni; 4. Slovenci s predelov Koroške in Štajerske, ki so prišli po prvi svetovni vojni pod Republiko Avstrijo; 5. Hrvati s teritorija Hrvaškega primorja, ki ga je anektirala fašistična Italija po prvi svetovni vojni; 6. 'Jugoslovenski' Makedonci iz Bolgarije in Grčije. V seznamu so posebej označena imena 'jugoslovenskih' prostovoljcev, ki izvirajo iz slovenskih dežel (~550).

Ključne besede: španska državljanska vojna (1936–39), jugoslovenski/slovenski prostovoljci v mednarodnih brigadah, Komunistična partija Jugoslavije in državljanska vojna v Španiji

RÉFÉRENCES

AGGCE – Archivo General de la Guerra Civil Española, Salamanca (Sección Guerra Civil del Archivo Histórico Nacional).

AH – Arhivo histórico PCE, Madrid: Commission des Cadres (étrangers) du Comité Central du Parti Communiste d'Espagne. Volontaires Yugoslaves en Espagne républicaine (1936–1939).

A SCG – Arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd: f. Šp. [Espagne]; f. KI [Komintern], f. CK KPJ [CC PCY]; f. CK SKJ [CC LCY].

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana: Dokumenti o komunističnem in delavskem gibanju (1919–1945).

SN: Službene novine Kraljevine Jugoslavije (Journal officiel du Royaume de Yougoslavie), 1937, 30.

Bebler, Al. (éd.) (1961): Naši Španci. Zbornik fotografija i dokumenata o učešču jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskem ratu 1936–1939. Ljubljana, Španski borci Jugoslavije.

Bebler, Al. (1981): Čez drn in strm. Spomini. Koper, Založba Lipa, Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Bebler, An. (éd.) (1978): Naši Španci. Zbornik. Ljubljana, Založba Borec.

Blinkhorn, M. (1995): Demokracija in državljanska vojna v Španiji, 1931–1939 (Democracy and Civil War in Spain). Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.

Boban, L. (éd.) (1986): Španjolska 1936–1939. Prilozi sa znanstvenog savjetovanja. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Broué, P., Témime, É. (1986): Španska revolucija in državljanska vojna (La révolution et la guerre d'Espagne). Ljubljana, Delavska enotnost.

Budicin, M., Sobolevski, M. (éd.) (1988): Naši Španjolski dobrovoljci/ I nostri volontari di Spagna/ Naši španski prostovoljci. Rijeka, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotora; Rovigno, Centro di ricerche storiche.

Filipović, D. (1969): Zbirka "Jugoslovenski dobrovoljci u španskom ratu" u Arhivu CK SKJ. Arhivski pregled, XV, 2. Beograd, 49–60.

Hérnandes, J. (1953): Republikanska Španija i Sovjetski Savez (Yu fui un ministro de Stalin). Beograd, Kultura.

Hugh, T. (1969): Španija proti Španiji. Kronika državljanske vojne (The Spanish Civil War). Ljubljana, Cankarjeva založba.

Indjić, T. (1987): Španski socijalistički pokret i građanski rat 1936–1939. Istorija 20. veka, V, 1. Beograd, 7–56.

Jerija, V. (1971): Fantje z vseh koncev sveta. Ljubljana, Partizanska knjiga.

Kapor, Č. (éd.) (1971): Španija 1936–1939. Zbornik sjećanja jugoslavenskih dobrovoljaca u španskom ratu, I–V. Beograd, Vojnoizdavački zavod.

Kocbek, E. (1937): Premišljevanje o Španiji. Dom in svet, 50 (1937). Ljubljana, 90–105.

Koestler, A. (1939): Španski testament (Ein spanisches Testament). Ljubljana, Cankarjeva založba.

Koprivica-Oštrić, S. (1986): Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936–1939. Dans: Boban, L. (éd.): Španjolska 1936–1939. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 134–156.

Košir, M. (1946): Španija na braniku demokracije, svobode in miru, 1936–1939. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Kovačević, V. (1979): V okopih Španije. Ljubljana, Partizanska knjiga.

Kreft, I. (1975): Teh petdeset let: Spomini. Ljubljana, Založba Borec.

Kraljić, P. J. (2002): The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War. New York, The City University of New York.

Lemesle, H. (2004): Des Yougoslaves engagés au XXe siècle. Itinéraires de brigadiers internationaux avant, pendant et après la guerre d'Espagne. Paris, Université de Paris.

Lengel-Krizman, N. (1986): Organizacija prihvaćanja jugoslavenskih dobrovoljaca iz Španjolske u Jugoslaviju. Dans: Boban, L. (éd.): Španjolska 1936–1939. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 192–200.

Lešnik, A. (2005): The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period. The International Newsletter of Communist Studies Online, XI, 18, 25–60. [Http://www.mzes.uni-mannheim.de/projekte/JHK-news/Newsletter/Newsletter.htm](http://www.mzes.uni-mannheim.de/projekte/JHK-news/Newsletter/Newsletter.htm) (2006-10).

Lešnik, A. (2006): Jugoslaven in Spanischen Bürgerkrieg. JahrBuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 2006, 1. Berlin, 37–51.

Longo, L. (1967): Internacionale brigade u Španjolskoj (Le brigate internazionali in Spagna). Zagreb, Epoха.

Longo, L. (1980): Izmedju reakcije i revolucije (Tra reazioni e rivoluzione. Dal sozialfascismo alla guerra di Spagna). Beograd, Komunist.

Marvin, A. (éd.) (1958): Bili smo v Španiji. Spomini slovenskih prostovoljcev. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Maslaric, B. (1952): Moskva, Madrid, Moskva. Zagreb, Prosvjeta.

Mujbegović, V., Vujošević, U. (1996): Die jugoslawischen Kommunisten in den stalinistischen "Säuberungen" (1929–1949). In: Lešnik, A. (éd.): Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik. Mednarodna izdaja zgodovinskih in socioloških razprav / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek. An International Edition of Historical and Sociological Studies. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, 363–374.

Nikoliš, G. (1980): Korijen, stablo, pavetina: Memoari. Zagreb, Prosvjeta.

Očak, I. (1980): Vojnik revolucije. Život i rad Vladimira Čopića. Zagreb, Spektar – Globus.

Očak, I. (1985): Jugoslavenski emigranti iz Amerike u Sovjetskom Savezu izmedju dva rata. Zagreb, Spektar.

Očak, I. (1988): Gorkić. Život, rad i pogibija. Zagreb, Globus.

Očak, I. (1996): Yugoslav Emigration in the Soviet Union and Stalinist "Purges". Dans: Lešnik, A. (éd.): Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik. Mednarodna izdaja zgodovinskih in socioloških razprav / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek. An International Edition of Historical and Sociological Studies. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, 375–397.

Orešković-Krntija, M. (1976): Autobiografija. Zagreb, Alfa.

Palić, M. (1986): Španski građanski rat 1936–1939 u jugoslavenskoj istoriografiji literaturi. Dans: Boban, L. (éd.): Španjolska 1936–1939. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 384–394.

Paver, J. (1986): Arhivska gradja o španjolskim dobrovoljcima u jugoslavenskim arhivima. Dans: Boban, L. (éd.): Španjolska 1936–1939. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 364–369.

Pešić, S. (1986): Komunistička partija Jugoslavije i Španjolski građanski rat. Dans: Boban, L. (éd.): Španjolska 1936–1939. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 109–119.

Petranović, B., Zečević, M. (1988): Jugoslavija 1918/1988. Tematska zbirka dokumenata. Beograd, Rad.

Proleter: Proleter – l'organe central du CC PCY, 1937, 6.

Puppini, M. (1986): In Spagna per la libertà. Antifascisti friulani, giuliani e istriani nella guerra civile spagnola 1936/1939. Udine, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione.

Renn, L. (1959): Španski rat (Der spanische Krieg). Sarajevo, Narodna prosvjeta.

Semič-Daki, S. (éd.) (1960): Bili smo v Španiji. Spomini slovenskih prostovoljcev. Ljubljana, Sekcija bivših španskih borcev LRS.

Tosstorff, R. (2000): Andreu Nín und Joaquín Maurín. Vom revolutionären Syndikalismus zum antistalinistischen Kommunismus. Dans: Bergmann, T., Keßler, M. (éds): Ketzer im Kommunismus. Hamburg, VSA-Verlag, 218–241.

Tuñon de Lara, M. (1971): Španska državljanska vojna. Dans: Bonchio, R. (éd.): Zgodovina revolucij XX. stoletja (Storia delle rivoluzioni del XX secolo), II. Ljubljana, Komunist, 85–285.

Vergan, J. (1962): Od Marezig do Madrida. Ljubljana, Založba Borec.

Vidali, V., Steffe, B. (éd.) (1974): Antifascisti di Trieste, dell'Istria, dell'Isontino e del Friuli in Spagna. Trieste, Associazione italiana Combattenti antifascisti in Spagna.

Vlahović, V. (1981): Španski gradjanski rat. Beograd, Komunist; Titograd, Pobjeda.

Vodopivec, P. (1986): Zgodovinopisje in Španska državljanska vojna. Dans: Broué, P., Témime, É: Španska revolucija in državljanska vojna. Ljubljana, Delavska enotnost, 477–486.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-04-25

UDK 355.40(450.36=163)"1945/1947"

ANGLO-AMERIŠKA Poročila o delovanju OZNE v Julijski krajini in večjih italijanskih mestih od konca vojne do leta 1947

Blaž TORKAR

Vojaški muzej Slovenske vojske, SI-1210 Ljubljana Šentvid, Koščeva 6
e-mail: blaz.torkar@mors.si

IZVLEČEK

Prispevek ima namen osvetliti vedenje Anglo-Američanov o obveščevalnemu delovanju OZNE v Julijski krajini in večjih italijanskih mestih od konca vojne pa do leta 1947. Avtor je analiziral protiobveščevalne podatke anglo-ameriških obveščevalno-varnostnih služb, katerih podatke dobimo v fondu britanskega vojnega ministrstva. Natančneje je predstavljeno, kako so dojeli organizacijo, dejavnost, cilje in vlogo osumljениh pripadnikov OZNE, ki so delovali v večjih italijanskih mestih, Julijski krajini, še posebej pa se prispevek osredotoči na delovanje OZNE v Trstu. Kljub velikemu številu informacij temelji večina podatkov na pomanjkljivi obveščenosti in napačnih predstavah o dejavnosti OZNE. Vprašljiva je verodostojnost podatkov in analiz ter hkrati zanimiva z vidika, kakšno sliko so si Anglo-Američani ustvarili o aktivnostih OZNE. Ti ocenjujejo, da njene aktivnosti predstavljajo le manjše potencialne grožnje zavezniški vojaški upravi nad Julijsko krajino.

Ključne besede: obveščevalna in protiobveščevalna dejavnost, OZNA, CIC, hladna vojna, Julijska krajina

RAPPORTI ANGLO-AMERICANI SULLE ATTIVITÀ DELL’OZNA (DIVISIONE PER LA TUTELA DEL POPOLO) NELLA VENEZIA GIULIA E NELLE PRINCIPALI CITTÀ ITALIANE DALLA FINE DELLA GUERRA FINO AL 1947

SINTESI

L’articolo vuole far luce sulle conoscenze degli anglo-americani sulle attività di intelligence dell’OZNA (Oddelek za zaščito naroda – Divisione per la tutela del popolo) nella Venezia Giulia e nelle principali città italiane dalla fine della guerra fino al 1947. L’autore analizza i dati di controinformazione dei servizi informativi e di sicurezza anglo-americani, i cui dati sono conservati presso il Ministero della guerra britannico. Viene presentato in dettaglio il modo in cui venivano percepiti l’organizzazione, le attività, gli scopi e il ruolo dei sospetti appartenenti all’OZNA che operavano nelle principali città italiane e nella Venezia Giulia. L’articolo si concentra soprattutto sulle attività dell’OZNA a Trieste. Nonostante il grande numero di informazioni, la maggior parte dei dati si basa su documenti incompleti e concezioni errate sull’attività dell’OZNA. La veridicità dei dati e delle analisi è dubbia e al contempo interessante in quanto ci mostra quale idea si erano fatti gli anglo-americani delle attività dell’OZNA. Questi, infatti, pensavano che le attività della Divisione rappresentassero minacce potenziali di scala minore per l’amministrazione militare degli Alleati nella Venezia Giulia.

Parole chiave: attività di informazione e controinformazione, OZNA, CIC, guerra fredda, Venezia Giulia

UVOD

Obveščevalna dejavnost sodi med najstarejše dejavnosti, s katerimi se je človek ukvarjal, in sicer zaradi specifike svojega dela, ki širši javnosti nikoli ni bila povsem poznana. Glavna značilnost delovanja obveščevalno-varnostnih služb je v tajnosti njihovega dela, ki se kaže v načinu pridobivanja praviloma tajnih podatkov, ki javnosti niso na voljo.

Taka specifika dela je veljala tudi za obveščevalno-varnostno dejavnost v okviru narodnoosvobodilnega gibanja (NOG), ki je imelo v različnih delih Jugoslavije različne organizacijske in vsebinske razsežnosti. V Sloveniji je tako od septembra 1941 obstajala Varnostno-obveščevalna služba Osvobodilne fronte (VOS OF), ki je v naslednjih letih razširila svoje delovanje na ozemlje celotne Slovenije in tudi v tujino (Pučnik, 1996, 13–14). Ustanovitev oddelka za inozemstvo v odseku za notranje zadeve marca 1944 je nadaljevala in razširila delo obveščevalnega področja VOS OF in pomenila tudi pričetek pošiljanja obveščevalcev tudi v Italijo. Ti so pridobivali podatke o vojaštvu, oborožitvi, načrtovanih operacijah, legi industrijskih objekov ter prevozih vojaške opreme in materiala. Del podatkov so v času vojne posredovali tudi zaveznikom, saj so bili pomembni za uspeh vojaških operacij na fronti v Italiji in severnem Jadranu (Dornik Šubelj, 1999, 17–18).

Na ta način so nastale podlage za ustanovitev vojaške obveščevalne in protiobveščevalne Organizacije za zaščito naroda (OZNA), ki je imela vsestranske naloge tako na civilnem kot na vojaškem področju. OZNA je nastala 13. maja 1944 z navodilom vrhovnega komandanta Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (NOV in POS), Tita. Po koncu vojne so bile glavne naloge OZNE, da ohrani pridobitve narodnoosvobodilnega boja, med katerim je bila tudi likvidacija ostankov okupatorskih, kolaboracionističnih in drugih topl, preprečiti obveščevalno dejavnost in intervenistično delovanje emigracije, predvsem z zahodnimi obveščevalnimi službami (Pučnik, 1996, 95–86).

Prispevek obravnava analizo anglo-ameriških dokumentov in poročil o delovanju OZNE v Italiji od konca druge svetovne vojne do leta 1947. Velika večina teh dokumentov omenja OZNO tudi po letu 1946, čeprav je bila takrat v Jugoslaviji že ustanovljena Uprava državne varnosti (Uprava državne bezbednosti), tako imenovana UDBA. Zahodni zaveznički so v tem času razvili učinkovito protiobveščevalno dejavnost, ki je zagotavljala informacije britanskemu vojnemu ministrstvu (War Office – WO), glavnemu štabu zavezniških sil (Allied Force Headquarters – AFHQ), protiobveščevalnemu oddelku

zavezniškega glavnega štaba (G-2), britanski obveščevalni službi na Bližnjem vzhodu (Security Intelligence Middle East – SME), protiobveščevalno-varnostnim oddelkom britanske vojske (Field Security Service – FSS), glavnemu štabu britanske vojske (General Headquarters – GHQ), britanski ambasadi v Beogradu, specialni protiobveščevalni službi zaveznikov (Special Counter Intelligence – SCI) ter protiobveščevalnim oddelkom ameriške vojske (Counter-Intelligence Corps – CIC). Gradivo o delovanju OZNE je shranjeno v fondu britanskega vojnega ministrstva (WO 204).¹

Največ podatkov je bilo o organizaciji, delovanju, ciljih in agentih OZNE v Italiji, še posebej na območju Julijske krajine, ki je bilo sporno območje za Italijo in Jugoslavijo. To ozemlje je obsegalo ozemlje Tržaške, Goriške, Gradiščanske, del Notranjske in Koroške ter slovensko in hrvaško Istro s Cresom in Lošinjem. Italijani so to območje dobili ob koncu prve svetovne vojne in jo poimenovali Venezia Giulia. Usoda etnično mešane Julijske krajine je bila ob koncu druge svetovne vojne nedorečena in so v začetku maja 1945 poleg slovenskih partizanov in enot 4. armade v večja mesta v njenem zahodnem delu prišli tudi zahodni zaveznički. Spodvojne zasedbe Julijske krajine so rešili s kompromisom, ki je veljal do odločitve mirovne pogodbe in ki je razdelil Julijsko krajino po Morganovi črti med dve zasedbeni vojaški upravi, anglo-ameriško in jugoslovansko, na coni A in B Julijske krajine (Troha, 1999, 294–295).

ORGANIZACIJA OZNE IN NJENIH PREDHODNIC

OZNA in njene predhodnice so delovale tudi zunaj jugoslovanskih meja. V navodilih poverjenika za narodno obrambo je bil tudi del, ki je pravil: "Zaradi očitnega razvoja mednarodnih zvez NOG nastaja nujnost in možnost organiziranja obveščevalne službe v inozemstvu. Zato je že sedaj nujno potrebno ustvariti enotno in močno organizacijo, ki je opravljala obveščevalno službo v inozemstvu in na okupiranem ozemlju ter kontraobveščevalno službo v NOVJ in na osvobojenem in neosvobojenem ozemlj." (Pučnik, 1996, 25–26).

OZNA je bila razdeljena na pet odsekov: prvi – odsek za tujino (OZNA I), drugi – odsek za obveščevalne službe (OZNA II), tretji – odsek za protiobveščevalno službo v vojski (OZNA III), četrти – odsek za evidenco (OZNA IV) in peti – odsek za varovanje ljudi, ki ga je predstavljala zaščitna enota (OZNA V) (Dornik Šubelj, 1999, 49–50; TNA, 13). Posebej pomemben je bil prvi odsek (OZNA I), ki je imel nalogo spremljati položaj v Istri in severni Italiji v zvezi s pričakovanimi reakcijami anglo-ameriških čet.

1 Gradivo britanskega vojnega ministrstva (War Office – WO) se danes nahaja v britanskem državnem arhivu (The National Archives – TNA). WO vsebuje veliko fondov iz časa druge svetovne vojne ter drugih obdobjij, ki hranijo dokumente vojaške obveščevalne in protiobveščevalne dejavnosti, uprave vojaških operacij, vojaških vrhovnih štabov in misij ter vrhovnega štaba zavezniških sil (WO 204), kjer se nahaja gradivo, uporabljeno v tem prispevku. Glede delovanja zavezniških obveščevalnih služb med drugo svetovno vojno na območju Slovenije in Julijske krajine glej: Bajc, 2006.

Anglo-ameriški dokumenti so poročali, da je OZNA izvajala svoje aktivnosti v Italiji, Grčiji, Švici, Franciji in najverjetneje tudi Nemčiji z namenom zagotoviti obveščevalno delovanje nad jugoslovanskimi disidenti v emigraciji in zavezniško politiko do njih. Ujeti jugoslovanski agent OZNE je trdil, da je bila njegova naloga prodreti v tako imenovane protititoistične organizacije in tudi ugotoviti, koliko se zavezniške oblasti in obveščevalne službe zanimajo in koliko so vpletene v jugoslovanske zadeve (TNA, 13).

Anglo-Američani so ugotavljali, da so bili že pred nastankom OZNE pomembni jugoslovanski obveščevalni centri v Trstu, Milunu, Bologni, Padovi, Anconi. Z organizirano aktivnostjo so pričeli leta 1943, ko je deloval še VOS, po kapitulaciji Italije pa s pomočjo Anglo-Američanov in nove prozvezniške italijanske vlade na jugu Apeninskega polotoka. Po vsej jadranski obali so bili ustanovljeni obveščevalni centri, tako da je kmalu nastala učinkovita podtalna obveščevalna mreža po vsej Italiji. Major Tomo Peric² je bil vodja prve obveščevalne organizacije v Italiji (TNA, 5).

Ljuba Dornik Šubelj navaja, da je bil v okviru obveščevalnega dela VOS leta 1943 za delo v Italiji pristojen južnoprimski center, kjer je bil Boris Ferlat-Bojan odgovoren za severno Italijo in Boris Cergo-Tone za delo v srednji Italiji. Pred razpustitvijo VOS se je sektor za delovanje v inozemstvu imenoval sektor "Š". V Trstu je sektor "Š" vodila Milka Godnič-Vltava, v Vidmu Darinka Boškin, v Vicenzi Boris Ferlan-Bojan, v Milunu Jolanda Krajnik-Jelka in v Bologni Gabrijel Kumer-Danilo in Danica Kumer. Center obveščevalnega delovanja v Rimu je bil organiziran iz Ljubljane, vodil pa ga je dr. Franček Kos-Melhior, ki je natančno opisal svoje zveze in ugotovitve, ki so bile posledice njegovega obveščevalnega dela. Bil je dober prijatelj s Cirilom Kotnikom, vicekonzulom nekdanjega jugoslovanskega konzulata, zato je bil dobro obveščen o jugoslovanskem poslaništvu v Vatikanu. V času delovanja VOS so njegovi agentje zbirali predvsem vojaške podatke, kasneje pa so se osredotočili tudi na zbiranje političnih poročil.

Po razpustitvi VOS OF in po ustanovitvi oddelka za inozemstvo je prišlo do nekaterih kadrovskih sprememb, poleg tega pa so julija 1944 organizirali sedem centrov, označenih po abecedi. Po kapitulaciji Italije, 8. septembra 1943, in po osvoboditvi Rima, julija naslednjega leta, je ta postal pomembno zbirališče nasprotnikov NOG, med katerimi velja omeniti Cirila Žebota, Vojka in Radka Cotiča ter že omenjenega Cirila Kotnika. Poleg omenjenih je v Rim prihajalo vedno več Slovencev iz konfinacije in koncentracijskih taborišč z namenom vrneti se v Jugoslavijo (Dornik Šubelj, 1999, 19–26).

Protiobveščevalni oddelki ameriške vojske so poročali, da je imela OZNA agente po vseh večjih italijanskih

mestih, delovala pa je tudi pod okriljem albanske in češke vojaške misije ter drugih mednarodnih organizacij. V Italiji sta največ delovali OZNA I in OZNA II, medtem ko je bila OZNA III aktivna samo v Julijski krajini in vseh vojaških formacijah do ravni čete (TNA, 6).

Največ osumljenih oseb, češ da so agenti OZNE, je bilo trgovcev, poslovnežev, študentov in sindikalistov, med katerimi najdemo tudi srednješolske profesorje. Stotnik Davidson je poročal, da so agenti OZNE največkrat oblečeni v civilna oblačila, nosili naj bi modre klobuke, v žepih na srajcah pa so nosili nalivna peresa kot znak medsebojne identifikacije. Agenti OZNE I in II so bili oblečeni v civilna oblačila, medtem ko so agenti OZNE III nosili vojaške uniforme, kar pa ni vedno držalo (TNA, 14). Agenti oziroma sodelavci OZNE so po zavezniških podatkih mesečno zaslužili med 8.000 do 16.000 lir, še posebej dvojni agenti, ki so zaslužili okoli 20.000 lir mesečno. Zneski so se spreminjali glede na kakovost informacij, ki so jih posredovali (TNA, 7; TNA, 14).

Razvejenost OZNE v Italiji so Anglo-Američani razdelili na območje severne, srednje in južne Italije. V severnem delu, Julijski krajini, so bili najbolj aktivni Slovenci, medtem ko so bili v srednji in južni Italiji aktivnejši Srbi in Dalmatinci. V severni Italiji je bil poleg Trsta pomemben center OZNE v Milunu, kjer je bilo nastanjenih več Jugoslovanov, ki so delovali v ulicah Macedonio Melloni 44, Bocchetto 6 in Pastaloggia 28 pod poveljstvom Uga Krahla. Omenja se še agent "Milan", ki je vodil kurirsko zvezo v severni Italiji in deloval z brezičnim radijskim oddajnikom (W/T). OZNA je v Milunu delovala tudi proti jugoslovanskim disidentom, ki so prišli v mesto iz številnih taborišč po Italiji (TNA, 8).

Na območju srednje Italije je bila aktivnost OZNE osredotočena v italijanskem glavnem mestu Rim, kjer je bil tudi povojni sedež OZNE za Italijo, ki ga je vodil dr. Smislak. Njen prvi center je bil na sedežu jugoslovanske ambasade v ulici Monti Parioli 20. Osumljeni sodelovanja z OZNO so bili poročnik Nikeroff, Tatjana Boruskaja, Sonja Germek, Branko Kachich, Nedežda Momčilovich, Branko Pejachevich, Alido Parenta, Jovan Stojanovich, Sulfikan Pasic, Miroslav Sapina, Miodrag Vuckovic, Josip Kocich, Bogdan Vuksan, Dimitrije Jovanovich, Kuznan Sotirovic ter člana črnogorske OZNE Momčilo Golovic in Svetozar Radojevic. Omenjajo se še priimki osumljenih, kot so: Demirovic, Ciciliani, Antunac in Milatovic. Drugi obveščevalni center je bil pri Janku Soklicu v ulici Alpi 27, ki je deloval pod lažnim imenom Giovanni Poeti, z njim pa sta sodelovala Vida Lukovec ter Gordana Popovic, ki je v svojem stanovanju v ulici Vicenza organizirala skrivne sestanke sodelavcev OZNE. Tretji center je bil v ulici Quintino Sella, kjer je deloval Vuk Dragovic skupaj s poveljnikom OZNE v Rimu, dr. Smislako (TNA, 4; TNA, 15, TNA, 13; TNA, 16).

2 Nekatera slovenska, hrvaška, srbska imena, priimki ter vzdevki in krajevna imena v prispevku so zapisani v originalni obliki, kot je ohranjena v dokumentih. V primeru osebe major Tomo Peric je verjetno mišljen major Tomo Perić.

V Neaplju je nekaj časa deloval ilegalni jugoslovanski konzulat, ki je organiziral obveščevalne aktivnosti v južni Italiji. Veliko skrb za zaveznike je OZNA povzročala s pošiljanjem agentov na Sicilijo, da bi se povezali s sicilskim separatističnim gibanjem (Movimento Separatista Siciliano). Po anglo-ameriških protiobveščevalnih podatkih naj bi Jugoslavija podpirala separatistično gibanje na Siciliji in tam pričela z organizacijo komunistične revolucije v Italiji. Domnevamo, da so bile aktivnosti OZNE v južni Italiji usmerjene predvsem v nadzor jugoslovenskih kraljevih politikov in nekdanjih četnikov, ki so tam delovali. Jadranska obala je bila zaradi slabega italijanskega nadzora zelo lahko dostopno območje za penetracijo agentov OZNE iz Dalmacije (TNA, 13; TNA, 17, TNA, 12).

V Bariju je bila OZNA aktivna od nastanitve jugoslovanske vojaške misije med vojno, ki jo je ob koncu tudi zapustila. Že v času vojne so zavezniški obveščevalni podatki poročali o podpolkovniku Pekitchu kot enemu glavnih organizatorjev obveščevalne dejavnosti. Povojni zavezniški podatki sporočajo, da je OZNA delovala v ulicah Garrubi 63 ter Abote Gimma 171, kjer je živel Artur Nikolic, ki so ga sumili organizacije trgovine z orožjem za podporo separatističnega gibanja na Siciliji. Glavna naloga OZNE na tem območju je bila eliminacija vseh tistih, ki so delovali proti Titu, in prečitev njihove vrnitve v Jugoslavijo (TNA, 6).

Benetke so med vsemi italijanskimi mesti veljale za center protikomunističnega delovanja. OZNA je v tem mestu aktivno nadzirala švicarsko veleposlaništvo, saj so preko njega kraljevo usmerjene Jugoslovane pošiljal v Kairo in druga italijanska mesta (TNA, 18).

OZNA V JULIJSKI KRAJINI

Po koncu vojne so razmere v Julijski krajini narekovali intenzivno obveščevalno dejavnost OZNE in Anglo-Američanov. Razmah NOG in prisotnost Jugoslovenske armade v coni B sta postavljali Julijsko krajino v poseben položaj, kar je vplivalo tudi na organizacijo OZNE. Poročila zahodnih zaveznikov so ugotavljala, da je bilo projugoslovansko gibanje v coni A organizirano po modelu jugoslovenske uprave in je predstavljalno upravo v senci pod okriljem Ljubljane. Tako je bila OZNA v Julijski krajini zastopana tako kot drugje po Jugoslaviji – z vsemi svojimi odseki. V Julijski krajini sta bili nameščeni tudi dve brigadi OZNE, in sicer prva na današnji slovenski obali in druga v hrvaški Istri (TNA, 13; TNA, 10). Zahodni zaveznički so iz vseh svojih analiz ugotavljali, da je delovanje OZNE predstavljalno grožnjo zavezniški upravi in varnosti na območju Julijanske krajine.

Tako anglo-ameriško protiobveščevalno poročilo navaja, da "OZNA ve, kaj hoče, in svoj cilj namerava tudi doseči. Nekateri uslužbenci OZNE so fanatični idealisti,

ki bi dali vse, da bi Jugoslavija ohranila dominacijo na področju Julijanske krajine" (TNA, 6). Z veliko žalostjo so ugotavljali, da so tudi številni Italijani pripadali OZNI, predvsem tisti, ki so pobegnili iz Italije zaradi političnega ozadja ali zaradi zločinov, ki so ji zakrivali. Eden takih, Ettore Casagrande z Reke, naj bi z letalom odletel v cono B, kjer ga je OZNA privabila v svoje vrste, in podobno Pio Croce, ki je v cono B pobegnil pod lažnim imenom Mario Righi (TNA, 5).

V Gorici in okolici so osumljeni sodelavci OZNE delovali po ukazih Karla Kumseta in Borisa Mozine. Sestajali naj bi se v restavraciji Zvezda, kjer naj bi Zmago oziroma Zmagoslav³ zaposlil v OZNI okoli 240 ljudi. Med osumljeni najdemo osebe: Miroslav Cenk, Stojan Klemse, Franc Kante, Giovanni Vodopivec, Giovanni Graziani, Luigi De Carli, Giovanni Rinaldi, Mario Cerne in Virgilio Princic (TNA, 1, TNA, 2).

Tudi v Vidmu je imela OZNA razvito obveščevalno dejavnost in dobro razvjeno kurirsko mrežo, povezano s Trstom. Delovala je pod imenom Ufficio politico di collegamente Italo-Sloveno (UPCIS) pod poveljstvom tovariša "Mirka". Osumljenci so bili v večini italijanske narodnosti. Namen UPCIS je bil izvajanje obveščevalne dejavnosti proti vsem protijugoslovenskim organizacijam in zavezniškim obveščevalnim službam v Furlaniji in območju Červinijana (TNA, 8).

OZNA V TRSTU

Od vseh mest v Juliski krajini je imel Trst najpomembnejšo vlogo za jugoslovansko NOG. Ljuba Dornik Šubelj piše, da je bil že leta 1944 v Trstu sedež četniškega gibanja vojvode Dobroslava Jevdjevića, ki je imelo sedež v hotelu Continental. Skrbeli so za beg nekdanjih jugoslovenskih oficirjev v Švico. Istega leta je OZNO za Trst vodil Franc Špacapan-Črt skupaj s Cirilom Branisljem in s sodelavci OZNA I dr. Srečkom Košuto, Oskarjem Korcem in Dušanom Munihom-Darkom. V sekcijo OZNE za Trst so bile vključene tudi Milje, Koper in Tržič. Njihova glavna naloga je bila pridobivanje političnih podatkov o FNI (Fronto nazionale Italiana), PCI (Komunistična partija Italije), strankah v FNI, o italijanskem partizanstvu ter britanskih in ameriških vplivih na italijanske stranke (Dornik Šubelj, 1999, 73–76).

Protiobveščevalni podatki Anglo-Američanov nas opozarjajo, da je OZNA zaradi posebne vloge Trsta za NOG ob koncu vojne v njem organizirala svoj vrhovni štab, ki se je delil na štiri sektorje. V vsakem sektorju je delovala pod krinko številnih trgovskih in drugih organizacij, kot so Telegrafska agencija nove Jugoslavije (TANJUG), Rdeči križ, ki so bile neposredno podrejene OZNI v Ljubljani oziroma Beogradu. OZNA naj bi bila uspešna tudi zaradi sodelovanja z italijansko komunistično stranko Julijanske krajine (Partito Comunista Giuliano).

³ Najverjetneje se za imenom Zmago skriva narodni heroj Rastislav Delpin.

ano-PCG). Večina pripadnikov OZNE v Trstu je pripadala I. in II. odseku, medtem ko sta III. in IV. odsek delovala v jugoslovanski vojaški misiji in štabu 4. armade v Ajdovščini. Povezave naj bi imela tudi tudi s Slovensko-italijansko antifašistično unijo (SIAU – Unione Antifascista Italo-Slovena-UAIS), za katero so delovali Bena Meze, Franc Saksida, Ivan Prkut in neki Tavcar. Takrat naj bi OZNO v Trstu vodil agent "Ivan". Kot poveljnik OZNE za Trst se septembra 1945 je omenjen "Zajec", novembra 1945 Rudi Grajf, leta 1946 pa Emilio Sajn oziroma tovariš Jankovic (TNA, 1; TNA, 8).

OZNA je novembra 1945 razdelila tržaške sektorje na propagandni, informacijski oddelek, oddelek za predmestje Trsta, za center Trst, za obveščevalno dejavnost, protiobveščevalno dejavnost. V tej strukturi je igral pomembno vlogo še zvezni oficir za zvezo s Slovenijo, poveljnik OZNE za Koper, ter predstavnika tržaških antifašističnih organizacij UAIS in Gioventu Antifascista Triestina (GAT). Nekatere pomembne osebnosti naštetih oddelkov so bile: poročnica Metka, nadporočnica Cert, stotnik Stojanovic, poročnik Dušan Mogorovic, general Nerino Moro, major Suban, poročnik Danilo Biziachi, poročnik Fulmine, Marcello Budda, Franc Stoka, nadporočnik Zdravko Span, stotnik Udoovic ter imeni Miha in Sokol (TNA, 11, TNA, 8). Kot velik pristaš OZNE je omenjen dr. Marijan Mašera, ki naj bi bil tudi vpletjen v nekatere zločine v Trstu.

Leta 1946 je bilo v Trstu po anglo-ameriških podatkih okoli 20.000 organiziranih komunistov, med katere niso šteli pripadnikov jugoslovanske mladinske komunistične organizacije (Savez komunističke omladine Jugoslavije – SKOJ). Več pisarn OZNE je delovalo v posameznih sektorjih in drugih slovenskih politično-vojaških organizacij, ki so imele sedež v večnadstropni stavbi v ulici Carducci 6, za katero naj bi delovalo okrog 1.400 ljudi, od katerih naj bi bilo okoli 600 članov Komunistične partije Jugoslavije (KPJ). Sedež OZNE je bil v tretjem nadstropju te stavbe. Tistega leta naj bi v Trst prišlo okoli 2.000 italijanskih komunistov, ki so protestirali proti zahodnim zaveznikom (TNA, 3; TNA, 9, TNA, 19).

OZNA je delovala v več centrih oziroma zbirališčih v Trstu, in sicer v hiši Marie Rose v ulici Roma 17/11, kjer naj bi delovalo 15 oseb. Vsi so bili Slovenci iz Ljubljane, Ajdovščine, Postojne in Gorice. Center obveščevalne dejavnosti je bil tudi v ulicah Roma 20, Ginnastica 55 (Villa Alessi), Caprin 7 ter Cicerone 5, kjer je bil sedež Rdečega križa. Dalje so omenjena še zbirališča: San Giusto Roiano, San Luigi, Servola, Monte Bello, San Giovanni, Scoglieto, SEA Garage v ulici Raffineria, Tabacco Exchange v ulici Montassini, v restavracijah in gostilnah Ai Due Rassi, Pordenone, Al Cavallino, Pescatore, Furlan, Zezlin ter v hotelih Continental in Europa ter baru Stella Polare. Vsa našeta zbirališča so označili na posebnem zemljevidu mesta Trst, ki je zaveznikom služil za boljšo orientacijo

na terenu. Poleg centrov in zbirališč je v tem mestu delovalo še veliko kurirjev in informatorjev, ki jim je povejalo "Tratnik", cigar simbol je bil motor gilera (TNA, 5).

Med največkrat omenjenimi osumljenci in sodelavci OZNE v Trstu so bili:⁴ Marko in Zorka Lozic, Rade Cerkvenik, Zdenko Colja, Marijan Silovich, Franjo Mihelin, Giovanni Panjek, major Jaksetich, stotnik Morgera, Mihajlo Andric, Del Ponte Nerino, Dapcevic (brat Peka Dapčevića), Miro Kranjc, inženir Ogrizek, Jernej Poropat, Alois Kahol, Giuseppe Neri, Mario Pahor, Guido Tomasi, Milan Senic, major Zuran, Sebek Premurek – tovarš Morava, Jure Schmitzberger, Stanko Povh, Faustin Vrečar, Petar Guberina, Albin Narbergar, Maria Renato, Ido Marusic, Francesco Volk, Ana Scappa, Bogdan Stoka, Hugero Zanon, Marija Albert, Ferdo Kosmaver, Simo Rajkovic, Sada Mikac, Marta Pahor, Janko Nanut, Alessandro Kovacevic, Francesco Neffat, Giusto Massarotti, Vittorio Matkovic, Anton Ukmar, Dina Slatic, Luciana Duimovic, Emilio Tronconi, Giulio Lizzul. Anglo-Američani so ugotavljali, da so skoraj vsi Jugoslovani, ki pridejo v Trst in druga italijanska mesta onstran Morganove črte, sodelavci OZNE. Težko bi rekli, da je bila večina osumljencev agentov OZNE, saj je bilo veliko sumničenj in analiz pretiranih in posledica strahu pred vsem, kar je bilo slovanskega. Poleg seznamov osumljениh sodelovanja z OZNO so Anglo-Američani hrani veliko podatkov o obveščevalnih šolah OZNE (spy schools), od njihovih lokacij do učnih programov in vstopnih selekcijskih pogojev (TNA, 3; TNA, 18; TNA, 20; TNA, 8).

Leta 1947 je OZNA izvedla sistemizacijo in reorganizacijo delovnih mest, kar je pomenilo nastanek novih referatov, hkrati se je razširilo delo II. odseka, ki je istega leta postal oddelek. Trst je postal domena I. odseka OZNE (UDBE), ki je še naprej aktivno delovala v novonastali tržaški krizi (Pučnik, 1996, 130).

SKLEP

Anglo-Američani so takoj po vojni skrbno nadzorovali delovanje vseh nasprotnikov nove Italije, ki še vedno ni imela določene meje z Jugoslavijo. Natančneje so analizirali organizacijo, dejavnosti, cilje in vlogo vseh osumljениh sodelavcev OZNE v vseh večjih italijanskih mestih, še posebej pa v Julijski krajini. Strah pred komunizmom jim je velikokrat zameglil dejanske predstave o dejavnosti nekaterih Slovencev in drugih Jugoslovanov, povezanih z OZNO. Veliko anglo-ameriških podatkov je temeljilo na pomanjkljivi obveščenosti in prenaglijenih analizah nekaterih obveščevalnih poročil.

Glede na vse zbrane zavezniške analize so ti ugotavljali, da aktivnosti OZNE v Italiji niso predstavljale velike grožnje, saj so večjo nevarnost predstavljale njene dejavnosti v Julijski krajini. (TNA, 6).

4 Naštetni osumljenci so osebe, ki so najpogosteje navedeni v dokumentih, sicer pa avtor hrani obširnejše sezname osumljениh v Trstu in na območju celotne Italije. Glede zapisanih imen in priimkov glej op. 2.

ANGLO-AMERICAN REPORTS ON THE OPERATION OF OZNA IN THE VENEZIA GIULIA AND ITALIAN CITIES IN THE PERIOD BETWEEN THE END OF WORLD WAR II AND 1947

Blaž TORKAR

Military Museum of Slovenian Armed Forces, SI-1210 Ljubljana Šentvid, Koščeva 6
e-mail: blaz.torkar@mors.si

SUMMARY

The article presents the Anglo-American views and information on the operations of OZNA (Department for the Protection of People) in Italy, where agents had been sent by the organization's predecessors as early as 1943. The author analyzed the files of the British ministry of defence, focusing on counter-intelligence data of the supreme headquarters of the allied forces.

From the end of the war through 1947, OZNA developed an efficient intelligence network in all larger Italian towns, in particular in the region of Venezia Giulia and the town of Trieste. Its operations were mostly concealed within numerous organizations, institutions, and associations, while its main aim was to prevent the intelligence gathering and interventionist operations of Yugoslav dissidents and western intelligence operations in Italy trying to undermine the new Yugoslav regime. The majority of suspected agents were said to be posing as traders, entrepreneurs, students, union workers, and secondary school teachers. In Venezia Giulia and Trieste the intense operations involved all OZNA sections, while its organizational structure was the equivalent of that in Yugoslavia.

The Anglo-Americans divided the operations of OZNA in Italy into the northern, central, and southern areas, where mostly agents of the first section were active. The information of the allies was frequently based on scarce data and misguided perceptions of OZNA operations. The Anglo-American reports came to the conclusion that the operations of OZNA in Italy, with the exception of those in Venezia Giulia, did not pose a threat to their influence.

Key words: intelligence and counter-intelligence, OZNA, CIC, cold war, Venezia Giulia

VIRI IN LITERATURA

TNA – The National Archives, nekdanji Public Record Office, London.
TNA, 1 – TNA, WO 204/12784, Security Intelligence Liaison Office, nedatirano.
TNA, 2 – TNA, WO 204/12784, Secret Police – OZNA, 3. 9. 1945.
TNA, 3 – TNA, WO 204/12784, Activities of OZNA in Trieste, 29. 9. 1945.
TNA, 4 – TNA, WO 204/12786, AFHQ Liaison Office, 14. 12. 1945.
TNA, 5 – TNA, WO 204/12823, Stroke on the Nape: The Special Mark of the OZNA, September 1945.
TNA, 6 – TNA, WO 204/12823, Counter Intelligence Corps, Naples Detachment, Zone VI, US Army, 14. 12. 1946.
TNA, 7 – TNA, WO 204/12823, Brief on the Yugoslav Intelligence Service – OZNA, nedatirano.
TNA, 8 – TNA, WO 204/12823, Yugoslav Intelligence Services Operating in Italy, nedatirano.
TNA, 9 – TNA, WO 204/12823, The Communist Battle for Trieste, 17. 9. 1946.
TNA, 10 – TNA, WO 204/12823, Counter Intelligence Corps, Territorial Organization, nedatirano.
TNA, 11 – TNA, WO 204/12833, Appendix A, 27. 11. 1945.

TNA, 12 – TNA, WO 204/12823, Interrogation of Milan Mihael, December 1945 – March 1946.
TNA, 13 – TNA, WO 204/12871, Brief Preliminary Interrogation of OZNA Suspects, 7. 3. 1946.
TNA, 14 – TNA, WO 204/12871, OZNA Agents, 19. 7. 1946.
TNA, 15 – TNA, WO 204/12871, Rome Area Allied Command, Office of the AC, US Army, 11. 2. 1947.
TNA, 16 – TNA, WO 204/12871, Known and Suspect Agents of OZNA now believed operating in Italy, 13. 8. 1946.
TNA, 17 – TNA, WO 204/12871, Counter Intelligence Services Operating in Italy, nedatirano.
TNA, 18 – TNA, WO 204/12871, Notes on OZNA, nedatirano.
TNA, 19 – TNA, WO 204/12871, Activities of OZNA, 26. 9. 1945.
TNA, 20 – TNA, WO 204/12871, Counter Intelligence Corps, Rome Detachment, Zone V, US Army, 20. 1. 1947.
Bajc, G. (2006): Operacija Julijska krajina: severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943–1945). Koper, Založba Annales.
Dornik Šubelj, L. (1999): Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
Pučnik, J. (ur.) (1996): Iz arhivov slovenske politične policije. Ljubljana, Veda.
Troha, N. (1999): Komu Trst, Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.

review article
received: 2006-04-25

UDC 811.112'373.45:329.17"1933/1945"

DIE DEUTSCHE SPRACHE UND FREMDWÖRTER IM 3. REICH

Thomas SZALATNAY
SI-6000 Koper, Ulica Danila Zelena 1
e-mail: thomasszaltnay@yahoo.de

AUSZUG

Der Artikel will einen Überblick darüber geben, wie sich die deutsche Sprache zur Zeit des Nationalsozialismus in Bezug auf fremdes Wortgut verhalten hat, ob führende Nationalsozialisten fremdwortfeindlich eingestellt waren und welche Haltung Fremdwörtern gegenüber der "Deutsche Sprachverein" in den Jahren 1933–1945 eingenommen hat. Da zum Teil die Meinung verbreitet ist, die antisemitische Ideologie des Nationalsozialismus habe auch im Fremdwortpurismus jener Jahre ihren Niederschlag gefunden, soll außerdem untersucht werden, in wie weit sich eine Wechselwirkung zwischen Antisemitismus und Fremdwortpurismus feststellen lässt. All dies wird anhand von Hitlers und Goebbels' Fremdwortgebrauch, der offiziellen nationalsozialistischen Sprachlenkung sowie an der Sprachpolitik des "Deutschen Sprachvereins" gezeigt.

Stichwörter: Nationalsozialismus, Sprache, Purismus, Fremdwörter

GERMAN LANGUAGE AND FOREIGN WORDS DURING THE THIRD REICH

ABSTRACT

The paper offers an overview of the treatment of German words of foreign origin during the period of National Socialism, while also tackling the questions whether the leading National Socialists held a hostile attitude towards foreign words and what attitude towards foreign words the "Deutscher Sprachverein" (German Language Society) assumed in the years 1933–1945. Seeing that there is a quite widely held opinion that the National Socialist anti-Semitic ideology of those years was also manifest in a puristic attitude towards words of foreign origin, the paper also proposes to investigate to what degree a reciprocal effect between anti-Semitism and this attitude towards foreign words can be ascertained. All this is presented based on the examples of Hitler's and Goebbels' use of foreign words, of the official steering of the language by the National Socialists and of the language policy of "Deutscher Sprachverein."

Key words: National Socialism, German language, purism, words of foreign origin

UNTERSUCHUNGSGEGENSTAND

Untersuchungsgegenstand dieses Artikels ist die deutsche Sprache bzw. ihr Verhalten Fremdwörtern gegenüber zwischen 1933 und 1945. Betrachtet wird die überregionale Standardvarietät in Deutschland, d.h., das österreichische und das schweizerische Hochdeutsch werden nicht behandelt. Weil sich die Sprache des Nationalsozialismus gerade dadurch auszeichnete, dass sie "keinen Unterschied zwischen gesprochener und geschriebener Sprache kannte" (Klemperer, 2001, 35), wird jedoch nicht nur das geschriebene, sondern auch das mündliche Deutsch berücksichtigt.

Wohl wissend, dass heute neue Definitionsansätze für den "Kampf-Begriff" (von Polenz) "Fremdwort" existieren, wird "Fremdwort" hier vereinfachend definiert als ein aus einer anderen Sprache übernommenes Wort, das sich in Aussprache und/oder Schreibweise seiner neuen Umgebung noch nicht angepasst hat.¹

Was die antisemitische Ideologie des Nationalsozialismus anbelangt, spielt diese in diesem Artikel nur eine untergeordnete Rolle, da sie einzig in Beiträgen der Zeitschrift des "Deutschen Sprachvereins" [fortan nur noch: DSV] "Muttersprache" [fortan nur noch: MS] in den Jahren 1936/37 sichtbar wird (siehe unten), d.h., Antisemitismus in Bezug auf Fremdwörter lässt sich im Sprachgebrauch führender Nationalsozialisten bzw. in der offiziellen Sprachlenkung des 3. Reichs nur z.T. nachweisen.² Und was den übersteigerten Nationalismus betrifft, so stellt dieser nur ein Motiv des Fremdwortkampfs im 3. Reich dar.³

HITLERS UND GOEBBELS' FREMDWORTGEBRAUCH

Hitler und Goebbels (sowie andere führende Nationalsozialisten wie z.B. Rosenberg, einer der Chefideologen des 3. Reichs, Leiter des Außenpolitischen Amtes der NSDAP und spätere Reichsminister für die besetzten Ostgebiete) waren alles andere als Anhänger der fremdwortpuristischen Bewegung bzw. des DSV, und es erstaunt deshalb auch nicht, dass sich die Ansichten des DSV (oder zumindest vieler seiner Mitglieder), wie sich das 3. Reich in Bezug auf Fremdwörter zu verhalten habe, in keiner Weise mit dem tatsächlichen Sprachgebrauch der Naziführer deckte⁴ und der DSV so immer wieder in Konflikt geriet mit den Nazioberen.⁵

Sowohl in "Mein Kampf" wie auch in Redeauschnitten⁶ lässt sich problemlos zeigen, dass sich Hitler der "Suggestivkraft und Tarnwirkung" (von Polenz) von Fremdwörtern durchaus bewusst war und sie v.a. deshalb benutzte, um Gefühle anzusprechen⁷ (und nicht den Intellekt) und so die "Phantasie des Hörers gefangen zu nehmen, seinen Verstand aber in einem Nebel von Gefühlen und aufsuggerierten Affekten zu täuschen und zum Schweigen zu bringen"⁸ (Berning, 1961, 177). Wie Wedleff zeigt, brauchte der "Führer" aber auch Fremdwörter, um jemanden zu schmähen.⁹

Aber auch Goebbels, Propagandaminister des "Tausendjährigen Reichs", war sich des manipulativen Potentials von Fremdwörtern bewusst und benutzte sie ausgiebig.¹⁰ Berning spricht sogar davon, dass Goebbels "die Hörer bei besonders feierlichen Anlässen mit wahren Kaskaden von Fremdwörtern überschüttet" (Berning, 1961, 181).

- 1 Für neuere Fremdwort-Definitionen vgl. u.a.: Kirkness (1983, 21–28), von Polenz (1999, 288f.; 1979, 9–31).
- 2 Als Beispiel für eine antisemitische Sprachregelung kann die folgende Weisung angesehen werden: "reichsjugendfuehrung: es sei etwas ganz schlimmes passiert, man habe naemlich festgestellt, dass das wort kluft eine juedische großmutter habe. es soll in zukunft daher nicht mehr verwendet werden. stattdessen moege man kleidung oder tracht sagen" (zitiert nach: Glunk, 1970, 88). Außerdem sei darauf hingewiesen, dass sogar Hitler in "Mein Kampf" (unbewusst) z.T. Wörter hebräischen Ursprungs benutzt: "Je mehr das Sprachentohuwanbohu [Hervorhebung von mir] auch das Parlament zerfaß und zersetzte, musste die Stunde des Zerfalls dieses babylonischen Reiches näher rücken [...]." (Hitler, 1941, 39). Sowie: "Man kann nicht den Teufel mit Beelzebub [Hervorhebung von mir] austreiben" (Hitler, 1941, 752).
- 3 Hillen führt neben einem nationalen und einem rein sprachlichen Argument – man fürchtete sich davor, durch den Gebrauch von Fremdwörtern könnten Verständigungsschwierigkeiten entstehen – noch ein soziologisches an: Man hatte Angst "vor einer Spaltung der Volksgemeinschaft in Fremdwortkundige und Fremdwortunkundige" (Hillen, 1982, 71).
- 4 Hitlers Einstellung Fremdwörtern gegenüber zeigt sich u.a. in folgendem Zitat: "Seien wir doch froh, über möglichst viele Ausdrucksmittel zur Nuancierung zu verfügen! Seien wir doch dankbar für die Klangfarben der uns zu Begriffen gewordenen Fremdworte [sic!] Man stelle sich vor, wenn wir damit anfangen, Fremdworte auszumerzen, wo sollten wir dann aufhören! ... Hat sich mit einem aus einer fremden Sprache übernommenen Begriff ein Fremdwort eingebürgert und klingt es gut, so kann es uns zur Bereicherung unseres Sprachschatzes nur willkommen sein" (zitiert nach: Wedleff, 1970, 124).
- 5 Von Polenz weist darauf hin, dass "von den allerhöchsten Stellen und von den beiden maßgebenden Naziführern Hitler und Goebbels [...] niemals eine Aufforderung zur Sprachreinigung ergangen [ist]." (von Polenz, 1967, 97).
- 6 Als Quelle für Hitlers Reden eignet sich u.a. Domarus' "Hitler – Reden und Proklamationen 1932–1945."
- 7 "Durch klangvolle, ungenaue und zweideutige Begriffe sollte eine Emotionalisierung und Sensibilisierung menschlicher Instinkte bewirkt werden" (Lutzebäck, 1991, 20).
- 8 Zu den von ihm mit Vorliebe gebrauchten fremden Ausdrücken zählen u.a. "brutal" "fanatisch", "Garant".
- 9 Die Autorin führt u.a. folgende Wörter auf: "Elemente", "Intellektuelle", "Journaille" (Wedleff, 1970, 124).
- 10 Für Reden und Artikel des Propagandaministers siehe u.a. Joseph Goebbels' "Die Zeit ohne Beispiel – Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/40/41."

Abschließend sei noch auf einen Artikel hingewiesen, in dem sich der (sprachliche) Antisemitismus des Propagandaministers zeigt bzw. in dem eine Verbindung hergestellt werden kann zwischen einem jüdischen Ausdruck und der antisemitischen nationalsozialistischen Ideologie: "Man nennt das [die Wahrheitsverdrehung, die Anpassung an die jeweilige Umgebung, T.S.] in der Judensprache Chuzbe. Chuzbe ist ein typisch jüdischer Ausdruck, der sich in keine andere Sprache übersetzen lässt, weil es das, was man unter Chuzbe versteht, eben nur unter Juden gibt." (Goebbels, 1941, 526).

FREMDWÖRTER IN DER NATIONALSOZIALISTISCHEN SPRACHLENKUNG

Wie bei Hitler und Goebbels zeigt sich auch bei der amtlichen Sprachlenkung des 3. Reichs, dass Sprache zum "Führungsmittel" (Glunk) verkommt und seine kommunikative Funktion weitgehend verliert; so wird fremdes Wortgut nicht nur zu euphemistischen Zwecken eingesetzt, sondern es ist auch "beliebt [...] als Name für verächtliche und verhasste Dinge [...]." ¹¹ (Seidel/Seidel-Sloty, 1961, 124) In jedem Fall aber dient es zur Manipulation der Volksmassen.

Wie eingangs bereits erwähnt, lässt sich in Bezug auf Fremdwörter nur z.T. eine direkte Beziehung zwischen der nationalsozialistischen Ideologie einerseits und der offiziellen nationalsozialistischen Sprachregelung andererseits feststellen. So ist es auch nicht erstaunlich, dass letztere keineswegs fremdwortfeindlich eingestellt ist (vgl. dazu Glunk (1966, 60f.) sowie Berning (1962, 160–172)). Werden Fremdwörter (ausnahmsweise) vom Propagandaministerium verboten, so geschieht dies auch nie aus fremdwortpuristischen Gründen und kaum aus rassistischen. Im Folgenden sei dies anhand der Ausdrücke "Antisemitismus", "Plexiglas" und "Propaganda" gezeigt.

"Antisemitismus": "Das Propagandaministerium bittet, in der Judenfrage das Wort: antisemitisch oder Antisemitismus zu vermeiden, weil die deutsche Politik sich nur gegen die Juden, nicht aber gegen die Semiten

schlechthin richtet."¹² (zitiert nach: Glunk, 1966, 64). Das Propagandaministerium griff hier lenkend ein, da der Eindruck entstanden war bzw. entstehen konnte, man werfe die Juden mit den deutschfreundlichen Arabern in einen Topf (Glunk, 1966, 64f.).¹³

"Plexi-Glas": "Bei Berichten über den Einmann-Torpedo der Kriegsmarine ist über Verwendung von Plexi-Glas bei der Ausrüstung dieses Kampfmittels geschrieben worden. Die Zeitschriften werden gebeten, den Namen dieses Werkstoffes nicht mehr zu verwenden, sondern nur von Kunstglas zu schreiben." (zitiert nach: Glunk, 1970, 177) Der Grund für dieses Verbot dürfte sein, dass das Material "Plexi-Glas" unter das Kriegsgeheimnis fiel, man dem Gegner nicht verraten wollte, woraus das Kriegsgerät bestand.

"Propaganda": Dieser Ausdruck ist nicht nur ein hervorragendes Beispiel für den nationalsozialistischen Fremdwortgebrauch, sondern eignet sich auch gut zur Illustration von Sprachlenkungsmaßnahmen im 3. Reich. So wurde einerseits aufs Schärfste vor der missbräuchlichen Verwendung des Ausdrucks "Propaganda" gewarnt – er sollte positiv ausschließlich für deutsche propagandistische Aktionen benutzt werden: "Es wird in Erinnerung gebracht, dass der Begriff 'Propaganda' nur im positiven Sinne, d.h. für die von Deutschland ausgehende Propaganda gebraucht werden soll." "So darf für die Lügenhetze unserer jüdisch-bolschewistisch-plutokratischen Gegner auf keinen Fall der Begriff 'Propaganda' angewendet werden [...]. Wir haben für die Hetze der Gegner den eindeutigen Begriff der 'Agitation' [...]." (beide zitiert nach: Glunk, 1967, 100).

Andererseits sollte nach amtlicher nationalsozialistischer Sprachregelung eine klare Abgrenzung des Wortes "Propaganda" gegenüber den Begriffen "Reklame" und "Werbung" vorgenommen werden. Wie Sennebogen schreibt, wurde der Ausdruck "Reklame" nun v.a. mit dem Epitheton "jüdisch" ausschließlich negativ verwendet. "[...] an die Stelle von *jüdischer Reklame* tritt *deutsche Werbung*." (Sennebogen, 2004, 188), während es offiziell untersagt war, "Propaganda" für "Wirtschaftswerbung" zu benutzen.

11 So werden Fremdwörter besonders gerne im kulturellen und journalistischen Bereich benutzt, um Verhasstes aus der Weimarer Republik zu bezeichnen.

12 Als Ersatzwort für Antisemitismus wurde u.a. "Judenfeindschaft" empfohlen.

13 Diese Anweisung blieb freilich mehr oder weniger erfolglos, was sich nach Glunk auch daran zeigt, dass "Antisemitismus" z.T. sogar von hohen Nazis weiter verwendet wurde: So schrieb z.B. der Reichsführer SS, Heinrich Himmler: "Insgesamt glaube ich, könnten wir mit einer großen antisemitischen Propaganda ... den Antisemitismus in der Welt ungeheuer aktivieren." (zitiert nach: Glunk, 1966, 65) Am Rande sei noch darauf hingewiesen, dass Himmler hier gleich zweimal gegen die amtliche nationalsozialistische Sprachlenkung verstößt, hätte er doch auch "Propaganda" im Zusammenhang mit "antisemitisch" nicht gebrauchen dürfen (siehe unten)!

FREMDWORTPURISMUS IM 3. REICH

Als die Nationalsozialisten im Januar 1933 die Macht übernehmen, bieten die Fremdwortjäger des DSV¹⁴ nicht nur "den neuen Machthabern unaufgefordert ihre Dienste an[...]" (von Polenz, 1967, 97), sondern geben sich auch ausgesprochen nationalsozialistisch.¹⁵ Von Seiten des DSV kommt es zur "diensteifrige[n] Einbringung seiner traditionellen Arbeit in die neue rechtsradikale Diktatur" (von Polenz 1999, 277), so zu sagen als "Gegenleistung" erhofft man sich freilich von der neuen Führung in diesen neuen, scheinbar "vorzüglichen Zeiten" (Bernsmeier) Unterstützung der Vereinsarbeit, worunter v.a. die Fremdwortbekämpfung gesehen wird.

Ganz im Gegensatz zu Hitler, Goebbels und der amtlichen nationalsozialistischen Sprachlenkung, die sich alle fremdwortfreundlich zeigen, lassen sich in der Fremdwortjagd des DSV nicht nur eindeutig nationalistische Züge ausmachen,¹⁶ sondern es kommt auch zu einer regelrechten ideologischen Andienung des DSV an die neuen Machthaber: "Wie die SA. für die Reinhaltung des nationalsozialistischen Geistes zu sorgen hat, so sind die Vereine und Verbände berufen, [...] nationalsozialistischen Geist in ihre eigenen Reihen zu tragen, reinen, unverfälschten Nationalsozialismus. [...] Zu diesen Vereinen, die zur Mitarbeit am neuen Staate berufen wurden, gehört auch der Deutsche Sprachverein. [...] Ihm liegt es ob, das heilige erb- und blutgebundene Sprachgut zu säubern und zu reinigen und unverfälscht an unsere Nachfahren weiterzugeben [...]. [...] Der Deutsche Sprachverein ist die SA. unserer Mutter-sprache."¹⁷ (MS, 1934, Sp. 145f.).

Diese Anbiederung findet u.a. auch aus dem Grunde statt, dass man sich trotz Lobeshymnen auf die nationalsozialistische Führung davor fürchtet, die Behörden könnten gegen den Verein einschreiten. Der DSV verspricht deshalb, "ein eigenmächtiges Vorgehen von

Einzelmitgliedern, das der gemeinsamen Bewegung schaden könnte, zu unterbinden" (Bernsmeier, 1983, 37), und hofft, so einer drohenden Gleichschaltung durch die NSDAP zu entgegen.

Doch trotz der Bemühungen des Amtes Rosenberg, größeren Einfluss auf den DSV zu nehmen (vgl. u.a. Simon, 1989, 63f.), fühlt sich der Sprachverein in den ersten Jahren der Nazidiktatur (noch) stark und "im Aufwind" (Simon), v.a. auch deshalb, weil seine Arbeit von höchsten Stellen gelobt wird,¹⁸ und so kommt es nach dem Tod des Vorsitzenden Jahnke im Frühjahr 1933 und der Übernahme des Vereinsvorsitzes durch Buttmann, einen Nazi "der ersten Stunde" (Bernsmeier), vorerst zu einem eigentlichen Bündnis, einer "Kopplung zwischen Sprachverein und öffentlichen, nationalsozialistischen Stellen [...]" (Bernsmeier, 1983, 38), und der DSV setzt ab dem Frühjahr 1933 zu einer Fremdwortjagd auf breiter Front an.

Es zeigt sich jedoch bald, dass gewisse Vereinsmitglieder bei diesem "Großangriff" (von Polenz) auf fremde Wörter in Konflikt mit der Partei geraten. Im Eifer des Gefechts gehen sie so weit, sogar den Fremdwortgebrauch der nationalsozialistischen Führung zu kritisieren.¹⁹ Gemeinsam ist all den Artikeln, die sich kritisch mit dem Fremdwortgebrauch der Nazis auseinandersetzen, dass sie einzig die fremdwortfreundliche Sprache der (führenden) Nationalsozialisten kritisieren, mit keinem Wort aber die Politik/Ideologie der Partei.

Weder Hitler noch Goebbels machen allerdings Anstalten, ihren Stil zu ändern, und so wird die Ungeduld der Fremdwortpuristen immer größer und sie monieren, dass den Aufrufen des DSV keine Taten von Seiten der Partei folgen, die sich in ihren Augen zu gleichgültig in der Fremdwortfrage verhält; es wird nun offen kritisiert, dass zwar "zur Pflege der deutschen Art" aber mit keinem Wort zur Pflege der deutschen Sprache aufgerufen werde und dass deshalb auch die "Verschandlung der Sprache" weitergehe (vgl. MS, 1933, Sp. 145f.).

14 Gegründet wurde der "Allgemeine Deutsche Sprachverein" – das "Allgemein" fällt 1923 weg – vom Braunschweiger Museumsdirektor und Kunsthistoriker Hermann Riegel bzw. vom Germanistikprofessor Hermann Dunger, der am 10. September 1885 in Dresden den ersten Zweigverein ins Leben ruft.

15 "Der Sprachverein treibt nicht nur Sprachpflege, sondern artgegründete Sprachzucht, um auf dem Wege einer bewussten Wortsäuberung einen neuen Adel der Sprache zu schaffen." (MS, 1937, Sp. 258).

16 "Ein Sturm geht durch das deutsche Volk. [...] Wenn ihr das wollt [nicht Sklave und Spielzeug anderer Völker sein, T.S.] [...], dann besinnt euch auch darauf, dass ein Volk, das sich selbst achtet, seine Sprache heilig hält, dass es nicht hinter den anderen herläuft und sich groß vorkommt, wenn es aus ihren Sprachen ein paar Brocken aufgelesen hat. [...] Wer wirklich deutsch sprechen kann, hat es nicht nötig, bei andern Völkern betteln zu gehn," (MS, 1933, Sp. 97f.).

17 Daneben äußert sich auch der Vorsitzende des DSV, Buttmann, unmissverständlich zur Rolle bzw. Ideologie des DSV: "Als langjähriges Mitglied des Deutschen Sprachvereins habe ich die Überzeugung, dass er berufen ist, in einer Zeit der Erneuerung des Deutschtumsgedankens in vorderster Reihe mitzukämpfen. Als alter Nationalsozialist aber habe ich das Bestreben, den Deutschen Sprachverein in dieser Kampffront an der richtigen Stelle einzuschalten," (MS, 1933, Sp. 289f.).

18 Neben Reichsernährungsminister Richard Darré machen sich auch der spätere Reichsmarschall Hermann Göring und Reichsinnenminister Wilhelm Frick für Verdeutschungen stark.

19 "Heiße Bitte an unsere Führer. [...] Man muss zum Volke auch in einer Sprache sprechen, die es durchaus, d.h. Wort für Wort versteht; das ist aber nicht der Fall, wenn man Fremdwörter gebraucht [...], (MS, 1933, Sp. 429f.).

Da die Führung des Sprachvereins es sich aber nicht schon früh mit den neuen Machthabern verscherzen will und man, wie oben erwähnt, auch Angst vor einer Gleichschaltung hat, ist ihr diese Kritik peinlich und sie versucht, sie zu unterbinden. Wie von Polenz treffend schreibt, wurde "das übereifrige Fußvolk des Sprachvereins [...] in der Zeitschrift bald vom Vorstand zurückgepfiffen"²⁰ (von Polenz 1999, 278). Dieses Eingreifen des Vereinsvorstandes scheint seine Wirkung nicht verfehlt zu haben, denn die kritischen Beiträge zum Fremdwortgebrauch der Nationalsozialisten verschwinden in der Folge fast vollständig aus der Vereinszeitschrift, was freilich nicht das Ende der Fremdwortjagd in anderen Bereichen bedeutet; so setzt der DSV u.a. seinen Kampf gegen die Fremdwörter auf akademischem Gebiet fort und regt Verdeutschungen in der Behördensprache und der Schulgrammatik an.

Was die Jahre 1933–1936 betrifft, lässt sich sagen, dass trotz der Kritik am Fremdwortgebrauch führender Nazis von Seiten einzelner Vereinsmitglieder eine "ideologische Identität" (Bernsmeier) zwischen dem DSV und der NSDAP besteht. Betrachtet man freilich die Zahl der DSV-Mitglieder bzw. die der DSV-Zweigvereine in diesem Zeitabschnitt, so fällt auf, dass beide rückläufig sind, mit Ausnahme des Jahres 1936, als bei beiden wieder ein Zuwachs festgestellt werden kann, was nach Hillen "wohl in Zusammenhang mit der durch die Gründung des Sprachpflegeamtes ausgelösten Euphorie" (Hillen, 1982, 79) steht.²¹ In jedem Fall dürfen die abnehmenden Zahlen aber als erste Anzeichen dafür ge deutet werden, dass der DSV immer unpopulärer wird.

Wie von Polenz (1967, 89ff.) darstellt, schwingt sich der Fremdwortpurismus in den Jahren 1936/37 zu letzten unruhigen Höhen auf (von denen er dann freilich auch umso tiefer fällt), indem zur völkischen, antisemitischen Sprachkritik übergegangen, die Fremdwortfrage unter rassistischem Gesichtspunkt behandelt wird. Nachdem Rassismus zum Gesetz erklärt worden ist, will man zeigen, dass man es auch innerhalb des DSV mit der "völkischen Erneuerung" Ernst meint, und verknüpft den Rassismus mit der "vaterländischen"

Aufgabe der Sprachreinigung. Den Anfang macht der Germanist Alfred Götze, der im Januar 1936 einen Artikel zum Wort "kess" veröffentlicht und darin die Behauptung aufstellt, dieser Ausdruck sei jüdischen Ursprungs (vgl. MS, 1936, Sp. 7f). Diesem antisemitisch motivierten Sprachpurismus schließen sich in der Folge weitere Vereinsmitglieder an, wobei der unruhige Gipfel in dieser Verbindung von Fremdwortpurismus und Rassenwahn Geißlers Vortrag an der Stuttgarter Tagung des DSV an Pfingsten 1937 sein dürfte, in dem er nicht nur gegen Jüdisches in der deutschen Sprache wettert, sondern auch eine üble antisemitische Attacke gegen deutschstämmige Schriftsteller jüdischen Glaubens reitet (vgl. dazu: MS, 1937, Sp. 494).

Zwar lassen sich auch danach noch Artikel in der Vereinszeitschrift "Muttersprache" finden, die den angeblich "verderblichen" jüdischen Einfluss auf die deutsche Sprache geißeln, doch befindet sich der Sprachverein zu dieser Zeit schon in der "Agonie" (von Polenz). Beispielhaft für diese Krise des DSV steht der Artikel eines Vereinsmitglieds, in dem Eduard Engel²² attackiert wird, da er sich als Jude angemäßt habe, Werke über die deutsche Sprache zu verfassen und Sprachreinigungsforderungen aufzustellen, obschon doch der Gebrauch fremden Wortgutes nichts darüber aussage, ob jemand ein guter Deutscher sei oder nicht (vgl. MS, 1937, Sp. 141ff). Es ist v.a. dieser Beitrag, der zeigt, dass "die rassistische Endphase des halboffiziellen deutschen Fremdwortpurismus in einer grotesken Kehrtwendung bis zur Selbstzerstörung weitergetrieben [wurde]." (von Polenz 1999, 280).

Als sich schließlich Goebbels kurz nach diesem Artikel negativ zum Sprachverein äußert und die deutschübelnden Fremdwortjäger kritisiert (vgl. dazu Simon (1989, 72) sowie Bernsmeier (1983, 43)), wird deutlich sichtbar, wie unbeliebt sich der DSV bei einflussreichen Nazis gemacht hat. Auf diese Zurechtweisung muss der DSV natürlich reagieren und er tut dies auch, indem er sich von seiner bisherigen Tätigkeit distanziert – und damit seine Vergangenheit verleugnet.²³

20 Der angesehene Germanist Arthur Hübner lässt es sich z.B. nicht nehmen, Hitlers Fremdwortgebrauch zu entschuldigen. Vgl. MS, 1934, Sp. 110f.

21 1933: 37093 Mitglieder, 454 Zweigvereine; 1934: 34499 Mitglieder, 444 Zweigvereine; 1935: 31274 Mitglieder, 444 Zweigvereine; 1936: 37189 Mitglieder, 456 Zweigvereine (alle Zahlen nach: Hillen, 1982, 79).

22 Engel war einer der rabiatesten Fremdwortjäger zur Zeit des 1. Weltkriegs und in der Nachkriegszeit.

23 "Wir rücken weit ab von der haltlosen Verdeutscherei und Sprachschöpferei [...]. Auch das wissen wir, dass die vaterländische Gesinnung sich niemals beurteilen lässt nach dem Gebrauch von Fremdwörtern; [...]. So gilt auch unser Kampf gar nicht in erster Linie [...] dem Gebrauch von Fremdwörtern; vielmehr glaubt der Sprachverein dadurch ein unerlässlicher Bestandteil unseres völkischen und staatlichen Aufbaus zu sein, dass er in unermüdlicher Treue zur Pflege einer archten Sprache auffordert." (MS, 1937, Sp. 254).

Außerdem veröffentlicht Buttman ein Jahr nach dem Angriff des Propagandaministers einen weiteren Beitrag, in dem er eine Standortbestimmung des Sprachvereins vornimmt, den (fremdwortfreundlichen) Stil der Nazis verteidigt und zeigt, wie treu der DSV zur "Bewegung" steht. Vgl. dazu: MS, 1938, Sp. 187ff.

Die Kritiken von höchster (nationalsozialistischer) Stelle, Buttmanns "Zu-Kreuze-Kriechen"²⁴ und somit der "Fußfall" (von Polenz) des Vereinsvorstandes scheinen bei den DSV-Mitgliedern nachhaltige Wirkung gezeigt zu haben, nehmen in der Folge zumindest die Artikel, die mit "Fremdwort-" beginnen,²⁵ in der "Muttersprache" deutlich ab, und – wie von Polenz (1967, 95) anmerkt – ab 1937 melden sich vereinzelt sogar wieder Fremdwortverteidiger zu Wort.

Im April 1943 muss aus kriegswirtschaftlichen Gründen die Vereinszeitschrift eingestellt werden, und damit ist dem Sprachverein auch praktisch die Möglichkeit entzogen, sich zur Fremdwortproblematik zu äußern, nachdem dem Fremdwortpurismus freilich schon im November 1940 durch einen persönlichen Erlass Hitlers der Todesstoß versetzt worden ist.²⁶

Was den Fremdwortpurismus in der Zeit zwischen 1936 und 1943 anbelangt, lässt sich zusammenfassend sagen, dass es kaum Erfolgsmeldungen zu verzeichnen gibt, was auch damit zusammenhängt, dass "es dem Sprachverein vor allem nicht [gelang], hinter den Maßnahmen, Änderungen und Vorschlägen [...] sein positives Ziel sichtbar zu machen. Seine Tätigkeit erschöpfte sich in negativen Maßregeln: Ausmerzung, Entwelschung, Fremdwortfreiheit, Purismus." (Glunk, 1966, 61) Daneben ist an der Fremdwortjagd des DSV v.a. auffallend, dass es bis zuletzt nicht zu einer eigentlichen Begriffsbestimmung dessen kommt, was eigentlich ein Fremdwort und was ein Lehnwort ist (Bernsmeier, 1983,

57), was nicht zuletzt auch dazu beigetragen haben mag, dass der DSV den Ruf, dilettantische Sprachpflege zu betreiben, nicht ablegen konnte.

ZUSAMMENFASSUNG

Zu Recht kann von einer "unglücklichen, unerwiderten Zuneigung" (Emmerich) gesprochen werden, die dem Sprachverein von Seiten der Nationalsozialisten entgegengebracht wurde. Die Tragik des DSV bestand darin, dass es gerade die Nazis waren, die ihm die kalte Schulter zeigten, die Nazis, von denen er sich so viel Unterstützung im Fremdwortkampf erhofft hatte. Für den Sprachverein war es glattweg unvorstellbar, dass die neuen Machthaber seine Dienste nicht nur nicht in Anspruch nehmen wollten, sondern sogar seine z.T. völlig lächerlichen Verdeutschungsvorschläge kritisierten. Außerdem machte es sich der Sprachverein schon sehr früh bei den neuen Machthabern unbeliebt, da einige Mitglieder es wagten, den aus propagandistischen Gründen bewusst fremdwortreich gehaltenen Sprachstil der Nazis zu kritisieren; dabei zeugte diese Kritik von der großen Naivität der Sprachreiniger, davon, "dass sie ein beklagenswert wirklichkeitsfernes Verhältnis zur Sprache hatten, während die politischen Praktiker unter den Nationalsozialisten sehr wohl wussten, dass Sprache an Geltungen in der Gegenwart und in der Gesellschaft gebunden ist und sich nur unter diesem Gesichtspunkt manipulieren lässt." (von Polenz, 1967, 98f.).

24 Vgl. Fußnote 25.

25 Diese mit "Fremdwort-" beginnenden Beiträge stellen freilich nur einen Teil aller Artikel zur Fremdwortproblematik dar; es gibt weitere, die die Fremdwortjagd propagieren und nicht unter "Fremdwort" aufgeführt sind, wie z.B. "Garant" (MS, 1933, Sp. 443) oder "Kabriolett" (MS, 1937, Sp. 62).

26 "Nach einem Rundschreiben des Reichsministers und Chefs der Reichskanzlei ist dem Führer in letzter Zeit mehrfach aufgefallen, dass – auch von amtlichen Stellen – seit langem in die deutsche Sprache übernommene Fremdwörter durch Ausdrücke ersetzt werden, die meist im Wege der Übersetzung des Ursprungswortes gefunden und daher in der Regel unschön sind. Der Führer wünscht nicht derartige gewaltsame Eindeutschungen und billigt nicht die künstliche Ersetzung längst ins Deutsche eingebürgerter Fremdwörter durch nicht aus dem Geist der deutschen Sprache geborene und den Sinn der Fremdwörter meist nur unvollkommen wiedergebende Wörter. Ich ersuche um entsprechende Beachtung. Dieser Erlass wird nur in Deutsche Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung veröffentlicht.

Berlin, den 19. November 1940

Der Reichsminister
für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung
i.V. Zschintzsch." (zitiert nach: von Polenz, 1967, 96).

NEMŠKI JEZIK IN TUJKE V TRETJEM RAJHU

Thomas SZALATNAY

SI-6000 Koper, Ulica Danila Zelena 1

e-mail: thomasszaltnay@yahoo.de

POVZETEK

Kot dokazuje avtor, so se jezik vodilnih nacionalsocialistov, npr. Hitlerja, Goebbelsa in Rosenberga, ter uradna nacionalsocialistična predpisana frazeologija zelo močno razlikovali od purističnega odnosa do tujk, ki ga je zagovarjalo nemško jezikovno društvo ("Deutscher Sprachverein"). Medtem ko so se prvi vedno znova posluževali tujega besedja, si je jezikovno društvo močno prizadevalo za izkoreninjenje tujk v nemškem jeziku. Pri tem je prihajala do izraza huda naivnost članov društva, saj so šli celo tako daleč, da so kritizirali jezikovni slog novih nacionalsocialističnih oblastnikov; pri tem niso upoštevali, da so nacisti (iz propagandističnih razlogov) vedno znova namerno uporabljali tujke, da bi tako manipulirali z ljudskimi množicami, ki večine tujih izrazov niso razumele, jih nagovarjali na čustveni ravni in na njih naredili poseben vtis.

Toliko bolj je bilo zato jezikovno društvo začudeno, ko je postajalo vedno bolj jasno, da nacisti nočejo z njim sodelovati in da celo kritizirajo njegove vedno znova neživljenske predloge ponemčenja tujih izrazov. Ko je Rosenbergov urad poskušal povečati svoj vpliv na jezikovno društvo, je obstajala nevarnost poenotenja z NSDAP, nevarnost, ki se ji je društvo lahko izognilo samo s hvalnicami za nove oblastnike.

Potem ko je puristični odnos jezikovnega društva do tujk po začetnih uspehih na začetku nacionalsocialistične diktature – delno so ga celo aktivno podpirali in hvalili vodilni nacisti – dobil 1936/37 antisemitske, čisto nacionalsocialistične poteze, je po letu 1937 predvsem po osebnih intervencijah Hitlerja in propagandnega ministra Goebbelsa, ki sta se jasno izrekla proti gonji društva proti tujkam, zašlo v hudo krizo. Vodstvo društva je moralo večkrat zagotavljati, da mu v prvi vrsti sploh ne gre za izkoreninjenje tujih izrazov, s čimer pa je hkrati zatajilo sebe in svojo lastno zgodovino.

Ključne besede: nacionalsocializem, nemški jezik, purizem, tujke

QUELLEN UND LITERATUR

MS, 1933 – Muttersprache – Zeitschrift des Deutschen Sprachvereins (1933). Berlin, Verlag des Deutschen Sprachvereins.

MS, 1934 – Muttersprache – Zeitschrift des Deutschen Sprachvereins Berlin (1934). Verlag des Deutschen Sprachvereins.

MS, 1936 – Muttersprache – Zeitschrift des Deutschen Sprachvereins (1936). Berlin, Verlag des Deutschen Sprachvereins.

MS, 1937 – Muttersprache – Zeitschrift des Deutschen Sprachvereins (1937). Berlin, Verlag des Deutschen Sprachvereins.

MS, 1938 – Muttersprache – Zeitschrift des Deutschen Sprachvereins (1938). Berlin, Verlag des Deutschen Sprachvereins.

Domarus, M. (1973): Hitler – Reden und Proklamationen 1932–1945. Wiesbaden, R. Löwit.

Goebbels, J. (1941): Die Zeit ohne Beispiel – Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/40/41. München, Zentralverlag der NSDAP – Franz Eher Nachf.

Hitler, A. (1941): Mein Kampf. München, Zentralverlag der NSDAP – Franz Eher Nachf. GmbH.

Klemperer, V. (2001): LTI. Notizbuch eines Philologen. 19. Auflage. Leipzig, Reclam Verlag.

Berning, C. (1961): Die Sprache des Nationalsozialismus. Zeitschrift für deutsche Wortforschung, 17. Band. Berlin, de Gruyter, 171–182.

Berning, C. (1962): Die Sprache des Nationalsozialismus. Zeitschrift für deutsche Wortforschung, 18. Band. Berlin, de Gruyter, 160–172.

Bernsmeier, H. (1983): Der Deutsche Sprachverein im "Dritten Reich". Muttersprache, 93. Jahrgang. Wiesbaden, 35–58.

Emmerich, W. (1968): Germanistische Volkstums-ideologie – Genese und Kritik der Volksforschung im Dritten Reich. Tübingen, Vereinigung für Volkskunde.

Glunk, R. (1966): Erfolg und Misserfolg der nationalsozialistischen Sprachlenkung. Zeitschrift für deutsche Sprache, Band 22. Berlin und New York, de Gruyter, 57–73.

Glunk, R. (1967): Erfolg und Misserfolg der nationalsozialistischen Sprachlenkung. Zeitschrift für deutsche Sprache, Band 23. Berlin und New York, de Gruyter, 83–113.

Glunk, R. (1970): Erfolg und Misserfolg der nationalsozialistischen Sprachlenkung. Zeitschrift für deutsche

Sprache, Band 26. Berlin und New York, de Gruyter, 84–97; 176–183.

Hillen, I. (1982): Untersuchungen zu Kontinuität und Wandel der Sprachpflege im Deutschen Reich, in der Bundesrepublik und in der DDR (1885 bis zur Gegenwart). Diss. Bonn.

Kirkness, A. (1983): Fremdwort und Fremdwortpurismus: Lehren aus der Sprachgeschichte für den Deutschunterricht. In: Heringer, H. J., Kurz, G., Stötzel, G. (eds.): Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht 51. München, Wilhelm Fink Verlag, 14–29.

Kirkness, A. (1998): Das Phänomen des Purismus in der Geschichte des Deutschen. In: Sprachgeschichte – Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Berlin und New York, de Gruyter, 407–416.

Lutzebäck, R. (1991): Das Fremdwortproblem in der deutschen Sprach- und Kulturkritik von 1918–1945 – Eine sprachhistorische Abhandlung. Frankfurt (Main), R. G. Fischer.

Polenz, P. v. (1999): Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band III, 19./20. Jahrhundert. Berlin und New York, de Gruyter.

Polenz, P. v. (1979): Fremdwort und Lehnwort sprachwissenschaftlich betrachtet. In: Braun, P. (Hrsg.): Fremdwort-Diskussion. München, Wilhelm Fink Verlag, 9–31.

Polenz, P. v. (1967): Sprachpurismus und Nationalsozialismus – Die "Fremdwort"-Frage gestern und heute. In: Nationalismus in Germanistik und Dichtung. Dokumentation des Germanistentages in München vom 17. bis 22. Oktober 1966. Berlin, Erich Schmidt, 79–112.

Seidel, E., Seidel-Sloty, I. (1961): Sprachwandel im Dritten Reich – Eine kritische Untersuchung faschistischer Einflüsse. Halle (Saale), VEB Verlag Sprache und Literatur.

Sennebogen, W. (2004): Von *jüdischer Reklame* zu *deutscher Werbung*. Sprachregelung in der nationalsozialistischen *Wirtschaftswerbung*. In: Greule, A., Sennebogen, W. (eds.): Tarnung, Leistung, Werbung – Untersuchungen zur Sprache im Nationalsozialismus. Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft. Reihe B/Untersuchungen 86. Frankfurt (Main), Peter Lang, 173–214.

Simon, G. (1989): Sprachpflege im "Dritten Reich". In: Ehlich, K. (ed.): Sprache im Faschismus. Frankfurt (Main), Suhrkamp, 58–86.

Wedleff, M. (1970): Zum Stil in Hitlers Maireden. Muttersprache 80. Wiesbaden, 107–127.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 20. 6. 2006

UDK 811.163.6'282.8(497.4-14)

ITALIJANSKE JEZIKOVNE PRVINE V SPONTANEM GOVORU V SLOVENSKI ISTRI

Jana VOLK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: jana.volk@zrs.upr.si

IZVLEČEK¹

Avtorica v članku prikaže italijanske jezikovne elemente v spontanem govoru dveh govorcev iz Slovenske Istre. Analiza je nastala na osnovi govorjenega besedila, ki je bilo posneto v Kopru, poteka pa med stranko in prodajalcem avtomobilov. Namen članka je pokazati, koliko in na katerih ravninah so v spontanem govoru v Slovenski Istri prisotni elementi italijanskega jezika.

Ključne besede: spontani govor, italijanske interference, govorjeni korpus, slovensko-italijanski jezikovni stik, Istra

ELEMENTI LINGUISTICI ITALIANI NELLA PARLATA SPONTANEA DELL'ISTRIA SLOVENA

SINTESI

L'autrice nel suo articolo presenta gli elementi linguistici italiani nella parlata spontanea di due parlanti provenienti dall'Istria slovena. L'analisi si è sviluppata sulla base del testo parlato, registrato a Capodistria. Si tratta di un dialogo fra un cliente ed un venditore di automobili. Lo scopo dell'articolo è quello di dimostrare quanto e in quali livelli vengono utilizzati elementi della lingua italiana nella parlata spontanea dell'Istria slovena.

Parole chiave: parlata spontanea, interferenze dall'italiano, corpus parlato, contatto linguistico sloveno-italiano, Istra

---

¹ Članek je prirejena seminarska naloga podiplomskega študija pri predmetu Kontrastivni vidiki slovenščine in italijanščine, ki je nastala pod vodstvom mentorice doc. dr. Martine Ožbot.

ITALIJANSKE JEZIKOVNE PRVINE V GOVORU V SLOVENSKI ISTRI

Istra je geografsko in politično razpeta med slovenski, italijanski in hrvaški prostor. Zaradi takšnega vmesnega položaja med različnimi državami in narodi je bila Istra vseskozi tudi etnično in jezikovno heterogena. Slovenska Istra, ki leži na jugozahodnem delu slovenskega geografskega prostora, predstavlja sicer majhen, a pester prostor prepletanja kultur, ki so na tem področju obstajale nekoč in ki obstajajo še danes.

Z italijanskimi interferencami v slovenskem jeziku oziroma z jeziki, ki na tem področju prihajajo v stik, so se že ukvarjali nekateri jezikoslovci – Skubic (2004) omenja Baudouina de Courtenaya, Francescata (romanski jezikovni elementi v slovenskem govoru v Vidmu, stik slovenščine in furlanščine), Godinijevo (furlanizmi v slovenskih kraških govorih, romanske izposojenke v slovenščini), Pellegrinija (lingvistični stiki slovanščine in furlanščine), Caharijo Pizzolito (interference z italijansko v pisnih izdelkih učencev srednje šole v Nabrežini), Marcata (leksikalni romanski elementi na Tolminskem) ... Skubic je sicer preučeval italijanske interference v slovenskem jeziku na slovenskem zahodu, ki politično sodi na ozemlje Italije, nekatere od teh interferenc pa se izkazujejo tudi na področju Slovenske Istre.

Z italijanskimi jezikovnimi prvinami v delih pisatev slovenske manjštine v Italiji se je ukvarjala Martina Ožbot, npr. v delu Mirana Košute Rapsodija v treh stavkih (Ožbot, 1995/96) ali v delu Alojza Rebule Nokturno za Primorsko (Ožbot, 2005).

Z dialektološkega stališča so istrski govor obravnavali npr. Rada Cossutta, Tine Logar in Jakob Rigler ter Poljak Mieczysław Małecki. Cossutta (1998) v slovenskih istrskih govorih zaznava pet plasti romanizacije, ki nimajo vse enakega vpliva. To so latinska, furlanska, beneška, istrskoitalijanska in tržaškoitalijanska ter italijanska plast. Najbolj pogosta je beneška plast, kar je razumljivo, saj je bila na tem ozemlju dolgo časa beneška nadoblast. Pri italijanski plasti pa gre predvsem za vpliv knjižnega jezika.

Logar (1996) na ozemlju Slovenske Istre ločuje tri govore – (1) v krajih južno in jugovzhodno od Trsta prepoznavajo notranjsko osnovo govorov, ki je doživelu nekatere inovacije, značilne za istrske govore; (2) v vaseh Kubed, Gračišče, Hrastovlje, Dol pri Hrastovljah in Zazid je poseben jezikovni otoček, kjer se je ohranila čista notranjska govorica brez inovacij; (3) na ostalem ozemlju Slovenske Istre pa prevladuje istrski govor. Na Logar-Riglerjevi Karti slovenskih narečij (Logar, Rigler, 1986) je istrsko narečje razdeljeno na rižanski in šavrinski govor. Meja med njima poteka ravno čez kraje, za katere je Logar menil, da ohranjajo čisto notranjščino.

Małecki je leta 1930 izdal študijo, ki je v večji meri posvečena čakavskim in štokavskim govorom v Istri (se pravi hrvaškim), v njej pa najdemo tudi podatke o slovenskih istrskih govorih. Małecki v Slovenski Istri ločuje dva govora – pomjanskega na JZ in dekanskega na SV. Dekanski govor je po svojem razvoju bolj slovenski, kar se kaže zlasti v bogatem razvoju vokalizma, predvsem v diftongih in reduciranih samoglasnikih. Pomjanski govor je bolj soroden srbskim in hrvaškim istrskim govorom s preprostim vokalizmom, monoftongi, manj razvita je samoglasniška redukcija (Logar, 1996).

SPONTANI GOVORJENI JEZIK

Zvrst obravnavanega jezika je spontani govorjeni jezik. V spontanem govoru pogosto prihaja do ponavljanja oziroma podvajanja informacij, ki ga v tem primeru ne moremo označevati zgolj kot odvečno ponavljanje informacij, pač pa kot posledico *"delovanja različnih prostostnih stopenj v sporočanjskem sistemu."* (Vitez, 1999, 29) Vsaka od jezikovnih ravnin (glasovna, besedna, skladenjska ...) je že sama nosilka določenih informacij. Glede na okoliščine sporazumevanja in glede na namen sporazumevanja morajo določeni elementi teh ravnin v danem trenutku sопvasti, da omogočijo uspešno sporazumevanje. V govorni komunikaciji je jezikovna redundanca torej zagotovilo za to, da bo prilaganje govora danim okoliščinam sporazumevanja, ki sicer zahtevajo govorna sredstva, ki so v drugačnih situacijah morda nepotrebna, uspešno. Govorna sporočila, ki nastajajo v takih okoliščinah, bi lahko poimenovali dobro tvorjeno govorno sporočilo, če govorcu omogoči, da izpolni svoj namen sporočanja, poslušalcu pa, da sporočilo neovirano zazna in razume. (Vitez, 1999)

Posamezne govorne izvedbe so subjektivne uresničitve jezikovne zmožnosti in ne zgolj upoštevanje pravil jezikovnega sestava. Vsaka govorna izvedba je zato edinstvena in neponovljiva – odvisna je od različnosti med posameznimi govorci in tudi od različnosti posameznih govornih izvedb pri enem samem govorcu. Upoštevati moramo tudi okoliščine sporazumevanja – *"/n/i namreč dveh uporabnikov jezika, ki bi svojo jezikovno zmožnost upovedovala v istih okoliščinah /."* (Vitez, 1999, 33)

ANALIZA SPONTANEGA GOVORJENEGA JEZIKA

Prispevek analizira govorjeni jezik v Slovenski Istri. Spontani govorjeni jezik ni normiran in tudi ni opisan, zato smo naleteli na velike težave pri ugotavljanju, ali gre v določenem primeru za odklon od norme zapisa- nega jezika v smeri govorjenega jezika ali gre izključno za interferenco tujega jezika ali pravzaprav za oboje. Posebej velja poudariti, da je območje obravnavanega govora jezikovno mešano in v stiku več jezikov vsekakor prihaja do vpliva enega jezika na drugega. Vendar to še

ne pomeni, da so primeri, ki so v pričujočem korpusu² označeni kot interferenca italijanskega jezika, posplošeni na celotno področje Slovenske Istre. V prispevku namreč ne normiramo govorjenega jezika na tem področju, pač pa popisujemo primere iz konkretno uporabe. Interference smo obravnavali na besedoslovni, oblikoslovni in skladenjski ravni; razdeljene so na poglavja *Spol samostalnika*, *Število samostalnika*, *Sklon samostalnika*, *Raba predloga od*, *Vezava s predlogi*, *Stopnjevanje pridevnika*, *Števnik*, *Povzemanje s samostalnikom* izraženega predmeta z osebnim zaimkom, *Zaimek ki*, *Raba nedoločnika*, *Raba sedanjika za izražanje prihodnosti*, *Glagolski vid*, *Povratnost glagola*, *Besedni red*, *Prosti stavek*, *Glavni stavek*, *Odvizni stavek*, *Kalki*, *Besedišče in Frazemi*.

Korpus je nastal iz zvočnega posnetka dialoga, in sicer razgovora med stranko in prodajalcem pred nakurom avtomobila. Prodajalec je moški, ki smo ga glede na kriterij starost uvrstili v starostno skupino do 30 let, glede na kriterij izobrazba v skupino z univerzitetno izobrazbo. Stranka je ženska, ki smo jo glede na kriterij starost uvrstili v starostno skupino do 30 let, glede na kriterij izobrazba v skupino z visokošolsko izobrazbo. Obema govorcema je prvi jezik slovenščina, italijanskega jezika pa sta se učila iz okolja ter v osnovnošolskem in srednješolskem izobraževanju – stranka se je italijanščine učila kot drugega jezika, prodajalec pa je v srednji šoli uporabljal italijanščino kot učni jezik. Oba govorcev sta doma iz Kopra. Za tak komunikacijski položaj bi pričakovali, da bo odnos med stranko in prodajalcem formalen, a sta se sogovorca poznala in zato je bil njun pogovor neformalen. To je bil tudi vzrok, da se pogovor ni omejeval le na temo avtomobilov, pač pa je zadeval tudi zasebno življenje, delo, želje, pričakovanja ... obeh govorcev. Dialog je na štirih mestih prekinjen – z dvema telefonskima klicema ter z dvema novima govorcema, ki pa nista govorila o isti tematiki; eden od njiju je spraševal po informacijah za avtomobilski servis, drugi pa je sporočal o stanju avtomobilov na parkirišču pred salonom. Salon, kjer se je snemal pogovor, stoji v neposredni bližini hitre ceste, zato pogovor pogosto zmotijo šumi avtomobilov. Sogovorcev sta se med pogovorom sprehajala po salonu in na posnetku zato slišimo tudi premikanje pisarniškega stola, tipkanje po tipkovnici, oddaljevanje od snemalne naprave, zvok avtomata za pijače ... Vsi ti dodatni šumi včasih ovirajo razumevanje izgovorjenega, zato je na tem mestu v transkripciji uporabljen zapis /herazumljivo/.

Pri iskanju izvornih besed in razlagi njihovega pomena ter pri skladenjskih vprašanjih smo uporabljali italijansko-slovenski, slovensko-italijanski in italijansko-

italijanski slovar, Slovar slovenskega knjižnega jezika, frazeološki slovar, etimološki slovar in narečne slovarje (navedeni so v literaturi) ter slovniči slovenskega in italijanskega jezika. Pri nekaterih nejasnih izrazih smo se o njihovem pomenu in rabi posvetovali s prodajalcem.

V analiziranih primerih je na prvem mestu beseda ali besedna zveza, pri kateri ugotavljamo italijanske interference. Sledi primer uporabe iz raziskovanega korpusa, nato italijanska ustrezница in razlaga pojma. Temu sledi razlaga, zakaj pri navedeni iztočnici opažamo italijansko interferenco.

Spol samostalnika

Navajamo primere, pri katerih ugotavljamo italijanske interference pri spolu samostalnika (glede na knjižno slovenščino).

radja – *radje skorajda ne čuješ*; ita. *la radio*, v pomenu radio. V italijanščini je samostalnik ženskega spola, v knjižni slovenščini pa moškega (radio).

kafe – *boš kafe? kaj piješ? kapučin belo kavo?*; ita. *il caffè*, v pomenu kava. V italijanščini je samostalnik moškega spola, v knjižni slovenščini ženskega (kava). Vendar se tudi v osrednjih slovenskih govorih uporablja izraz kafe, ki je običajno moškega spola, lahko tudi srednjega spola.

bičikleta – *ne vem kaj se mi bol splača bičikleta*; ita. *la bicicletta*, v pomenu kolo. V italijanščini je samostalnik ženskega spola, v knjižni slovenščini srednjega (kolo, v govorjenem jeziku tudi bicikl, ki pa je moškega spola).

Število samostalnika

Pri obravnavi števila samostalnika gre predvsem za vprašanje, ali in koliko se dvojina še uporablja. Knjižna slovenščina dvojino pozna, italijanščina pa ne. Res pa je, da se dvojina vedno bolj izgublja v govorih po celotnem slovenskem ozemlju in uporabe množine namesto dvojine ne moremo vedno pripisati vplivu italijanščine.

dve opreme – *dejansko pol maš pa dve opreme al gaiks al pa gees ena je una ta bol ki ma feltne ki ma vse*; ita. *due allestimenti*

dve varjante – *ma zdej mamo tle dve varjante*; ita. *due varianti*. V obeh primerih gre za strukturo, ki ima števnik v dvojini, samostalnik pa v množini. Čeprav se tudi v osrednjih slovenskih govorih izgublja uporaba dvojine, lahko v teh primerih zagovorjamo vpliv italijanščine s tem, da italijanščina dvojine sploh ne pozna.

2 Zvočni posnetek govora in fonetična transkripcija se nahajata pri avtorici. Celotne transkripcije zaradi prostorske omejenosti ne prilagamo k članku, v naslednjem poglavju pa je nekaj ilustrativnih odlomkov govorjenega korpusa.

mi, vi – *mi smo neki računali (jutri moram zjutraj ona ma izpit jaz mam delo), al greste vi kam gor?, v pomenu midva, vidva; ita. noi, noi due, voi, voi due.* Glede na to, da italijančina ne pozna dvojine, lahko rabo zaimka v množini pripisemo italijanskemu vplivu, vendar tudi osrednji slovenski govor opuščajo rabo dvojine.

Pogosti so tudi primeri, ko je uporabljen zaimek v dvojini, glagol pa v množini (npr. midva gremo).

Sklon samostalniške besede

V slovenskem jeziku se samostalniške in pridevniške besede sklanjajo, italijančina ustrezne sklone izraža z uporabo predlogov (Berce, 2001, 72).

salon fiat – *čaki tle je salon fiat kaj je tam dol?, v pomenu fiatov salon; ita. il salone della fiat, il salone fiat.* V tem primeru je prisoten tudi obrnjen vrstni red samostalnika in pridevnika. Nesklanjanje samostalnika, ki se pojavlja pri tujih lastnih in občnih imenih, kaže na italijansko interferenco.

salon rabljena vozila – *en prvi salon rabljena vozila drugi salon a suzuki, v pomenu salon rabljenih vozil; ita. il salone degli automobili usati, il salone veicoli usati.* Nesklanjanje samostalnika kaže na italijansko interferenco, ko ostane besedna zveza v imenovalniku, sklon je razviden iz uporabljenega predloga (*da*).

salon suzuki – *en prvi salon rabljena vozila drugi salon a suzuki, v pomenu suzukijev salon; ita. il salone della suzuki, il salone suzuki.* Nesklanjanje samostalnika, ki se pojavlja pri tujih lastnih in občnih imenih, kaže na italijansko interferenco.

kaj gledaš bencin dizel – *G 2: mazda tri kaj gledaš bencin dizel? G 1: ne vem kaj se mi bol splača, v pomenu kaj gledaš bencinski ali dizelski motor oziroma v pogovorni različici bencinca ali dizla; ita. cosa guardi benzina o diesel.* Nesklanjanje samostalnika kaže na italijansko interferenco, ko ostane besedna zveza (v tem primeru okrajšana v eno besedo) v imenovalniku, sklon je razviden iz uporabljenega predloga, ki ga v tem primeru ni (niti v italijanskem jeziku).

glede recimo kredit al lizing – *ti in kaj pa a glede recimo kredit al lizing kaj se bol splača?, v pomenu glede recimo kredita ali lizinga; ita. riguardo al credito o al lizing.* Nesklanjanje samostalnika kaže na italijansko interferenco, ko ostane besedna zveza v imenovalniku, sklon je razviden iz uporabljenega predloga (*a*).

odvisno samo motor ne al bo – *in potem odvisno samo motor ne al bo zdej pri teh tamajhnih recimo veš to če kupuješ avto tam ki ma motor a ne vem šestdeset sedemdeset konjev bencinar ne, v pomenu odvisno od motorja; ita. dipende solo dal motore se sarà ...* Nesklanjanje samostalnika kaže na italijansko interferenco, ko ostane besedna zveza v imenovalniku, sklon je razviden iz uporabljenega predloga (*da*).

oprema je ful notri – *to je ena štiri motor petindvadeset konjev a avto je takšen trivraten športen feltne oprema je ful ne notri od klime centralno daljinsko blll erbegou štiri notri potem ima a esəpə ima, v pomenu veliko je opreme, je dobro opremljen; možno po analogiji ita. l'allestimento ful optional (faza, ki jo uporablja prodajalci avtomobilov).* Pogosta je tudi fraza *l'allestimento è completo*. Nesklanjanje je verjetno po analogiji prve fraze.

sporting avtomatično ga črtamo – *G 1: ful me moten nem zakaj sam ne bi rada imela treh vrat to je problem G 2: okej dobro pol a sporting avtomatično ga črtamo ne, v pomenu sportinga (fiat punto z oznako sporting) avtomatično črtamo; ita. lo sporting lo eliminiamo.* Nesklanjanje samostalnika, ki se pojavlja pri tujih lastnih in občnih imenih, kaže na italijansko interferenco.

kaj pri fiat nima nič? – *G 2: po drugi strani suzuki tri leta garancije G 1: kaj pri fiat nima nič? G 2: je dve leti garancije, v pomenu kaj pri fiatu ni nič (garancije) ali fiat nima nič (garancije); ita. da fiat non c'è (la garanzia), la fiat non ha garanzia.* Nesklanjanje samostalnika, ki se pojavlja pri tujih lastnih in občnih imenih, kaže na italijansko interferenco. Lahko gre tudi za interferenco, ko ostane besedna zveza v imenovalniku, sklon je razviden iz uporabljenega predloga (*da*).

ta dva (je mal večji punto) – *G 1: ki mazda dva mi je ful škifo G 2: ta dva je mal večji punto, v pomenu ta (mazda) dvojka; ita. questo due (è un po più grande della punto).* Dva je glavni števnik, glavni števnički se v italijančini ne sklanjajo (Berce, 2001, 126), zato verjetno tudi tu ohranja imenovalniško obliko.

brez nič – *G 2: to je brez nič G 1: brez nič ja G 2: nobenih obresti nič samo golo, v pomenu brez vsega; ita. senza niente.* Nedoločni zaimki se v italijančini ne sklanjajo (Berce, 2001, 116) in zato nedoločni zaimek tu ohranja imenovalniško obliko.

Raba predloga od

V knjižni slovenščini bi na mestu predloga *od* stal iz samostalnika izpeljan pridevnik kot izraz svojilnosti, samo rodilnik ali kakšen drug predlog. Ni pa nujno, da taka redundantna raba predloga *od* pomeni italijansko interferenco, saj se raba predloga *od* ob rodilniku v govorjenem jeziku širi tudi v osrednje slovenske govore (Skubic, 1997, 70).

salon od alfe – *in kje je salon od alfe?, v pomenu alfin salon; ita. il salone dell'alfa.*

salon od fiata – *ja potem tam je salon od fiata, v pomenu fiatov salon; ita. il salone della fiat.*

eno jajce od avta – *in in kaj če je honda je eno jajce od avta jaz sem mislil da je kaj, v pomenu slab avto; ita. la merda di ..., una scatola d'auto ...*

Vezava s predlogi

Navajamo tiste primere, pri katerih je predlog, s katerim se vežeta glagol ali predmet, drugačen od uporabljenega predloga v slovenskem jeziku.

kaj je dobro da ima avto za kupit – *ne ne ma res kaj moraš pazit kaj recimo pri kaj je dobro da ima avto za kupit?*, v pomenu kaj je dobro, da ima avto, ki ga kupiš/kupuješ, ki bi ga rad kupil; ita. *l'auto da comprare*, verjetno po analogiji, ko predlog *da* pomeni lastnost. SSKJ ne pozna vezave glagola kupiti ali kupovati s predlogom za v navedenem pomenu.

skoz most – *ven in levo skoz most n- na tako čez cesto*, v pomenu čez most; ita. *sopra il ponte*, sopra pomeni tudi skozi, ali tudi *attraverso il ponte*, čez; *attraversare il ponte* v pomenu prečkati most. Vendar se glagol *attraversare* lahko uporablja tudi v pomenu skozi, npr. *attraversare il tunnel/la galleria*. Mogoče pride v govoru dvojezičnih govorcev do mešanja različnih pomenov za en izraz in zato pride do napačne rabe, ki se kaže kot interferenca.

ma jə majhen tipo panda – G 1: *tojota jaris je premajhen za tolko keša ki ga ma- ki ga daš kolko je dva miljona šeststo* G 2: *ja ben kaj in G 1: ma je majhen tipo panda*, v pomenu je majhen (podobno) kot panda, verjetno po analogiji ita. *del tipo*, *sul tipo di*, kar pomeni biti podoben.

avto pet vrat al tri vrata – *recimo ti gledaš avto pet vrat al tri vrata?*, v pomenu avto s petimi vratimi ali s tremi vrtimi; ita. *l'auto a cinque o tre porte*, verjetno po analogiji, ko predlog *a* pomeni način izvedbe. V pogovornem jeziku prodajalcev avtomobilov je v rabi tudi fraza brez predloga – *l'auto cinque o tre porte*.

bi šli tle v eno zamejsko osmico – *smo razmišljali da bi v nedeljo da bi šli tle v eno zamejsko osmico*, v pomenu bi šli na osmico. V raziskovanem korpusu se mešata besedni zvezi *iti na osmico* in *iti v osmico*. Mogoče je temu vzrok dejstvo, da se v italijanščini za slovenska predloga *v* in *na* lahko uporablja predloga *in* ali *u*. Zato je možno, da pri dvojezičnih govorcih prihaja do mešanja uporabe obeh predlogov.

na pet vrat – *ua ke dobro ma saj je na pet vrat?*, v pomenu s petimi vrtimi; ita. *auto a cinque porte*, verjetno po analogiji, ko predlog *a* pomeni način izvedbe. SSKJ ne pozna vezave s predlogom *na* v navedenem pomenu.

radio na empetrije – G 1: *jaz bi radio na empetrije* G 2: *verjamem ja da bi rada na empetrije sam hm hm ma to je tko ne*, v pomenu radio z empetri (mp3) predvalnikom; *la radio ad MP3, lettore MP3*, verjetno po analogiji, ko predlog *a* pomeni način izvedbe. SSKJ ne pozna vezave s predlogom *na* v navedenem pomenu.

na tri vrata – *ja ne ne vem zakaj ma ni mi všeč na tri vrata*, v pomenu s tremi vrtimi; ita. *(l'auto) a tre porte*, verjetno po analogiji, ko predlog *a* pomeni način izvedbe. SSKJ ne pozna vezave s predlogom *na* v navedenem pomenu.

iz kje prihajajo – *da bodo vedeli iz kje prihajajo ne*, v pomenu od kod prihajajo; ita. *da dove vengono*, italijanščina ne ločuje predlogov *iz* in *od*, oziroma sta za oba predloga možna ali *da* ali *di*. Zato je možno, da pri dvojezičnih govorcih prihaja do mešanja uporabe obeh predlogov.

te peljem tam – *kaj te peljem tam?*, v pomenu te peljem tja; ita. *ti porto là*, italijanščina ne ločuje med predlogoma *tam* in *tja*, za oba primera je v rabi predlog *là*.

obrok na mesec – *koliko pride en obrok na mesec?* štirideset tisoč je *obrok na mesec ne*, v pomenu mesečni obrok; ita. *rata mensile* oziroma *l'ammontare al mese*, italijanski predlog *a* ustrezza tudi slovenskemu predlogu *na*. Besedna zveza obrok na mesec je pogovorna različica besedne zveze mesečni obrok.

računov za plačevat – *nimaš stroškov ne nimaš računov za plačevat vode elektrike stanovanja* *a* *otrok a ne vem kaj je še zraven ne*, v pomenu računi, ki jih moraš plačevati; ita. *i conti da pagare*, verjetno po analogiji, ko predlog *da* pomeni lastnost (računov) oziroma dolžnost (osebe v povezavi z računi). Besedna zveza računi za plačevat je pogovorna različica zveze računi, ki jih moraš plačati.

Stopnjevanje pridevnika

Eden od načinov tvorbe elativa je v italijanščini dodajanje prislova načina ali intenzivno ponavljanje pridevnika ali prislova (Skubic, 1997, 77). Knjižna slovenščina take tvorbe elativa ne pozna, pač pa se elativno stopnjevanje izraža z obrazilom *pre-* ali s prislovi (Toporišič, 2000, 325).

zlo zlo težko – G 2: *to to je težko pri lizingu recimo ne* G 1: *zakaj?* G 2: *ker je tam brez pologa je zlo zlo težko*; ita. *molto molto difficile*. Tvorba elativa s ponavljanjem prislova kaže na italijanski vpliv, kar je ugotovljala že Mikolič (2004, 115–116). Vendar se struktura s ponovljenim prislovom zelo pojavlja tudi v osrednjeslovenskem pogovornem jeziku.

golo golo (opremo) – G 2: *zdaj tako moraš tudi ti malo vedet al boš ti uno osnovno varjanto vzela* G 1: *ma ne glih uno golo golo osnovno ne*; ita. *l'allestimento più povero*. Tvorba elativa s ponavljanjem pridevnika kaže na italijanski vpliv, v govoru prodajalcev avtomobilov pa se uporablja fraza *più povero* v pomenu osnovna, najbolj osnovna, čisto osnovna oprema.

Števnik

prvo – *alora prvo*, v pomenu prvič oziroma najprej; ita. *come primo*.

Povzemanje s samostalnikom ali z osebnim zaimkom izraženega predmeta z osebnim zaimkom

Povzemanje s samostalnikom ali z osebnim zaimkom izraženega predmeta z osebnim zaimkov je poznano iz italijanskega jezika. V tem primeru gre za željo po posebnem poudarjanju prvine, ki ne zavzema prvega mesta v stavčni strukturi; to namreč pripada osebku (Skubic, 1997, 84).

za vsak mail ga poslat – ponavljanje prvin *mejl* in *ga da ti je všeč tebi* – ponavljanje prvin *ti* in *tebi*
da ti je tebi všeč – ponavljanje prvin *ti* in *tebi*

kašen fiat punto mi ti meni priporočaš – ponavljanje prvin *mi* in *meni*

sporting avtomatično ga črtamo – ponavljanje prvin *sporting* (v pomenu *fiat punto* z oznako *sporting*) in *ga*

kašna vprašanja to boš ti – ponavljanje prvin *vprašanja* in kazalnega zaimka *to*

tebi bi ga potem za dva sedemsto ti ga lahko zrihtam – ponavljanje prvin *tebi* in *ti*

če ga avgusta registriram avto – ponavljanje prvin *ga* in *avto*

Zaimek *ki*

V italijanščini je oziralni zaimek *chi* nepregiven (Berce, 2001, 112). Lahko ima istočasno kazalni in relativni pomen. V slovenščini je "oblikoslovna posebost .../oziralni zaimek ki: v *odvisnih sklonih mu spol, sklon* in število izražajo oblike osebnega zaimka." (Toporišič, 2000, 338) Nesklanjanje oziralnega zaimka v primerih, ko ostaja nepregiban, je torej italijanski vpliv. Vedno bolj pogost pa je tudi pojav, da se beseda *ki* uporablja tudi kot veznik v odvisnih stavkih – kot veznik, ki uvaja vzročni odvisnik (**ki nisem navajena ...**, **ki jutri rabi neki ...** – ker nisem navajena, ker jutri rabi nekaj), veznik, ki uvaja prilastkov odvisnik (**mi smo pod /ime firme/ ki je potem še v drugih državah ...**, **ki je svetovna firma ...**), veznik, ki uvaja časovi odvisnik (**ki boš mela petsto jurjev plače ...** – ko boš imela petsto jurjev plače), veznik, ki uvaja pogojni odvisnik (**že ki kupiš avto za ...** – že če kupiš avto za), uporablja se tudi kot veznik, ki uvaja primerjani člen (**za tolko keša ki ga daš ...** – za tolko denarja kot ga daš), namesto samostalnega oziralnega zaimka kar (**damo deset procentov pologa ki bo najbolj sigurno** – damo deset procentov pologa, kar bo najbolj gotovo /v tem primeru je v italijanščini sicer običajen "il che", ne "che"/), kot vzklični element (**ki lepo** – kako lepo).

Raba nedoločnika

V osrednji slovenščini je nedoločnik malo rabljen, zato ima Skubic (1997, 95–96, 109–110) njegovo raba za romanski vpliv.

ne zgubit – ne zgubit štirsto jurjeu u dveh letih je malo nič, v pomenu da se ne izgubi, da ne izgubiš. "Za

slovenščino raba nedoločnika ni presenetljiva, kadar ta tvori glagolsko perifrazo, nanavadna pa je raba ob pridevniku ali prislovu." (Skubic, 1997, 96). V tem primeru nedoločniku zgubit sledi pridevniška beseda *štirsto*; ita. *per non perdere, per risparmiare*.

(opremo) vzet – tam pa vsekakor polno opremo ta boljšo vzet, v pomenu vzami; ita. *prendere l'allestimento*. V Slovenski slovnični je tako raba nedoločnika opisana kot zelo splošno dejanje (Toporišič, 2000, 400).

Raba sedanjika za izražanje prihodnosti

V pogovornem jeziku je uporaba sedanjika za izražanje dejanj, ki se bodo dogodila v prihodnosti, pogost pojav. Slovenska slovnična predvideva, da "prihodnost izražajo pogosteje dovršni kot nedovršni sedanjiki. Lahko pa se umeščenost dejanja v prihodnji čas vidi tudi iz sobesedila." (Toporišič, 2000, 393) Zato smo bili v spodaj navedenih primerih pogosto v dvomih, ali lahko tako uporabo sedanjika štejemo kot vpliv italijanskega jezika ali kot značilnost govorjenega jezika.

kaj piješ – v pomenu kaj boš pila; ita. *cosa bevi?*

vzamem kredit (za pet let) – v pomenu bom vzela kredit (za pet let); ita. *prendo il mutuo (a cinque anni)*

ti potem ko prodajaš avto – v pomenu potem ko boš prodala/prodajala avto; ita. *quando vendi la macchina*

ti ne greš? – v pomenu ti ne boš šel; ita. *tu non vai?*

se čujemo v nedeljo – v pomenu se bova slišala v nedeljo; ita. *ci sentiamo domenica*. Kot zanimivost naj omenim, da se besedne zveze se čujemo ali se slišimo po analogiji iz italijanščine v pogovornem jeziku velikokrat uporablja tudi nekakšna kombinacija slovenščine in italijanščine v zvezi se *sentiamo*.

kaj grem zdaj nardit – v pomenu kaj bom šel/kaj naj grem naredit; ita. *che (cosa) vado a fare?*

v ponедelјek ne delamo – v pomenu v ponedeljek ne bomo delali; ita. *lunedì non lavoriamo*

kaj greste na zamejsko osmico – v pomenu ali boste (v nedeljo) šli na zamejsko osmico; ita. *andate alla osmica*

greš z nami – v pomenu boš šla z nami; ita. *vieni con noi?*

nardimo breskovec se dobimo pri nas spijemo ... in pol gremo – v pomenu bomo naredili breskovec, se bomo dobili pri nas, bomo spili ... in potem bomo šli; ita. *facciamo, ci troviamo, beviamo, andiamo*

in pol naročimo – v pomenu in potem bomo naročili; ita. *e poi ordiniamo*

se vidimo pol – v pomenu se bomo videli potem; ita. *ci vediamo*

pridem – v pomenu bom prišel; ita. *vengo*

in pol si kupim en otok – v pomenu in potem si bom kupil; ita. *e poi mi compro un'isola*

se preselim dol – v pomenu se bom preselil; ita. *mi trasferisco*

greste k /ime/ danes? – v pomenu boste šli k /ime/ danes; ita. *andate da /nome/ oggi?*

kdo gre vse? – v pomenu kdo vse bo šel; ita. *chi va?*

grejo v Napoli – v pomenu bodo šli v Napoli; ita. *vanno a Napoli/partono per Napoli*

danes grejo ja – v pomenu danes bodo šli ja; ita. *vanno oggi (si)*

ne gre – v pomenu ne bo šel; ita. *non va*

ti ne greš? – v pomenu ti ne boš šel; ita. *tu non vai?*

za kolko časa grejo – v pomenu za koliko časa bodo šli; ita *per quanto tempo vanno/quanto tempo ci stanno?*

Glagolski vid

Slovenski knjižni jezik pozna razlikovanje med dovršnim in nedovršnim glagolskim vidom, ki ga izraža z morfemi (Toporišič, 2000, 348–350), italijanščina pa nima glagolskega vida, temveč aspekt, pri katerem funkcioniра opozicija med perfektivnostjo in imperfektivnostjo drugače kot slovenska (Skubic, 1997, 88).

v bistvu ohrani – G 1: *ne vem kaj se mi bol splača G 2: hja kaj se bol splača G 1: bičikleta G 2: to itak ne ma tako lej c zdej če maš al če boš mela avto malo več cajta to da ne boš po dveh letih treh letih menjala ne G 1: ne ne bom ne G 2: ja ne vem kaj lahko dobiš a a e kəšno službo ki boš mela petsto jurjev plačo pa boš menjavala avte tko ko gate mama mija ne pol dizel u bistvu ohrani malo več vrednosti ne*, v pomenu ohranja; ita. *tenere, conservarsi*

Povratnost glagola

ko bi si ti hotela – v pomenu kot bi ti hotela, kot bi sama hotela. V slovenščini glagol hoteti nima povratne oblike (SSKJ, 1997), v italijanščini je možna – *volersi*.

Besedni red

Pravila slovenskega knjižnega jezika določajo, da v besedni zvezi samostalnik in pridevnik, v primeru ko je pridevnik levi ujemalni prilastek, pridevnik stoji na levi strani samostalnika (Toporišič, 2000, 558–562), v spodnjih primerih je na prvem mestu samostalnik, kar je običajno za italijanski jezik (Berce, 2001, 87–88).

salon fiat – v pomenu fiatov salon, v govorjenem jeziku tudi salon od fiata; ita. *il salone (della) fiat*. Stava pridevnika (*fiat oziroma fiatov*) za samostalnik (*salon*) kaže na italijansko interferenco.

salon suzuki – v pomenu suzukijev salon, v govorjenem jeziku tudi salon od suzukija; ita. *il salone (della) suzuki*. Stava pridevnika (*suzuki oziroma suzukijev*) za samostalnik (*salon*) kaže na italijansko interferenco.

mama mija – v pomenu moja mama; ita. *mamma*

mia. Stava pridevnika (*mija oziroma moja*) za samostalnik (*mama*) verjetno kaže na italijansko interferenco. V slovenščini je v primeru čustvenosti – kar v tem primeru verjetno je – dopustna tudi stava pridevnika za samostalnik.

klimatsko napravo ročno – v pomenu ročno klimatsko napravo; ita. *il climatizzatore manuale*. Stava pridevnika (*ročno*) za samostalnik (*napravo*) kaže na italijansko interferenco.

po merah zunanjih – v pomenu po zunajih merah; ita. *su misure esterne*. Stava pridevnika (*zunanjih*) za samostalnik (*merah*) kaže na italijansko interferenco.

na faks na prometni – v pomenu na prometni faks. Če med *faks* in *prometni* ne bi bilo predloga *na*, bi lahko stava pridevnika (*prometni*) za samostalnik (*faks*) razumeli kot italijansko interferenco (*la facoltà dei trasporti*). Glede na način, kako je bila besedna zveza podana (kratka pavza med besednima zvezama *na faks* in *na prometni* ter rastoč tonski potek na besedi *faks*, kar običajno kaže na to, da govorec želi obdržati besedo oziroma še nekaj dodati), pa mislimo, da gre v tem primeru bolj za dopolnitev stavka z manjkajočo informacijo.

opremo polno – v pomenu s polno opremo ali z vso opremo, mogoče po analogiji *v polni opremi* ita. *l'allestimento completo, l'allestimento ful optional*. Stava pridevnika (*polno*) za samostalnik (*opremo*) kaže na italijansko interferenco.

so končali sporting ja delat punto – v pomenu so končali delat punto sporting. Stava pridevniške besede (*sporting*) za samostalniško (*punto oziroma fiat punto*) kaže na italijansko interferenco. Glede na način, kako je bila informacija podana (kratka pavza med besedno zvezo *sporting ja delat* in besedo *punto* ter rastoč tonski potek na besedi *delat*, kar običajno kaže na to, da govorec želi obdržati besedo oziroma še nekaj dodati) pa mislimo, da gre v tem primeru bolj za dopolnitev stavka z manjkajočo informacijo.

Prosti stavek

Po romanskem vzoru je tudi stava pomožnika pred deležnikom. V romanskih jezikih pomožnik ne more slediti deležniku (Skubic, 1997, 103–104).

sem gledla hondo – gledala sem hondo; ita. *ho guardato (la) honda*. Stava pomožnika (sem) pred deležnik (gledala) kaže na italijanski vpliv.

oprema je ful notri – notri je veliko opreme; ita. *c'è l'allestimento completto, l'allestimento è completto*. Možno je, da gre za analogijo po frazi *l'allestimento è completto* (oprema je (po)polna) ali pa preprosto za posebnosti spontanega govora, ko se govorec na izrečeno ne more pripraviti in se prilagaja trenutnim okoliščinam sporazumevanja. V slovenskem jeziku težko razložimo tako takšen besedni red kot tudi nesklanjanje samostalnika.

kako kupiš to? – kako to kupiš?; ita. *come compri questo, come puoi comprare questo?* V italijanskem jeziku stoji v vprašalnih stavkih osebek (*to*) za povedkom (*kupiš*) (Berce, 2001, 273–274). V slovenskem jeziku je lahko, če upoštevamo členitev po aktualnosti (Toporišič, 2001, 668–669), na zadnjem mestu tista beseda, ki govorcu pomeni jedro oziroma novo ali najpomembnejšo informacijo.

majce sem naredil – naredil sem majice; ita. *ho fatto le magliette*. Stava pomožnika (*sem*) pred deležnik (*naredil*) kaže na italijanski vpliv.

Glavni stavek

V italijanščini stoji oblika pomožnega glagola biti pred deležnikom (Skubic, 1997, 103–104), v slovenščini za deležnikom (Toporišič, 2000, 387–388). V govoru se praktično povsod po Sloveniji pojavljajo oblike, ki imajo na prvem mestu pomožni glagol biti, ki mu sledi deležnik. Stava pomožnika in deležnika lahko torej opravičujemo z obeh zornih kotov – kot pogovorno različico ali kot vpliv italijanščine.

sem razmišljala – razmišljala sem; ita. *ho pensato*. Stava pomožnika (*sem*) pred deležnik (*razmišljala*) lahko kaže na italijanski vpliv.

sem rekla – rekla sem; ita. *ho detto*. Stava pomožnika (*sem*) pred deležnik (*razmišljala*) lahko kaže na italijanski vpliv.

sem že misnla – mislila sem že; ita. *ho già pensato*. Stava pomožnika (*sem*) pred deležnik (*misnla*) lahko kaže na italijanski vpliv.

Odvisni stavek

Na slovenskem zahodu ostaja struktura glavnega stavka nespremenjena, tudi če stoji odvisnik pred njim (Skubic, 1997, 106).

jaz če ti nardim – če ti jaz naredim; ita. *io se ti faccio, se te lo faccio*. V italijanščini tudi odvisni stavek ohranja strukturo glavnega stavka, besedni red ostaja nespremenjen, kot da ga ne uvaja veznik. Bolj verjetno je, da gre v tem primeru za namerno poudarjanje in izpostavljanje osebka na začetek odvisnega stavka.

v ponedeljek da bom mogla priti delat – da bom morala v ponedeljek priti delat; ita. *lunedì dovrò lavorare*. V italijanščini tudi odvisni stavek ohranja strukturo glavnega stavka, besedni red ostaja nespremenjen, kot da ga ne uvaja veznik. Bolj verjetno je, da gre v tem primeru za namerno poudarjanje in zato postavljanje najbolj pomembne informacije na prvo mesto.

ki v ponedeljek mamo praznik – ker imamo v ponedeljek praznik, ita. *perché lunedì è festa*. V italijanščini tudi odvisni stavek ohranja strukturo glavnega stavka, besedni red ostaja nespremenjen, kot da ga ne uvaja veznik.

ki ne da se mi poslušat ljudi ki godrnjajo – ker se mi ne da poslušati ljudi, ki godrnjajo; ita. *perché non ho voglia di ascoltare le persone che brontolano*. V italijanščini tudi odvisni stavek ohranja strukturo glavnega stavka, besedni red ostaja nespremenjen, kot da ga ne uvaja veznik.

Kalki

Kalkiranje je "postopek, pri katerem z jezikovnimi sredstvi lastnega jezika posnemamo pomen neke besede ali strukture oz. njeno zgradbo v tujem jeziku." (Skubic, 1997, 113). Navedene so besedne zveze, ki imajo v slovenščini bodisi drugačno obliko ali drugačen pomen.

ne rabi – v pomenu ne potrebuje, ni potrebno, ni treba; ita. *non serve*

sej rabi – v pomenu je potrebno, mora biti; ita. (*appunto*) *serve*

kaj ti rabi – v pomenu kaj potrebuješ, kaj ti bo; ita. *a che ti serve*

ne znam – v pomenu ne vem; znati in vedeti imata v italijanščini isti glagol – *sapere* – ita. *non so (che cosa chiedere)*

ne rabi tretje – v pomenu ne potrebujemo še tretje (corse), ni potrebna še tretja, nočemo še tretje; ita. *non serve la terza (corsa)*

pustimo jih stat – v pomenu ne ukvarjajmo se z njimi, dovolj o tem – ita. *lasciamo (li) stare*

niti da ti povem – v pomenu bolje, da ti ne povem; ita. *neanche ti dico*

če te interesira – v pomenu če te zanima, če si zainteresirana; ita. *se ti interessa*, glagol *interessare* je tudi povratni glagol, od tu tudi zaimek te, tebe

jajca – v slabšalem pomenu, ničvredna, slaba stvar; ita. *i coglioni, le balle*

kolko mi pride (obrok na mesec) – v pomenu kolikšen je mesečni obrok; ita. *quanto (mi) viene la rata mensile*

z isto opremo – v pomenu z enako opremo; v italijanščini je za isti in enak možna ena oblika – *con l'allestimento uguale*. Poudariti moramo, da se tudi v osrednjih slovenskih govorih mešata obe oblike.

gres vija – v pomenu odideš; ita. *andare via*

gre naprej avto – v pomenu, če je avto v voznom stanju, če se ga lahko vozi; ita. *l'auto va avanti*

rabi peljat – v pomenu mora peljati, prepeljati (neko stvar); ita. *bisogna portare*

pije več bencinc – več piye bencinc/bencinski motor; ita. *consuma di più il benzina (l'automobile a benzina)*

kolko časa se bi čakalo – kolko časa bi se čakalo, bi se moralno čakati, bi bilo treba čakati; ita. *quanto tempo si dovrebbe aspettare?* Gre za italijansko sosledje povratnega zaimka in "nedeljive" glagolske oblike.

je dve leti garancije – je dve leti garancije; ita. *ci sono due anni di garanzia*. Gre za strukturo pogovor-

nega stavka v pogovornem jeziku (c'è due anni di garanzia). V slovenščini bi namesto glagola *biti* (je) na tem mestu pričakovali glagol *imetì* (ima dve leti garancije).

Besedišče

Prve, krepko natisnjene besede oziroma iztočnice so romanizmi. Pomišljaju sledijo primeri uporabe, beseda iz italijanskega jezika, nato razlaga pomena.

čau – *čau dober dan, gospod ... , ajde čau;* ita. *ciao,* v pomenu zdravo, pozdravljen

ma – *ma ne več kot ena štiri ..., ma ja dobro to ni panike, ma ni glij tašen ...;* ita. *ma,* na začetku stavka v pomenu a, vendar, tudi za krepitev, zlasti v zvezi s pridevnikom ali prislovom

kafe – *boš kafe?*; ita. *caffè,* v pomenu kava

kapučin – *kaj piješ? kapučin, belo kavo?*; ita. *cappuccino,* v pomenu kava s smetano ali spenjenim mlekom

ben – *ben super izvolte;* ita. *bene,* v pomenu dobro, prav, velja, drži, tudi za podkrepitev izrečenega

bala – *bala ne bi mogla napisat;* ita. *balla,* v pomenu čenče, izmišljotina, laž, v tem primeru verjetno tudi kako slabo, kakšna napaka

nula – *ej nula dzero;* ita. *nulla,* v pomenu nič

dzero – *ej nula dzero;* ita. *zero,* v pomenu nič

pero – *ma kako ga je napizdil tipa da kaj pošilja te pizdarije pero za vsak mejl ga poslat;* ita. *però,* v pomenu a, toda, vendar, zato

alora – *alora si mi napravil vprašanja?*; ita. *allora,* v navedenih primerih predvsem v pomenu no, pri označevanju časa tudi v pomenu takrat, tedaj

škifo – *ki mazda dva mi jø ful škifo;* ita. *schifo,* v pomenu odvratno, tak, ki ni všeč

bičikleta – *G 2: hja kaj se bol splača G 1: bičikleta G 2: to itak;* ita. *bicicletta,* v pomenu kolo

si – *G 1: kaj smo že? G 2: a? G 1: si ga vklopljeno? G 2: kaj? G 1: /smeh/ kaj si ga vklopil? G 2: si sej rabi G 1: ma;* ita. *sì,* v pomenu da

tipo – *ma recimo ti manši tipo punto al kej tašnega;* ita. *tipo,* v pomenu tip, vrsta, v navedenih primerih predvsem kot primerjava – npr. *recimo ti manjši kot (je) punto al kej tašnega*

apunto – *G 2: ma dobro fa škifo G 1: apunto;* ita. *appunto,* v pomenu da, tako je, točno tako, v navedenem primeru kot pritrдitev sogovorcu

simpatiko – *G 2: auto je ful širok ne pa visok pa G 1: simpatiko;* ita. *simpatico,* v pomenu simpatičen, prijeten, privlačen

košta – *a ko kupiš košta eno uko z glave;* ita. *costare,* v pomenu stati, veljati

apropozito – *apropozito kaj delaš v nedeljo?*; ita. *a proposito,* v pomenu da ne pozabim, ko ravno govorimo o tem

rozeta – *se da eno rozeto notri;* ita. *rosetta,* v pomenu podložka oziroma v navedenem pomenu okrasni okvir. Izraz rozeta sicer najdemo tudi v SSKJ-ju, a v

pomenu "okras v obliki stiliziranega cvetja ali kar je temu podobno".

prendere – *ja nimam izbire to je prendere o lašare;* ita. *prendere,* v pomenu vzeti, vzami

lašare – *ja nimam izbire to je prendere o lašare;* ita. *lasciare,* v pomenu pustiti, pusti

kavolo – *ke kavolo jaz čem plavega pet vrat;* ita. *cavolo,* v pomenu nič, zanič, v navedenih primerih izražanje nestrinjanja

pure – *G 1: in tašnega tipa noter G 2: pure;* ita. *pure,* v pomenu tudi, kar, čeprav

fali – *G 1: ma sej so lepi puntoti kaj jim fali G 2: ma puntotu nič ne fali;* ita. *fallire,* v pomenu zgrešiti, *fallo,* v pomenu zmota, napaka, v navedenih primerih manjkati – npr. *kaj jim manjka*

paga – *ja ki nisem navajena tako veliko pago;* ita. *paga,* v pomenu plača

memorja – *memorje;* ita. *memoria,* v pomenu spomin. V SSKJ-ju izraza memoria/memorija sicer ni, so pa izrazi s sorodnim pomenom – memorirati.

vija – *in pol greš vija ne ki nimaš kaj;* ita. *via,* v pomenu stran, proč

šagra – *a pol ne bom vidla /ime/ in /ime/ na kəšni šagri ta vikend;* ita. *sagra,* v pomenu vaška veselica. Izraz šagra najdemo tudi v SSKJ-ju s kvalifikatorjem narečno zahodno. Beseda ima izvor v latinskom izrazu *sacrare*, sagra pa pomeni spominski praznik ob posvetitvi cerkve ("festa commemorativa della consacrazione di una chiesa", Dizionario etimologico online), kar se sklada s pomenom izraza šagra – vaški praznik ob cerkvenem zavetniku.

litro – *Dej šen litro da bodo vedli iz kje prihajajo ne;* ita. *litro,* v pomenu liter

ala – *če gremo zdej ala dva sedemsto recimo;* ita. *ala,* vzklik, pogosto ob izrazih spodbujanja ali ukazovanja, v podkrepitev izrečenega

alo – *alo čau;* ita. *àlo,* vzklik, pogosto ob izrazih spodbujanja ali ukazovanja, v podkrepitev izrečenega

Frazemi

Navedeni so frazemi, ki so dobesedno prevedeni v slovenščino ali so v izvirnem, italijanskem jeziku.

košta eno uko z glave – *a ko kupiš košta eno uko z glave;* ita. *costare un occhio della testa,* v pomenu stane veliko

eno jajce od avta – *ker je eno jajce od avta;* verjetno po analogiji ita. *una merda di,* v pomenu nič od avta, slab avto, avto za nič, "smeti od avta"

ke bala – *ke bala dva mesca torek tri mesce bi se mogel čakat avto;* ita. *che balla,* v pomenu kako slab, kakšna napaka

fa škifo – *ne moreš ga štet tle notri ma dobro fa škifo;* ita. *fare schifo,* v pomenu ni mi všeč, je odvraten, grd

Sl. 1/ Fig. 1: Fiat 600 (1955).

(ej) nula – bog ne daj da greš na internet am pazit moraš kaj govorиш ... ej nula; ita. non permettersi nulla, v pomenu nič si ne privoščiti

ke kavolo – ufa ke kavolo jaz čem plavega pet vrat; ita. cavolo, v pomenu nič, sploh nič, zanič

prendere o lašare – nimam izbire to je prendre o lašare; ita. prendere o lasciare, v pomenu vzemi ali pusti, ponudba, ki jo lahko sprejmeš ali zavrneš, ne moreš izbirati, kombinirati

ki se ne frega – G 2: samo si si tam ne G 1: ja ben sej ki se ne frega; ita. chi se ne frega, v pomenu koga pa briga, sploh me ne zanima

viva voče – priprava za GSM je v bistvu una viva voče varjanta; ita. a viva voce, v pomenu naglas, ustno, v navedenem primeru oprema za prostoročno telefoniranje ali glasna varjanta

mama mija – ki ne moreš dobit tolko opreme notri mama mija; ita. mamma mia, v pomenu moja mama, v čustveno zaznamovanih stavkih, izražanje začudenja, nestrpnosti, neprijetnosti, strahu

Ilustrativni primeri iz govorjenega korpusa govorcev Slovenske Istre

Dodajamo transkribiran posnetek dialoga med govorcema. Dialog je bil posnet 17. avgusta 2005. Prvi govorec je označen z G 1, gre za žensko, staro 26 let, ki ima končano visoko šolo in je vpisana na univerzitetni

študij. Njen materni jezik je slovenščina. Sama pravi, da se z italijanščino srečuje že, odkar pomni, in sicer se je je učila iz okolja, veliko tudi s pomočjo televizije (predvsem iz italijanskih risank in pesmi), v osnovni in srednji šoli se je tudi učila italijanščino kot jezik okolja. Stanuje v Kopru.

Drugi govorec je označen z G 2, star je 29 let, ima univerzitetno izobrazbo in je vpisan na podiplomski študij. Na delovnem mestu vodje prodaje je zaposlen tri leta. Njegov materni jezik je slovenščina, pogosto pa uporablja italijanščino, saj ima sorodnike, ki govorijo italijanščino kot prvi jezik (čeprav se sami opredeljujejo za Slovence in pravijo, da nimajo italijanskega izvora, italijanski jezik uporabljajo zaradi okolja), in je obiskoval srednjo šolo v italijanskem jeziku. Stanuje v Kopru.

Ostali govorce – trije, ki so se na mestu snemanja pojavili neposredno, ter dva telefonska klica – so označeni z G 3. Nihče od njih ni vplival na potek teme njunega razgovora. Celoten posnetek traja dobro uro, vmes so tudi daljše pavze. V prepisu so izpuščena imena podjetij ter osebna imena. Prepis nima ločil (razen vprašaja), velikih in malih začetnic, razen pri poimenovanjih pripadnikov narodov ali krajev. Ohranjeno je le ime glasbene skupine, v katerem je vidna italijanska interferenca. Ležeče tiskani so tisti izrazi, pi katerih je opazna italijanska interferenca na slovenski jezik. Za označevanje so uporabljene naslednje transkripcijske oznake (Volk, Vičič, 2006):

<pavza> = premor, ki je trajal okrog 5 sekund in več
<neraz> = nerazumljivo besedilo
<ime> = nadomestilo za lastno ime
<tj>beseda</tj> = beseda ali besedilo tujega izvora
<nv>smeh</nv> = neverbalni dogodki, npr. smeh

<okr>OK</okr> = okrajšana beseda
(opis) = dogajanje v ozadju
 – = lažni začetek ali okrnjena beseda
<prekrivni govor>besedilo</prekrivni govor> = prekrivni govor

Primer 1

G 2: ja <tj>ful</tj> opreme ne mislim je <tj>gadan</tj> avto in je lej tam dobro *jaz če ti nardim* eno testno vozilo kaj takega mislim da za dva in pol al še kaj mogoče še kaj manj mislim je se <tj>ful</tj> splača mislim ampak to je <tj>fiat</tj> ne

G 1: ja ja ja <okr>OK</okr>

G 2: ne vem tisti ki so ki ga majo načeloma zadovoljni vsi brez problemov pol če gremo kaj več je pa je razred je <tj> fiat</tj>, <tj>peugeot</tj> <okr>C</okr> tri <okr>OK</okr> ale ne moreš ga štet tle notri *ma dobro <tj>škifo</tj>*

G 1: <tj>apunto</tj>

G 2: al pa dvesto šest recimo je tle tudi ne ti ni tolko ne a <ime> itak *pustimo jih stat* ki nimaš kaj gledat drugi razred potem so pa Japonci al pa kašna dobro še ko- še <tj>corsa</tj> je tle notri

G 1: ne

G 2: ne <tj>corso</tj>

G 1: mamo zadosti dve v hiši

G 2: aha

G 1: *ne rabi tretje*

G 2: ja pol pa začne ta razred malo boljših ne kot so al so <tj>tojota jaris</tj> al je <tj>suzuki swift</tj> al je <tj>jazz</tj>

G 1: <tj>tojota jaris</tj> je premajhen za *tolko keša ki ga ma ki ga daš* kolko je dva milijona šeststo

G 2: ja <tj>ben</tj> kaj in

G 1: *ma je majhen tipo <tj>panda</tj>*

G 2: in <tj>jazz</tj> kaj *ma dob-* ne ne ja <tj>swift</tj> je recimo tudi eno tašno *jajce majhno <tj>mazda</tj>* dva je tako *jajce*

Primer 2

G 2: ker pri nas mislim teh avtov ne delajo več ne

G 1: kaj res?

G 2: *so končali <tj>sporting</tj> ja delat <tj>punto</tj>* bojo še *ma <tj>sportinga</tj>* ne bojo delali

G 1: zakaj?

G 2: verjetno zato ker prihaja novi <tj>punto</tj> ven

G 1: a letos je nov točno in kašen <tj>stilo</tj> <neraz>

G 2: a a je črne barve

G 1: mah /nerazumljivo/

G 2: ja *ma je lep veš vem ma je samo ta samo ta je*

G 1: in kašno izbiro mi daš <nv>smeh</nv>

G 2: ja nimam izbire to je <tj>prendere o lašare</tj>

G 1: ufa <nv>smeh</nv> <tj>ke kavolo</tj> jaz čem plavega pet vrat <nv>smeh</nv> z <tj>empetriji</tj> <nv>smeh</nv>

G 2: <nv>smeh</nv> mhm

G 1: in tašnega tipa noter <nv>smeh</nv>

G 2: <tj>pure</tj>

G 1: sej <tj>pero</tj> *ma <tj>ful</tj>* lepo ma- to je ta maska? al je kəšna druga

G 2: ta ta

G 1: <tj>ful</tj> lepa je

G 2: mhm je drugačna ne <tj>ful</tj> kaj to

G 1: kaj pomeni <neraz> priprava za <okr>GSM</okr>

G 2: priprava za <okr>GSM</okr> je v bistvu una <tj>viva voče</tj> varjanta

G 1: a kaj uni ma avtoradjo s cedejem <tj>empetri</tj>

G 2: ja to je oprema to je kot oprema

G 1: mhm

G 2: hm težko ker ker potem moramo it na kaj takega ne to je to <neraz> štiri kaj si hotla ti modrega kaj pride dvaaa štirsto cena po ceniku pol pa kar je še tle za testne ne

G 1: kaj potem?

G 2: kar je še za testno recimo popust pol to moram videt ne kaj se da nardit

G 1: *kolko časa pa recimo bi se ga čakalo?*

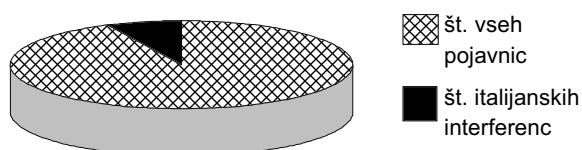
G 2: e e e zdej tako če *ma zdej mamo tle dve varjante* ne al ti ga jaz naročim tašen *ko bi si ti hotela*

G 1: ja

STATISTIČNA ANALIZA

V korpusu je vseh pojavnic (besed, zarekanj oziroma okrnjenih besed ter okrajšanih besed) 7181, od tega je italijanski vpliv viden pri 566-ih pojavnicah, kar predstavlja 7,9% pojavnic.

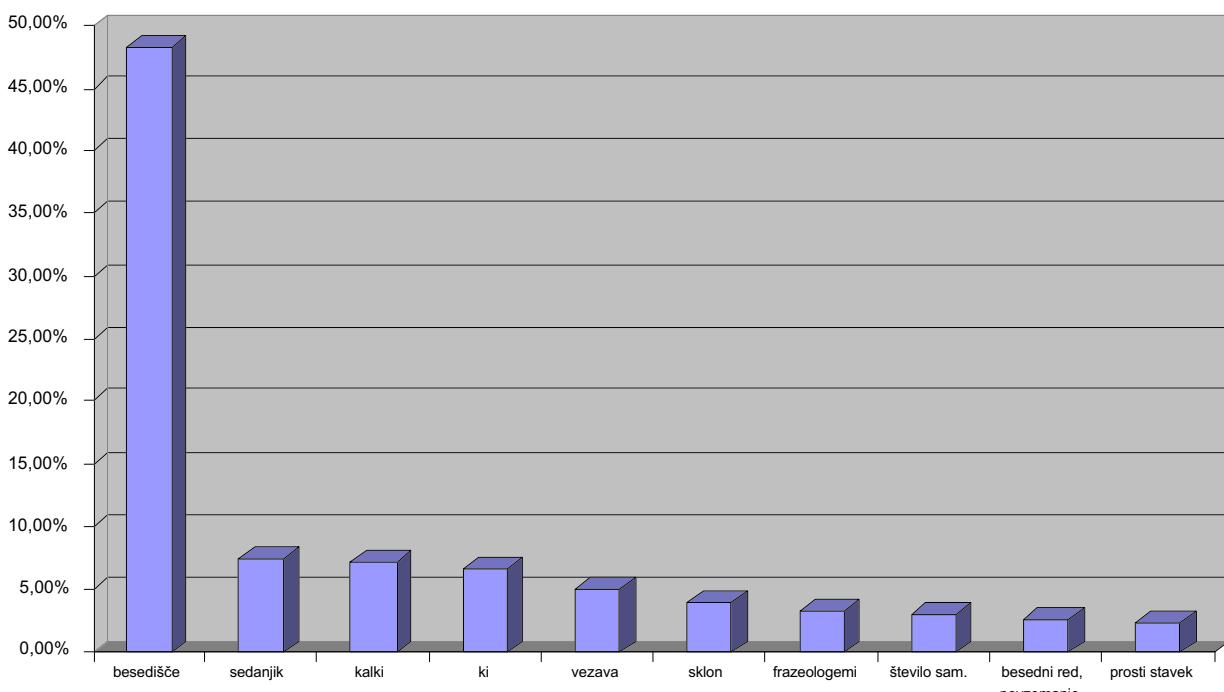
Ob tem je potrebno dodati, da nismo opazovali italijanskih interferenc na glasoslovni ravni. Največji vpliv je izkazan v kategoriji besedišča, 48,83%, pri ostalih kategorijah je vpliv bistveno manjši – pri uporabi sedanjika za dejanje v prihodnosti 7,53%, pri kalkih 7,24%, pri uporabi besedice *ki* 6,71%, pri vezavi s predlogi 5,12%, pri sklonskih oblikah 3,91%, pri frazemih 3,32%, pri številu samostalnika 3,01%, pri besed-

Sl. 1: Razmerje med številom vseh pojavnic in številom italijanskih interferenc v gradivu.

Fig. 1: The proportion of the number of all units and the number of Italian interferences in data.

nem redu in povzemanju 2,1%, pri prostem stavku 2,41%, pri ostalih kategorijah manj kot 1%.

Sl. 2: Italijanske reference glede na različne kategorije.

Fig. 2: Italian references according to different categories.

SKLEP

V prispevku so analizirani primeri, pri katerih ugotavljamo interference italijanskega jezika v slovenskem jeziku. Analiza temelji na gradivu korpusa spontanega govora dveh govorcev iz Slovenske Istre. Gre za prostor, kjer se že stoletja stikata slovenski in italijanski jezik in med katerima prihaja do medsebojnega vplivanja na različnih jezikovnih ravneh. Italijanske interference v analiziranem gradivu ugotavljamo na besedoslovni, oblikoslovni in skladenjski ravni. Po pričakovanjih je največji vpliv izražen na ravni besedišča, ki predstavlja skoraj polovico vseh interferenc v analiziranem gradivu. Ob tem se nam postavlja vprašanje, ali bi se rezultati razlikovali, če ne bi šlo za spontani govor ali če bi

govorca vedela, da se njun pogovor snema. Dokazano je, da prisotnost snemalnih naprav vsaj za nekaj časa ovira spontanost. Če imajo govorci čas za pripravo besedila, ga izdelajo bolj skrbno in bolj upoštevajo knjižno normo, kar bi se morda odražalo tudi v manjšem številu italijanskih interferenc. Poleg tega spontani govorjeni jezik ni normiran, zato smo včasih naleteli na velike težave pri ugotavljanju, ali gre pri posameznih primerih za značilnost govorjenega jezika ali izključno za interferenco italijanskega jezika. Vsekakor pa razprava pokaže nekatere značilnosti govorjenega jezika v neformalnem govornem položaju v Slovenski Istri, kjer se ta jezik razvija v skladu z zakonitostmi slovenskega govorjenega jezika in hkrati ob intenzivnem stiku z italijanščino.

ITALIAN LINGUISTIC ELEMENTS IN SPONTANEOUS SPEECH IN SLOVENE ISTRIA

Jana VOLK

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: jana.volk@zrs.upr.si

SUMMARY

The article deals with the presence of Italian linguistic elements in spontaneous speech in Slovene Istria. In this area, the Slovene and Italian languages have been in contact for centuries, influencing each other on various linguistic levels. The article analyses spontaneous speech, which is not standardised; this sometimes made it difficult to establish whether certain analysed cases represented a feature of spontaneous speech or interference of the Italian language. The analysis was conducted on a corpus of spontaneous speech created on the basis of an audio recording of a conversation between a car salesman and a customer. The examples of interference were analysed on the levels of lexicology, morphology and syntax, and classified in the following sections: Noun Gender, Noun Number, Noun Case, Use of the Preposition "od", Linking with Prepositions, Comparison of Adjectives, Numerals, Personal Pronoun Replacing an Object Expressed by a Noun, Pronoun "ki", Use of the Infinitive, Use of the Present Tense for Expressing Future Time, Aspect, Reflexivity of the Verb, Word Order, Simple Sentence, Main Clause, Subordinate Clause, Calques, Lexis and Idioms. Most cases of Italian language interference were found on the level of lexis – they represent almost one half of the cases of interference from the material analysed. There emerges the question whether the results would have been different if the speech had been prepared in advance or if the two speakers knew their conversation was being recorded. It has been proven that the presence of recording devices can hinder spontaneity. If speakers have the time to prepare the text, they produce it more carefully and with more regard to the standards of the literary language, which in this case could have been perhaps reflected in a lower frequency of Italian language interference. Nevertheless, the aim of the present article is to point out some characteristics of the spoken language in an informal speech situation in Slovene Istria, where the language develops in conformity with the rules of the Slovene spoken language and at the same time in intense contact with the Italian language.

Key words: spontaneous speech, Italian language interference, spoken corpus, Slovene-Italian linguistic contact, Istria

LITERATURA

Berce, S. (2001): Italijanska slovnica – Grammatica italiana. Maribor, Obzorja.

Cossutta, R. (1998): Romanski vplivi v govorih slovenske Istre. Slavistična revija, 46/1–2. Ljubljana, Slavistično društvo Slovenije, 73–81.

Dardano, M., Trifone, P. (1999): Grammatica italiana con nozioni di linguistica. Bologna, Zanichelli Editore.

Dizionario etimologico online. <http://www.etimo.it/?term=sagra>.

Fabjan Bajc, D. (1995): Dve muhi na en mah. Slovensko-italijanski frazeološki slovar. Due piccioni con una fava. Vocabolario fraseologico sloveno-italiano. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

Kotnik, J. (1965): Slovensko-italijanski slovar. Vocabolario sloveno-italiano. Ljubljana, DZS.

Logar, T. (1996): Dialektološke in jezikovnozgodovinske razprave. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.

Logar, T., Rigler, J. (1986): Karta slovenskih narečij. Ljubljana, Avtotehna, Zveza organizacij za tehnično kulturno Slovenije.

Lusa, O. (2004): Le perle del nostro dialetto. Pirano, Comunita degli Italiani "Giuseppe Tartini".

Manzini, G., Rocchi, L. (1995): Dizionario storico fraseologico etimologico del dialetto di Capodistria. Trieste, Rovigno, Unione Italiana.

Mikolič, V. (2002): Slovene and Italian languages in contact in the ethnically mixed area of Slovene Istria. Annales, Series Historia et Sociologia, 12/2. Koper, Annales, 421–435.

Mikolič, V. (2004): Medkulturna pragmatika pri pouku slovenščine kot J2. Jezik in slovstvo, 49/3–4, 103–121.

Ožbot, M. (1995/96): Romanske jezikovne prvine v besedilu Rapsodija v treh staveh Mirana Košute. Jezik in slovstvo, 41/7–8. Ljubljana, Slavistično društvo Slovenije, 379–385.

Ožbot, M. (2005): 'Vipavska dolina je mrgolela vojašta': romanski jezikovni elementi v Rebulovem Nokturno za Primorsko. V: Lojzka Bratuž (ed): Rebulov zbornik. Trst, Gorica, Videm, Mladika/Mohorjeva družba/Slavistično društvo Trst – Gorica – Videm, 103–109.

Skubic, M. (1997): Romanske jezikovne prvine na zahodni slovenski jezikovni meji. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, (Razprava Filozofske fakultete).

Skubic, M. (2004): Prevzete besede in kalki na zahodnem slovenskem jezikovnem območju. Annales, Series Historia et Sociologia, 14/2. Koper, Annales, 315–322.

Slovar slovenskega knjižnega jezika (1997). Ljubljana, DZS.

Šlenc, S. (1997): Veliki italijansko-slovenski slovar. Il grande dizionario italiano-sloveno. Ljubljana, DZS.

Toporišič, J. (1992): Enciklopedija slovenskega jezika. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Toporišič, J. (2000): Slovenska slovnica. Maribor, Obzorja.

Vitez, P. (1999): Od idealnih jezikovnih struktur k strategiji realnega govora. Slavistična revija, 47/1. Ljubljana, Slavistično društvo Slovenije, 23–48.

Volk, J., Vičič, J. (2006): Pilotski projekt korpusa govorenje besede. <http://jt.pef.upr.si/govor>.

Zingarelli, N. (1999): Lo Zingarelli minore. Vocabolario della lingua italiana. Bologna, Zanichelli.

original scientific article
prejeto: 2007-01-25

UDK 81'373.21(497.5 Umag)

O PODRIJETLU TOPOONIMA "UMAG"

Ante MATAN

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za humanističke znanosti, HR-52100 Pula, Ulica I. Matetića Ronjgova 1
e-mail: metaldruid@gmail.com

IZVLEČEK

Avtor prispevka govorí o iskanju izvora imena "Umag" in problematiko njegovega porekla osvetli v največji možni meri. Predvsem v luči dejstva, da se v zadnjem času na Hrvaškem vse bolj aktualizira hipoteza o keltskem poreklu, najprej predstavi obstoječe razlage o izvoru obravnavanega toponima. Te hipoteze analizira ter tako odkriva njihove prednosti in slabosti, pri tem pa s pomočjo argumentov, ki govorijo v prid zanikanju keltske teze, in argumentov, ki hipotezo o ilirskem poreklu predstavijo v novi luči, le-to dopolni in precizira. Opriajoč se na zgodovinske dokaze in rezultate raziskav navede še tezo o latinskem poreklu toponima ter ugotovite, ki jo potrjujejo oziroma zavračajo. V zaključku na temelju dostopnega gradiva in različnih obstoječih tez ponudi odgovor na zastavljeni vprašanje o izvoru toponima.

Ključne besede: Umag, etimologija

SULL' ORIGINE DEL TOPOONIMO "UMAGO"

SINTESI

L'autore dell'articolo parla dell'origine del nome "Umago" e cerca di far luce su questa problematica il più possibile. Siccome in Croazia negli ultimi tempi si sta attualizzando sempre più l'ipotesi sull'origine celtica, se ne occupa presentando in primo luogo le esistenti spiegazioni sull'origine del toponimo trattato. Analizzando le ipotesi e scoprendo così i loro vantaggi e svantaggi, con l'aiuto degli argomenti che tendono a smentire la tesi celtica e gli argomenti che invece mostrano la tesi sull'origine illirica sotto un altro aspetto, l'autore completa e precisa quest'ultima. Appoggiandosi su prove storiche e sui risultati di diversi studi, indica anche la tesi sull'origine latina del toponimo e le constatazioni che la confermano ovvero la respingono. Infine, basandosi sul materiale accessibile e diverse tesi presenti, offre la sua risposta al quesito posto sull'origine del toponimo.

Parole chiave: Umago, etimologia

"Ponekad je ljudima bolja zadovoljavajuća laž, nego grozna istina."

UVOD

U domaćoj se znanstvenoj literaturi o problemu određivanja podrijetla (etimologije) toponima "Umag" ne može pronaći, koliko nam je poznato, ništa. No, u posljednjih su gotovo desetak godina svjetlo dana ugledala određena djela domaćih auktora, neka više, neka manje znanstvenoga karaktera, koja su se u određenoj mjeri dotakla pitanja o podrijetlu imena toga gradića smještenog na sjeveru zapadne istarske obale. Od toga, međutim, valja istaći dvije recentne publikacije (cf. Jelenić, 1997; Milotić, 2005), koje su na neki način i bile *spiritus mouentes* za ovaj rad.

Opće napomene za naselja na istočnojadranskoj obali

Što se tiče nekih općih napomena vezanih za naselja na istočnoj obali Jadrana, Marković o tome kaže sljedeće: "Ona se javljaju od vremena neolitika, uz njihov primjetan napredak potkraj brončanog doba. Otad svako primorsko mjesto ima svoje ime. Nepoznato nam je kako su ta imena glasila, no vjerojatno su se tijekom vremena mijenjala, što je i logično, ponajprije prilikom populacijskih smjena. Prva zabilježena imena jadranskih priobalnih naselja potječu iz govornih jezika kojima su se služili Iliri, Grci i Rimljani (Marković, 2004, 81). Priobalna su se naselja na Jadranu razvijala u skladu s općim prilikama na širem području Sredozemlja. Njihov se razvoj u početnim fazama odvijao više stihijički nego planski, a kasnije bijaše to organizirano. Sva naselja tzv. gradinskog tipa podizana su osmišljeno prema unaprijed načinjenim planovima." (Marković, 2004, 81). Njegovu tvrdnju kako su takva naselja: "...dobivala i dobro osmišljena imena koja su im najbolje odgovarala. Obično se smisao njihova imena krije u korijenu svakog toponima pa je to jedini mogući način za otkrivanje danas njihova značenja," (Marković, 2004, 81), smatramo da treba uzeti s dovoljnom dozom opreza.¹ Navodi još: "...na području Histra najčešća su naselja gradinskog tipa, dok su kod Liburna ona u nešto manjem broju, budući da su oni pretežno orientirani na pomorstvo svoja mjesta gradili na obali." (Marković, 2004, 82).

TEZE O PODRIJETLU TOPONIMA "UMAG"

U suvremenoj (inozemnoj) znanosti koja se bavila problematikom podrijetla imena Umaga, relevantna je teorija o njegovu ilirskom podrijetlju. Krajem je prešloga stoljeća u znanosti aktualnom bila teorija o keltskom podrijetlu, koju je suvremena znanost odba-

cila, no ona se još uvijek zadržala kod domaćih hrvatskih auktora, u tekstovima i publikacijama koji, doduše, nisu znanstvenoga karaktera, (iako kod nekih auktora postoji vidljiv trud da se takav njihov rad vrednuje znanstvenim), nego imaju 'prosvjetiteljsku' ulogu i kao takvi vrlo veliku apsorpciju od strane o tom pitanju slabo i nedovoljno upućenog vrlo širokog kruga čitatelja. U posljednje se vrijeme u Hrvatskoj ta inače odbačena teza iz nama nepoznatih razloga reaktualizira. Zbog tih razloga, razmotrit ćemo prvo nju.

Teza o keltskom podrijetlu

U fotomonografiji Umag, u odlomku o kratkom pregledu i povijesti Umaga, Jelenić (Jelenić 1997, 7) navodi uz legendu kako je današnji Umag izgradio i nastanio u davno doba neki maloazijski narod, a da je sam naziv Umag keltskoga podrijetla. Navodi kako u drugom stoljeću po Kr. nedaleko današnjeg Umaga počinje propadati grad Sepomaja (Sepo-omagus = niska zemlja, nizina) koju Rimljani tada zovu Siparis. Većina je stanovnika napustila Siparis i nastanila se na području današnjeg Umaga. Podrijetlo tog imena spominje zatim dosta poslije (Jelenić, 1997, 118) i to citiramo: "Naziv Umag vuče svoj korijen od riječi Sepo-omagus (*Sipar - Sepomaja*) <...>" Nadalje, u članku auktora I. Milotića, (Milotić, 2005, 198–202), Nazivlje "Umag" u imenima antičkih europskih naseobina, objavljenom u vrlo popularnom i u Istri čitanom godišnjaku – crkvenom kalendaru, *Istarska Danica*, također čitamo o keltskom podrijetlu Umaga. Te publikacije nisu znanstvene, a kod spomenutih tekstova došlo je do nepoštivanja metodologije i zanemarivanja pravila struke. Stoga ćemo se na njih oslanjati u nužnom minimumu imajući u vidu ipak zavidan broj čitatelja tih tekstova, radi kojeg ostavljamo zaseban i nužan kritički osvrt *ad otiosiora tempora*. Teza o keltskom podrijetlu potječe, kako navodi Benedetti, od Piera Coppa, koji u svom djelcu *Sul sito de' Listria*, uz ostale geografske i toponimische podatke spominje i Umag, kazujući kako se nalazi na udaljenosti od pet milja od Savudrije, a među njima leži, na tri milje udaljenosti morem Sipar. Umag je izgrađen na školju gotovo okruženom morem. Okolno je područje gotovo svo ravno i ima šuma. Uz kvalitetnu obradu zemlja dobro rodi, po čemu je to područje dobilo ime. "da Saluori a Humago sono miglia cinque de mezo del ditto spatio e vn reduto ouer Villette ditta Sipar a marina dista(n)te da Humago miglia tre. Humago no(n) ha antiquita alcuna fo edificato sopra vno scoglio quasi circunfluo da mar. sopra la punta de Humago non molto largo da terra sono secche soto acqua. El territorio e quasi tutto piano ferace da natura de Arbori siluestri. et di biae lauorandolo bene. dalche fo nominata la

¹ cf. bilješku 5.

terra." (AT, 1924, 383). Da ponovimo, Umag je tako nazvan zbog dobrih agrikulturnih predispozicija tla. Zanimljivo, izrijekom Kelti nisu spomenuti. No, je li to zbog toga što ih ne uzima u obzir, ili jer se podrazumijevaju? Ono što bi moglo u njegovim riječima uputiti na Kelte jest tvrdnja o plodnom tlu. Objasnjava, naime, Delamarre, u svom rječniku galskog jezika značenje keltske riječi magos (Delamarre, 2003, 214).² Na spoznaji kako keltska riječ magos, ili samo korijen *mag-*, *mai-*, kako uzimaju neki, o čemu niže, znači 'plodno tlo, polje' i sl. te pronalaženjem dijela riječi imena *Humagum* koji se izgledom podudara s keltskom riječju, kao i mnogobrojnih drugih toponima naizgled jednake tvorbe, došlo se do zaključka kako je etimologija (nesumnjivo) keltska. Shodno čemu nameću zaključak kako su Kelti nekad davno ostvarili jak utjecaj u Istri i to takav da se to odrazilo na toponimiju. Miliotić u svom radu kao zaključak navodi kako se zbog toga s pravom može govoriti o ilirsko-keltskoj civilizaciji. O tome kaže Fumis (Fumis, 1920, 5) sljedeće, pozivajući se na Kandlera i Benussija: "Per l'ampia estensione del suo territorio, che attraversa una fertilissima pianura, ricca di vigneti e olivi, fu chiamata Umago ancor dai Cetti, che alcuni vogliono esser stati i suoi primi fondatori. Secondo ili Kandler – Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale, pag. 177 – Umago fu luogo Gallico, detto nell'epoca anteriore ai Romani: Sepomagum. Il Dott. Bernardo Benussi nella sua opera L'Istria fino ad Augusto, Capo III, fa questa osservazione: 'nel celtico, mag o magus indica campo, pianura'. A ciò corrisponde anche la condizione topografica di questa città. Diffatti Umago è fabbricata nell'unico tratto di costa attorno la quale si estende ampia e fertile pianura. Si aggiunge il fatto che nella tavola peutingeriana, fra Salvore e Parenzo sono segnate le isole di Sepomago (o Sepomaia). <...>" Iako je ta "Benussijeva" teza, kako kaže Vedaldi-lasbezova, napuštena, uzmimo u obzir njezine dobre i loše strane. Riječ *Humagum* se prema njoj dijeli kao složenica od *hu-* i *–mag(um)*. Time bi se, doduše, dalo u određenoj mjeri objasniti "drugi" dio složenice. No, postavlja se pitanje kako onda objasniti

"prvi" dio *hu-* i zašto uopće tako dijeliti to ime. Miliotić nagađa kako bi prvi dio mogao biti latinski, povezuje to eventualno s *humus*, no tada bi valjalo pretpostaviti da je djelovala haploglogija u nekom prvotnom obliku **Humimagum*, što je malo vjerojatno, a za takav tip tvorbe toponima nisu nam poznati neki drugi primjeri koji se u cijelosti ili dijelom vežu uz latinski. Nadalje, u toponimskim složenicama latinsko-keltskim, poput *Caesaromagus*, *Borbetomagus*, *Noviomagus* i dr. rječnik navodi kako je pretposljednji slog kratak (LD, 2002, 1211).³ Maretić navodi u svojem Hrvatsko-latinskom enciklopedijskom rječniku *Humagum*, dok u latinsko-hrvatskom stoji *Humāgum*, što je po našem mišljenju u najmanju ruku dubiozno. Naše se znanje o akcentuaciji latinskih riječi, između ostalog, temelji i na načinu izgovora riječi u romanskim jezicima. Budući da Rimljani i ostali govornici latinskog nisu posebno bilježili duljine i kraćine vokala, jednak je slučaj i s *Humagum*. Iz tog razloga te činjenice kako nam nije poznato da ima nečeg što bi upućivalo na suprotno, smatramo kako bi se u našem slučaju valjalo povesti za današnjim izgovorom te riječi u istro-romanskom, talijanskom i čak hrvatskom, čakavskom govoru. U istro-romanskom i talijanskom obliku tog naziva, Umago, naglašen je pretposljednji slog, a zamjetna je i duljina vokala *a*. U hrvatskom književnom jeziku Umag je naglašen na prvom slogu, a analogno djeluje i na čakavski koji, na žalost, mlađe generacije sve više zamjenjuju nekom koinom dijalekta i standardno-književnoga jezika. Tako biva kod mlađih generacija istiskivan izgovor *Umág* koji je kod starijih govornika još uvijek živ. S obzirom na povijesnu etničku sliku i prilike koje su vladale u gradovima na zapadnoj obali Istre, smatramo kako su Hrvati taj izgovor preuzeli od lokalnog istro-romanskog stanovništva. Do pronalaska nekih novih dokaza ili spoznaja koje bi upućivale na suprotno ili različito, smatramo kako bi trebalo pisati i izgovarati latinski oblik tog imena *Humāgum*. Ostaje, u svakom slučaju opravданa sumnja, je li pretposljednji slog *ab initio* bio dug, ili je pak tijekom povijesti došlo do kakve promjene u jeziku i izgovoru. To međutim, ne treba zbunjivati ili

2 "magos, 'champ' puis 'marché'. Second terme de composés, très fréquent dans la toponymie: Arganto-magus 'Champ ou Marché de l'Argent' qui a donné Argentan (Orne), Argenton (Indre, Lot-et-Garonne), Roto-magus 'Champ de Courses' ou 'Marché de la Roue' qui a donné Rouen (Seine-Maritime), Ruan (Loiret, Loir-et-Cher), Rom (Deux-Sèvres), Catu-magus 'Champ de Bataille' qui a donné les noms des villes de Caen (Calvados), de Cahan (Orne) et de Cahon (Somme), et les innombrables Nouio-magus 'Nouveau-Marché' (> Nouvion, Novion, Nogent [aussi < Nouuentum], Nijon, Neoux, Nimègue, etc., deux cas en GB auj. Chichester et Crayford), et Seno-magus 'Vieux-Marché' (> Senan), Eburomagus 'Champ-de-l'Il' (> Bram (Aude), Marco-magus > Marmagen (Rhénanie), Mantalo-magus 'Champ/Marché de la Route' > Manthelan (Indre-et-Loire), Manthelon (Eure), etc. Le nom de la ville de Mayet dans la Sarthe doit provenir d'un diminutif *Magetton 'Petit-Marché' (Dauzat 443). H2 384–85, Vincent 96–97, Vial NW 67–68, Nègre 2980–3060, RS 427–28. Le nom de potier Magesilla (G-193) pourrait être fait sur cette base (plutôt que sur magio- 'grand' ou magu- 'valet') en raison de son thème sigmatique mag-es- (cf le v.irl.), soit 'Duchamp' ou 'Champinet'. Même mot en néo-celtique: v.irl. mag n., gén. maige 'plaine, terrain découvert, champ' *magos, gén. *magesos), en brittonique ce mot s'est réduit à une forme suffixale: gall. -ma dans des noms de lieu, v.bret. ma 'lieu, endroit'; un dérivé *magesstu- a continué à désigner 'le champ, la plaine': gall., v.bret. maes, corn. mês 'id.'. LEJA M-8, DGBV 249, HPB 320. On a comparé le celtique *magos 'plaine; terrain découvert, champ' (> gaulois 'marché') à un des noms sanskrits de la terre Mahi 'La Grande' qu'on retrouve peut-être aussi dans le nom de la divinité latine Maia (*magiā); racine i.-e. *meg(ə)- 'grand'. VKG 1, 96, IEW 708, KEWA II, 610." (Delamarre, 2003, 214).

3 *Nīvōmāgus*, a city of the Treveri, otherwise called Noviomagus, now Neumagen, Aus. Mos. 11 (LD, 2002, 1211).

uzbuđivati čitatelja, budući da nam najstariji pisani potvrđeni (latinski i uopće) oblik dolazi kod anonimnog Ravenjanina, dakle iz 7. st. Odnosno, neka je zabilježen i prema podatcima iz 6. st. Optimalno je rješenje ne naznačavati duljinu ili kračinu, no grafička je s naznačenom dugom penultimom po našem mišljenju legitimna, dok bi možda drugu uputno bilo pisati kao: **Humāgum*. U konačnici iznosimo i najjači argument koji najjasnije govori protiv pretpostavke o keltskom podrijetlu, gdje se oslanjamo na arheologiju. Iz dosadašnjih arheoloških nalaza i istraživanja, teško je pa i nemoguće govoriti o nekom utjecaju Kelta na Istru. Ostatci keltske civilizacije i kulture na području Istre su eufemistički rečeno oskudni, a radi se ponajviše o nakitu. Prema onomu što piše Mihovilićeva (Mihovilić, 2001), iako su Kelti bili u krajevima susjednim Istri, u njoj nisu ostavili dublji trag, a sama kvantiteta i kvaliteta nalaza upućuju na to da su lako mogli ti predmeti u Istru doći trgovinom. Mihovilićeva nadalje kaže (Mihovilić, 2001, 271): "Tra i materiali finora rinvenuti in Istria gli oggetti celtici sono molto rari. Eccezion fatta per l'armilla in vetro dal castelliere di Villanova presso Verteneglio (Hoernes, 1894, 166; Marchesetti, 1903, tab. 18, n. 22; Sakara, 1998, 36-37), o per quella in filo di bronzo di forma serpiggianti, proveniente da monte Ursino (Buršić Matijašić, 1989, 485, tab. 1, n. 9) conosciute nel mondo celtico della fine del IV e prima metà del III secolo a.C., dalla Francia, all'Austria fino ai Carpazi" (Nebehay, 1993., tab: 4, n. 37; Charpy, 1991, 247; Kruta, 1991, 295). Mislimo kako njezine riječi govore dovoljno same za sebe, a što se pronađenih ostataka – iznimaka tiče, očito potvrđuju gore rečeno. Smatramo kako je na temelju toga neozbiljno govoriti o nekom utjecaju Kelta na Istru, i to onom koji bi bio dovoljno snažan djelovati na toponimiju. To što se prema klasičkim zapisima čini kako su Histri i Kelti imali slično ili blisko političko i društveno uređenje (Mihovilić, 2001, 272), ne smatramo vjerodostojnjim argumentom do trenutka kad znanstvena istraživanja budu dala rezultate koji bi uputili na suprotno.

1. Sepomaia/Sepomagum

Imena Sepomaia i Sepomagum javljaju se radi nавлачења воде на svoj (keltski) mlin. Konzultirali smo Weberovo (Weber, 1976.) izdanje Tabule Peutingeriane, na kojoj se spomenuti naziv javlja. Tri su indeksa s pregledom svih toponima Tabule, odnosno njihovih likova u drugim vrelima – ukoliko su relevantni za interpretaciju imena zabilježenih na Tabuli. Treći je indeks pod naslovom: Sonstige topographische Angaben, a na p. 67 je i traženi istarski otok: *Ins. S[...].omaia – Septemmaria* III 5 o.

Weber dakle smatra da se može iščitati samo početno *S*, da mu slijede dva nečitljiva slova, a da ostatak imena valja pročitati kao ...omaia. Interpretacija

Septemmaria: neki pomicaju na to da se ovdje spominje lagunarno močvarni predio u delti Pada nazvan 'sedam mora'. Takvi 'zalutali metci' nisu sasvim neочекivana pojava. Šifra III 5 o označuje točan smještaj imenovana objekta u sekcijama *Tabule* odnosno prema koordinatama Weberovim. Pojavu naziva *Sepomagum* pripisujemo Kandlerovu romantičarskom zanosu, dok za *Sepomaiju* tvrditi kako je keltskog podrijetla, smatramo neutemeljanim, kao i za *Humagum*. Osim toga, priča o Sepomaiji i Humagu s keltske perspektive ne drži vodu i s kronološkog aspekta (cf. bilješku 3), a ti se korijeni ne javljaju samo u keltskom.

2. Ostali toponimi navodno keltskog podrijetla

Sugestije nekih autora i o drugim toponimima navodno keltskoga podrijetla valjalo bi do daljnog odbaciti iz istih razloga kao i umaških, a o čemu Šimunović kaže (Šimunović, 2005, 167): "<...> ojkonimi nejasna značenja i strukture istovjetnih sekvencija: Mrčenigla, Brtonigla, kašćerga, Sočerga itd." Zavređuju, kao i Pula koja se u tom keltomanijskom kontekstu navodi, zasebno istraživanje koje bi pomoglo razvedravanju i boljoj spoznaji o podrijetlu i etimologiji njihova imena, u mjeri u kojoj je to moguće.

3. Održivost teze o keltskom podrijetlu

Mišljenje, dakle, kako je toponim *Humagum* keltskoga podrijetla, smatramo da više spada pod znanstvenu fantastiku, a ne znanost. Dakako, sve do trenutka pronađala novih materijalnih ili inih dokaza koji bi ukazali na suprotno ili nešto treće.

Teza o ilirskom podrijetlu

Pod tim naslovom podrazumijevamo u biti relativno prihvaćeno i dovoljno uvjerljivo mišljenje starije i suvremene znanosti koja se njime bavila. Stoga prvo iznosimo kratak pregled tog rada.

1. Pregled dosadašnjih promišljanja

I. Krahe, 1925: Ne spominje ni *Humagum* ni *Umagum*, ali u popisu *Die Grundelemente der Illyrischen geographischen Namen*, p. 101, ima osnovu *um-* s kojom povezuje *Umone* (mjesto u Ravenjanina, pod Mosorom; no u jednom rukopisu stoji *Unione!*) te srednjovjekovno *Uem-este*, *Hum-iste* za današnji Imst u Tirolu.

II. Karg, 1942, pp. 100-128, 166-206: Uglavnom slijedi Krahea i razrađuje njegove ideje. Uvrštava u odjeljak C. ILLYRISCHE NAMEN (p. 172), i to kao: a) *Namen, die im Grundelement mit illyrischen geographischen Namen übereinstimmen* (p. 173 sqq., abecednim redom), te pri kraju donosi, p. 182: *Umagum*.

Bildung wie illyr. Corrh-agum, S...draga; vgl. auch Pelag-t-ai (H. Krahe, GN. [=Die alten balkanillyrischen geographische Namen...] 73). *Das Grundelement kehrt wieder in den ON. Um-one in Illyrien und (H)um-iste (Uemiste) "Imst" in Tirol* (H. Krahe, a. a. O. 39 u. 101).

III. Vedaldi lasbez, 1994, p. 335:

HUMAGUM

363. ANON. RAV. IV 30, p. 67 =n. 235

... Sapparis / Humago / Neapolis ...

364. ANON. RAV. IV 31, p. 68 =n. 313

... Neapolis / Humago / Siparis ...

365. ANON. RAV. V 14, p. 95

... Neapolis / Humago / Sipparis ...

"Humago è elencata come centro costiero appartenente all'Italia (che l'Anonimo Ravennate fa cominciare, ad oriente, a civitate Arsiae), fra Neapolis e Siparis (o Sapparis)."

366. GUIDO 19, p. 116 = n. 244

... Sapara / Umagum / Neapolis ...

367. GUIDO 20, p. 117

... Neapolis / Umagum / Sapara quae et Sibaris ...

368. GUIDO 116, p. 138 =n. 315

... Neapolis / Humagum / Sipparis ...

p. 336 (nastavak):

"Il toponimo, che corrisponde all'odierna Umago (slov. Umag), cittadina istriana posta su di un'isola ora congiunta alla terraferma, come è avvenuto per tante altre località del l' Istria settentrionale, viene citato per la prima volta dal geografo ravennate, quindi in epoca piuttosto tarda. Ma che il luogo fosse frequentato fin dalla preistoria lo dimostrano le tracce della presenza nei suoi dintorni di alcuni castellieri, a S. Pietro di Salvare, sul monte Romania a nord-est di Sipar, a Marcovaz (S. Marco), a Colombania, a Mira e, proprio nei pressi di Umago, sul monte ancor oggi denominato Monte Castellier (Marchesetti, 1903, 92; Benedetti, 1973, 9). Sono frequenti anche le tracce d'età romana venute alla luce nella regione circostante, dalle iscrizioni (CIL V 477 = I.lt. X, 3, 45; cf. Alföldy, 1978, 123-136; I.lt. X, 3, 46, 47; CIL. V, 476 = I. lt. X, 3, 49; CIL V, 475 = I.lt. X, 3, 50; aggiornamenti in Zaccaria, 1992, 195-196), alle tegole bollate (Kandler, 1846, 119; Degrassi 1955., p. 140 =SV II, 1962, 843; Benedetti cit., 11-19), per non parlare dei resti di anfore, e di elementi architettonici di evidente fattura romana, di stele e sarcofagi, di pavimenti in mosaico, sia lungo la costa che nell'interno. E ugualmente dai rinvenimenti lungo la costa, dove si susseguono i resti di ville rustiche romane e di porticcioli, si può intuire la frequenza degli insediamenti e l'intensità dei traffici che dovevano aver luogo via mare e dovevano servire anche ai bisogni dei piccoli centri abitati dell' interno. Da un' iscrizione, databile forse a cavallo tra il II e il III secolo d.C., nella quale compare un *commentariensis*, ossia un addetto alla tenuta degli archivi imperiali, si desume che nell'area umaghese vi erano anche possedimenti im-

periali (Zaccaria, 1992, 196). A nord di Umago, nella penisoletta di Catoro/Katoro, fu scoperta una villa rustica con tracce di pavimenti musivi (Gnirs, 1908, 217; Kozličić, 1987, 147) e, nella parte settentrionale della penisola, furono rilevate sott' acqua le rovine di un molo (Degrassi, 1955, 140 s. =SV II, 1962, 841 sq.; Matijašić, 1987, 79-81). Humagum doveva rientrare nella giurisdizione di Tergeste, il cui territorio si estendeva in età imperiale, com' è noto, fino al Quieto / Ningum (cfr. s. v.), ma non possediamo alcun indizio che fosse un vicus. Solo nel Medioevo il centro acquistò autonomia municipale (Degrassi, 1954, 78; cit. Benedetti, 1973, 9-52).

Abbandonata perché destituita di fondamento l'opinione del Benussi, secondo la quale la derivazione del toponimo, dal celtico mag o magus, indicante 'campo, pianura', ben corrisponderebbe alle condizioni topografiche della città (Benussi, 1883, 147), il toponimo è annoverato fra quelli sicuramente il lirici (Karg, 1942, 182, 194; Krahe, 1955, 104; Pellegrini, 1961, 15; Doria, 1972, 30-31). La h- iniziale è certamente inorganica (Karg, 1942, cit., 178). Il nome è senza etimi plausibili, ma con una corrispondenza precisa extra-istriana, (O)mago nell' isola di Arbe (preslavo). Per Humagum, con cui è stato confrontato il top. tirolese Humiste/Imst, si potrebbe proporre una radice ie. * um-, identica a quella del lat. umidus" (Crevatin, 1990, 65).

2. Kritički osvrt na tezu

Što se tiče gornjih razmatranja i promišljanja, moramo reći da ona u mjeri u kojoj mogu stajati, čine to na prilično krhkim, gotovo staklenim nogama. Umone je dubiozno i zbog različite lekcije, a kao i Humiste, s Umagom dijeli dva (tri) jednaka slova. Dubiozna je i raščlamba na *Corrh-agum*, toponim koji jednom spominje poznati Livius, XXXI 27, 2, mjesto na granici današnje Albanije i Makedonije, kod kojeg skupina -rh- ukazuje kako se ne radi o latinskom podrijetlu toponima. Isto vrijedi i za grčke primjere. Tom bismo metodom mogli uzeti bilo koja dva toponima i u slučaju da imaju dva ili tri jednaka slova reći kako se radi o riječima istog podrijetla. U tom bismo slučaju jednostavno rečeno spekulirali. Čini nam se kako se kod teza gornjih auktora uvelike radi upravo o tome. Tvrđiti takoder, kako *Humagum* ima preciznu korespondenciju van Istre, takoder oštro skreće u spekulativnom smjeru. Na otoku Rabu danas postoje rt Mag i uvala Mag. Nalazimo je prvi put na Coronellijevu prikazu otoka Raba iz 1698. godine kao *P(unta) Mago*. Današnja je uvala Mag zanimljiva s geomorfološkog stajališta, no nije danas moguće uočiti nešto što bi ukazalo na sličnost ili povezanost s našim Umagom, osim činjenice da je Brusić navodi kao *Humag (Mago)*. Nije nam poznato zašto. Budući da se toponim Mag javlja jako kasno s obzirom na naš problem držimo kako se i tu radi

o spekulaciji i da nema ulogu značajnu za svjetlige poznavanje podrijetla imena Umaga. Dr. sc. S. Čače me upozorio na mogućnost da bi se tu mogla uočiti sličnost s toponimima kao npr. Bag, jednosložnim riječima s dugim sloganom. Postoji još nekoliko mogućih odgovora na pitanje podrijetla naziva Maga, no tu tematiku ostavljamo otvorenom. Spomenut ćemo još i, više kao kuriozitet, kako se na Idrizijevoj karti Mediterana također nalazi današnji Umag, i to pisan kao *Aumagu* (Marković, 2002, 66).

O eventualnom latinskom podrijetlu toponima "Umag"

Budući da se pisani spomen Umaga javlja relativno kasno, a najstariji dosad pronađeni nalazi sežu u rimske doba, moglo bi se pomisliti kako se radi o latinskoj etimologiji. Razdvojili bismo tada taj toponim na dva dijela: *Hum-* i *-ag(um)*. Prvi bismo dio povezali s *humus*, a drugi s korijenom *ag-*. Oslonac takvoj tvorbi mogao bi se pronaći u složenicama tipa *ambāges*, *indāges* (DELL, 1951, 30).⁴ Međutim, na takvu tvorbu u latinskoj topominiji ne nalazimo, to jest da je prefiksalni dio ujedno objekt glagola korijen je kojeg drugi dio složenice. Bio bi to *hapax*, ili gotovo *hapax*, ukoliko bismo naveli i *Beneventum*, kod kojeg je i samog etimologija opskurna.

ZAKLJUČAK

Zaobilazimo još neke legende vezane uz osnivanje Umaga (Martinello, 1965, 8), i osvrćemo se na ono što imamo: a imamo povezivanje Umaga s današnjim Imstom u Tirolu, s Corrhagom koji navodi Livius, u negdašnjoj Makedoniji, par grčkih toponima koji u sebi imaju skupinu *-ag-* te Mag na otoku Rabu. Predloženi korijen **um-* valjalo bi također uzeti s oprezom. Zbog čega se Umag u pisanim izvorima javlja tako kasno? Na to me upozorila dr. sc. Narcisa Bolšec-Ferri: najvjerojatnije što do VI st. to naselje nije zadovoljavalo određene kriterije koji su mu omogućavali upisivanje u kartografska djela. Umag je izgrađen na školju koji je poslije spojen s kopnom. U njegovoj blizini imamo stara gradinska naselja. U selu Jeci kraj Umaga pronađena je vojna diploma 1907. koju se datira u 194. godinu naše ere. Najstariji su pronađeni ostatci rimske. Humagum nalazimo zapisano u VII (VI) stoljeću. Prema onomu što kaže Katičić (Katičić, 1964, 29), valja uz poveću dozu opreza uzeti tvrdnje o pouzdano ilirskom podrijetlu. Nije li, naime, logički slijed sljedeći: neki se toponim na području na kojem je izgrađen Umag (školj?) nekako nazivao imenom jezika ljudi koji su ondje živjeli. S obzirom na okolna gradinska naselja zaključujemo kako su to bili Histri. Dolazi do romanizacije tog područja i do vremena kad je to naselje steklo uvjete za geografsko uvažavanje, javlja se latinizirana inačica tog toponima koja glasi Humagum. *Humagum* je dakle, latinizirana inačica (ili latinska izobličenica) epihornog histarskog toponima. Za nešto više, još uvijek nemamo dovoljno pouzdane i uvjerljive spoznaje o tome.⁵

4 Inače u latinskom slabije očuvan prijevojni ā-red u duljini. āgo : *ambāges*, *indāgo*, *-inis f.*, zatim cf. *propāgo*, *-inis* i *propāgo*, 1. Nudi se rješenje da bi oblici s –ā- mogli imati intenzivno-durativno značenje. Cf. i *contāges*, *-ium* naspram *tāgo* (id. p. 1194).

5 Postoji na Velebitu, na putu od Borisovog doma na Paklenici prema Buljmi, izvor imenom Zanzibar. Skupina je kartografa početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća išla Velebitom i bilježila toponime. Na spomenutom ih je putu vodio gospodin Zvonimir Šarić-Vuke, koji je tog dana u dobrom raspoloženju, onako za sebe pjevuo stihove pjesme Duška Lokina koji, između ostalog, kažu: "...odvedi me u Zanzibar..." Došavši do izvora, kartografi su Vuku pitali za naziv. S pjesmom Lokinovom u uhu, odgovorio im je: "Zanzibar!" Otad je to ime kao službeno ušlo na karte i u javnu upotrebu.

ON THE ORIGIN OF THE TOPOONYM 'UMAG'

Ante MATAN

University "Juraj Dobrila" of Pula, Department for Humanities, HR-52100 Pula, Ivana Matetića Ronjgova 1
e-mail: metaldru@gmail.com

SUMMARY

Based on research presented in this paper, it may be concluded that the origin or etymology of the name of the town of Umag is still obscure or, viewed from an optimistic perspective, insufficiently researched. The study of literature and a philological analysis supported by archeological evidence reveal that the toponym features Histrian origins but that its Latinized version was preserved. Hence, the present paper openly questions the romantic zeal underlying the Celtic hypothesis, still eagerly and fervently advocated by poorly informed and unknowledgeable supporters, sowing their dubious knowledge to equally unlearned listeners around them, as if they were the past small Istrian man sowing wheat with his callous hands, distorting the historical facts and disregarding what we all should lean on in the first place, the truth – where it can be determined. Furthermore, the paper highlights the excessive audacity (or rash recklessness of some) of the advocates of the Illyrian origin of the toponym, excluding details that could in fact be key. In view of all known facts, it is certainly more than questionable whether the Illyrian etymology can be considered. In fact, the findings of onomastic, archeological, linguistic, and philological research conducted to date indicate an epichoric Histrian toponym in the Latinized version.

Key words: Umag, etymology

BIBLIOGRAFIJA I IZVORI

Alföldy, G. (1978): Ein 'nord-adriatische' Gentilname und seine Beziehungen. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 30. Bonn, 123–136.

AT, 1924 – Piero Coppo del sito de Listria a Iosepho Faustino. *Archeografo Triestino*, vol. XI della III serie, XXXIX della raccolta. Trieste, 377–387.

Benedetti, A. (1973): Umago d'Istria nei secoli, vol. I. Trieste, Centro culturale Gian Rinaldo Carli.

Benussi, B. (1883): L'Istria sino ad Augusto, Estratto dall'"Archeografo triestino", Trieste, stab. tip. di L. Derrmanstorfer ed., 1885.

Brusić, V. (???)⁶: Otok Rab. Rab, Franjevački kamporski samostan sv. Eufemije.

Buršić Matijašić, K. (1989): Gradina Vrčin u okviru brončanog doba Istre. *Arheološki Vestnik*, 39–40. Ljubljana, 475–494.

Crevatin, F. (1989): Storia linguistica dell'Istria preromana e romana. U: Campanile, R. (ed.): *Rapporti linguistici e culturali tra i popoli dell'Italia antica* (Pisa, 6–7 ottobre 1989). 43–109.

Degrassi, A. (1955): I porti romani dell'Istria, Anthemon. *Scritti di Archeologia e di Antichità Classiche in onore di C. Anti*. Firenze, Sansoni, 1955., 119–169 [ponovno objavljeno u: Degrassi, A. (1962): *Scritti vari di Antichità*, II. *Scritti di antichità veneto-istriane*. Roma, a cura del Comitato d'Onore, 841 sqq.]

Delamarre, X. (2003): *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*. Paris, Editions Errance.

DELL (1951)³: Ernout, A. Meillet, A. (1951): *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris, Librairie C. Klincksieck.

Doria, M. (1972): *Toponomastica preromana dell'alto Adriatico, Antichità altoadriatiche I*. Arti Grafiche Friulane, Udine, 17–42.

Fumis, E. (1920): *Pagine di Storia Umaghese*. Trieste, Tipografia Fratelli Mosettig.

Gnirs, A. (1908): Medolino, römische Luxusvilla. *Jahrbuch für Altertumskunde*, 2. Wien, 157 sqq.

Hoernes, M. (1894): Ausgrabungen auf dem Castellier von Villanova am Quieto. *Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft*. Wien, 55–183.

Jelenić, S. (1997): Umag. Umag, Narodno sveučilište Ante Babić Umag.

6 Na knjizi ni u njoj nigrde ne piše godina izdanja. Ne piše ni naklada, no vjerojatno je vrlo mala. Knjigu sam posudio od fizičke osobe koja ju je dobila na dar od franjevca iz tog samostana i za koju mi je rečeno da je vrlo, vrlo rijetka.

Kandler, P. (1855): Indicazioni per conoscere le cose storiche del Litorale, Tipografia del Lloyd, Trieste.

Karg, A. (1942): Die Ortsnamen des antiken Venetien und Istrien, auf Grund der Quellen gesammelt und sprachlich geordnet. Wörter und Sachen, 22. Heidelberg, 100–128, 166–206.

Katičić, R. (1964): Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija. U: Simpozijum, Sarajevo, Centar za balkanološka istraživanja, 9–30.

Kozličić, M. (1987): Antička obalna linija Istre u svjetlu hidroarheoloških istraživanja. Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju. Pula, Izd. HAD, 135–165.

Krahe, H. (1955): Die Sprache der Illyrier I. Wiesbaden, Die Quellen.

Krahe, H. (1925): Die alten balkanillyrischen geographische Namen auf Grund von Autoren und Inschriften. Heidelberg, Winter.

LD, 2002 – Lewis, C. T., Short, C. (2002): A Latin Dictionary. Oxford, Clarendon Press (1. izd. 1879).

Marchesetti, C. (1903): I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia. Atti Museo civico di storia nazionale di Trieste 10 (n.s.vol.4). Trieste, 1–206.

Marković, M. (2002): Klaudije Ptolemej. O razvoju kartografije do otkrića longitude. Zagreb, Jesenski i Turk.

Marković, M. (2004): Antička naselja i grčko rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske. Zagreb, Jesenski i Turk.

Marković, M. (1987): Poznavanje otoka Raba od antičkih zemljopisaca do pojave prvih topografskih karata. Rapski zbornik. Zagreb–Rab, JAZU/SO Rab, 47–58.

Martinello, G. (1965): Umago d'Istria – Notizie storiche. Trieste, Famiglia Umaghese, 8–10, 14.

Mihovilić, K. (2001): L'Istria tra Celti e Roma. U: I Celti nell'Alto Adriatico, Antichità Altoadriatiche XLVIII. EDITREG SRL. Trieste, 261–275.

Mihovilić, K. (1991): L'Istria dal IV al I sec. a.C.. Antichità Altoadriatiche XXXVII. Arti Grafiche Friulane, Udine, 157–164.

Milotić, I. (2005): Nazivlje "Umag" u imenima antičkih europskih naseobina. Istarska Danica 2006. Pazin, Josip Turčinović, 198–202.

Nedved, B. (1990): Felix Arba. Pregled povijesti i spomenika otoka Raba u rano rimska doba. Rab, SIZ za kulturu općine Rab, Arheološki muzej u Zadru.

Pellegrini, G. B. (1961): Panorama di storia linguistica giuliano-carnica. Il periodo preromano. Studi Goriziani, 29. Gorizia, 73–97.

Sakara, M. (1998): Kaštela pri Novi vasi / Brtonigla. Diplomska naloga, Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Oddelek za arheologijo.

Šimunović, P. (2005): Toponimija hrvatskog jadranskog prostora, Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga.

Vedaldi Lasbez, V. (1994): La Venetia orientale e l'Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell'Impero Romano d'Occidente. Roma, Quasar.

Weber, E. (1976): Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324. Graz., Akademische Druck- u. Verlags-austatt Dr. Paul Struzl.

Zaccaria, C. (1992) (ed.): Regio X. Venetia et Histria. Tergeste. Ager Tergestinus et Tergesti adtributus (I.G.M. FF. 40A II NO SO; III NE SE 53A I NE SE SO NO; II NE NO SO, III NE SE SO NO. 65A IV NE). Supplementa Italica, nuova serie (Estratto) 10. Roma, Quasar, 139–283.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-06-03

UDK 811.163.6'282'366.2(497.4 Kobarid)

SKLANJATEV IN NAGLAS SAMOSTALNIKOV A-JEVSKE SKLANJATVE V GOVORU VASI JEVŠČEK PRI LIVKU NADIŠKEGA NAREČJA SLOVENŠČINE

Matej ŠEKLI

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za slavistiko, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
e-mail: matej.sekli@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V članku sta obravnavana sklanjatev in naglas samostalnikov a-jevske sklanjatve v govoru vasi Jevšček pri Livku (občina Kobarid, Slovenija) nadiškega narečja slovenščine, in sicer tako s sinhronega kot z diahronega gledišča. Opisnojezikoslovni vidik podaja nabor končnic in njihovo razvrstitev na osnovo ter naglasne tipe in njihove naglasne vzorce. Zgodovinskojezikoslovni pogled določa izvor posameznih končnic in naglasnih tipov ter opisani obliskovno-naglasni sestav postavlja v širši slovenski in slovanski kontekst.¹

Ključne besede: zgodovinsko jezikoslovje, narečjeslovje, (oblisko)naglasoslovje, a-jevska sklanjatev, slovenski jezik, nadiško narečje, Jevšček pri Livku

DECLINAZIONE E ACCENTAZIONE DEI TEMI IN-A NELLA PARLATA DI IEUSCIC PRESSO LUICO DEL DIALETTO SLOVENO DEL NATISONE

SINTESI

Nell'articolo vengono trattati la declinazione e l'accentazione dei temi in -a nella parlata di leuscic presso Luico (Comune di Caporetto, Slovenia) del dialetto sloveno del Natisone, sia dal punto di vista sincronico che diacronico. L'aspetto linguistico descrittivo riporta l'inventario delle desinenze e la loro distribuzione nonché le classi accentuali e i loro paradigmi. La prospettiva storico-linguistica determina l'origine delle singole desinenze e classi accentuali e inoltre colloca il sistema morfologico-accentuale descritto nel contesto dello sloveno e delle altre lingue slave.

Parole chiave: linguistica storica, dialettologia, (morpho)accentologia, declinazione dei temi in -a, lingua slovena, dialetto del Natisone, leuscic presso Luico

---

¹ Povzetek pričajočega članka je bil v zborniku povzetkov Mednarodnega znanstvenega sestanka Slovenski dialekti v stiku 2 (Koper, 6.–8. maja 2005) objavljen z naslovom *Obliskoslovne in naglasne značilnosti samostalnikov a-jevske sklanjatve v livškem govoru nadiškega narečja* (Šekli, 2005).

UVOD

V pričujočem članku sta obravnavana sklanjatev in naglas samostalnikov a-jevske sklanjatve v govoru vasi Ješček pri Livku (občina Kobarid, Slovenija) nadiškega narečja slovenščine,² in sicer tako s sinhronega kot z diahronega gledišča. Opisnojezikoslovni vidik prinaša strukturalni opis oblikovno-naglasnega sestava, to je nabor njegovih prvin in njihovo razvrstitev ter vlogo in medsebojno razmerje v sestavu, v konkretnem primeru nabor končnic in njihovo razvrstitev na osnovo ter naglasne tipe in njihove naglasne vzorce. Zgodovinsko-jezikoslovni pogled posamezni prvini opisanega sestava, v konkretnem primeru posameznim končnicam in naglasnim tipom, določa njeno izhodiščno splošnoslovensko in praslovansko izhodišče, pri čemer je praslovansko izhodišče določeno na osnovi spoznanj (zgodovinsko)primerjalnega jezikoslovja slovanskih jezikov, izhodiščno splošnoslovensko izhodišče pa izpeljano iz slednjega ob upoštevanju dejanskega stanja v slovenskih krajevnih govorih. Tak zgodovinskojezikoslovni komentar k opisnojezikovnemu delu razprave omogoča, da obravnavane prvine jezikovnega sestava opisanega govoru postanejo genetskojezikoslovno primerljive s prvimi drugih jezikovnih sestavov v okviru slovenščine in drugih slovanskih jezikov.

Izhodiščni splošnoslovenski nabor končnic samostalnikov a-jevske sklanjatve z izjemo oblik daj./mest. ed. in im./tož. dv., v katerih je ohranjeno razlikovanje med praslovansko trdo in mehko sklanjatvijo, predstavlja končnice praslovanske mehke a-jevske sklanjatve (Rakovšč, 1952, 56–61; Logar, 1969).

<i>*-a</i>	<i>*-ę</i>	<i>*-i/*-ě</i>	<i>*-o</i>	<i>*-i/*-ě</i>	<i>*-o</i>
<i>*-ę</i>	<i>*-o</i>	<i>*-am</i>	<i>*-e</i>	<i>*-ax</i>	<i>*-ami</i>
<i>*-i/*-ě</i>	<i>*-u³</i>	<i>*-ama</i>			

Izhodiščni splošnoslovenski naglasni tipi samostalnikov a-jevske sklanjatve⁴ so določeni na osnovi naglasa sklonskih oblik im. in tož. ed.:⁵

1. nepremični naglas:

1.1 na akutirani osnovi: a) na kratkem akutiranem samoglasniku osnove (v večini oblik): tip **žàba* **žàbø*; b) na dolgem akutiranem samoglasniku osnove (v vseh oblikah): tip **góšča* **góščø*, or. ed. **góščø*;

1.2 na cirkumflektirani osnovi (na dolgem cirkumflektiranem samoglasniku osnove): tip **sé̄nca* **sé̄ncø*;

1.3 na akutirano-cirkumflektirani osnovi: ne obstaja;

2. premični naglas: ne obstaja;

3. končniški naglas: tip **ženà* **ženø*;

4. mešani naglas: tip **réka* **rékø*, or. ed. **rékø*, tip **gorà* **gorø* (*na *gòrø*), tip **gláua* **gláuø* (*na *gláuø*), tip **sirotà* **sírotø* (*za *sírotø*), tip **planína* **planíñø* (*na *pláníñø*).⁶ V preglednici so prikazani izhodiščni splošnoslovenski naglasni tipi samostalnikov a-jevske sklanjatve in njihovi praslovanski viri.

issln.	psl.
1.1	<i>*žàba</i> <i>*žàbø</i> (a)
<i>*kòža</i> <i>*kòžø</i>	<i>*kòža</i> <i>*kòžø</i> (a')
<i>*jàgoda</i> <i>*jàgodø</i>	<i>*ágoda</i> <i>*ágodø</i> (A)
<i>*žábica</i> <i>*žábicø</i> , <i>*lázina</i> <i>*lázino</i>	<i>*žábica</i> <i>*žábicø</i> (A), <i>*lázina</i> <i>*lázino</i> (A)
<i>*ženba</i> <i>*ženbø</i>	<i>*žén̄ba</i> <i>*žén̄bø</i> < <i>*žen̄ba</i> <i>*žen̄bø</i> (D)
<i>*ženìca</i> <i>*ženìcø</i> , <i>*nožìca</i> <i>*nožìcø</i>	<i>*žen̄ica</i> <i>*žen̄icø</i> (F ₁), <i>*nož̄ica</i> <i>*nož̄icø</i> (F ₂)
<i>*golòba</i> <i>*golòbø</i>	<i>*golòba</i> <i>*golòbø</i> (E)
<i>*góšča</i> <i>*góščø</i> , or. ed. <i>*góščø</i>	<i>*góšča</i> <i>*góščø</i> (a')
<i>*xránba</i> <i>*xránbø</i>	<i>*xrán̄ba</i> <i>*xrán̄bø</i> < <i>*xran̄ba</i> <i>*xran̄bø</i> (D)
<i>*ostrína</i> <i>*ostrínø</i>	<i>*ostrína</i> <i>*ostrínø</i> (G)
1.2	<i>*sé̄nca</i> <i>*sé̄ncø</i> (A)
<i>*slátina</i> <i>*slátinø</i>	<i>*sóltina</i> <i>*sóltinø</i> (A)
<i>*beséða</i>	<i>*beséða</i> (a')
<i>*nalòga</i>	<i>*nalògā</i> (a")
<i>*dóbráya</i>	<i>*dóbráyā</i> (F)
<i>*doròta</i>	<i>*doròtā</i> (E)
3	<i>*ženà</i> <i>*ženø</i> (b)
<i>*mæglà</i> <i>*mæglø</i>	<i>*mæglà</i> <i>*mæglø</i> (b)
<i>*úryucà</i> <i>*úryucø</i>	<i>*úryucà</i> <i>*úryucø</i> (B)
4	<i>*réka</i> <i>*rékø</i> , or. ed. <i>*rékø</i>
<i>*gorà</i> <i>*gorø</i> (*na <i>gòrø</i>)	<i>*gorà</i> <i>*gorø</i> (c)
<i>*stəzà</i> <i>*stəzø</i> (*na <i>stəzø</i>)	<i>*stəzà</i> <i>*stəzø</i> (c)
<i>*ouycà</i> <i>*ouycø</i> (*za <i>ouycø</i>)	<i>*ouycà</i> <i>*ouycø</i> (C)
<i>*gláua</i> <i>*gláuø</i> (*na <i>gláuø</i>)	<i>*golùà</i> <i>*golùø</i> (c)
<i>*sirotà</i> <i>*sírotø</i> (*za <i>sírotø</i>)	<i>*sirotà</i> <i>*sírotø</i> (C)
<i>*planína</i> <i>*planíñø</i> (*na <i>pláníñø</i>)	<i>*polnína</i> <i>*polníñø</i> (C)

2 Informator na terenu je bil Leopod Šekli (roj. 1939). Za nepogrešljivo pomoč se mu najlepše zahvaljujem.

3 Prvotno obliko rod. dv. npr. potrjujejo oblike rod. mn. samostalnikov z mešanim naglasnim tipom v rezijanskem krajevnem govoru vasi Solbica, v katerem je bila pri odrazih samostalnikov psl. naglasnega tipa c pospolo šena končnica rod. dv.: rezijansko (Solbica) *no'ù*, *o'ù*, *ro'kù* (Steenwijk 1999, 170, 172) < psl. **nogù*, **gorù*, **ròkù*.

4 Izhodiščni splošnoslovenski naglasni tipi samostalnikov a-jevske sklanjatve in njihovi naglasni vzorci so rekonstruirani na osnovi rekonstrukcije praslovanskih (oblikotvornih in besedotvornih) naglasnih tipov samostalnikov a-jevske sklanjatve in njihovih naglasnih vzorcev v Stang, 1957, 56–68 in Dýbo 2000, 130–133, 201–205. Praslovanski zgledi so dopolnjeni po Bezljaj, 1995, 2005; Snoj, 2003.

5 Za natančnejsjo določitev je včasih pomemben tudi naglas or. ed. (**góšča* **góščø*, or. ed. **góščø* ~ **réka* **rékø*, or. ed. **rékø*) ali rod. mn. (**gorà* **gorø*, rod. mn. **gòr* ~ **ouycà* **ouycø* rod. mn. **ouycø*).

6 Tonemski naglas (nepoknjijenega) narečnega gradiva iz posameznih krajevnih govorov je označen v skladu z v slovenskem narečjeslovju uveljavljeno novo (slovensko) nacionalno fonetično transkripcijo (prim. Kenda-Jež v Logar, 1996, VIII–XV). Tonemski naglas ostalih idiomov je označen z v slovenskem (zgodovinsko)primerjalnem naglasoslovju ustaljenimi naglasnimi znamenji.

SKLANJATEV

Nabor končnic

-a	-e	-ø/-i	-o	-ø/-i	-o
-e	-ø/-i	-an	-e	-ax	-mi/-i/-am

Končnice so nenaglašene ali naglašene, naglašene končnice so kratke ali dolge.

a) Nenaglašene končnice:

-a	-e	-ø/-i	-o	-ø/-i	-o
-e	-ø/-i	-an	-e	-ax	-mi/-i/-am

b) Kratke naglašene končnice:

'a	'e	'i	'o	'i	-
'e	-	'an	'e	'ax	-

c) Dolge naglašene končnice:

-	-	-	-ò:	-	-ó:
-è:	-í:	-	-è:	-	-à:m/-mí:

Razvrstitev končnic na osnovi je sinhrono gledano delno odvisna od naglasnega tipa samostalnika in njegovega predkončniškega soglasniškega okolja. Pri samostalnikih z nepremičnim naglasom na osnovi se pojavljajo samo nenaglašene končnice (ed. -a, -e, -ø/-i, -o, -ø/-i, -o; mn. -e, -ø/-i, -an, -e, -ax, -mi/-i), pri samostalnikih s končniškim naglasom večinoma (kratke in/ali dolge) naglašene končnice (ed. '-a, '-e, -ø/-i, '-o/-ò:, -ø/-i, -ó; mn. '-e/-è:, -í:/-ø, '-an, '-e/-è:, '-ax, '-à:m/-mí:), pri samostalnikih z mešanim naglasom nenaglašene in (dolge) naglašene končnice (ed. -a, -e, -ø, -ò:, -ø, -ó; mn. -è:, -ø/-í:, -an, -è:, -ax, -mi). Dvojinske končnice izrazno niso ohranjene, namesto njih se uporabljajo množinske končnice.⁷ Končnici -ø in -i/-i v daj. in mest. ed. sta dopolnjujoče razvrščeni glede na pojavljanje izglasnega soglasniškega sklopa (ne)zvočnik + zvočnik v osnovi, in sicer se končnica -ø pojavlja ob njegovi odsotnosti (xí:š, xrù:šk, 'žen, 'kop, ylá:f), končnica -i/-i pa ob njegovi prisotnosti (ká:ntli, čerì:ešní, -

sest'ri, med'li). Ob izpadu izglasnega -i bi namreč nastal soglasniški sklop, v katerega bi se vrinil neobstojni samoglasnik, ki pa v nadiškem narečju ni pogost. Samostalniki s končniškim naglasom in z osnovo ne na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik imajo po naliki na oblike samostalnikov s končniškim naglasom in z osnovo na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik tipa sest'ri, med'li poleg oblik tipa 'žen, 'kop tudi dvojnične oblike tipa že'ni, ko'pi. Podobna dopolnjujoča razvrstitev velja za kočnici -ø in -i v rod. mn. ter za kočnici -mi in -i v or. mn. pri samostalnikih s stalnim naglasom na osnovi (xí:š, xrù:šk ~ ká:ntli, čerì:ešní – xí:šmi, xrù:škmi ~ ká:ntli, čerì:ešní). Samostalniki s kočniškim naglasom v rod. mn. večinoma poznajo končnico -í: (žení:, kopí:, sestrí:, medlí:), tisti z izglasnim soglasniškim sklopolom (ne)zvočnik + zvočnik vedno, tistim brez njega pa ni neznana sicer redko se pojavljajoča končnica -ø (žé:n). Samostalniki z mešanim naglasom imajo v rod. mn. večinoma končnico -ø (ylá:u), čeprav jim končnica -í: ni neznana (zvezdí:). Samostalniki s končniškim in mešanim naglasom imajo v or. mn. praviloma končnico -à:m (sestrà:m, ženà:m, medlà:m, kopà:m, ylavà:m), tisti z izglasnim soglasniškim sklopolom (ne)zvočnik + zvočnik vedno, tistim brez njega pa ni neznana sicer redko se pojavljajoča končnica -mí:/-mi (kopmí:, ylá:vmi).

V im. in tož. mn. se pri samostalnikih s stalnim naglasom na osnovi poleg končnice -e pojavlja tudi končnica -a, ki izraža skupni pomen, več predmetov iste vrste poimenuje namreč kot celoto (cí:este ~ je snì:eh an lè:t, so slá:be cí:esta 'vse ceste skupaj' – ní:ve ~ se j špá:ralo ní:va 'vse njive skupaj' – so nam dà:l já:pké ~ ərdé:čé já:pka, lú:pen já:pka, mé:én já:pka, tá:la já:pka je še mlá:da, bo trí:eba še počá:kat, p'rej ku bo mí:ela já:pka 'vsaj jabolka skupaj').⁸ Na to, da npr. pri množinskih oblikih já:pka ne gre za ohranjeno množinsko obliko srednjega spola, bi kazal akutski tonem (ed. já:pka = mn. já:pka in ne *já:pka kot npr. ed. lì:eto ~ mn. lì:eta). Poleg tega tovrstno množino poznajo tudi samostalniki, ki so izvorno ženskega spola (cí:esta, ní:va), pojavlja pa se sicer redkeje tudi pri samostalnikih moške o-jevske sklanjatve (kor'ci 'strešniki' ~ sən 'šu 'yo na kó:rca) 'na strešnike kot celoto, na streho') in i-jevske sklanjatve (tlè: so trí: kakù:oš ~ tlè: so ná:še kakù:oša, toda samo snožé:ta).

7 Na to, da je do izgube posebnih oblik za im./tož. dv. prišlo relativno pozno, bi kazala "okamenela" dvojinska oblika v rimani otroški pesmici: *Ti poví:em no prá:fco: / Tò:fel ma no bí:elo krá:fco: / 'yu Polí:c ma dví:e kopí:c / kər tí:ste sní:e, ní:ema 'vič.* V oblikah nad. (dví:e) kopí:c < psl. *(džyé) kopí:ci se namreč ohranja psl. končnica im./tož. dv. *-i samostalnikov a-jevske sklanjatve.

8 Pomensko razločevanje med skupnim in neskupnim pri istem samostalniku s pomočjo različnih končnic je bilo doslej dokumentirano v rezijanskem narečju: rezijansko (Solvica) k'jučava 'ključi' ~ k'juče 'šop ključev', s skupnim pomenom prim. še npr. 'čéšpline 'slive', 'oblake 'oblaki' (Steenwijk, 1999, 43).

Izvor končnic

nad.	issln.	psl.
-a, '-a	$^{*-a}, ^{*-\grave{a}}$	$^{*-a}, ^{*_-}$
-e, '-e	$^{*-e}, ^{*-\grave{e}}$	$^{*-e}, ^{*-\grave{e}}$
-ø/-i, -ø/'-i	$^{*-i}, ^{*-\acute{i}}$	$^{*-i}, ^{*-\acute{i}}$
-o, '-o, -òɪ	$^{*-o}, ^{*-\grave{o}}, ^{*-\hat{o}}$	$^{*-o}, ^{*-\grave{o}}, ^{*-\hat{o}}$
-ø/-i, -ø/'-i	$^{*-i}, ^{*-\acute{i}}$	$^{*-i}, ^{*-\acute{i}}$
-o, -óɪ	$^{*-o}, ^{*-\grave{o}}$	$^{*-oij}/^{*-eijo},$ $^{*-oij}/^{*-eij\hat{o}}$
-e, '-e, -èɪ	$^{*-e}, ^{*-\grave{e}}, ^{*-\hat{e}}$	$^{*-e}, ^{*-\grave{e}}, ^{*-\hat{e}}$
-ø, -i, -íɪ	$^{*-ø}, ^{*-i}, ^{*-\acute{i}}$	$^{*-b}/^{*-b}, ^{*-\grave{b}i\acute{b}}, ^{*-\grave{b}b}$
-an, '-an	$^{*-am}, ^{*-\grave{am}}$	$^{*-am\acute{b}}, ^{*-\grave{am}\acute{b}}$
-e, '-e, -èɪ	$^{*-e}, ^{*-\grave{e}}, ^{*-\hat{e}}$	$^{*-e}, ^{*-\grave{e}}, ^{*-\hat{e}}$
-ax, '-ax	$^{*-ax}, ^{*-\grave{ax}}$	$^{*-ax\acute{b}}, ^{*-\grave{ax}\acute{b}}$
-mi, -míɪ, -àɪm	$^{*-mi}, ^{*-\grave{mi}}, ^{*-\hat{am}i}$	$^{*-y\acute{m}i}, ^{*-\grave{y\acute{m}}i}, ^{*-\hat{am}i}$

Problem predstavlja končnica rod. ed. V osrednjih slovenskih narečjih se v tej sklonski obliki pod naglasom navadno pojavlja akutirana dolžina, izven naglasa pa odsotnost cirkumfleksa na osnovi, npr. gorenjsko (Kropa) žené:, ყოდებ, გლავე: ~ ჟლი:ce (Škofic, 1996, 152, 148). Dolga akutirana končnica ima vzporednico v posavskem štok. vodē, čak. vodé, stštok. vodē, dušē, nštok. vōdē, dūšē, kar naj bi kazalo na izhodiščno popsl. *-ē v sln. in hr./sr. Njen nastanek je bil razlagan vsaj na dva načina. Po starejši razlagi je popsl. končnica *-ē posplošena iz psl. zaimenske sklanjatve (Valjavec, 1897, 209; Ivšić, 1911, 197; Ramovš 1952, 56).⁹ Dolžina je torej podobno kot v obliki or. ed. posledica skrčitve, akutski tonem pa posledica naglasa na drugem zlogu dvozložnega glasovnega zaporedja: popsl. *-ē < psl. *-oijē/*-eijē (popsl. *tē, *nē < psl. *toi̯ē, *-n ie̯ē), popsl. *-ō < psl. *-oijō/*-eijō (popsl. *glau̯ō, *dušō < psl. *goluoijō, *dušeijō). Za razliko od oblike or. ed. v rod. ed. samostalnikov z nepremičnim naglasom na akutirani osnovi ne prihaja do metatonije, tj. do nastanka popsl. novega cirkumfleksa zaradi skrajšave ponaglasne dolžine, npr. gorenjsko (Kropa) ჟლი:ce ~ ჟლი:co. Iz tega je mogoče sklepati, da se zaimenska končnica pojavlja samo pod naglasom, v nenaglašenem položaju pa se ohranja imenska končnica (Ivšić, 1911, 197), tj. issln. *žlīcē < psl. *lžžīcē ~ issln. *glau̯ē < popsl. *glauoijō. Po novejši razlagi pa je popsl. končnica *-ē odraz popsl. nekrajšajoče se v psl. naglasnem tipu c naglašene izglasne dolžine kot odraza pbsl. (ali celo že pie.) cirkumflektirane (nad)dolžine kontrakcijskega nastanka ob izpadu pie. laringala v položaju med samoglasnikoma (psl. *-y/*-ē, lit. -os/-ōs < pie. *-ās < *-eh₂-es) (Дыбо, 2000, 38).

Za razliko od osrednjih narečij pa se v nekaterih obrobnih slovenskih narečijih pojavlja tudi prvotno kratka naglašena končnica rod. ed., npr. nad. (Jevšček) že'ne, yo're, ylá've, rez. (Solvica) ža'ne, o're, 'lave (Steenwijk, 1999, 168, 170). Kratka naglašena končnica ima naglasno vzporednico v čak. -i (vod'i), ki se razlagata kot odraz popsl. kratko naglašega *-y (Ivšić, 1911, 197). Zastavlja se vprašanje, ali se v slovenščini v rod. ed. a-jevske sklanjatve v naglašenem položaju poleg skrčene zaimenske končnice issln. *-ę < psl. *-oję/*-eiję pojavlja tudi imenska končnica issln. *-ę < psl. *-ę, ki je podobno kot končnica -i v čakavščini kratko naglašena. Sklonska oblika rod. ed. je bila v psl. naglašena pri samostalnikih psl. naglasnega tipa b in c, kar z naglasnim mestom izkazujejo vzhodnoslovanski jeziki (rus. *жены, воды, головы*). Kračino naglašenega samoglasnika v oblikah tipa *məglē*, *təmē* se navadno razlaga s posplošitvijo naglasa po im. ed. (Ramovš, 1952, 56). Navedeni sln. končniško naglašeni obliki sta za določanje prvotnega naglasa manj relevantni, saj sta samostalnika odražata psl. naglasni tip b, za odraze katerega je v slovenščini značilna kračina enozložnih naglašenih končnic (sln. *məglā* *məglō* < psl. *mъglā *mъglō), za razliko od odrazov psl. naglasnega tipa c, ki v enozložnih naglašenih končnicah poznajo tako kračino kot dolžino (sln. *stəzā* *stəzō* < psl. *stъzā *stъzō),¹⁰ pri čemer kračina pri enozložnih končnicah izpodriva dolžino, npr. v or. ed. (sln. *məglō* poleg *məglō* < issln. *məglō).

Upoštevanja vredno se zdi dejstvo, da se npr. v nadiskem narečju kračina v rod. ed. pojavlja ne samo pri odrazih samostalnikov psl. naglasnega tipa b, ki kračino izkazujejo tudi v tož. ed. in im./tož. mn., npr. nad. (Jevšek) že'na že'ne (že'no, že'ne) za psl. *ženà *ženy' (*ženò, *žený), ampak tudi pri odrazih samostalnikov psl. naglasnega tipa c, ki imajo v tož. ed. in im./tož. mn. dolžino, npr. nad. (Jevšek) yo'da yo'de (yodò:, yodè:) za psl. *yodà *yodý (*yòdò, *yòdy), nad. (Jevšek) ylá:va ylá:ve (ylavò:, ylavè:) za psl. *golyà *goly' (*gòlyò, *gòly). Kračina v rod. ed. že'ne ni povedna, saj bi lahko nastala tudi po naliki na kračino v oblikah tož. ed. že'no in im./tož. mn. že'ne. Zato pa se zdi povedna kračina v rod. ed. yo'de, ki je ne moremo razlagati z naliko po kračini v drugih sklonskih oblikah in najverjetneje odraža prvočno psl. naglašeneno končnico, vzporedno tisti v vsl. j. in čak. Kratka oz. skrajšana naglašena končnica najverjetneje izvira iz psl. naglasnega tipa b in se je posplošila tudi v odrazih psl. naglasnega tipa c, popsl. se namreč krajšajo samo (izglasne) naglašene končnice psl. naglasnega tipa b,

9 Cirkumfleksi tonem v isti končnici (*vodē*), ki ga navaja že Valjavec, je najverjetneje posledica nalikovne izravnave po sklonskih oblikah z dolgo cirkumflektirano končnico (tož. ed. *vodō*, im./tož. mn. *vodē*). V sodobni knj. sln. imamo v tej obliki dvojnični naglas *vodē* (Toporišič, 2000, 293).

10 V slovenščini sta izhodiščno različna naglasna tipa sovpadla in sodobna knjižnojezikovna norma dopušča dvojnično naglaševanje ne glede na izvor samostalnika, npr. *stazà stazè/stazè stazò/stazô* (Toporišič, 2000, 293).

medtem ko se končnice psl. naglasnega tipa c popsl. ne krajšajo (Дыбо, 2000, 39).

Končnice samostalnikov a-jevske sklanjatve diahrono gledano v večini sklonskih oblik nadaljujejo končnice psl. mehke a-jevske sklanjatve. Ob tem se pojavljajo tri odstopanja. Končica trde a-jevske sklanjatve v daj./mest. ed. *ě je bila v sklanjatvenem vzorcu sicer v celoti zamenjana s končnico -i. Na to, da je končnica *ě v narečju nekoč obstajala, bi kazala poprisovljena predložna besedna zveza v mest. ed. nad. *pozí:me* < issln. *po zimě < psl. *po zimě. Sem sodita še dvojnični končnici v rod. mn. -i in or. mn. -mi, ki sta prevzeti iz psl. i-jevske sklanjatve.

NAGLAS¹¹

Naglasni tipi samostalnikov a-jevske sklanjatve so s sinhronega stališča določeni na osnovi naglasa im. ed. in tož. ed. ter so naslednji: 1. nepremični naglas na akutirani osnovi: tip xí:ša xí:šo, ká:ntla ká:ntlo; 2. nepremični naglas na cirkumflektirani osnovi: tip xrú:ška xrú:ško, čerí:ešná čerí:ešnó; 3. končniški naglas z dvema tipoma, ki se med seboj razlikujeta v kolikosti končniškega samoglasnika v tož. ed. (in im./tož. mn.): a) tip s kračino v tož. ed. (in im./tož. mn.): tip že'na že'no (že'ne), sest'ra sest'ro (sest're); b) tip z dolžino v tož. ed. (in im./tož. mn.): tip ko'pa kopò: (kopè:), med'la medlò: (medlè:); 4. mešani naglas: tip ylá:ra ylavò: (ylavè:). Govor ne pozna premičnega naglasa na osnovi.¹²

Tip xí:ša xí:šo, ká:ntla ká:ntlo

a) Samostalniki z osnovo ne na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik:

xí:ša	xí:še	xí:š	xí:šo	xí:š	xí:šo
xí:še	xí:š	xí:šan	xí:še	xí:šax	xí:šmi

b) Samostalniki z osnovo na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik:

ká:ntla	ká:ntle	ká:ntli	ká:ntlo	ká:ntli	ká:ntlo
ká:ntle	ká:ntli	ká:ntlan	ká:ntle	ká:ntlax	ká:ntli

11 Tonemski naglas samostalnikov a-jevske sklanjatve v (knjižni) slovenščini je bil natančneje obdelan v Valjavec, 1878a; Škrabec, 1895, [225–226, 228]; Rigler v SSKJ 1970, § 191, 205; Toporišič, 2000, 291–293 in SP 2001, § 901–913, 1188, 1192, 1197.

12 V slovenskem knjižnem jeziku je v okviru a-jevske sklanjatve tovrsten naglas značilen le za nekatere grške in latinska lastna imena, ki od rodilnika dalje premenjujejo osnovo po vzoru izhodi ščnih klasičnih jezikov (knj. sln. *Juno Junōne* ← lat. *Iūnō Iūnōnis*), stilno nezaznamovane so oblike s premenjeno osnovo v vseh sklonkih po vzoru stranskošklonskih oblik v klasičnih jezikih (*Junōna Junōne*).

13 Njihov naglasni vzorec je torej enak vzorcu v slovenskem knjižnem jeziku.

14 Samostalnik nad. tú:ča (pričakovano *tó:ča) je ljudskoetimološko naslonjeno na glagol tú:čt tú:češ 'tolči' (Škorjanc 1976, 15).

15 V nad. *staklé:nca* 'steklenica' je posredno ohranjeno podedovano poimenovanje za 'steklo', ki je bilo nadome ščeno s poimenovanjem nad. ylá:žnova, tvorjenim iz prevzetega poimenovanja (nad. *staklé:nca* < psl. *staklēnica (a^{F1} = A) ← psl. *staklēnъ *staklēna *staklēno (a^b = F1) ← psl. *staklъ (b) 'steklo'.

Samostalniki naglasnega tipa xí:ša xí:šo, ká:ntla ká:ntlo imajo nepremični naglas na akutirani osnovi, in sicer na edinem (xí:ša), zadnjem (lopá:ta), nezadnjem (já:žoda) zlogu osnove. V večini sklonskih oblik poznajo akut na dolžini na osnovi (xí:š-), v or. ed. in rod. mn. cirkumfleks na dolžini na osnovi (xí:š-).¹³

Izvor:

← issln. *žábä *žábö – *žábö (> nad. žá:ba žá:bo – žá:bo, knj. sln. žábä žábo – žábö), pri čemer je podobno kot v ostalih zah. in juž. sln. narečijih prišlo do podaljšanja issln. kratkih akutiranih samoglasnikov v nezadnjem besednem zlogu; zgledi: a) naglas na edinem zlogu osnove: brí:eka, brí:ezä, bú:la, cí:esta, ýó:ba 'goba; čep pri steklenicah', ýrí:va, xí:ša, já:ma, já:pkä, ká:ča samo v frazemu *strupè:n ku ká:ča, ká:ňa, ká:ša, klú:ka, krá:va, lí:pa, lú:ža, má:ma, mí:era, mrí:ezä, mú:xa, ní:va, nú:ta* 'čreda živine', pí:ka, pí:pa, plí:ezä, rí:epä, rí:ba, slá:ma, slí:va, smrí:eka, strí:exä, sré:čä, ší:ja, tú:ča 'toča',¹⁴ vé:ja, ýí:ba 'vrba', ú:na 'volna', urá:na, žá:ba, žlí:ca – yrú:oblá, kó:ša 'koš', kó:ža, stó:ra – té:pkä, žé:mba, žé:nska – po onemitvi samoglasnika v ponaglasnem zlogu jú:žna, prí:eska 'leseni plot'; krá:fcä, ló:ncä, má:lanca 'malina', ní:fca, pá:lcä, prá:fcä 'pravljica', rú:scä 'sorta jabolk', srá:jca, tá:šca, zá:pca – po onemitvi samoglasnika v prednaglasnem zlogu: skí:era, žví:na 'žival'; b) naglas na zadnjem zlogu osnove: yaspolí:ňa, pokrí:va 'kopriva' – lesí:ca, lopá:ta, mexní:ca 'mehka hruška', polí:ca, prásí:ca slabš. 'ženska, ki pogosto menja spolne partnerje', sení:ca, svetní:ca, ýšení:ca, ýčí:ca, sladkí:ca 'vrsta jabolka', suxí:ca 'drobna suha veja', tančí:ca 'tanka plast zemlje', várčí:ca 'vezalka', žaní:ca, žení:ca – koraní:na, kártí:na, stármolí:na ekspr. 'zelo strm svet', ščetí:na, yratní:na 'seno z gnojenega travnika', yročí:na – črepí:ňa – čemerí:ka, vení:ka 'vinska trta' – polá:na, smetá:na – po onemitvi samoglasnika v ponaglasnem zlogu debé:lca 'debela plast zemlje', pixá:lca 'cev, skozi katero se piha v ogenj', staklé:nca 'steklenica'¹⁵ – yaló:ba, pasté:la; c) naglas na nezadnjem zlogu osnove: bré:bärca 'veverica', dé:telä, já:žoda, má:čexä, ná:kuna 'nakovalo', sí:eratka – kú:kofca, kú:ščerka, ó:strofcä 'veja za sušenje sena';

← issln. *góščä *góščö – *góščö (> nad. ýó:šča ýó:ščo

– ýò:ščo, knj. sln. góšča góščo – góščo) s cirkumfleksom

na dolžini v or. ed. in rod. mn. po naliki na issln. naglasni tip *žàba *žàbø po podaljšanju kratkih akutiranih samoglasnikov v nezadnjem besednem zlogu v zahodnih in južnih slovenskih narečjih (issln. *žàba *žàbø > zah. in juž. sln. *žába *žábø – *žábø ⇒ issln. *góšča *góščø – *góščø ≥ zah. in juž. sln. *góšča *góščø – *góščø); zgledi: yó:šča 'gosto rastje, usedlina na dnu soda', plá:ňa 'ravnina', sú:ša, tú:šča;

← issln. *réka *rékø, or. ed. *rékø (issln. *móka *mókø – *mókø ≥ nad. mó:ka mó:ko – mó:ko, knj. sln. móka móko – mókø), in sicer le manjši del samostalnikov tega tipa s posplošitvijo naglasa na osnovi po naliki na oblike z naglasom na osnovi in s cirkumfleksom na dolžini v or. ed. in rod. mn. po naliki na issln. naglasni tip *žàba *žàbø po podaljšanju kratkih akutiranih samoglasnikov v nezadnjem besednem zlogu v zahodnih in južnih slovenskih narečjih; zgleda: lí:eska, mó:ka;

← prevzeto besedje; zgledi: bará:ba, bá:rka 'ladja', batú:da 'stepeno kislo mleko', børyé:ške mn. 'hlače', bré:ša 'stiskalnica za sadje', brová:da 'kisla repa', bú:nda, burí:da 'veselica', čebú:la, čokolá:da, fá:bkika 'tovarna', fé:ca 'kvass', färké:ta 'sponka za lase', yará:ža, yrá:pa, yré:ba 'kepa, gruda', yú:ta 'iz vej narejeno zatočišče pred dežjem v senožeti', jó:pa, ká:mra 'soba, spalnica', kandré:ja 'stol z naslonjalom', ká:ntla 'vedro', ká:pa, ká:rta 'papir', kí:etna 'veriga', kó:rpa 'košara', kó:utra 'prešita odeja', lá:ta, má:ca 'večje kladivo', má:jca, mé:šta 'gosta hrana za prašiče', miňé:štra, mí:za, mú:la, mú:ša 'oslica', oblí:ka, padé:la 'kozica', pancé:ta, pí:ňa, planú:ra 'ravnina', plé:nta, precé:sja 'procesija', ré:ýma, rí:nká 'prstan', ørbí:da 'robida', ró:ja 'odtočni kanal', ró:ža, skú:ta, solá:ta, só:rta, srá:jca, škó:da, škó:upa 'butara slame', špí:ca, štrí:ja 'čaronica', tá:sa 'kup nacepljenih drv', tó:rta, ú:ra, žá:ža;

← hibridne tvorbe; zgledi: ylá:žnova 'steklo', kme:tja, kú:xná.

Tip *xrù:ška xrù:ško, čerì:ešňa čerì:ešňo*

a) Samostalniki z osnovo ne na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik:

xrù:ška	xrù:ške	Xrù:šk	xrù:ško	xrù:šk	xrù:ško
xrù:ške	xrù:šk	Xrù:škan	xrù:ške	xrù:škax	xrù:škmi

b) Samostalniki z osnovo na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik:

čerì:ešňa	čerì:ešňe	čerì:ešňi	čerì:rešňo	čerì:ešňi	čerì:ešňo
čerì:ešňe	čerì:ešňi	čerì:ešňan	čerì:rešňe	čerì:rešňax	čerì:rešňi

Samostalniki tipa *xrù:ška xrù:ško, čerì:ešňa čerì:ešňo* imajo v vseh sklonskih oblikah cirkumfleks na dolžini. Naglasno mesto je lahko na edinem (*xrù:ška*), zadnjem (besi:eda), nezadnjem (*já:zbana*) zlogu osnove.

Izvor:

← issln. *séńca *séńco (> nad. sì:enca sì:enco, knj. sln. sénca sénco) s cirkumfleksom na dolžini v rod. mn. po naliki na ostale sklonske oblike s cirkumfleksom na dolžini; zgledi: a) naglas je na edinem zlogu osnove: *xrù:ška*, *sì:enca*, *pà:cka*, *pjá:nka*, *sí:uka* 'krava sive barve'; b) naglas je na zadnjem zlogu osnove: *besi:eda*, *melá:va* 'žerjavica', *motí:ka*, *obí:ela* 'zaseka', *oyrà:ja*, *opù:ora*, *otà:va*, mn. *otrò:be*, *težà:va*, *toplù:ota* – po onemitvi samoglasnika v ponaglasnem zlogu *xrù:škca*, *melá:fca* 'majhna žerjavica'; c) naglas je na nezadnjem zlogu osnove: *já:zbana* – po onemitvi samoglasnika v ponaglasnem zlogu *kù:xačca*;

← redki samostalniki s prvotno mešanim naglasom po posplošitvi naglasa predložnih oblik z umaknjenim cirkumfleksom na dolžini: zgledi: *plà:nnna* 'planina', *sí:eda*, *Stà:za* z naglasom po oblikah tipa *u plà:nno*, *u sì:edo*, *na Stà:zo*;

← prevzeto besedje; zgledi: *balò:ta* 'kepa, gruda', *čerì:ešňa* 'češnja', *čistù:lnica*, *čí:espa*, *čù:ška* 'pentlja v laseh', *difarè:ncna* 'razlika', *fà:rbra* 'barva', *faži:na* 'butara', *flù:osa* 'odtočni jarek v hlevu', *i:ca* 'vročina', *kandè:la* 'sveča', *kì:kla* 'žensko krilo', *kjà:nta* 'dvolitrská pletenka', *kli:nta* 'sorta vinske trte', *kyà:rta* 'razdalja med palcem do kazalcem na roki', *landrò:na* 'gasa', *li:pera* samo v frazemih kot je *trupè:no ku li:pera* ali *ma i'zik ku li:pera*, *li:tra* 'liter; litrska steklenica', *macù:ola* 'večje kladivo', *manì:na* 'uhan', *mašì:na* 'stroj', *mà:škera*, *mè:štra* star. 'učiteljica med obema vojnoma pod Italijo', *mlekà:rnna*, *mlekà:renca*, *mularì:ja* 'otroci, mladina', *nò:na* 'babica', *omari:ja* 'avemarija', *oštari:ja* 'gostilna', *plenè:ta* 'ploščica', *pù:ošta*, *pù:ša* 'puška', *rà:kla*, *rè:ýula* 'red', *rò:ba*, *sè:mpla* 'vsaj stolitrská posoda, v kateri se pripravlja hrana za prašiče', *sodnì:ja*, *štrù:ca* 'ledena sveča', *štà:nyá* 'železna palica, drog', *tartarù:oya* 'želva', *uči:telca*, *žbò:rná* 'veselica', *žbrì:nčlá* 'nosilo za seno', *žù:pa* 'juha';

← hibridne tvorbe: zgledi: *bojatì:ja* 'bogastvo', *ostrì:ja* 'rezilo kose' – *flà:ška* 'steklenica', *tamažì:nka* 'sorta jabolk'.

Tip *sest'ra sest'ro, že'na že'no*

a) Samostalniki z osnovo na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik:

sest'ra	sest're	sest'ri	sest'ro	sest'ri	sestró:
sest're	sestrí:	sest'ran	sest're	sest'rax	sestrà:m

b) Samostalniki z osnovo ne na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik:

že'na	že'ne	'žen	že'no	'žen	ženó:
že'ne	žení:	že'nan	že'ne	že'nax	ženà:m/ ženmí:

Samostalniki tipa *sest'ra sest'ro*, *že'na že'no* se podobno kot samostalniki tipa *med'la medlò:*, *ko'pa kopò:* glede na izglasje osnove delijo v dva podtipa. Tisti z osnovo na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik (podtip *sest'ra sest'ro*) imajo v vseh sklonskih oblikah naglas na končnici. Tisti z osnovo ne na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik (podtip *že'na že'no*) imajo kratki naglas na osnovi v sklonskih oblikah daj. in mest. ed. kot posledico naglasnega umika s issln. *-i, pod vplivom podtipa *sest'ra sest'ro* pa tudi naglas na končnici (*že'ni*). Druga razlika med podtipoma je v tem, da ima podtip *že'na že'no* v or. mn. ob kočnici -à:m tudi končnico -mí:. Poleg tega podtipu *že'na že'no* v rod. mn. ni neznana ničta končnica (*žé:n*). Naglašene končnice so lahko dolge ali kratke. Kratke naglašene končnice se pojavljajo v večini sklonskih oblik (im., rod., daj., tož., mest. ed.; im./tož., daj., mest. mn.). Dolge naglašene končnice so akutirane (or. ed.; rod. mn., dvojnično or. mn.) ali cirkumflektirane (dvojnično or. mn.). Ta naglasni tip je neproduktiven, po njem se naglaša le majhno število samostalnikov.

Izvor:

← issln. *ženà *ženò (> nad. že'na že'no, ≥ knj. sln. že'na že'ñ/žéno), pri čemer je večina samostalnikov tega issln. naglasnega tipa po naliki prešla med samostalnike issln. naglasnega tipa *gorà *gorò; zgledi: *sest'ra sest'ro*, *te'ta te'to*, *že'na že'no*;

← prevzeto besedje; zgleda: *brosk'va brosk'vo* 'list zelja', če'ča če'čo 'dekle, punca'.

Nadiški naglasni vzorec naglasnega tipa *sest'ra sest'ro*, *že'na že'no* diahrono gledano z izjemo sklonske oblike rod. mn. (in dvojinskih oblik, ki oblikovno niso ohranjene) odraža izhodiščni splošnoslovenski naglasni vzorec naglasnega tipa *ženà *ženò. Podobno kot pri naglasnem tipu *med'la medlò:*, *ko'pa kopò:* se v rod. mn. prvotna oblika nad. *ží:en ni ohranila. Izvorna končnica rod. mn. *-ø je bila v tem naglasnem tipu nadomeščena z naglašeno končnico -í:, ki je po izvoru

(naglašena) končnica psl. i-jevske sklanjatve, in sicer samostalnikov psl. naglasnega tipa b in c (nad. *lučí:* < issln. *lučí < psl. *lučíb, nad. *nočí:* < issln. *noí: < psl. *noíb < *noíb). V rod. mn. ni neznana niti končnica *-ø (*žé:n*), ki pa je drugotna, nalikovno posplošena iz naglasnega tipa *ylá:va ylavò:*, na kar kažeta tudi kakovost in tonem naglašenega samoglasnika. V rod. ed. se v nadiškem narečju pojavlja pričakovani odraz issln. kratke naglašene končnice *-è, ki nadaljuje psl. znotraj naglasnega tipa b naglašeno imensko končnico *-é mehke a-jevske sklanjatve. Naglas ostalih sklonskih oblik nadaljuje issln. stanje.¹⁶

Tip *med'la medlò:*, *ko'pa kopò:*

a) Samostalniki z osnovo na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik:

med'la	<i>med'le</i>	<i>med'li</i>	medlò:	<i>med'li</i>	<i>medló:</i>
<i>medlè:</i>	<i>medlí:</i>	<i>med'lan</i>	<i>medlè:</i>	<i>med'lax</i>	<i>medlà:m</i>

b) Samostalniki z osnovo ne na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik:

ko'pa	<i>ko'pe</i>	<i>'kop</i>	kopò:	<i>'kop</i>	<i>kopó:</i>
<i>kopè:</i>	<i>kopí:</i>	<i>ko'pan</i>	<i>kopè:</i>	<i>ko'pax</i>	<i>kopà:m/ kopmí:</i>

Samostalniki tipa *med'la medlò:*, *ko'pa kopò:* se podobno kot samostalniki tipa *sest'ra sest'ro*, *že'na že'no* glede na izglasje osnove delijo v dva podtipa. Tisti z osnovo na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik (podtip *med'la medlò:*) imajo so v vseh sklonskih oblikah naglas na končnici. Tisti z osnovo ne na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik (podtip *ko'pa kopò:*) imajo kratki naglas na osnovi v sklonskih oblikah daj. in mest. ed. kot posledico naglasnega umika s issln. *-i, pod vplivom podtipa *med'la medlò:* pa tudi naglas na končnici (*ko'pi*). Druga razlika med podtipoma je v tem, da ima podtip *ko'pa kopò:* v or. mn. poleg kočnici -à:m tudi končnico -mí:. Naglašene končnice so lahko dolge ali kratke. Kratke naglašene končnice se pojavljajo v večini sklonskih oblik (im., rod., daj., mest. ed.; daj., mest. mn.). Dolge naglašene končnice so akutirane (or. ed.; rod. mn., dvojnično or. mn.) ali cirkumflektirane (tož. ed.; im./tož., dvojnično or. mn.).

16 Naglas na osnovi v daj. in mest. ed. v jevškem govoru je odraz prvotnega naglasa na končnici. V krajevnem govoru je prišlo po pričakovani naglasni spremembi do onemitev issln. kratkega naglašenega *-i v (odprtem in zaprtem) zadnjem besednem zlogu pred pavzo (kot tudi issln. nenaglašenega *i v zadnjem besednem zlogu), če pred njim ni bilo soglasni škega sklopa (ne)zvočnik + zvočnik: Jevšček 'žen < *že'ni, 'yor < *yo'ri ~ *sest'ri*, *med'li*; prim. npr. še *ot'roc* < *otro'ci < psl. *otroči, ȳ 'vas < *ȳ va'si < psl. *ȳ ȳssí namenilnik 'molt, t'rost < *tro'sit, *mo'lit < psl. *modl'it, *trqši'ts ~ nedoločnik *molit*, *trošit* < psl. *modl'iti, *trqši'ti, *Ko'bart (Kobarí:da)* < *Koba'rit < issln. *Koborí'dz (*Koborí'da). Na to, da je naglasni umik pozen, kaže tudi kračina umično naglašenega samoglasnika. V daj. in mest. ed. samostalnikov a-jevske sklanjatve se pojavljajo tudi oblike tipa *že'ni*, *yo'ri*, ki pa so drugotne, nastale z naslonitvijo na oblike tipa *sest'ri*, *med'li* (občno ime *yo'ra* ima v daj. in mest. ed. dvojnični obliki 'yor/yo'ri, zemljepisno ime *Stà:ra yo'ra* 'Stara gora pri Čedadu' pa samo 'do na *Stà:ri* 'yor, iz česar je mogoče sklepati, da je naglas, "okamenelo" ohranjen v lastnem imenu, prvoten).

Izvor:

← issln. *gorà *gorô (> nad. *yo'ra yorò*; knj. sln. *gorà góro/gorô*), pri čemer je v ta naglasni tip po naliki prešla tudi večina samostalnikov issln. naglasnega tipa *ženà *ženò; zgledi: *bu'xa buxò*, *bruz'da bruzdò*: 'uzda', *das'ka daskò*, *dærž'ba dæržbò*: 'družba', *yo'ra yorò*, *ij'la ijlò*, *iz'ba izbò*: 'dnevna soba', *ko'pa kopò*, *ko'sa kosò*, *ko'za kozò*, *la'ya layò*: 'laž', *la'za lazò*: 'loza, trta', *may'la maylò*, *med'l'a medlò*: 'metla', *moš'na mošnò*: 'mošnja, denarnica', *yo'sa yosò*: 'osa', *os'la oslò*, *u'ca učò*, *pet'l'a petlò*: 'pentlja', *ar'ja arjò*, *ro'sa rosò*, *smo'la smolò*, *so'va sovò*, *sər'na sərnò*, *sta'za stazò*, *so'za sozò*, *ta'ma tamò*, *tras'ka traskò*, *vas'na vasnò*: 'vesna, žensko bajeslovno bitje', *yo'da yodò*, *u'is'ka uiskò*: 'vojna', *vər'ca vər'cò*: 'vrv za vezanje sena', *zem'la zemlò*.

Nadiški naglasni vzorec naglasnega tipa *med'l'a medlò*, *ko'pa kopò*: torej odraža izhodiščni splošnoslovenski naglasni vzorec naglasnega tipa *gorà *gorô, a se od njega razlikuje v naglasu rod. in daj. ed. ter rod. mn. Podobno kot pri naglasnem tipu *sest'ra sest'ro*, že'na že'no se v rod. mn. prvočna oblika nad. *yú:or ni ohranila. V rod. mn. ni neznana niti končnica *-ø (*yó:r*), ki pa je drugotna, nalikovno posplošena iz naglasnega tipa *ylá:va ylavò*; na kar kažeta tudi kakovost in tonem naglašenega samoglasnika. Podobno kot pri naglasnem tipu nad. *ylá:va ylavò*: je bila tudi pri naglasnem tipu nad. *med'l'a medlò*, *ko'pa kopò*: v rod. ed. razširjena issln. kratka naglašena končnica *-é, ki je prvočno značilna samo za naglasni tip nad. *sest'ra sest'ro*, že'na že'no. V naglasnih tipih nad. *med'l'a medlò*, *ko'pa kopò*: in nad. *ylá:va ylavò*: bi bil pričakovani odraz issln. dolge naglašene končnice *-é (prim. razdelek izvor končnic). Podobno kot pri naglasnem tipu nad. *ylá:va ylavò*: je tudi pri naglasnem tipu *ko'pa kopò*, *med'l'a medlò*: v nadiškem narečju podobno kot v večini slovenskih narečij prišlo do posplošitve naglasa iz mest. ed. v daj. ed. (daj. *gláyé, *goré ~ mest. *gláyé, *goré → daj. *gláyé, *goré = mest. *gláyé, *goré).¹⁷ V nadiško narečju podobno kot pri naglasnem tipu *ylá:va ylavò*: tudi pri naglasnem tipu *ko'pa kopò*: umikanje cirkumfleksa na dolžini ob predslonki praviloma ni ohranjeno (*u' yodò*, *u' zemlò*). Naglas ostalih sklonskih oblik nadaljuje issln. stanje.

Tip *ylá:va ylavò*:

<i>ylá:va</i>	<i>ylá:ve</i>	<i>ylá:f</i>	<i>ylavò</i>	<i>ylá:f</i>	<i>ylavó</i>
<i>ylavè</i>	<i>ylá:u</i>	<i>ylá:van</i>	<i>ylavè</i>	<i>ylá:vax</i>	<i>ylavà:m/</i> <i>ylá:vni</i>

Samostalniki tipa *ylá:va ylavò*: so naglašeni na osnovi ali na končnici. Na osnovi se pojavlja akut na dolžini (im., rod., daj., mest. ed.; rod., daj., mest. mn.). Naglašene končnice so lahko dolge, in sicer se na njih pojavlja akut na dolžini (or. ed.; rod. mn., dvojnično or. mn.) ali cirkumfleks na dolžini (tož. ed.; im./tož. mn., dvojnično or. mn.). Nekateri samostalniki imajo v rod. mn. tudi končnico -í: (*mejí*, *zvezdí*).

Izvor:

← issln. *gláya *glauò (> nad. *ylá:va ylavò*; knj. sln. *gláva glávo/gorô*), pri čemer je v ta naglasni tip po naliki prešla tudi večina samostalnikov issln. naglasnega tipa *réka *rékò – *rékó; zgledi: *brá:da bradò*, *dú:ša dušò*, *ylá:va ylavò*, *ylí:sta ylistò*, *kú:na kunò*, *lí:exa lexò*, *lú:na lunò*, *mé:ja mejò*: 'grmovje, hosta, nižji gozd, gozdiček', *nó:ya nojò*,¹⁸ *pé:ta petò*, *ró:ka rokò*, *slá:na slanò*, *stí:ena stenò*, *strí:ela strelò*, *trá:va travò*, *zí:ma zimò*, zvírezda zvezdò, *žú:na žunò*.

Nadiški naglasni vzorec naglasnega tipa *ylá:va ylavò*: održa izhodiščni splošnoslovenski naglasni vzorec naglasnega tipa *gláya *glauò, a se od njega razlikuje v naglasu rod. in daj. ed. ter daj. in mest. mn. V rod. mn. se ohranja prvočna končnica *-ø (*ylá:u*), pri nekaterih samostalnikih pa se pojavlja tudi *-í: (*mejí*, *zvezdí*), ki pa je drugotna, nalikovno posplošena iz naglasnih tipov *sest'ra sest'ro*, že'na že'no in *med'l'a medlò*, *ko'pa kopò*. Podobno kot pri naglasnem tipu nad. *med'l'a medlò*, *ko'pa kopò*: je bila tudi pri naglasnem tipu nad. *ylá:va ylavò*: v rod. ed. razširjena issln. kratka naglašena končnica *-é, ki je prvočno značilna samo za naglasni tip nad. *sest'ra sest'ro*, že'na že'no. V naglasnih tipih nad. *med'l'a medlò*, *ko'pa kopò*: in nad. *ylá:va ylavò*: bi bil pričakovani odraz issln. dolge naglašene končnice *-é (prim. razdelek izvor končnic). V daj. in mest. mn. je prišlo do posplošitve naglasa na osnovi po naliki na oblike z naglasom na osnovi, k čemur je najverjetneje pripomoglo tudi dejstvo, da je pogostost kratkih

¹⁷ Održa prvočnega psl. starocirkufleksnega naglasa na osnovi v daj. ed. se ohranja v porabskih govorih prekmurskega narečja: Števanovci/Apátistvanfalva *gla'va:i*, Gornji Senik/Felsőszölnök *gla've:i* < issln. *glayé < psl. *gôlyé, pri čemer je bil prvočni naglas iz daj. ed. razširjen tudi v mest. ed. (Šekli, 2006).

¹⁸ Naglas samostalnika nad. *nó:ya nojò*: za pričakovano nad. *no'ya nojò: < issln. *nogà *nogô < psl. *nogá *nôgô (c) je prenarejen po naglušu samostalnika nad. *ró:ka rokò*: < issln. *røka *røkô < psl. *røkà *røkô (c). Na to, da je med samostalnikoma prihajalo do medsebojnega vplivanja na naglasni ravni, bi kazal tudi naglas samostalnika nad. *ró:ka rokò*: v frazemu *dí:elat na rù:oke* za pričakovano *na rò:ke, ki pa je najverjetneje prenarejen pod vplivom naglasa samostalnika *nó:ya nojò*, pri katerem bi bila pričakovana oblika *na nù:oye. V knj. sln. npr. pa se obratno pri samostalniku *róka róko/rokô* pojavlja posplošitev naglasa samostalnika *nóga nôgo/nogô* (Bezlaj, 1995, 193).

Sl. 1: Pogled na Nadižo s Hudičevega mosta v Čedadu (sliko hrani Odsek za zgodovino in etnografijo pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu).

Fig. 1: View of the Natisone River from the Devil's Bridge in Cividale del Friuli (the photo is kept at the Department of History and Ethnography of the National and Study Library in Trieste).

naglašenih končnic v tem naglasnem tipu manjša kot v tipih nad. *sest'ra* *sest'ro*, *že'na* *že'no* in nad. *med'la* *medlò:*, *ko'pa* *kopò:*.¹⁹ V nadiškem narečju podobno kot pri naglasnem tipu *med'la* *medlò:*, *ko'pa* *kopò:*, *med'la* *medlò:* tudi pri naglasnem tipu *ylá:va* *ylavò:* umikanje cirkumfleksa na dolžini ob predslonki praviloma ni ohranjeno (*u* *stenò:*, *na* *ylavò:*).²⁰ Naglas ostalih sklonskih oblik nadaljuje issln. stanje.

SKLEP

Sestav končnic a-jevske sklanjatve je naslednji: ednina: *-a*, *-e*, *-ø/-i*, *-o*, *-ø/-i*, *-o*; množina: *-e*, *-ø/-i*, *-an*, *-e*, *-ax*, *-mi/-i/-am*; dvojina oblikovno ni ohranjena. Končnice v večini sklonskih oblik nadaljujejo končnice praslovanske mehke a-jevske sklanjatve (ednina: psl. **-a*, **-e*, **-i*, **-o*, **-ø*; množina: psl. **-e*, **-ø*, **-am*, **-e*, **-ax*, **-ami*), kar je značilno za večino slovenskih narečij in se odraža tudi v slovenskem knjižnem jeziku.

Izjemi predstavljata dvojnični končnici rodilnika množine *-i* in orodnika množine *-mi*, ki sta prevzeti iz praslovanske i-jevske sklanjatve (psl. **-bјi*, **-bmi*).

Naglasni tipi samostalnikov a-jevske sklanjatve in njihovi osnovni izhodiščni splošnoslovenski in praslovanski viri so naslednji: 1. nepremični naglas na akutirani osnovi kot odraz psl. naglasnega tipa a v primeru, da iz psl. starega akuta ne pride do nastanka popsl. novega cirkumfleksa v večini sklonskih oblik: nad. *žá:ba* *žá:bo* < issln. **žába* **žábø* < psl. **žába* **žábø* (a); 2. nepremični naglas na cirkumflektirani osnovi kot odraz psl. naglasnega tipa a v primeru, da iz psl. starega akuta pride do nastanka popsl. novega cirkumfleksa v večini sklonskih oblik: nad. *sí:enca* *sí:enco* < issln. **sénca* **sénçø* < psl. **sén̥ca* **sén̥çø* (a); 3. končniški naglas s kračino v tož. ed. kot odraz psl. naglasnega tipa b samostalnikov s psl. kratkim samoglasnikom v edinem zlogu osnove: nad. *že'na* *že'no* < issln. **ženà* **ženò* < psl. **ženà* **ženø* (b); 4. končniški naglas z dolžino v tož.

19 Manj verjetno se zdi, da je neposredni vzrok za naglas na osnovi v daj. in mest. mn. v nadiškem narečju psl. prednaglasna dolžina, saj je bila namreč le-ta popsl. splošno skrajšana. Gre torej za splošno popsl. skrajšavo prednaglasnih dolžin v psl. trizložnicah z naglasom na psl. staroakutiranem ali novoakutiranem dolgem srednjem zlogu tipa psl. **mál'na* > popsl. **málina*, psl. **rěkáuž* > popsl. **rökáu*, torej psl. **gôlýám*, **gôlýáx* > popsl. **gläyäm*, **gläyäx*. Iz povedanega sledi, da v sklonskih oblikah daj. in mest. mn. regularno ne more priti do spl. sln. naglasnega umika na prednaglasno dolžino. Možno pa je seveda, da sta bili skrajšani obliki popsl. **gläyäm*, **gläyäx* nalikovno odpravljeni ob naslonitvi na dvožne oblike kot popsl. **gläyä*, **gläyé*.

20 En doslej dokumentirani primer tovrstnega naglasnega umik se ohranja pri samostalniku *ró:ka rokò:* v stalni besedni zvezi *dí:elat na rù:oke*, ki pa izkazuje diahrono gledano nepričakovano kakovost naglašenega samoglasnika, najverjetneje pod vplivom samostalnika *nó:ya nojò:*.

ed. kot odraz psl. naglasnega tipa c samostalnikov s psl. kratkim samoglasnikom v edinem zlogu osnove: nad. *yo'ra yorò:* < issln. *gorà *gorô < psl. *gorà *gorô (c); 5. mešani naglas kot odraz psl. naglasnega tipa c samostalnikov s psl. dolgim samoglasnikom v edinem zlogu osnove: nad. *ylá:va ylavò:* < issln. *gláya *glauqô < psl. *golyà *gôluq (c).

Za zgodovinsko naglasoslovje slovenskega jezika in (zgodovinsko)primerjalno naglasoslovje slovenskih jezi-

kov je pomembno ohranjanje slovanskega naglasnega arhaizma v nadiškem narečju, in sicer razlikovanja med odrazom praslovanskega naglasnega tipa b in praslovanskega naglasnega tipa c pri samostalnikih s praslovanskim kratkim samoglasnikom v edinem zlogu osnove. Za osrednja slovenska narečja in slovenski knjižni jezik kot tudi za druge slovanske jezike je pri samostalnikih a-jevske sklanjatve namreč opaziti težnjo po sovpadu odrazov praslovanskih naglasnih tipov b in c.²¹

DECLENSION AND ACCENTUATION OF A-STEM NOUNS IN THE LOCAL DIALECT OF JEVŠČEK NEAR LIVEK OF THE NADIŠKO DIALECT OF SLOVENIAN

Matej ŠEKLI

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Slavistics, SI-1000 Ljubljana, A škerčeva 2
e-mail: matej.sekli@guest.arnes.si

SUMMARY

In the article the declension and the accentuation of a-stem nouns in the local dialect of Jevšček near Livek (Municipality of Kobarid, Slovenia) of the Nadiško (Nadiža/Natisone) (Nad.) dialect of Slovenian are discussed, from the diachronic and the synchronic points of view. The descriptive-linguistic perspective presents the inventory of endings and their distribution as well as the accent classes and their paradigms. The historical-linguistic point of view determines the origin of endings and accent classes and also ascribes to the described morphological and accentual systems its position in the context of Slovenian and other Slavic languages.

The inventory of endings of a-declension is as follows: singular: -a, -e, -ø/-i, -o, -ø/-i, -o; plural: -e, -ø/-i, -an, -e, -ax, -mi/-i/-am; the dual is not morphologically preserved. These endings continue the endings of Proto-Slavic (PSl.) "soft" a-declension in the majority of cases (singular: PSl. *-a, *-e, *-i, *-q, *-i, *-eijq; plural: PSl. *-e, *-b, *-am, *-e, *-axb, *-ami), which is characteristic of the majority of Slovenian dialects and Standard Slovenian. The exceptions are the variant endings of genitive plural -i and instrumental plural -mi, which originate from the Proto-Slavic i-declension (PSl. *-yj, *-ybi).

The accent classes of a-declension nouns and their basic Original Common-Slovenian (OCSIn.) and Proto-Slavic sources are as follows: 1. fixed stress on an acute stem as reflex of PSl. accent class a in the case, when, in the majority of the case forms, no Post-Proto-Slavic neo-circumflex arises from PSl. old acute: Nad. žá:ba žá:bo < OCSIn. *žàba *žàbq < PSl. *žába *žábq (a); 2. fixed stress on a circumflex stem as reflex of PSl. accent class a in the case, when, in the majority of the case forms, Post-Proto-Slavic neo-circumflex arises from PSl. old acute: Nad. sì:enco < OCSIn. *sénca *séncq < PSl. *sénca *séncq (a); 3. final stress with a short accented vowel in the accusative singular as reflex of PSl. accent class b of nouns with a PSl. short vowel in the sole stem syllable: Nad. že'na že'no < OCSIn. *ženà *ženq < PSl. *ženà *ženq (b); 4. final stress with a long accented vowel in the accusative singular as reflex of PSl. accent class c of nouns with a PSl. short vowel in the sole stem syllable: Nad. yo'ra yorò: < OCSIn. *gorà *gorô < PSl. *gorà *gorô (c); 5. mobile stress as reflex of PSl. accent class c of nouns with a PSl. long vowel in the sole stem syllable: Nad. ylá:va ylavò: < OCSIn. *gláya *glauqô < PSl. *golyà *gôluq (c).

For the historical accentology of Slovenian language and for the (historical) comparative accentology of the Slavic languages the preservation of a Slavic accentual archaism in the Nadiško dialect – i. e. the distinction between the reflexes of Proto-Slavic accent paradigm b and Proto-Slavic accent paradigm c within nouns with a Proto-Slavic short vowel in the sole stem syllable – is relevant. In the central Slovenian dialects and in Standard Slovenian as well as in the other Slavic languages, on the other hand, a tendency towards coalescence of the Proto-Slavic accent classes b and c within nouns of a-declension can be observed.

Key words: historical linguistics, dialectology, (morpho)accentology, declension of a-stem nouns, Slovenian, Nadiško (Nadiža/Natisone) dialect, Jevšček near Livek

21 Problematika ohranjanja omenjenega slovanskega naglasnega arhaizma v nadiškem in nekaterih drugih obrobnih narečjih slovenščine (kot npr. obsoško, tersko, rezijansko) je natančneje prikazana v Šekli, 2007.

KRAJŠAVE

čak. = čakavski, čakavščina; daj. = dajalnik; dv. = dvojina; ed. = ednina; im. = imenovalnik; issln. = izhodiščni splošnoslovenski; knj. sln. = knjižnoslovenski, knjižna slovenščina; lit. = litovski, litovščina; mest. = mestnik; mn. = množina; nad. = nadiški, nadiščina; nar. sln. = narečnoslovenski, narečna slovenščina; nšt. = novoštokavski; or. = orodnik; popsl. = popraslovanski; pbsl. = prabalto-slovanski; pie. = praindo-evropski; psł. = praslovanski, praslovanščina; rod. = rodilnik; sln. = slovenski, slovenščina; spl. sln. = splošnoslovenski; stštok. = staroštokavski; štok. = štokavski, štokavščina; tož. = tožilnik.

VIRI IN LITERATURA

SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika I–V*. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije, 1970–1991. [elektronska različica]

SP 2001 = *Slovenski pravopis*. Ljubljana, Založba ZRC, 2001. [elektronska različica]

Bezlaj, F. (1976): Etimološki slovar slovenskega jezika. Prva knjiga. A–J. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Založba Mladinska knjiga.

Bezlaj, F. (1982): Etimološki slovar slovenskega jezika. Druga knjiga. K–O. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Založba Mladinska knjiga.

Bezlaj, F. (1995): Etimološki slovar slovenskega jezika. Tretja knjiga. P–S. Dopolnila in uredila Marko Snoj in Metka Furlan. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Založba Mladinska knjiga.

Bezlaj, F. (2005): Etimološki slovar slovenskega jezika. Četrta knjiga. Š–Ž. Avtorji gesel France Bezlaj, Marko Snoj in Metka Furlan. Uredila Marko Snoj in Metka Furlan. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Založba ZRC.

Дыбо, Б. А. (1981): Славянская акцентология. Москва, Наука.

Дыбо, Б. А. (2000): Морфологизованные парадигматические акцентные системы. Москва.

Hraste, M., Šimunović, P. (1979): Čakavisch-Deutsches Lexikon. Köln, Wien, Böhlau.

Ivšić, S. (1911): Prilog za slavenski akcenat. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 187. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 3–207.

Jurančič, J. (1896): Srbskohrvatsko-slovenski slovar. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Logar, T. (1969): Praslovanska a-sklanjatev v slovenskih narečjih. Jezik in slovstvo 14. Ljubljana, Slavistično društvo Slovenije, 104–109. Ponatis v Logar, 1996, 319–323.

Logar, T. (1996): Dialektološke in jezikovnozgodovinske razprave. Uredila Karmen Kenda-Jež. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.

Ramovš, F. (1950): Relativna kronologija slovenskih akcentskih pojavorov. Slavistična revija 3. Ljubljana, Slavistično društvo Slovenije, 16–23.

Ramovš, F. (1952): Morfologija slovenskega jezika. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Ramovš, F. (1997): Zbrano delo II. Uredil Jože Toporišič. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Snoj, M. (2003, 1997): Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Modrijan.

Stang, Ch. S. (1957): Slavonic Accentuation. Oslo, Norske Videnskaps-Akadem i Oslo.

Steenwijk, H. (1999): Grammatica pratica resiana: Il sostanitivo. Padova, CLEUP.

Šekli, M. (2005): Oblikoslovne in naglasne značilnosti samostalnikov a-jevske sklanjatve v livškem govoru nadiškega narečja. Glasnik ZRS Koper 3. Mednarodni znanstveni sestanek Slovenski dialeti v stiku 2. Koper, 6.–8. maja 2005 / Convegno scientifico Dialetti sloveni in contatto 2. Capodistria, 6–8 maggio 2005. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno raziskovalno središče Koper, 37.

Šekli, M. (2006): Naglas sklonskih oblik im. mn. *stábla, daj. ed. *glavē, or. ed. *za rekó v (narečni) slovenščini. Jezikoslovni zapiski 12/2. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, 11–22.

Šekli, M. (2007): Končniški in mešani naglasni tip samostalnikov a-jevske sklanjatve v nadiškem narečju slovenščine. Slavistična revija 55/1–2. Ljubljana, 133–145.

Škofic, J. (1996): Glasoslovje, oblikoslovje in besedišče govora Krope na Gorenjskem. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko.

Škorjanc, Z. (1976): Govor vasi Livek. Diplomska naloga. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko.

Škrabec, P. S. (1895, 1896): Valjavčev "Prinos k naglasu u (novo)slovenskem jeziku" in prihodnja slovenska slovница. Cvetje z vertov sv. Frančiška 14/7–10, 12; 15/1. Gorica. Ponatis v Škrabec, Jezikoslovna dela 2: 224–226, 228–230, 232–234, 236–238, 244–246, 248–250. [Citirano po Škrabec, Jezikoslovna dela 2.]

Škrabec, P. S. (1994, 1995, 1998): Jezikoslovna dela 1–4. Ponatis platnic časopisa Cvetje z vertov sv. Frančiška 1880–1915. Ur. Jože Toporišič. Nova Gorica, Franciškanski samostan Kostanjevica.

Toporišič, J. (2000, 1976): Slovenska slovница. Maribor, Založba Obzorja.

Toporišič, J. (1992): Enciklopedija slovenskega jezika. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Valjavec, M. (1878): Naglas u ženskih rieči na a. Prinos k naglasu u (novo)slovenskom jeziku. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 43, 44. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Valjavec, M. (1897): Glavne točke v naglasu književne slovenštine. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 132. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 116–213.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-02-24

UDK 811.163.6'366.52(497.4-15)

O SAMOSTALNIKIH SREDNJEGA SPOLA ZA OSEBE V SLOVENSKEM JEZIKU

Ana TOMINC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: ana.tominc@zrs.upr.si; ana_tominc@yahoo.fr

IZVLEČEK¹

Članek obravnava rabo nekaterih samostalnikov srednjega spola za osebe, kot se uporablja na zahodu slovenskega prostora. Analiza polstrukturiranih intervjujev, v katerih je sodelovalo 30 informantov, se je osredinjala na pomenske odtenke, ki jih imajo ti samostalniki (zaničevalnost, slabšalnost, ljubkovalnost), na referente takega izjavljanja ter na krajevno in starostno raznolikost pri rabi samostalnikov srednjega spola.

Ključne besede: srednji spol, slovenski jezik, pomenski odtenki

SUI SOSTANTIVI DI GENERE NEUTRO PER PERSONE NELLA LINGUA SLOVENA

SINTESI

L'articolo tratta l'uso di alcuni sostantivi di genere neutro per persone nell'occidente sloveno. L'analisi delle interviste semi strutturate, alle quali parteciparono 30 informanti, era concentrata sulle sfumature di significato che il genere neutro (disprezzo, disdegno, vezzeggiativi) suscita nei referenti di tale enunciazione e sulle differenze generazionali e di luogo nell'uso dei sostantivi di genere neutro.

Parole chiave: genere neutro, lingua slovena, sfumature di significato

---

1 Članek je predelan del diplomske naloge z naslovom *Kulturno-antropološka študija praktične rabe srednjega slovničnega spola za živa bitja v govorih slovenskega zahoda in njegovi pomeni*. Mentor: prof. dr. Igor Ž. Žagar. Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, 2006.

UVOD

Samostalniki srednjega slovničnega spola, ki referirajo na živa bitja, so v primerjavi s tistimi ženskega in moškega spola v slovenskem jeziku manj pogosti, a vendar ne povsem odsotni. *Slovenska slovница* pojasnjuje, da gre navadno za imena mladičev ter za zaničljiva poimenovanja oseb. Tako za nekatere živalske mladiče poznamo izraze *tele*, *žrebe*, *prase*, *pišče*, človeškemu mladiču lahko pravimo *dete*, zaničljivo pa rabimo predvsem *človeče*, *ženšče*, *otroče* idr. Posebej zanimiv je samostalnik *dekle*, saj referira na osebo ženskega naravnega spola, ki je lahko slovnično srednjega, a tudi ženskega spola (Toporišič, 2000, 277).

Smoletova poudarja, da od treh spolov, ki jih pozna slovenski jezik, le srednji spol ni naravni, ampak zgolj slovnični (Smole, 2006, 127). Druga dva spola, ki naj bi bila 'naravna', se po spolu s svojimi referenti največkrat ujemata, a ne vedno. Tako je lahko oseba ženskega spola označena s samostalnikom moškega slovničnega spola (na primer *tajnik*, *inženir* itd.) oziroma oseba moškega spola s samostalnikom ženskega slovničnega spola (na primer *tožibaba*, *gospodinja* itd.). Zaradi obstoja teh dveh 'naravnih' spolov pa je presenetljivo, da so nekatera živa (spolna) bitja označena s samostalnikom srednjega spola. Tej skupini, ki naj bi označevala mladiče, je z drugimi samostalniki srednjega spola, ki jih rabimo nezaznamovano, skupno to, da so bili najbrž nevtralni v smislu, da niso bili percepirani kot spolni, saj niso bili ne enega ne drugega 'naravnega'/družbenega spola. Bili so neutrum,² kot so to skupino samostalnikov primerno poimenovali v latinčini.³ Neutrum oziroma pri nas srednji spol živih referentov, katerih družbeni spol je sicer poznan, ne uvršča več v razred, ki mu referent prípada (moški, ženski), temveč jih razume na enak način kot vse tisto, česar tudi sicer ne moremo uvrstiti v eno od drugih dveh kategorij, ker ni živo bitje, ni ne moški ne ženska, nima spola. Ta posebnost, da so (bili) mladiči v jeziku razvrščeni v skupino "neutrum", implicitno nakazuje tudi na kulturne koncepte, ki jih je neka jezikovna skupnost zapustila v svojem jeziku. O tem govori Mečkovska (1980, 213): "Zdi se, da je bila za razširjenost oblik srednjega spola v razredu živih imen v teh jezikih (beloruskem, ukrajinskem in slovenskem, op. A. T.) odločilnega pomena ohranjena praslovanska obliko-

vanost po srednjem spolu pri samostalnikih, ki so imenovali mlada, nedorasla bitja," kar pomeni, da se "ohranja /.../ svojevrstno zastarelno pojmovanje: nezrelo bitje je 'začasno' še brez spola." Mladiči, pa tudi mladi ljudje do poročnega obreda,⁴ so torej percepirani podobno kot skupna imena (drevje, listje, zobovje, sadje), prostori (pokopališče, ognjišče, podstrešje), telesni deli (srce, črevo, stegno, rebro, jetra), abstraktni pojavi (upanje, hrepnenje, žalovanje, nebesa) idr.

Prav iz te ugotovitve izhaja tudi pričujoča analiza, ki se osredinja na rabo teh samostalnikov za osebe, kakor bo razvidno iz empirične študije, ter na pomene in pomenske odtenke, ki jih vsebuje omenjena skupina samostalnikov za živa bitja. Zanimivo je namreč, da se samostalnike srednjega spola zaznamovano uporablja tudi za odrasle, pri čemer je pomen bodisi zaničevalen bodisi ljubkovalen. Trdimo lahko, da s poimenovanjem v srednjem spolu takega referenta v jeziku simbolno razumemo "kot otroka/kot majhnega" oziroma "kot predmet", iz česar tudi sledi ljubkovalna/slabšalna konotacija. To povezavo nezaznamovane rabe srednjega spola za mladiče in kasnejše navezave na ljubkovalni/slabšalni pomen je razložila tudi Mečkovska v svoji študiji, kjer pravi, da je "/p/ovezanost kategorije srednjega spola z označevanjem mladih in nedoraslih bitij [...] ustvarila slovnični primer in obenem s tem vzorce za podobno označevanje oseb. Značilno je, da so se samostalniki srednjega spola, ki označujejo osebe, uveljavili, razvili in potrdili posebno sopomenskost samostalnikov srednjega spola, ki označujejo mladiče. Manjšalnost se je preoblikovala v manjšalno-ljubkovalno ali manjšalno-slabšalno sopomenskost" (Mečkovska, 1980, 213).

RAZISKAVA

Cilj in hipoteza

S pomočjo empirične raziskave želimo pokazati na rabo samostalnikov srednjega slovničnega spola za živa bitja na zahodnem področju slovenskega prostora. Zanima nas:

- na kakšne osebe lahko referirajo samostalniki srednjega spola *dete*, *dekle* in *fante* ter *otroče*, *ženšče*, *človeče* in *revše*

2 Neutrum (lat.): noben od dveh, obeh, ne eden ne drugi.

3 Pohlin je v svoji *Kraynski gramatiki* (2003 [1768]), kjer za srednji spol sicer uporablja nemški *Ungewissen*, prvič uporabil slovenski izraz na strani 101, in sicer poleg Moshkega in Shenskega rabi Nobenega sp. Termin 'srednji spol' se prvič pojavi leta 1811 v Vodnikovi slovnični *Pismenost ali gramatika za perve shole*: "Slovenske imena so trojniha spola: moshkiga, shenskiga, ſredniga. Spol pošnamo al po imenovmu pomenu, al po njega konzhanju" (Vodnik, 1811, 10).

4 Na podobno rabo v drugih slovanskih jezikih opozarja tudi Corbett (1991). Zaręba (v: Corbett, 1991, 100–1), ki se je ukvarjal(a) z južnopoljskimi dialekti, ki že mejijo na slovaške in češke, je ugotovil(a), da so srednjega spola samostalniki za dekleta in neporočene ženske (in sicer ne glede na starost): Zuzię poszło – Zuzia je šlo. Take oblike se oblikujejo kot izpeljanke imen mladih žensk iz moških imen (njihovih očetov), pa tudi kot manjšalnice. V teh dialektih se, takoj ko se dekle poroči, zanje uporablajo samostalniki in pridevniki v ženskem spolu. Namen takega poimenovanja naj bi bil v družbeni preglednosti poročenih in neporočenih žensk in s tem njihove pripadnosti svojemu možu.

- kakšne pomenske konotacije imajo ti samostalniki v določenih situacijah
- ali obstaja pomenska variabilnost glede na kraj, od koder je informant
- ali je raba neodvisna od starosti informanta.

Predpostavljamo, da referenti analiziranih samostalnikov na hierarhični lestvici moči v odnosu do govorca ne bodo enakopravni, saj jih slednji s poimenovanjem v srednjem spolu glede nase ali na tistega, ki je označen z ženskim/moškim spolom, vselej pozicionira nižje. Referent, ki je v jeziku srednjega spola, bo razumljen kot pomoči potreben, nesamostojen, ubogi, odvisen, majhen itd. Prav zato bo konotacija slabšalnost, zaničevalnost, manjvrednost, na drugi strani pa ljubkovalnost, prisrčnost, usmiljenje.

Predpostavimo lahko tudi, da se take rabe srednjega spola, predvsem pa razumevanje njihovih odtenkov, glede na kraj, od koder izvira informant, razlikujejo, prav tako pa se raba razlikuje tudi glede na starost informanta. Zdi se, da mlajše generacije tako besedišče uporabljajo vse manj.

Metoda

Postopek pridobivanja podatkov lahko razdelimo na tri dele. Posamezne rabe srednjespolnih samostalnikov z referenco na živa bitja smo najprej opazovali v vsakdanjih govornih situacijah, in sicer na področju Krasa, Vremške doline in Brkinov. Posebna pozornost je bila posvečena kontekstu izjave ter njenemu referentu in izjavljalcu. Temu (pripravljalnemu) delu, ki bi ga lahko imenovali tudi opazovanje z udeležbo, je sledila priprava vprašalnika. Ta je predstavljal osnovo za izvedbo polstrukturiranega intervjuja z izbranimi informanti.

Informanti, ki so morali glede na določene spremenljivke ustrezati zahtevam raziskovalnega vzorca, so na vprašanja odgovarjali brez prisotnosti tretjih oseb, njihovi odgovori pa so bili sproti natipkani na prenosni računalnik. Vprašanja so bila posebej obrazložena, če informant sprva ni razumel vprašanja oziroma ni razumel navodila pri posamezni nalogi. Ker je včasih šlo za težje naloge, kjer so informanti analizirali pomene in pomenske odtenke svojega maternega jezika, so bila nekod potrebna tudi vsebinska podvprašanja.

Vprašalnik je bil sestavljen iz več nalog različnega tipa, kar naj bi onemogočilo predvidljivost vsebine odgovorov glede na predhodna vprašanja in glede na spraševalčeva pričakovanja (Yin, 1994). V nadaljevanju sledi izbor petih vprašanj, ki bodo predstavljala osnovo za pričujočo analizo rabe samostalnikov srednjega spola za osebe v slovenskem jeziku in komentar nanje.

1. Ali obstajajo situacije, v katerih bi moškega/žensko označili/opisali s samostalnikom srednjega spola?

Navedite nekaj primerov.

Če informant ne ve, o čem ga sprašujemo, ovrednoti

spodnjo možnost, pove, kdaj in zakaj bi oziroma jo ne bi uporabil:

Po službi je blo treba zakurit, je blo treba skuhat in ono otroče je blo tam, v plašču na kauču, dokr se ni segrelo.

KOMENTAR:

Stavek, ki ga je povedala upokojenka (60) iz Divače, ko je pripovedovala o gospodinjskih opravilih, ki se jim je morala posvetiti (posebej ogrevanju stanovanja), preden je poskrbela za svojo hčerko, je izhodišče za pogovor o pomenu besede *otroče*. Informante spodbudimo, da razmišljajo o besedi *otroče*: Kaj pomeni otroče, na kaj referira, kakšen je referent itd.

2. Izberite tisto besedo, ki bi jo uporabili v govoru, in pojasnite, zakaj ste jo izbrali?

Žena/Dekle _____ Irena je včeraj povil _ sina Matjaža.

Če informant izbere besedo *žena*, ga vprašamo, zakaj beseda *dekle* ni primerna. Če informant izbere besedo *dekle*, ga vprašamo, zakaj beseda *žena* ni primerna. Zavedamo se, da je konstrukcija *žena/dekle* Irena nekoliko izumetnica, zato je verjetno, da bodo informanti rekli, da najraje ne bi uporabili nobene od navedenih besed. To seveda zabeležimo, vendar jih vzpodbudimo, da se kljub temu odločijo, kateri od navedenih izrazov se jim zdi primernejši, saj želimo ugotoviti, ali se *dekle* kot koncept lahko povezuje z materinstvom in rojevanjem ali ne.

KOMENTAR:

Respondentom se bo morda zdela odveč raba tako ene kot tudi druge besede. To je vsekakor posledica precej nenanaravnega stavka, s katerim pa želimo ugotoviti, ali se *dekle* v srednjem spolu danes sploh še uporablja v govoru (v pisnem jeziku je namreč še zelo pogosta), pa tudi, ali respondenti asocirajo *dekle* z rojevanjem ali ne. Predvidevam, da ne, ker ima *dekle* status mlade, neporočene ženske, ki še ne rodi. Ker pričakujem, da bo večina izbrala besedo *žena* in ne *dekle*, jih vprašam, zakaj se jim beseda *dekle* ne zdi primerna.

3. Vstavite besedo, za katero se Vam zdi, da bi jo uporabili v dani povedi.

Oseba, ki sem jo zagledala, je imela rdečo volneno majico, ki je štrlela izpod tankega, preozkega brezročavnika, prekratke hlače so izdajale njene natrgane in obledele rumene nogavice, lase pa je imela neurejene in predolge. In to/tega _____ naj bi ubogala?

Če informant ne ve, kaj bi uporabil, pomagamo (ženska/strašilo/moški/fante/bitje/človeče).

KOMENTAR:

Ta naloga je izhodišče za pogovor o besedah *fante* in *človeče* in njihovem pomenu. Zanima me, če lahko opisano osebo poimenujemo s katerim od teh izrazov ali pa se izraza bolj nanašata na obnašanje oseb in ne toliko na videz. Kaj pomeni *človeče* in ali bi besedo lahko

dejansko uporabili? Predvidevam, da bodo informanti menili, da je opisana oseba ženska (zaradi kulturnih norm oblačenja) in da besede *fante* že apriori ne bodo uporabili.

4. Iz danih besed sestavite poved, ki se Vam zdi pravilna. Izberite zgolj en glagol in ga postavite v pretekli čas.

Dete, ležati/hoditi

Fante, zavriskati/popihati

Dekle, roditi/delati, na polju

Revše, zajokati/dokazati svoje

KOMENTAR:

Zanima nas, kako so referenti reprezentirani, kaj izrazi pomenijo. Informanti odgovarjajo čim hitreje, asociativno, po koncu pa analizirajo svoje izbire. Zanima nas:

- a) kateri glagoli se lahko povezujejo z določenimi osebami in zakaj ter
- b) katerega spola je oseba: ali bo deležnik glagola v moškem, ženskem ali srednjem spolu?

Pokazati želimo, da je *dete* še zelo majhno bitje, ki leži in se ga nezaznamovano še vedno uporablja z deležnikom v srednjem spolu. Pri besedah *fante* in *dekle* bo verjetno drugače, saj se oblika deležnika že spremeni v moško/žensko obliko. Verjetno je, da *dekle* ne bo rodila na polju in da jo bo *fante* popihal. Pri *fantetu* namreč SSKJ (2002) in Toporišič (2000, 277) navajata možnost zaničevalne rabe, zato nas zanima, ali z besedo *fante* poimenujemo nekoga, ki ga razumemo kot pozitivno oziroma kot negativno osebo (negativno je, da ga je strah, da popiha, da ni pogumen, da se ne postavi zase). Kakšna je "barva" besede *revše*? Se nam smili? Raje joče ali dokazuje? V obeh spodnjih primerih lahko pričakujemo rabo srednjespolnega deležniškega obrazila. Zakaj? Raba spolno nevtralnega deležnika za ljudi, katerih spol zvemo že iz korenskega dela (*dekle*, *fante*), izjavo (in referenta) zares zaznamuje in se ji zato ljudje verjetno raje izogibamo. Tak prehod od rabe *dekle* (sr) v *dekle* (ž) opaža tudi Toporišič (1981). Drugače je z *bitje*, *revše* in *dete*: biološkega spola ne vemo, tudi ni pomemben, srednji spol nam gre lažje z jezika.

5. Ali bi sebe kdaj opisali z besedami kot *fante*, *dekle*, *dete*, *bitje*, *ženšče*, *otroče*, *človeče*, *teslo*?

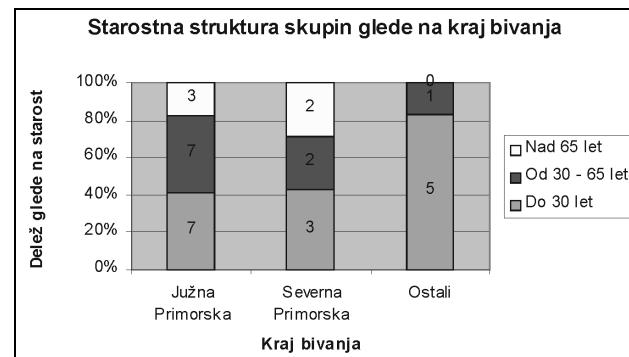
Kdaj in zakaj ja, če ne, zakaj?

KOMENTAR:

Zadnje vsebinsko vprašanje se nanaša na samopomenovanje: Ali bi sebe kdaj opisali z besedami, kot so *fante*, *dekle*, *dete*, *bitje*, *ženšče*, *otroče*, *človeče*, *teslo*? Pričakujem, da nihče od vprašanih zase ne bi uporabil enega od teh izrazov, da pa bo to vprašanje nakazalo, kaj izrazi pomenijo, kateri drugi sopomenski izraz bodo informanti uporabili namesto njih in kakšen pomen bodo le-ti imeli.

Raziskovalni vzorec

V polstrukturiranih intervjujih je sodelovalo 30 oseb, ki jim je slovenski jezik materni jezik. Med informanti je prevladoval delež žensk (18 ali 60%) ter delež mladih do 30. leta starosti (15 ali 50%). Mladim je sledila skupina informantov med 30-im in 65-im letom (10 ali 33%), najmanj pa je bilo starejših od 65 let (5 ali 17%). Glede na kraj odrasčanja/kraj bivanja, je struktura vzorca sledenča: 24 ali 80% informantov prihaja iz zahodnega dela slovenskega etničnega ozemlja, zlasti s področij, kjer se govorijo primorska narečja (po Toporišiču 2000, 24), preostali (6 ali 20%) pa z vzhodnejših predelov Slovenije; ti predstavljajo kontrolno skupino. Primorci so bili še dodatno razdeljeni v dve skupini: Južnoprimeorska skupina (južno od Nove Gorice in Vipavske doline) je vsebovala 17 ali 57% vseh informantov oziroma 70% vseh Primorcev. Tistih, ki prebivajo severno od omenjenega področja, je bilo 7 ali 23% vseh informantov. V vseh geografskih skupinah je število najstarejših informantov najmanjše in število najmlajših informantov največje, kar prikazuje tudi Graf 1.

Sl. 1: Porazdelitev informantov v posameznih geografskih skupinah glede na starost.

Fig. 1: Distribution of informants in separate geographical groups by age.

Rezultati raziskave

Brezspolnost in mládost

Da bi pokazali, da je izvor referiranja na osebe s samostalniki srednjega spola lahko razumevanje živega bitja kot nečesa nevtralnega (brez spola, ne enega ne drugega od obeh drugih spolov) (v nasprotju z nečim srednjem (na sredi med spolom) – kakor zavaja termin srednji spol), bomo najprej analizirali odgovore informantov glede samostalnikov *dete*, *dekle* in *fante*. Videli bomo, da se na vse izraze navezuje mládost, nedolžnost, spolna nedejavnost, ki je značilna, kot pravi Mečkovska (1980), za samostalnike v srednjem spolu, ki referirajo na živo.

Dete

S samostalnikom *dete* so informanti sestavili kratek stavek v preteklem času, pri čemer so izbirali med glagoloma *ležati* in *hoditi*. Pokazalo se je, da so si odgovorju precej enotni, da je predstava o tem, kaj je *dete*, precej jasna, saj je kar 28 informantov povedalo stavek: "Dete je ležalo." Izbiro so obrazložili predvsem z dejstvom, da "dete ne more še hodit, ker je mičkeno", "ko hodi je že otrok", "dete je v majhni postelji in leži, je komaj rojeno". Dva informanta pa sta izbrala drugo možnost, vendar je nista znala pojasniti, izbrala naj bi jo naključno.

Iz odgovorov je jasno, da je *dete* zares še zelo majhen otrok, novorojenček. V nasprotju z besedo *dekle*, kjer se deležniška raba glagola iz srednjega že preveša v ženski spol, so vsi informanti brez pomisleka izbrali srednjespolni deležnik "je ležalo". Tako pravzaprav ni dvoma, da spol načelno ni jasen, ni navzven viden, morda niti ni tako pomemben ali bistven, saj gre bolj za to, da je *dete* majhno, da leži, da je pasivno tudi v smislu svojega spola.

Na tem mestu bi bilo verjetno smiselnno analizirati tudi rabo besede *dete*, kakor se jo uporablja zaznamovano (za odrasle). Na žalost na Primorskem take rabe nismo posebej zasledili, trije informanti mlajše generacije so navedli ljubkovalno rabo besede *dete*, in sicer:

"Če je nekdo priden, mu rečeš: 'Pridno dete.'"
"Če rečeš *dete*, malo pocrkljaš, to rečem možu."

"To rečem punci: 'Dete moje malo'."

Večina informantov besede *dete* ne uporablja v pomenu, ki so ga navedli pri nalogi o tej besedi, ampak raje rečejo *otrok*, *dojenček*, *otroček*, *otroče*, *fante*, *punčka*, *pob'č*, *pupka*. Izrecno rabo te besede neznamovano sta navedla le oba informanta iz Prekmurja.

Dekle

Beseda *dekle* označuje mlado osebo ženskega spola, neporočeno, ki še ne rodi, in je slovnično načelno srednjega spola. Ta v dejanski rabi že prehaja v ženski spol. Da je *dekle* pravzaprav še nespolno bitje, ki naj bi svojega "spola" še ne uporabljala, je torej nekako še brez njega, bodo potrdile tudi ugotovitve raziskave.

Najprej so respondentni dopolnjevali stavek "___ Irena je včeraj rodila sina Matjaža" z besedo žena ali *dekle*, s čimer smo ugotovljali, kako si respondentni predstavljajo *dekle* in kakšna je razlika med dekletom in ženo/žensko. Največ informantov je izbralo besedo žena, čeprav se je pojavljala sicer pričakovana tendenca, da najraje ne bi uporabili nobene od ponujenih besed, predvsem zato, ker naj bi stavek zvenel precej nenaravno. Ta očitek je sicer utemeljen, vendar je cilj naloge zgolj ugotoviti, ali se *dekle* lahko povezuje z *roditi* ali ne.

Odgovore o tem, kaj pomeni *dekle* in kaj žena, lahko razvrstimo v tri skupine. V prvi skupini so odgovori, ki *dekle* povezujejo s spolnostjo in otroki, saj oseba "ni več dekle, če je rodilo, ni več devica, dekle je še mlado", "je ena zelo mlada, ki je rodila pomotoma", "je

v puberteti, nima fanta, nedolžna, morda tudi seksualno, nekonfliktna, nevidna", "je punca, ki nima spolnih odnosov, ni mama", "če je rodila, ni več dekle", "ne more imet sina, ni verjetno, da ima otroke", "je ledih in fraj, če ima otroke, je pa mama, žena", "lahko danes tudi rodi, ni bilo pa zaželeno, da bi včasih".

V drugi skupini so odgovori, ki *dekle* povezujejo s statusom neporočene osebe, zato je zanjo značilno, da je njen morebitni "otrok nezakonski, je samohranilka in ledih", od žene se razlikuje, da "dekle ni poročena, žena pa ja" in "dekle je lahko le zaročena, tik pred poroko", nikakor pa "ni v zakonski zvezi".

V tretji skupini pa so odgovori, ki se *nanašajo na dekletovo mladost*. Predvsem lahko opazimo, da se od žene/ženske razlikuje, ker "žena deluje bolj odraslo, žensko, dekle ni neka gospa, ni ženska", "ženska je že zaposlena, ima družino ali vsaj zrelo zvezo, za dekle je to težje, je študentka, dijakinja" in tudi "žena je bolj odrasla, bolj odgovorna kot dekle". Poleg tega je "dekle najstniško, je nezrela kot otrok" in "če dekle rodi, je, če jo že tako poklicemo, premlada za svoje otroke".

Besedo *dekle* smo raziskovali tudi s pomočjo naloge, kjer so informanti s ponujenim osebkom sestavili kratek stavek v preteklem času, pri čemer so izbirali med dve ma glagoloma. Zanima nas, ali se z besedo *dekle* bolj povezuje glagol *delati* (na polju) ali *roditi* in ali bo deležnik v srednjem ali v ženskem spolu. Kljub temu da je bil prvi glagol, ki je bil omenjen informantu, *roditi*, je 24 respondentov asociativno izbralo *delati* na polju. Izbiro so, podobno kot zgoraj, največkrat razložili z dekletovo nezmožnostjo rojevanja, saj menijo, da "dekle redko rodi, če bi rodila, bi bila ženska", "ko rodi, ni več dekle" in "dekle naj še ne bi rodilo, je premlada, rojevajo žene".

Trije informanti so zatrdirili, da se jim zdi, da bi *dekle* raje povezali z *roditi*, čeprav tega večinoma niso znali utemeljiti, ena informantka pa je rekla, da si sicer ne predstavlja, da bi *dekle* rodila, vendar pa tudi ne, da bi delala, kar morda pomeni, da izraz povezuje z mladostjo.

Podobno kot pri besedi *fante*, vendar v občutno manjši meri, se tudi slovnični spol samostalnika *dekle* približuje družbenemu spolu, tako da se preveša iz srednjega v ženski. 22 informantov je za deležnik namreč izbralo končnico -o, ki se ujema s srednjim spolom besede *dekle* (dekle je delalo, je rodilo), slaba tretjina, to je 8, pa končnico -a (dekle je delala, je rodila). V tej skupini so v večini informanti severnejših predelov Primorske (Baška Grapa, Tolmin, Kanal), vendar vsi stari nad 50 let. Zdi se, da je marsikdo končnico -o izbral bolj zato, da bi zvenel "pravilno", včasih so informanti celo omahovali in razmišljali, kaj bi bilo pravilneje in bolj (knjižno) "slovensko", kasneje pa se je njihova prvočna izbiro že spremenila in v prostem govoru so (če so) največkrat *dekle* uporabili v ženskem spolu. Vse to kaže na dejstvo, kako nedomača, celo čudna jim je ta

beseda v vsakdanjem govoru, pa tudi, kako se postopno spreminja *dekletova* srednjost v ženskost, česar pri *dektetu* ni zaznati.

Respondentom se beseda *dekle*, kot je bilo omenjeno že zgoraj, zdi tuja. Ena izmed informantk je celo rekla, da je "dekle beseda iz romana, dekle je čudno, je starinsko". Pokazalo se je, da besedo *dekle* uporabljajo samo še Kraševci, Vremci in Brkinci, vendar s poudarkom na polglasniku: *d'kle* in z deležnikom v ženskem spolu ("d'kle je šla"), ne pa tudi pridevnikom, kjer rabijo srednji spol ("lepu d'kle"). Kljub temu je tu raba zaznamovana: "Dekle rečem, če se zajebavam, v hecu." Ostali namesto samostalnika *deklē* uporabljajo sledeče izraze: *punca*,⁵ *mula*, *pupa*, *dékla*, *čeča*.

Fante

Informanti so z besedo *fante* sestavljeni stavke v preteklem času, pri čemer so izbirali med glagoloma *zaviskati* in *popihati*.

23 informantov je raje izbralo glagol *zaviskati*, le 7 pa *popihati*, pri čemer ena možnost ni bila značilna za zgolj eno področje. 7 informantov, ki so izbrali drugi glagol, ne izhaja z le enega, natančno določenega območja, saj so možnost izbirali tako Primorci kot tudi Neprimorci, zato lahko sklepamo, da se primorsko razumevanje te besede ne razlikuje od drugih. Večina informantov je torej besedo *fante* dojela kot nekaj pozitivnega, čeprav ji SSKJ (2002) dodaja kvalifikator slabšalno (primer: "Glej ga, fanteta, še odgovarjalo bi mi!").

Informatorji so glagol *vriskati* izbrali, ker "fante je živahno, navito, z vsemi žavbami je namazan, mlad, je vesel in ne popiha, je pozitiven"⁶ ali "fante je pomanjševalno od fant, je bolj ljubkovalno, ti je pri srcu", "si predstavljam pastirja, sem se spomnil na Kekca, bolj iz zgodb". Manjšina, ki se je odločila za glagol *popihati*, meni, da je "fante /.../ malo zaničevalno, mevžasto, bolj meščansko" ter "pobič zaviska, fante pa je navihanec, ki je kaj ušpičil, je kaj skuhal in je šel".

Noben informant ne bi uporabil *fantē*, čeprav se to besedo na Krasu, v Brkinih in v Vremski dolini uporablja, vendar kot *f'nte* in z deležnikom v moškem spolu ("f'nte je šel"). Za razliko od besede *d'kle* se z besedo *f'nte* tu rabi tudi pridevnik v moškem spolu ("mlad f'nte"). O besedi *f'nte* je povedala ena izmed intervjuvank naslednje: "Smo rekli, uuuuu, ku si fajn f'nte, za starejšega, je bil še fajn telesno, to je pohvala, da gre še fajn, fajn ku f'nte. To je isto kot da rečeš ženski, da gre ku d'kle." Drugi informanti so navajali naslednje izraze: *fant*, *mulc*, *pob*, *mulo*, *dečko*, *tip*.

Večkrat so informanti, kljub temu da sem navedla besedo *fante*, samodejno uporabili kar *fant*, kakor na primer: "Fantje vriskajo, gre po vasi in zaviska, samo zdaj bolj malo, to je bilo bolj včasih." Če pa so že uporabili dano obliko besede, je bil deležnik glagola v 24 primerih v moškem spolu (zaviskal/je popihal), le 6 jih je uporabilo srednjespolni deležnik (je zaviskalo/je popihalo), kar kaže na to, da ne le da izginja srednjespolna oblika *fante*, ampak da se le-ta, če se, uporablja slovnično kot moška.

Vidimo, da je samostalnik *fante* drugače od besede *dekle* že precej manj srednjespolen, čeprav gre v obeh primerih za izraza, ki označuje mlade na podobni razvojni stopnji (neporočeni, mladi ljudje brez otrok). V nasprotju s pričakovanji je *fante* v večini primerov pozitiven in ne negativen mladenič, kot ga opisuje SSKJ (2002), in sicer ne glede na geografsko lokacijo govorca. Kljub temu je potrebno opozoriti, da to ne pomeni, da je *fante* vedno zgolj pozitiven, vriskajoč mlad človek, ampak da je glede na rezultate te analize tako podoba prva, ki jo ima večina vprašanih ljudi, ko sliši besedo *fante*.

Hierarhizacija

Drugi sklop analize se bo nanašal na samostalnike, katerih posebnost v primerjavi s prejšnjimi je, da njihova srednjespolna končnica doprinese pomen zaničevalnega, slabšalnega ali ljubkovalnega odnosa govorca do osebe, o kateri/s katero govorimo. Obstajajo sicer samostalniki *revež*, *otrok*, *človek*, *ženska*, ki so knjižno nezaznamovani in imajo svoj osnovni pomen, ko pa jih postavimo v srednji spol, se običajnemu pomenu doda še posebni, zaznamovani pomen. Tako posebno barvo sicer imajo lahko tudi samostalniki iz prvega sklopa, vendar le v posebnih kontekstih.

Pokazali bomo, da se z rabo spodaj obravnavanih besed ustvarja hierarhični odnos med govorcem in osebo, ki je označena s srednjim spolom. Drugi je navadno drugačen od govorca bodisi v negativnem smislu (odvzet mu je spol, je kot predmet) bodisi se zdi, da je referent odvisen od njega (kot otroci).

Revše

Informanti so s samostalnikom *revše* sestavljeni kratke stavke v preteklem času, pri čemer so izbirali med glagolom *zajokati* oziroma *dokazati* (svoje). Ker SSKJ (2002) ta samostalnik definira kot "sočutja, pomilovanja vreden človek, navadno otrok", slabšalno pa kot "neodločen, bojazljiv človek", me je zanimalo, kako razumejo to besedo informanti. Revše raje joče ali kaj dokaže?

5 V zvezi s punco je nek informator dejal: "Dekle ni punca: dekle je bolj fraza, zgleda mlado, punca je preveč realno izraženo."

6 Vidimo, da informatorka tukaj uporablja enkrat srednjespolno, drugič moškospolno obrazilo glagola, kar kaže na to, da se raba besede *fante* v izključno srednjem spolu tu izgublja.

20 informantov je sestavilo stavek "Revše je zajokalo.", 10 pa se jih je odločilo za drugi glagol. Slednji prihajajo večinoma iz osrednje Primorske (8), eden iz Brd in eden iz Tolmina. Polovica od vseh, ki pa so izbrali glagol *dokazati (svoje)*, je izjavilo, da bi prav tako lahko izbrali tudi prvi glagol, da pa bi, če revše joče, to pomenilo, da je še bolj ubogi kot sicer. Med prvimi (*zajokati*) je bila večina, ki je revše povezala z otrokom, zanj pa je bolj značilno, da joče, kakor, na primer, v naslednjih primerih, kjer pravijo, da je "revše .../ bolj otrok, pri nas bi rekli, revše, da je bolan, bogi in ti gre bolj na to, da je zajokal, kar je dokazalo, nismo rekli revše, smo rekli mrha, spet je neki zaukazal, je neki dosegel, makar s trmanjem", "revše je majhno, do 15 let", "revše je navadno otrok, je žalostno, ga nekaj muči, če je že revše, in posledica bo sigurno jok", "ima prizvok od otroka, nisem pa nikoli čula te besede", "je en zapuščen otrok ali človek, nima možnosti, je reven, nima ljubezni ali spoštovanja, je zapuščen", "je mehkužno, je otrok ali kdo, ki se mu slabo godi, se ti smili". Zanimiv je tudi odgovor dveh informatorjev, ki spadata v skupino do 30 let in prihajata z Goriške in zamejstva in ki pravita, da za besedo prvič slišita, vendar pa "je konotacija na nekaj bogega, otrok, mičken, do pubertete, lahko za odraslega, ma je bolj normalno za otroka" in "se mi zdi kot en otrok, ker ima prizvok od otroka".

Nekateri informanti so menili, da revše ne more nič dokazati, ker je nekaj ubogega, nebogljenega: "Kdor nekaj dokaže, ni več revše," in celo "revše sploh ne more dokazati svojega".

Tudi med tistimi desetimi, ki so izbrali glagol *dokazati (svoje)*, so prevladovale obrazložitve, ki so revše opisale kot nekaj ubogega: "Se mi smili in sem vesela zanj, da mu je ratalo", "je bila oseba obtožena in je dokazala, da ni tako", "bi mislil, da je eno nekaj dokazalo in se matralo in se matralo in mu je slučajno ratalo, bolj po sreči", "ker je s tem dokazalo, da ni tako revše, da bi se uveljavilo", "vedno se postavim na stran bogih, mi je všeč, če nekaj dosežejo, ker revše je že apriori nekaj bogega", "se je postavilo, da se je pokazalo. Revše je bogo, se ne upa, je odzadaj, ne v prvi vrsti, če se dokaže, se hoče povleči naprej."

Informanti so razlikovali (stopnjevali) besedo revše v primerjavi z revež in ugotovili, da "revše ni nujno, da je revež, revež je tisti, ki nima denarja, revše pa si lahko bogat, samo trpiš in se ti je nekaj zgodilo", in "revše je hujše kot revež. Če si revež imaš odgovornost, da si lahko pomagaš, če je revše, pa ne. Bolj primerno je, da zajoče, ne pa, da dokaže svoje, ker je bogo."

Besede intervjuvanci načelno ne uporabljajo, ampak raje rečejo *siromak, revež, božec, revček, bogi, boga,*

rev. Nekateri jo rabijo le za domače živali, druge "spominja na Ivana Cankarja", torej na literarno rabo.

Iz gornjih odgovorov je torej razvidno, da je revše nekdo, ki se nam smili, je ubogi, ne more poskrbeti zase, povezujemo ga celo z otrokom, za otroka pa vemo, da še ni družbeno samostojna oseba. V tem smislu revše ne more biti po statusu enakovredno nam, ki ga tako imenujemo, saj raje joče, kakor da bi nekaj dokazalo. Revše je vedno na še slabšem kot revež, je vedno bolj ubogo, bolj revno in bolj zapuščeno bitje. Je vredno naše pomoči, je torej simbolno od nas odvisno.⁷

Otroče

O samostalniku otroče so informanti razpravljali v sklopu stavka: "Po službi je bilo treba zakurit, je bilo treba skuhat in ono otroče je bilo tam, v plašču na kavču, dokler se ni segrelo." Informanti so opisovali, kakšno si predstavljajo to otroče – kako izgleda, kaj čuti do njega izjavljalka tega stavka, kakšna je razlika med besedama *otrok* in *otroče*. Ugotovljali so, da se jim otrok smili, ker je žrtev drugih hišnih opravil. Pravijo, da "niso poskrbeli za otroka, je bogi, ker ga zebe", "otrok se mi smili, pomeni, da ni vse blo v redu, da so pozabli nanj ali da je eden preveč obremenjen v družini, da je sam, eden pri hiši za vse, usmiljenje do otroka, pred vsem drugim, da je vse to na nem", "to otroče ... bogo, da moraš vse drugo naredit, in potem otroka, moraš vse drugo in unu bogu pa tam čaka. Je bogo v smislu, je žrtev drugih opravil, namesto da bi se z njim ukvarjal", "da je tisti otrok odveč poleg vsega, kar je treba naredit, za kar je treba poskrbet." En informator iz starostne skupine do 30 let (osrednja Primorska) je ugotovil, da "izpade, kot da je dala otroka na nivo kuhanja, na nivo kurjenja, na nivo opravila, otrok kot delo, ni punčka ali fantek, je zgolj dolžnost, mu je vzela človeški faktor, to poudari. Poudarek je na opravilu, ne na osebi." Ta obrazložitev je še posebej zanimiva, saj potrjuje tezo, da gre pri rabi srednjega spola pravzaprav za simbolno nežive referente in da srednji spol, ko ga zaslišimo, v nas vzбудi asociacijo na stvari. Tak način govora ni pravzaprav nič drugega kot to: s pomočjo jezika ustvariti idejo o nečem živem, kakor da je neživo.

Obenem informatorji poudarjajo tudi odnos matere tega otroka, ki ima "dober odnos do otroka, ampak je sita vsega, zaradi dela". Po drugi strani pa informatorja (starosti okoli 50 let) s severne Primorske, zanimivo, pravita: "Bi pomislil, da je brezčutna, da ni to mati v pravem pomenu, kot si jo mi predstavljamo. Ker uporabi izraz na tak način, odtujeno in trdo," in "mal čudn odnos ima ... odvisno, kdo reče, če nekoga poznaš, da ima tak način izražanja, je pač to normalno. Tisti otrok, je bil

7 V primerjavi z drugimi besedami iz tega sklopa je revše posebna beseda, saj kljub temu da korenski del besede nima zveze z otrokom, referira na otroka, medtem ko ženščine in človeče, ki ju bomo tudi analizirali v tem sklopu, pač ne. V to, zakaj je temu tako, se zaenkrat ne bomo spuščali.

tam, je OK. Če pa ga ne poznam, me moti tisto otroče, na koncu je otrok le otrok in jaz ne bi šel tako ... lahko je od nekoga, ki ga niti ne poznaš, za svojega dobiš čuden občutek, ne bi tega rekel."

Vprašali bi se lahko, ali ni za tak odziv informatorjev nemara kriv opis dogodka samega in ne zgolj samostalnik otroče. Prav zato me je zanimala tudi morebitna pomenska razlika med *otrok* in *otroče*.

Skupina informantov, ki prihajajo iz območij Vipavške doline in Komenski Kras, je za razliko od drugih menila, da je *otroče* bolj ljubkovalno kot *otrok*, pa tudi, da je "otroče /.../ bolj cartljivo, ga pocrtaš, otrok pa ne", "otrok bi bilo bolj trdo, službeno, ali pa če posplošuješ, otroče pa je pomanjševalnica, pocukrano, crtanje ... je moje, je naše, jo imam rad, čutim nekaj", "otroče je bužce, se smili, je blo bolano, to smo zmeraj rekli, izjavljalka ima odnos, da pocrta, se ji smili, če ne, bi rekla otrok", "otrok je bolj resno, otroče je bolj domače, topla beseda, otrok pa, kot da ti ne bi nič pomenil, uradno", "otrok je pogovorno, poveš, opišeš stanje, če rečeš otroče, pa je čustveno, si štuf, razpizdjen. Ni rečeno, da otroka ne mara, če reče otroče."

Ostali informanti s Primorske so ugotovljali, da je *otroče* manj osebno kot *otrok*, saj "če reče 'tisti otrok' je morda od govorca otrok, če reče 'tisto otroče', ni njegovo", "otrok je bližje, bolj pri srcu, bolj sočutno, je treba nekaj postorit za njega. Otroče ji ni blizu, otroče ne bi uporabli, pri nas se uporablja, če je odrinjen, zanemarjen", "otrok je bolj bližji odnos, večja skrb", "tega ne bi nikoli rekel, bi rekel, moj otrok je moral bit tam, dokler se ni segrel, dobim občutek kot bi rekel za enega ... kot da nima občutka do tega otroka. Mogoče je to, ker nimamo navade, za nas je otrok otrok, otroče, drugače se sliši, ne gre v uha, kot da nekam pahneš."

Poleg tega je za nekatere Primorce (razen Vipavške doline) *otroče* bolj negativno kot *otrok*. Pravijo: "Zančevalno je otroče, na grd način. Otroče je do 10 let. Namesto, da bi ležal, bi lahko pomagal mami", "Otroče zveni slabšalno, otrok in otroče zaznamuje isto stvar, samo konotacija je negativna, otroče."

Informanti iz preostale Slovenije so sicer prepoznali razliko med besedama, vendar pa se kak posebno značilen geografski vzorec ni pojavil. Eden od obeh Štajercev je dejal, da se *otroče* bolj smili kot *otrok*, enako Prekmurka, druga dva, Prekmurec in Štajerka, nista poznala razlike, informatorka iz Koroške pa je izjavila, da je *otroče* bolj cartljivo. Podobno je informatorka iz Dolenjske razložila, da "pri *otrok* si predstavljaš majhen. Otroče pa je bolj opisno, je samo samostalnik, ampak kot bi bil še pridevnik: nebogljen, bogi, majhen, vse, kar je odvisno od nekoga, *otroče* je bolj opisno od *otroka*, če stopnjuješ."

Poglejmo sedaj dejansko rabo besede. 19 informatorjev je trdilo, da besede *otroče* (to je oblika iz SSKJ (2002), omenila jo je le informatorka z Dolenjske) ali *otróče* ne uporablja nikoli. Da bi jo lahko uporabili

včasih (*otróče*), je reklo 11 informatorov, vsi pa so bili iz Postojnske kotline, s Krasa ter iz Vremške in Vipavske doline, to je področje osrednje Primorske. Ostali bi raje uporabili besedo *otrok* ali *otroček*.

Videli smo, da ima beseda *otroče* lahko dva pomena, ki se razlikujeta glede na regijo, kjer prebiva informant. Na Vipavskem se uporablja skoraj izključno ljubkovalno, na Krasu zasledimo že obe rabi, bolj ko gremo proti Postojnski kotlini, bolj raba referira na bitje, ki se nam smili. Uporablja se vedno manj, najbolj na osrednjem Primorskem.

Človeče in ženšče

Informanti so razmišljali o pomenu besede *človeče* v dveh nalogah: v nalogi, kjer smo opisali določeno osebo in jih vprašali, če bi jo lahko imenovali *človeče* ali ne in zakaj, ter pri nalogi, kjer smo že zeli vedeli, če bi *človeče* lahko imenovali sebe, če ja, kdaj, in če ne, zakaj ne. Ugotovili smo, da velika večina informantov besede ne uporablja, včasih je niti ne pozna, če pa jo uporablja, je to zelo redko. Zdi se jim zastarella ("staromodno kot iz kake knjige"), čudna, tuja ("se mi zdi tuje, kot da je z Balkana"). Najbolj se je beseda zdela domača intervjuvancem južne Primorske, ki so tudi navedli primere rabe. Zanimivo je, da pomen besede *človeče* razumejo na podoben način, in sicer, kakor pravi ena intervjuvanka, "ni negativno, bolj se mi človeče smili, ker ni nekaj v redu gor na čefiti". Na Krasu so govorili: "Človeče božje, ma kašn si, ma kdo te je naredu tašnega. Smo rekli člouk, človeče je blo bolj poniževalno, je mogel bit bolj neroden: ma človeče, ma kakó govoris", v Podgorju pa "glej, ono človeče, jaz tudi rečem, glej, kako je uštimano, še slabše smo govorili. Če rečemo človeče, nočemo pohvalit, ena srednja reč."

V Vipavski dolini pa beseda, nasprotno, lahko pomeni, da je to človek, "poln dobrote, poln simpatije, ima karizmo, je človek, ki je brez napak, vendar ni avtoritativen, ni gospodovalen, drobno bitje, polno dobrote". Da je lahko manjšalnica, pravi tudi ena najstarejših intervjuvank iz južne Primorske: "Je ena otroška beseda, ni resna beseda, se uporablja za otroke, starega moraš spoštovat, ker je starejši, to je bolj ponižano."

Ostali intervjuvanci, ki pa jim beseda največkrat ni posebej domača, so jo razumeli kot slabšalnico, saj naj bi jo "vedno /.../ slišal v grdem pomenu", "človeče v primerjavi s človek je negativno", "se mi čudno sliši, to je slabšalnica, na socialni lestvici nižje kot človek, moten, bogi, neurejen".

Največ težav so informanti ne glede na regijo imeli z besedo ženšče. Iz odgovorov je razbrati, da gre za zastarello besedo, ki je mlađi danes ne uporablja več. Namesto nje bi danes lahko prej uporabili *revca*, *pakúra*, *stara baba*. Vse to kaže na negativni, slabšalni pomen te besede, saj je oseba nerodna, kaj ušpiči, je nemarna, zatežena, "je sitnu, jezičljavu, morda brez doma, zanemarjenu". Ena informantka z južne Primorske

pravi, da bi si lahko rekla *ženšče*, če "bi ga res pobiksal ali pa, da se znajdeš v situaciji, ko te noben ne šlivi, si zasmehovana, se počutiš bogo *ženšče* na tem svetu".

Obe našteti besedi očitno nista posebej poznani, saj ju informanti ne uporabljajo, še posebej pa ne mlajši, kar kaže na to, da beseda postopno izginja iz rabe.

Človeče, drugače kakor *ženšče*, referira na nekoga, ki se nam smili. Tako kot že pri besedi *revše* se tudi tukaj pojavlja razlikovanje med informanti iz Vipavske doline in ostalimi Južnoprimerorci. Vipavci namreč *človeče* rabijo ljubkovalno, pozitivno, ostali pa ne. V primerjavi z besedo *človek* je *človeče* po pričakovanjih bolj zaznamovano.

Drugače je z besedo *ženšče*. Zanimivo je, da očitno ne implicira posebnega usmiljenja do ženske kakor drugi primeri iz te skupine samostalnikov, ampak le zaničevanje. Možna razloga je, če nekoliko špekuliramo, da je tudi *ženšče* imela pomen usmiljenja do nekoga, a se je ta pozneje nekoliko opustil na račun drugega, zaničevalnega pomena.

SKLEP

V prvem delu analize smo ugotovljali, ali samostalniki za osebe, ki so srednjega spola, zares referirajo na mlado in brezspolno, kot smo že le pokazati uvozoma. Trditi je moč, da sta vsaj *dekle* in *dete* v imaginaciji naših informantov precej brezspolna subjekta, čeravno *fante* sicer nekoliko manj. Vse tri samostalnike povezujemo z mladimi ljudmi do obreda prehoda (poroke). *Dete* je majhen, še skoraj plazeči se otrok, na prvi pogled nedoločljivega spola, *dekle* je mlada, neporocena ženska, ki nima ne otrok ne nobene zveze s spolnostjo, *fante* pa je sicer mlad človek, vendar ne zgolj negativen, kakor je zapisano v SSKJ (2002) in v *Slovenski slovničici* (Toporišič 2000), ampak prej pozitiven. Taka ugotovitev, ki naše domneve potrjuje, sploh ne preseneča, saj smo zanjo podporo našli že v slovenskih standardnih priročnikih, predstavljena pa je bila uvodoma.

Drugi del je predstavljala analiza samostalnikov, s katerimi v določenih govornih situacijah predpostavimo moč izjavljajca nad referentom. *Revše*, *človeče*, *otroče*, *ženšče*, ki smo jih izbrali kot primere, so v strokovni literaturi sicer prepoznani kot tisti, pri katerih poleg osnovnega pomena lahko zasledimo ljubkovalno ali slabšalno zaznamovanost, vendar pa širše zastavljene študije o tem, zakaj je temu tako, nimamo. Raziskava kaže, da govorci slovenskega jezika kot maternega jezika povezujejo omenjene izraze z nečim majhnim,

mladim, torej otroki, oziroma z neživim. Zdi se, da pri taki rabi s pomočjo slovničnega spola prihaja do metonimije med odraslim človekom in majhnim otrokom oziroma med odraslim človekom in predmetom (neživo). Pokazali smo že, da srednji spol nezaznamovano poleg neživega (ki sicer nima spola) lahko referira le še na tisto, kar je majhno in ki tudi nima spola (in v tem je najverjetneje tudi povezava obeh takih rabi). Če je res tako, potem lahko trdimo, da do ljubkovalne in slabšalne rabe (in ne kakšne druge, na primer) pride zaradi te primerjave obeh pomenskih konceptov. Tretji pomen, za katerega smo ugotovili, da se lahko oblikuje s pomočjo srednjega spola v določenih situacijah, je usmiljenje do nekoga. Koncept je najbrž nekakšna kombinacija ljubkovalnosti in slabšalnosti v odvisnosti od konteksta rabe, predvsem stanja referenta in moči izjavljajca. Zanimivo je, da se pri naštetih izrazih bolj kot ljubkovalnost pojavlja koncept usmiljenja, česar predhodno pravzaprav niti nismo pričakovali. Tako se ljubkovalna raba omejuje bolj na *dekle* (če je rabljeno zaznamovano) in *otroče*, ne pa toliko na *ženšče*, *človeče* in *revše*, kot da bi korenski pomen besede *dekle* in *otrok* pripomogel k majhnosti in ljubkosti referenta.

Pri vsem tem je še posebej zanimiva razlika med konotacijo, ki jo ima raba besede *revše* in *človeče* na Vipavskem v primerjavi s področji, južno in vzhodno od nje.

Vsekakor pričujoča raziskava še zdaleč ni popolna, saj je le uvod in namig za nadaljnje delo – po nadaljnem raziskovanju rezultati namreč kličejo kar sami. Glavni pomanjkljivosti raziskave, številčno premajhna skupina informantov in tudi njihova za posploševanje preveč strnjena geografska porazdelitev, nista razlog, ki bi lahko izničil na novo odprto možnost čudenja v znanosti o jeziku.

Sedaj se zdi, da začetna predpostavka pravzaprav drži, odpira pa se mnogo vprašanj, ki bi morda lahko pripeljala k novi študiji: Kakšna je razlika v rabi med najbolj oddaljenima slovenskima govornima skupinama, najbolj zahodno in najbolj vzhodno? Ali lahko ugotovimo, da je (bil) omenjeni pojav splošno slovenski, morda celo splošno slovanski? Na kaj kulturno specifičnega (če sploh) lahko implicira povezava deseksualizacije odraslih in zaničevanja? Taka deseksualizacija namreč, ki je podlaga za vse rabe srednjega spola za ljudi, ustvari, da človek v jeziku ni več reprezentiran kot "človek", torej živo bitje, ki mu je lasten spol, ampak postane tista tretja kategorija, "N", nevtrum, nobeden od spolov.

ON NEUTER GENDER NOUNS WITH HUMAN REFERENTS IN THE SLOVENE LANGUAGE

Ana TOMINC

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: ana.tominc@zrs.upr.si; ana_tominc@yahoo.fr

SUMMARY

The article discusses the use of some neuter gender nouns with human referents in the western part of Slovene territory. The analysis of semi-structured interviews conducted with 30 informants focused on shades of meaning (degrading, pejorative, affectionate) denoting referents of statements, and on the variation in the use of neuter gender nouns in relation to geographical location and age.

The first part of the article aims to determine whether neuter gender nouns with human referents are used in relation to young and non-sexual referents, as indicated in the introduction. It can be claimed that in the imagination of our informants at least 'dekle' (young woman) and 'dete' (child) are characterized by relative asexuality, which is slightly less evident in relation to the noun 'fante' (young man). All three nouns are used to refer to young people before the passage ritual (marriage).

The second part of the article provides an analysis of nouns used in certain speech acts to denote the power of the speaker over the referent. The overview of literature actually reveals that the core meanings of the selected examples 'revše' (poor fellow), 'človeče' (small, skinny man), 'otroče' (child, usually small), and 'ženšče' (tiny woman, usually old) are usually accompanied by affectionate or pejorative shades of meaning. The research reveals that native speakers of the Slovene language instinctively associate these nouns with something small and young, children or inanimate objects. It seems that the use of the neuter gender suggests a metonymy between an adult and a child, or between an adult and an object (inanimate). It has already been indicated that in addition to inanimate referents (asexual by nature) the unmarked use of the neuter gender is limited to refer to something small and asexual as well, which probably constitutes the link between both usages. If this is truly the case, it can be claimed that affectionate and pejorative uses (and not other shades of meaning, for example) of these terms are generated by the comparison between these two semantic concepts.

Key words: neuter gender, Slovene language, shades of meaning

LITERATURA

Corbett, G. G. (1991): *Gender*. Cambridge (itd.), Cambridge University Press.

Mečkovska, N. (1980): Samostalniški spol v slovenskem in vzhodnoslovanskih jezikih. *Slavistična revija*, 28, 2. Ljubljana, 199–218.

Pohlin, M. (2003 [1768]): *Kraynska grammatika. Bibliotheca Carnioliae*. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana, ZRC SAZU.

Smole, V. (2006): Lingvogeografska obdelava spola v ednini: samostalniki srednjega spola na -o v slovenskih narečjih. *Slavistična revija*, 54, posebna številka. Ljubljana, 125–135.

SSKJ (2002): *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Elektronska verzija. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Toporišič, J. (1981): K teoriji spola v slovenskem (knjižnem) jeziku. *Slavistična revija*, 29, 1. Ljubljana, 79–94.

Toporišič, J. (2000): *Slovenska slovnica*. Maribor, Obzorja.

Vodnik, V. (1811): *Pismenost ali gramatika za perve shole*. V' Lublani, natisnil Leopold Eger.

Yin, R. K. (1994): *Case Study Research. Design and Methods*. Thousand Oaks etc., Sage Publications.

review article
received: 2005-06-13

UDC 81'27:159.922.1-053.2

GENDER DIFFERENCE IN CHILDREN'S LANGUAGE

Irena MARKOVIĆ

University of Zadar, Department of Italian language and literature, HR-23000 Zadar, Obala Kralja Petra Kresimira IV 2
e-mail: imarkov@unizd.hr

ABSTRACT

Up to the present day the gender difference in children's language has been studied by various researchers. The amount of research done, the differences in methods used, and the contradictory results raise questions about the initial idea – Are there gender based differences in children's language? If there are, how are they demonstrated and what are they? What are the best research methods? Does the gender language difference in childhood, in any way, influence language skills in adulthood? The questions being so complex, it is impossible to cover all the areas mentioned above.

What I want to do in this contribution is to summarize the actual research done in this field until today. I present a few theories that have been available over the last fifty years and I have given various research models and methods in order to cover this topic. The actual results are not surprising: differences do exist and the variations are huge. However the amount of gender innateness and the social influence of gender stereotypes create difficulties in measuring separately the difference in language caused by gender. We therefore, need to go back to the original biological and social questions of what makes a male male and what makes a female female. In the same way, all the other individual differences in children are posited under the same question - Are they a part of gender difference or is gender difference only a small part of the whole individual forming his or her personality?

Key words: language, gender differences, innateness, social environment, girl's stereotypes, boy's stereotypes, language styles

LA DIFFERENZA DI GENERE NEL LINGUAGGIO DEI BAMBINI

SINTESI

La differenza di genere nel linguaggio dei bambini è stata fino ad oggi studiata da diverse discipline. L'ammontare delle ricerche fatte in questo campo e specialmente le differenze nei metodi usati con risultati contraddittori mette in dubbio l'idea iniziale - Esistono differenze nel linguaggio dei bambini basate sul genere? Se esse esistono, quali sono e come si esprimono? Qual è il migliore metodo di ricerca? È possibile che la variazione linguistica nel linguaggio dei bambini basata sul genere possa, in qualsiasi modo, influenzare la capacità comunicativa degli adulti? Siccome le domande sono complesse, è impossibile coprire tutte le aree menzionate. Perciò fare un riassunto di tutte le ricerche fatte in questo campo, è l'unica strada da prendere. Presenterò teorie che sono state analizzate negli ultimi cinquanta anni e darò esempi di ricerca in tutto il campo. I risultati attuali non sono sorprendenti: Le differenze esistono e sono enormi. Tuttavia, la quantità dell'innatezza del genere e l'influenza sociale sugli stereotipi di genere fanno sì che le determinazioni linguistiche di differenza siano molto difficili da fare. Per questo dovremmo ritornare alle domande originali di natura biologica e sociologica - che cosa fa di un maschio, un maschio e che cosa fa di una femmina, una femmina. Anche le altre differenze individuali nei bambini sono poste nella stessa domanda – Fanno esse parte della differenza di genere oppure è la differenza di genere che in una parte crea la personalità del bambino.

Parole chiave: lingua, differenza di genere, innatezza, ambiente sociale, stereotipi di genere, stili di lingua

INTRODUCTION

There is a popular belief that girls are more advanced in language development than boys. The first part of this article summarises some theories that brought completely opposite results and which have been present for the past half a century until sex discrimination has diminished and the approach to this subject has become more objective. The first problem we noticed in the literature was the actual *notion of superiority*: girls are superior to boys; boys are superior to girls, etc. The first step to take is to eliminate the idea of superiority, because there is no evidence that certain language style is superior to the other and there is no evidence that quantity means quality, etc.

On the other hand, there is no debate about differences in *innate language gender specific features* and at the same time *the social influence* on the biological patterns. This information is discussed in the following section.

Another problem I find in the literature is the *comparison between studies based on different criteria*. It is very risky to draw conclusions based on two differently conducted researches: for example the studies based on language styles being compared to the initial studies based on number of words used by children, up to the research done on using morphology or word articulation, etc. Therefore, there is one chapter in which I give attention to methods used in research and the problems we encounter in that field. The amount of research material is very restricted. I found articles that are expressing results and opinions but usually the explanation of methods that was used in the research, and the criteria, were missing.

LANGUAGE STEREOTYPES OR REAL DIFFERENCE

Pro difference

The early evidence for sex differences in language development rests on both performance and neurological data. There have been a number of reviews of the literature on sex differences in language development like:

Jespersen (1922) (in: Macaulay, 1978, 353–363) observes that "little girls on the average learn to talk earlier and more quickly than boys; they outstrip them in talking correctly; their pronunciation is not spoilt by many bad habits and awkwardness so often found in boys."

McCarthy (1954) (in: ibid.) "one of the most consistent findings to emerge from the mass of data accumulated on language development in American white children seems to be a slight difference in favour of girls in nearly all aspects of language that have been studied". The author also concludes that "the vast array of evidence in the same direction from a variety of investiga-

tors working in different parts of the country employing different situations and methods of observation, and employing different analyses and linguistic indices, certainly is convincing proof that a real sex difference in language development exists in favour of the girls."

Maccoby (1966) (in: ibid.) in her study supports the same view: Out of 102 studies reported, 61 showed superior performance by females and 12 superior performance by males, although in many cases the differences were not statistically significant. She also later qualifies and admits that for large, unselected populations, there seems to be sex difference in verbal skills from about 3–11 with a new phase of differentiation occurring at adolescence. Garai and Scheinfeld in a smaller number of studies came to the same conclusion: "studies of verbal ability have shown that girls and women surpass boys and men in verbal fluency, correct language usage, sentence complexity, grammatical structure, spelling, and articulation, while males tend to excel in verbal reasoning and comprehension." (Garai and Scheinfeld, 1968, 198–200). Nelson (1973) and Bloom (1975) support the theory that analytic/referential nominal style (left brain dominant learners who analyse speech stream into individual phonetic elements and words and tend to use isolated monosyllabic words) is reported more often for girls while the holistic/expressive pronominal style (right-brain dominant learners who pay attention to the overall sound/rhythm of the language and its use) is reported more often for boys. Moss and Robson (1970) in their research confirm that boys at the age of 6 months produced consistently more negative vocalizations and more smiles than girls but the difference was significant only for negative vocalizations at 6 months.

From a general point of view, in their exhaustive review of thousands of psychological studies in which sex of the subject was a variable, Maccoby and Jacklin (1974) concluded that there are only four psychological areas in which sex differences have consistently been found: males appear to be more aggressive than females, to excel in visual – spatial ability and to excel in mathematics, while females excel in verbal ability. General findings of many studies indicate that girls begin to talk earlier than boys and that they begin to use sentences earlier. They suggest that the clear advantage in favour of girls tends to dissipate after the early school years; while others have contended that females continue to have greater facility than males in such things as spelling, essay writing and the learning of foreign languages. Furthermore the sex differences visible in early childhood coincide with those found in adults. For example; boys and men tend to use more aggressive and assertive language than females (Sause, 1976; Cook, Fritz, and Cornack, 1985; McCloskey & Coleman, 1992) and girls and women use more mitigating and cooperative utterances than males (Austin, Salehi and Leffler, 1987).

Moreover, sex differences in language use have been assessed on a variety of levels; such as intonation (Edelsky, 1979), use of conversational devices such as attention getters and reinforces (Lakoff, 1975), interruptions (Nohara, 1992), general verbosity (Swacker, 1975), and that they have also been assessed in terms of various other measures of articulation and fluency.

The results of these studies mostly show that males and females do indeed use language in different ways, even as early as at the age of 3.

Even if there is difference does it really matter

When one tries to find the evidence that girls are superior to boys it turns out to be less obvious than it has been implied. Many of the studies cited by Macoby, "show slight but consistent differences in favour of girls in language development at the preschool level" (Macoby, 1966, 334), but many of these differences are not statistically significant. For example in a large scale study, only sporadic differences were found between the sexes in the 3 year old to 8 year old age group: in the 230 comparisons made, the girls received the better score 133 times, the boys 84 times and no differences occurred 13 times. However none of the differences reaches the 0.01 level of confidence and 15 reach the 0.05 level, and concluded that "in general the results reflect the findings of earlier studies showing that girls tend to exceed in articulation of sounds at the older ages and the boys in work knowledge" , (Templin, 1957 in: Macaulay, 1978, 353–363). Yet the differences between sexes are somewhat less pronounced than is frequently stated. He also concludes "When the performance of boys and girls is compared over the entire age range, girls tend to receive higher scores more frequently than the boys but the differences are not consistent and are only infrequently statistically significant. It may be that the differences, which have appeared in the literature, have been overemphasised in the past. It may also be that over the years differences in language ability of the two sexes have actually become less pronounced in keeping with the shift towards a single standard in child-care and training in the last few decades".(Macoby, 1966, 334). However I do not have the possibility of finding and verifying the exact methods that Macoby and Templin used.

Winitz (1959) in a study of kindergarten children found girls to be significantly superior to boys on three out of twelve measures but Winitz points out that these measures were not those generally regarded as of major importance. His conclusion is the hypothesis that no language differences is tenable in the population of five-year-old children with regard to major verbalization measures, articulatory skills, vocabulary skills, and three of four word fluency measures. O'Donnell, Griffin and Norris (1967) in a study of the syntax of children in

grade K-7 (age 12) found no significant differences in speech. Moore (1967) in a longitudinal study covering the first eight years found only one significant difference out of 21 measures and that was for speech quotient at 1.6. Whatever the interpretation of speech quotient at this age may be it can hardly be of great importance if no other significant linguistic differences show up at the ages of 3.0, 5.0 and 8.0 for the same sample. Graves and Kozol (1971) found no significant differences in a study of noun pluralization. Nelson (1973) found that the mean age for acquisition of 50 words was 18 months for girls and 22 for boys, but Sause (1976) in a study of kindergarten children found that boys produced significantly more language (204 words average) than girls (163 words average). Macoby and Jacklin (1974, 76–83) list 123 studies with 159 measures of language behaviour. An overwhelming proportion of 62% show no sex difference, 28% show female superiority and 9% show male superiority.

Although the studies showing female superiority outnumber those showing male superiority the figures need to be interpreted with care, as some of the behaviours showing female superiority are of dubious value like "talked more frequently to other children, appropriate verbalization during movie, requests for information or evaluation from mother, etc." (Macaulay, 1978, 354).

Looking at the research from Bristol we can see that they used the corpus of speech collected among the children at the age of 3.3 years. Sequences of conversation were distinguished according to whether they were initiated by a child or by another person. 70% of all the sequences whose initiator could be determined were initiated by a child; and for these sequences there were only small and mainly insignificant differences between boys and girls with respect to context or purpose. In the remaining 30% of sequences; the vast majority of which were initiated by the mother (and few cases by the father), there were highly significant differences in the context in which adults chose to initiate conversations with boys and girls. Going back to the language style variation (analytic vs. holistic style) in a study done by (Bates and Fenson, 1993), based on the MacArthur CDI study, the group have found out that there are differences between styles of children's learning comprehension and production. With percentile-based measures of vocabulary composition, it was possible for (Bates, 1994) to investigate correlations of stylistic variation unconfined with developmental variation. For example referential vocabulary style for children between 8-16 months with at least ten words was modestly but significantly correlated with age (0.15), gender (0.11 girls higher), mother's education (0.18). The positive correlation with age for example means that children high in referential style are actually older than those with proportionally fewer common nouns.

Why and how was the question of difference and superiority created

After the above mentioned analysis (Macaulay, 1978) states, that the more realistic conclusion from the evidence is that there is no significant sex difference in linguistic development which can be traced to a physiological or genetic origin. Such differences, as the tests were shown, are relatively slight and much smaller than those which have been shown to relate to social class or ethnic background. Therefore Macaulay is saying that the more appropriate question should be - How was the myth of female superiority in linguistic skills born? Primarily, she says there is a widely held view, among paediatricians, that girls are generally more advanced than boys in their linguistic development. Secondly, it is often asserted that mothers speak more to their female children than to male children and in a period when behaviourist views of language acquisition were dominant this belief would tend to reinforce the notion that girls must be more advanced in their linguistic development. However there is much evidence that also show the opposite. Lewis & Freedle (1973) found that mothers of girls vocalized more to their three month old infants than do mothers of boys. But Moss (1967) found that mothers talked more to male infants than to female infants during the first month and that there was no significant difference at three months. And for her the simplest explanation is the obvious one: most researchers have been so convinced in the linguistic superiority of girls that they have looked at the evidence with a rather prejudicial eye.

We are now coming to a point that brings us to a conclusion that sex difference in children's language exists, however it is more likely that we relate that difference to the actual language variations styles (analytic vs. holistic), present in both sexes, than solely to the separate sex.

BIOLOGICAL CUES

It is possible that there are innate differences between the sexes with respect to both temperament and to the neuroanatomical structures associated with language. If they exist, these inborn differences could affect language development directly or they could affect the way in which the infant interacts with the adults in her or his environment and thus help to shape the social factors that in turn reflect back upon the infant (Gleason, 1979).

Right ear advantage

Many studies have suggested a relationship between cerebral hemisphere and linguistic development. (Witelson and Pallie, 1973) published a study called "Left

hemisphere specialization for language in the newborn: neuroanatomical evidence of asymmetry". They found out that the females had significantly larger left hemisphere structures than right, while the males of comparable age (1-19 days) had no significant difference between left and right hemispheres. This extra tissue is observable in females but not in males during the first three weeks after birth. The brains of male infants, who were at least a month older, also showed larger left-sided planum. For example, (Kagan, 1971) suggests that the superiority of females in language development may be the result of earlier maturation of the left cerebral hemisphere which is normally dominant for certain speech functions. Buffery and Gray, (1972) claim that there is an innate neural mechanism for speech perception which is more developed in the female brain than in the male brain of the same age which means that lateralization of a usually left sided cerebral dominance for language function is accelerated in the female brain and such functional topography facilitates the development of linguistic skill in women. Taylor (1972) also found that boys (but not girls) with reading disabilities failed to show a right ear advantage even at the age's of seven and eleven. Knox and Kimura (1970) in a dichotic listening task employing environmental and animal noises found greater left ear superiority among boys than among girls in ages from five to eight. This is consistent with a study of preschool children Smith and Connolly (1972) that showed that boys made more play noises (brrr, bang etc) than girls did. Left ear superiority is evidence of right hemispheric dominance for non-speech sounds. The right hemisphere is also associated with spatial relationships. Buffery and Gray emphasize that "the male superiority only appears when manipulation of spatial relationships is involved, while when the tasks mainly concern discrimination or comparison of fine visual detail, females are superior." (Buffery and Gray, 1972, 127).

There are some indications that boys lag behind girls in the development of laterality but the actual laterality is less strong in females than in males once is developed. (Lake and Bryden, 1976) found out that male with left handedness in the family showed strong right ear superiorities on a dichotic listening test while females from a similar background showed little laterality. Also all the females without a background of family left-handedness showed weaker right ear superiorities than the males. They also argue that boys lag behind the girls in a variety of aspects of lateralization of functions thus providing an extended duration of vulnerability during which more "accidents" could occur. Males would therefore lateralize more thoroughly and completely and eventually overtake and surpass the females in degree of asymmetry. This might help to explain the greater vulnerability of boys to speech disorders. Boys have been found to suffer from speech disorders anything from

twice as frequently as girls to five times as frequently (Ingram, 1975). Nevertheless there appear to be remarkably few genetic differences between males and females which affect language development. Fairweather observes that "there is in sum very little evidence of an overall sex difference in verbal ability. However, there is, indeed, for spatial ability very suggestive evidence that this ability is more symmetrically represented across the cerebral hemispheres in the female than in the male brain." (Fairweather, 1976, 266).

Aphasiological studies findings indicate that it requires a good deal more brain damage to produce aphasia in females than in males (McGlone, 1977). There are also many more male aphasics than female, but there are also many more male stroke victims. If, however, language is more resistant to dissolution in even damaged female brains there exists the possibility that males may be more strongly lateralized for language, while females may have some language areas in both hemispheres.

Other opinions are "that males and females probably have somewhat different brain structures because they have a different prenatal hormonal environment; the prenatal hormonal environment does exercise during a few critical days of brain development; a determining influence on neural pathways that will subsequently mediate sexually dimorphic behaviour". (Money and Erhardt, 1972).

Environmental variables

Whether the prenatal hormonal environment might also exert an influence on parts of brain associated with intellectual activity is a fascinating question that remains unanswered. No such postulation is needed to account for sex differences in language, since there are observable environmental variables that can be evoked to explain those differences; but the possibility that male and female brains are organized differently remains.

Gleason (1979) is looking at another frequently offered explanation for differences, that girls mature more rapidly than boys. There appears to be some physiological evidence for this general finding, but it is not clear how it applies to cognitive functioning, or to what extent it is a sufficient explanation for what is observed. If maturational differences explain girls' linguistic superiority; perhaps they should also be called upon to explain boys' mathematical superiority. If male and female brains mature at different rates and in different ways, then they are very different indeed. The maturational argument also leads to some conclusions that simply do not follow. Earlier maturation would be a good explanation for why girls begin to speak earlier, but if girls' verbal superiority were based purely on maturational factors, we would expect them to lose their advantage once they had matured. In fact, since language acquisition is

so much easier for children who have not yet reached puberty than for adolescents, and since girls on the whole reach puberty before boys, we might expect that around the age of 12 boys would become much better second language learners. This simply does not happen. Girls continue to do well as foreign language students even at a time when their earlier maturation might be expected to work to their disadvantage.

Moreover there are other individual innate differences that could, but also may not be, sexually divided. Kagan (1981) reports that shy children are more likely to show a cautious analytic approach to cognitive problems while very sociable children are more likely to leap before they look when presented with various intellectual tasks in the laboratory. Specifically, the holistic/expressive/pronominal style may be more typical of very gregarious children, for example the children who are particularly anxious to be with and to be like their fellow human beings. Bates (1988) research also shows that on a host of biological indices from conception onward. Males tend to be more variable or unstable since the two children scoring highest across the course of the study were boys despite the fact that the mean scores for boys and girls did not differ.

I will conclude this section by saying that innate differences do exist but the actual biological and genetic evolution would have been different if the boys and girls had to adjust their mind to talk differently. That would be like saying that the woman were programmed to talk and men were not. As we know that people need to communicate with each other we are pretty sure that man has evolved programmed to talk too. On the other hand it is possible that genetic memory and evolution has memorised the actual functional needs in the environment which created a division between the skills men & women need to communicate differently.

SOCIAL CUES

If the sex differences exist in language, whether in the distribution of abilities or in different kinds of linguistic performance it is clear that they stem at least in part from environmental or social factors. No one would argue, for instance, that men use more direct imperative constructions than women because of innate differences between the sexes. Many sex differences are out of differing sex role expectations. Children growing up must learn not only to act like girls and boys, women and men, but to talk like them as well. Some sex differences are thus sociolinguistic in nature.

Social class

The difference in social class can be found even in the early studies. Kimura in 1961, for example, in a dichotic listening task for speech stimuli found a signifi-

cant right ear advantage for both boys and girls from professional families from the age of four upwards. Right ear advantage for speech stimuli is generally taken to indicate that the left cerebral hemisphere is dominant for speech. However, Kimura also found that among children from a low to middle class area five year old girls but not boys showed a right ear advantage. It is somehow an indication of influence of social class on language and cognitive development.

Sex expectations

Templin (1957) was the first one to include the new trend in studies of sex differences; towards an investigation of the differential treatment of the two sexes as an explanation of what had previously been taken to be a genetic superiority. Under this hypothesis, the relatively greater loquacity and fluency of girls Smith and Connolly (1972) would attribute to differential expectations and communication with the two sexes by their parents. There is some evidence for this in the responses of the Wells interview from 1979, where the children were at the age of 3.6. They found out that adults initiate a far greater proportion of sequences with boys in context of play. In contrast, over half the sequences with girls were in helping and non playing context. This suggests that adults emphasise more useful and domestic activities in their interaction with girls, whilst the emphasis with boys is towards a more free-ranging, exploratory manipulation of the physical environment.

Gleason (1979) finds that inborn differences are somewhat equivocal, but worth considering. One possibility for her is that constitutional factors contribute to different patterns of parent-child interaction in early infancy. Male infants, according to Moss from 1967 are more irritable than female infants and this might explain at least in part another consistently observed sex difference, namely that through the first two years of life, girl infants are looked at and spoken to by their mothers more frequently than are boy infants (Lewis, 1972). Girls therefore may receive more and higher quality of linguistic input at an earlier age than boys, and this extra input may lead to earlier and more highly motivated language development on the part of girls; while mothers tend to interact more physically with their infant sons, they tend to speak more to their infant daughters, and this interpersonal style may have had reaching effects on the development of girls language and their ways of dealing with others in their world.

Gleason is underlying as a most pervasive force set of sex role expectations that parents and society at large bring to any interaction between boys and girls. She is showing the research study from (Rubin, Provenzano and Luria, 1974) where they have shown that from the first day of child's birth parents have different attitudes toward girls and boys. It is shown that especially fathers

had quite different beliefs about the female and male infants. Daughters, for instance, were more likely to be rated little, pretty, and cute. And fathers saw their sons as harder, stronger and better coordinated and their daughters as weaker and more delicate, while mothers did not make such strong distinctions. Since parents have different expectations about their children from the day they are born and probably earlier, it is easy to postulate that those different expectations will manifest themselves in differential language treatment. As the parents speech is sex-typed as well, and children will eventually take on the speech characteristics of the same sexed parent through imitation or social learning.

McCarthy in the 1953 argues that the mother's speech is likely to provide a better model for the girl baby than for the boy baby who needs to identify with, and to imitate the father's speech, of which he is likely to hear a minimum, in our culture. When he does hear the father's speech and tries to imitate it, the experience must be less satisfying for him than for the girl, who can produce a fairly satisfactory echo reaction to the mother's voice. Also McCall (1981) has suggested that gender-related differences may fail to appear before the two years of age, because early developments are buffered against environmental effects. This assumes of course that gender related differences are enhanced if not caused by the social environment.

METHODOLOGICAL PROBLEMS

Research methods

Since the object of the study is language behaviour and it usually displays variation the problem is in knowing how to quantify the dimensions to be researched. The most frequently used general measure is Mean Length of Utterance (MLU), originally measured in words, but in more recent studies in morphemes. The validity of this measure has been the subject of a considerable amount of critical discussion, but because of its global nature and the ease with which it can be calculated, it probably remains the most satisfactory, although crude, general indicator of stage of development, at least in the first few years. Other measures that have been used include vocabulary size (Nelson, 1973), vocabulary comprehension (Reynell, 1969) and a variety of measures based on samples of spontaneous speech, including syntactic complexity, semantic modification, semantic range and pragmatic range.

The truth is that measures of linguistic proficiency, particularly for young children, are extremely crude instruments (Jones and Spolsky, 1975) and thus it is not surprising that samples of linguistic behaviour will reveal occasional differences between sub-groups of the sample. The discovery of occasional sex differences is most likely a chance product of this unreliability which has

arisen simply because the possibility of sex differences has been investigated. The fact that the majority of studies show no sex differences and that many of the findings with regard to sex differences are self-contradictory should be sufficient warning against drawing conclusions from the studies that show one sex to be linguistically superior to the other.

McCarthy, concludes that the vast array of evidence in the same direction from a variety of investigators working in different parts of the country, employing different situations and methods of observation, and employing different analyses and linguistic indices, certainly is a convincing proof that a real sex difference in language development exists in favour of girls. However, Macaulay (1977) argues that the failure of a large number of investigators employing a variety of methods to establish significant differences between the sexes is even more convincing proof that such differences as may exist are trivial and unimportant compared with the clearly significant differences that have been established for social class and family size.

Gleason (1979) mentions the possibility of the actual epoch influencing the scores: in the 1930's and 1940's, when the dominant mode of study was through enumeration (number of words per sentence, number of grammatical errors, mispronunciations, etc), girls were frequently found to excel. In the 1950's and 1960's where the search was for evidence of internalization of generative language system, sex differences typically were not found. In the 1970's and 1980's when the conversational, interactional and stylistic variables are topics of study, sex differences once again emerge.

Sex and familiarity of testers

We found a claim that the sex of tester influences scores on tests of language development: "girls respond best to female testers, boys to male testers, therefore many of the reported differences favouring girls in early language development may result from the fact that most of the testers were female." (Johnson and Medinnus, 1969, 59). If the studies which claim to show sex differences in language development had discovered large differences which were consistent from one study to another, the risk of experimenter bias could perhaps be discounted, but when the situation is actually the reverse then the risk of bias is considerable.

(Wells, 1977) suggested on the basis of his own recorded data, that the frequency of expansions for example may owe a great deal to the presence of an adult who is relatively unfamiliar with the child, for whose benefit the mother, quite unconsciously, expands or interprets all the child's utterances that may be difficult for a visitor to understand. There are probably other systematic changes in parents if not in children's behaviour when an observer is present.

CONCLUSION OF THE RESEARCH SO FAR

The evidence of consistent sex differences in language development is too tenuous and self contradictory to justify any claims that one sex is superior to the other Macaulay (1977) concluded. In the present state of language assessment the only tenable position is that there is no significant difference between the sexes in linguistic ability.

We also encounter a conclusion from Sause (1975), where in his research of "Computer content analysis of Sex differences in the Language of Children" the pattern of sex related differences confirms to conventional stereotypes in most respects. Boys are verbally more aggressive and their language shows a greater interest in space quantity, and physical movement than does the girls' language. The boys' language appears to be more inquisitive, displays a greater interest in self, and indicates more willingness to make value judgements. The girls language, on the other hand indicates a greater interest in the female role. This was the only category more frequently referenced by girls than by boys. In contrast to the boys' aggressive verbal behaviour the girls appeared to be shy. The only finding incongruent with the traditional stereotype of boy-girl differences is the boys' more frequent references to oral communication. This research presented empirical procedures for the collection and content analysis of the oral language of kindergarten children. The analysis of language was done on samples of 144 randomly selected children from kindergarten class of Ithaca using a dictionary of 600 words and 30 categories. The program was an expansion of the language analysis program of Veldman in 1967.

Staley (1982) says that the key experience is the child's categorization of himself or herself as male or female. This categorization occurs at the same time language is being acquired, between the ages of eighteen months and three years. Since a child acquires a language from his/her parents, this finding could constitute indirect verification of sex differences in adult language. An alternative explanation of course is that sex differences in brain organization present from birth, are at least partially responsible for differences in the language of young children. Although recent literature on male female brain differences indicates that differences based on sex are identifiable, even if such differences are wired in at birth, differential treatment of girls and boys will still drastically affect development. Socialisation along sex lines remains a vital consideration. (Bates and Fenson, 1994) agree that the large number of analyses of gender effects reported in their study, reveal a remarkably consistent pattern. On nearly all measures females score on average slightly higher than males but this difference is typically an account for just 1–2% of the variance. The basic message revealed by their studies is that,

while females seem to be slightly ahead in the word comprehension and word production, gesture production, grammatical abilities and word combinations, this difference is very small compared with the large variability that prevails within each sex.

CONCLUSION

From the above mentioned discussions and from the recent research it is clear that language acquisition is infinitely more complex than we thought and the question of sex differences in language is fraught with complexities. There may be inborn differences between the sexes in their biological endowment to acquire language; and even if there are not, there are clear differences in environmental forces. The acquisition process involves an elaborate interaction between children and older speakers. Language development is optimised if parents speak at a level that is appropriate to the child's state of development, and this requires a kind of judgment on the part of parents; this ability to judge also appears to be sex

related. While it is possible to find some sex differences by recording speech to children - in the use of particular lexical items, for instance - we may learn more about the relationship between language input and language acquisition by studying patterns of parental sensitivity to children. Parents have different expectations for their children, who may lead them to shape the speech of the children, and they themselves speak in sex-typed ways that children may come to imitate. Therefore sex differences arise out of a complex interaction between children with particular endowments, and patterns of sensitivity. Also, when we look only at language differences, other categories: ethnical, social class, birth order, age, style etc, seem to be influencing the child's language more than gender alone. Even though the gender difference remains, we will have to satisfy our categorisation need by saying that children and human beings would be very simple if their language was greatly influenced by the gender category. Styles of talking are creative processes and as such change constantly and so does the children's language.

RAZLIKA MED SPOLOMA V JEZIKU OTROK

Irena MARKOVIĆ

Univerza v Zadru, Oddelek za italijanski jezik in književnost, HR-23000 Zadar, Obala Kralja Petra Kresimira IV 2
e-mail: imarkov@unizd.hr

POVZETEK

Obstaja splošno prepričanje, ki pravi, da je jezikovni razvoj pri deklicah naprednejši. Glede na teorije, prisotne v zadnjih petdesetih letih, je jasno, da si rezultati nasprotujejo in da je bilo to področje šele po zmanjšanju diskriminacije med spoloma lahko analizirano z objektivnejšega zornega kota. Prvi korak pri analizi je opustitev vsakršnih večvrednostnih konceptov, saj ne moremo utemeljeno vrednotiti določenega jezikovnega sloga kot boljšega od drugega, ne enačiti količine (npr. v jeziku deklic) s kvaliteto. Drugi potreben korak je analiza in primerjava študij, ki temeljijo na različnih kriterijih. Tvegano je namreč sklepati iz raziskav, ki so bile glede na njihovo metodologijo, vodene drugače: Npr. študije jezikovnega stila v primerjavi s prvotnimi študijami o kvantiteti besedišča, oblikoslovju in artikulaciji. Po drugi strani pa obstaja spor med teorijami o razlikah med spoloma v jeziku otrok. Prva se še posebej naslanja na lastnosti spola, ki so biološko pogojene, druga pa skuša razložiti socialni vpliv na te biološke modele.

Razliko med spoloma v jeziku otrok lahko povzroči določena lastnost. Kljub temu lahko trdimo, da obstajajo faktorji okolja, ki nanjo vplivajo. V proces pridobivanja jezikovnega znanja je vpletena interakcija med odraslimi govorci in otroki. Razvoj jezika je optimalen, ko starš uporablja ustrezen nivo jezika glede na razvojno stopnjo otroka, katero pa mora znati najprej dobro oceniti; prav sposobnost presoje deluje povezana s samim spolom. Čeprav je mogoče najti jezikovne razlike s snemanjem otrok (npr. z uporabo specifičnega besedišča), se o odnosu med inputom jezika in usvojitvijo jezika lahko naučimo več, če proučujemo sorodstvene modele čutne zaznavnosti pri otrocih. Starši imajo različna pričakovanja in to se lahko odraža na jeziku otrok. Otroci seveda oponašajo jezik staršev, ki je spet zaznamovan z določenim spolom in tako se s kompleksno interakcijo med otrokovimi sposobnostmi in modeli čutne zaznavnosti stimulirajo razlike. Po drugi strani, ko opazujemo jezikovno različnost otrok, izgleda, kot da vse ostale razlike kot so npr. etničnost, socialni položaj, to, kateri po vrsti se je otrok rodil glede na ostale sorojence, starost in stil vplivajo na jezik otrok veliko močneje kot sama razlika med spoloma.

Ključne besede: jezik, razlike med spoloma, prirojenost, socialno okolje, stereotipi vezani na spol, stili jezika

BIBLIOGRAPHY

Austin, A., Salehi, M., & Leffler, A. (1987): Gender and developmental differences in children's conversations. *Sex Roles*, 16. New York, 97–510.

Bates, E. (1988): From the first words to grammatics: Individual differences and dissocial mechanisms. Cambridge, Cambridge University Press.

Bloom, L., Lightbown, P., Hood, L. (1975): Structure and variation in child language. Monographs of the Society for Research in Child Development, 40. New York, Blackwell Publishing.

Buffery, W. & Gray, J. (1972): Sex differences in the development of spatial and linguistic skills. In: C. Ounsted & D. C. Taylor (Eds.): *Gender Differences: Their Ontogeny and Significance*. Baltimore, The Williams & Wilkins Company.

Cook, A. S., Fritz, J. J., MC Cornack, B. L. (1985): Early gender differences in the functional usage of language. *Sex roles*, 12, 9–10. New York, 909–915.

Edelsky, C. (1979): Question intonation and sex roles. *Language in Society*, 8. Cambridge, 15–32.

Fenson, L., Bates, E. (1994): Variability in Early Communicative Development. Chicago, Society for Research in Child Development.

Fletcher, P., Machinney, B. (1995): Individual differences and their implication for theories of language development. In: Fletcher, P. Machinney, B. (ed.): *The handbook of child language*. Oxford, Basil Blackwell Ltd, 96–152.

Garai, J. E., & Scheinfeld, A. (1968): Sex differences in mental and behavioral traits. *Genetic Psychology Monographs*, 77. Provincetown, 169–299.

Gleason, J. B. (1979): Sex differences in the language of Children and Parents. In: Gleason, J. B. (ed.): *Language, Children and Society*. Oxford, Oxford Pergamon Press, 149–157.

Graves, M., & Koziol, S. (1971): Noun plural development in primary grade children. *Child Development*, 42. Chicago, 1165–1173.

Fairweather, H. (1976): Sex differences in cognition. *Cognition*, 4. Oxford, Bologna, 231–280.

Ingram, D. (1975): The acquisition of questions in normal and linguistically deviant children: a pilot study. In: W. von Raffler Engel (Ed.): *Child Language*. New York, International Linguistics Association, 119–124.

Jones, R. L., Spolsky, B. (1975): Testing Language Proficiency, Arlington (VA): Center for Applied Linguistics.

Johnson, R. C., Medinnus, G.R. (1969): Child Psychology: Behavior & Development, New York, John Wiley & Sons.

Kagan, J. (1971): Change and continuity in infancy. New York, Wiley.

Kagan, J. (1981): The second year: The emergence of self-awareness. Cambridge (MA), Harvard University Press.

Kimura, D. (1961): Cerebral dominance and the perception of verbal stimuli. *Canadian Journal of Psychology*, 15. Toronto, 166–171.

Knox, C. and Kimura, D. (1970): Cerebral processing of nonverbal sounds in boys and girls. *Neuropsychologia* 8. Elsevier – electronic journal, 227–237.

Lake, D. A., Bryden, M. P. (1976): Handedness and sex differences in hemispheric asymmetry, *Brain and Language*, 3. Elsvier – electronic journal, 266–82.

Lakoff, R. (1975): *Language and Women's Place*. New York, Harper and Row.

Lewis, M. (1972): State as an infant–environment interaction: an analysis of mother–infant interaction as a function of sex. *Merrill-Palmer Quarterly*, 18. Detroit, 95–121.

Lewis, M. & Freedle, R. O. (1973): Mother-infant dyad: The cradle of meaning. In: P. Pilner, L. Krames, & T. Alloway. (Eds.): *Communication and affect: Language and thought*. New York, Academic press, 127–155.

Macaulay, R. (1978): The myth of female superiority in language. *Journal of Child Language*, 5, 2. Cambridge, 353–363.

Macoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1974): The psychology of sex differences. Stanford (CA), Stanford University Press.

McCall, R. (1981): Nature-nureure and the two realms of development. *Child Development* 52. Chicago, 1–12.

McCloskey, L. A., & Coleman, L. M. (1992): Difference without dominance: Children's talk in mixed- and same-sex dyads: *Sex Roles*, 27. New York, 241–257.

McCoby, E. E. (1966): *The Development of Sex Differences*. Stanford, Stanford University Press.

McGlone, J. (1977): Sex differences in the cerebral organization of verbal functions in patients with unilateral brain lesions. *Brain*, 100. Oxford, 775–793.

Money, J., and A.A. Erhardt (1972): *Man & Woman, Boy & Girl*. Baltimore (MD), The Johns Hopkins University Press.

Moore, T. (1967): Language and intelligence: A longitudinal study of the first eight years. *Human Development*, 10. Oxford, 88–106.

Moss, H. A. (1967): Sex, age, and state as determinants of mother-infant interaction. *Merrill-Palmer Quarterly*, 13. Detroit, 19–36.

Moss, Howard A., Robson, Kenneth S. (1970): The Relation between the Amount of Time Infants Spend at Various States and the Development of Visual Behavior. *Child development*, 41, 2. Chicago, 509–517.

Nelson, K. (1973): Structure and strategy in learning to talk. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 38, 1–2. New York, Blakwell Publishing.

Nelson, K. (1975): The nominal shift in semantic-syntactic development. *Cognitive Psychology*, 7, 461–479.

Nohara, M. (1976): Preschool Boys and Girls use no differently. *Journal of Child Language*, 23. Cambridge, 417–429.

O'Donnell, R. C., Griffin, W.J. and Norris, R. C. (1967): Syntax of Kindergarten and Elementary School Children: A Transformational Analysis. Champaign (IL), NCTE.

Reynell, J. (1969): Reynell Developmental Language Scales. Windsor, NFER-Nelson.

Rubin, J. Z., Provenzano, F. J., & Luria, Z. (1974): The eye of the beholder: Parents' views on sex of newborns. *American Journal of Orthopsychiatry*, 44. New York, 512–519.

Sause, E. (1976): Computer content analysis of sex differences in the language of children. *Journal of Psycholinguistic Research*, 5. New York, 311–324.

Smith, P. K., Connolly, K. (1972): Patterns of play and social interaction in preschool children. In: N. Blurton Jones (ed.): Ethological studies of child behavior. London and New York, Cambridge University Press, 65–95.

Staley, C. M. (1982): Sex related differences in the stile of children's language. *Journal of Psycholinguistic Research*, 11. New York, 141–158.

Star, S. (1975): The relationship of single words to two-word sentences. *Child development*, 46, Baltimore, Chicago, 701–708.

Swacker, M. (1975): The sex of the speaker as a sociolinguistic variable, in Barrie Thorne and Nancy Henley (eds.): *Language and Sex: Difference and Dominance*, 4. Rowley, 76–83.

Templin, M. (1957): Certain language skills in children. Minneapolis, University of Minneapolis Press.

Wells, G. (1977): Language use and educational success: an empirical response to Joan Tough's 'The Development of Meaning'. *Research in Education*, 18. Manchester, 9–34.

Wells, G. (1979): Variation in Child language. In: Fletcher, P. and Garman, M. (ed.): *Language Acquisition*. Cambridge, Cambridge University Press, 382–393.

Winitz, H. (1959): Language skills of male and female kindergarten children, *Journal of Speech and Hearing Research*, 2. Rockville, 377–386.

Witelson, S. F.,& Pallie, W. (1973): Left hemisphere specialization for language in the newborn. Neuro-anatomical evidence of asymmetry. *Brain* 96. Oxford, 641–646.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2007-13-04

UDK 114: 911.3

O TERRITORIALNOSTI V ANTROPOLOGIJI, PA TUDI GEOGRAFIJI

Matej VRANJEŠ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: matej.vranjes@fhs.upr.si

IZVLEČEK

Članek predstavlja teoretsko razpravo o proučevanju, uporabi in konceptualiziranju teritorialnosti v socialni antropologiji. V ta namen avtor podaja sintetičen kritičen pregled empiričnega proučevanja ter zlasti teoretskega razpravljanja glede koncepta teritorialnosti. Avtor ugotavlja, da se je z zoževanjem uporabe in razpravljanja glede teritorialnosti predvsem na polje ekološke antropologije relativno zanemarilo nekatere kognitivne vidike človeškega prisvajanja prostora. Podobno "zožen" pogled na teritorialnost je moč opaziti tudi v družbeni geografiji, ki je temu pojavu posvetila največ splošnih teoretskih razprav. Avtor predлага, da teritorialnost uporabljam tudi v antropologiji kot splošno oznako za interpretiranje in konceptualiziranje različnih vidikov in oblik človeškega prisvajanja prostora in ne le za ekološke kontekste in vidike. Pri tem posebej izpostavlja pomen tako imenovanih "teritorialnih reprezentacij" ter "ideoloških vidikov teritorialnosti".

Ključne besede: teritorialnost, prisvajanje prostora, prostorska identiteta, družbeno-prostorske ideologije, antropologija prostora, ekološka antropologija, družbena geografija

LA TERRITORIALITÀ IN ANTROPOLOGIA E IN GEOGRAFIA

SINTESI

L'articolo rappresenta una discussione teorica sullo studio, l'utilizzo e la concettualizzazione della territorialità nell'antropologia sociale. L'autore presenta quindi una sintesi critica degli studi empirici e soprattutto delle discussioni teoriche riguardo al concetto di territorialità. L'autore scopre che avendo concentrato l'utilizzo e la discussione sulla territorialità soprattutto al campo dell'antropologia ecologica, si sono trascurati alcuni aspetti cognitivi della conquista del territorio da parte dell'uomo. Analogamente si è "ristretto" anche lo sguardo sulla territorialità nella geografia sociale, che ha dedicato alla questione la maggior parte delle discussioni teoriche. L'autore propone di utilizzare il concetto di territorialità anche in antropologia come definizione generale per l'interpretazione e la concettualizzazione di vari aspetti e forme della conquista dello spazio da parte dell'uomo, un concetto che però non va sviluppato soltanto per i contesti e gli aspetti ecologici. In questo senso viene sottolineata l'importanza delle cosiddette "rappresentazioni territoriali" e degli "aspetti ideologici della territorialità".

Parole chiave: territorialità, conquista del territorio, identità territoriale, ideologie sociali-territoriali, antropologia del territorio, antropologia ecologica, geografia sociale

UVOD

Besedo teritorij oziroma teritorialnost se v etimološkem smislu povezuje z latinskim izrazom *territorium*, pri čemer je *orium* pripoma, ki označuje kraj, mesto, lokacijo, sama osnova besede pa bi lahko imela tako samostalniški kot glagolski izvor. V samostalniški obliki *terra* označuje zemljišče, deželo, medtem ko glagolska oblika *terrere* označuje (pre)plašiti, z opozarjanjem/strašenjem odganjati (ang. *frighten off*) (Gold, 1982, 44). Že sama etimologija besede nam nakazuje določen, omejen prostor, ki ga posameznik ali skupina z neko dejavnostjo ščiti, nadzoruje in si ga na ta način pravzaprav "lasti" (pri tem ne smemo imeti v mislih le lastnino v sodobnem pravnem pomenu besede; prim. npr. Barnard, 1992, 146–148). Čeprav pomena besed seveda ne gre opredeljevati na podlagi njihovega domnevnega izvora, je vendarle potrebno poudariti, da besedo teritorij od nekdaj uporabljamo zlasti v povezavi z neko obliko družbene organizacije (oziroma človeške skupinskoosti), ki nek prostor nadzira in ga v ta namen tudi bolj ali manj natančno omejuje in klasificira. Po logiki izvora in zlasti rabe besede bi torej ob teritorialnosti moralni pomisliti na kakršen koli pojav, ko skupina ali posameznik (oziroma posameznik v imenu le-te) določen prostor nadzira in si ga na ta način prisvaja. Iz vsakodnevnega izkustva vemo, da je oblik takšnega prisvajanja in poskusov prisvajanja prostora nešteto, pri čemer le-te še zdaleč niso nujno pravno urejene ali družbeno formalizirane.¹ Ravno zaradi tega je nemara zanimivo, da se je v antropologiji (v določeni meri to velja tudi za družbeno geografijo) v etnografskem, posebej izrazito pa v teoretskem smislu pri proučevanju prisvajanja prostora večinoma posvečalo le nekaterim, dokaj specifičnim oblikam, vidikom in družbenim kontekstom. Posledično se zunaj omejenega akademsko-raziskovalnega kroga o samem konceptu teritorialnosti ni vodila širša in poglobljena teoretska razprava (prim. Burch, Ellanna, 1994a, 62). V nadaljevanju zato podajam površen kritičen pregled razprav o teritorialnosti v antropologiji, mestoma pa tudi v družbeni geografiji, ki je v tem pogledu proizvedla največ teoretskih razprav. Predvsem pa želim opozoriti na tiste vidike in oblike teritorialnosti, ki se mi še danes v antropološki (pa tudi geografski) teoretski razpravi zdijo relativno zapostavljeni.

OD BIOLOŠKEGA DETERMINIZMA DO OKOLJSKE PRILAGODITVE – K EKOLOŠKI ANTROPOLOGIJI

Sam koncept in zanimanje za teritorialnost je v antropologijo (kot tudi nekatere druge vede, ki se ukvarjajo z razlagami človekovega vedenja) "zašel" iz etologije, ki se je med drugim ukvarjala s proučevanjem prostorskega prisvajanja (in označevanja) na primeru različnih živalskih vrst – spočetka predvsem ptičev, kasneje pa tudi drugih vrst, zlasti tako imenovanih "družbenih" sesalcev (to je tistih, pri katerih lahko prepoznamo nekatere značilnosti socialnega organiziranja) (Gold, 1982; Storey, 2001, 9–13; Casimir, 1992, 1–3; Guille-Escuret, 1996, 4253–4258; Sack, 1986, 1–4; Južnič, 1987, 281). Pri prenosu koncepta iz živalskega sveta na človekovo teritorialno vedenje se je med tako imenovanimi človeškimi etologi, okoljskimi psihologiki, antropologi in novonastajajočimi sociobiologi sprva razvnela razprava zlasti okoli vprašanja, ali lahko teritorialno vedenje razlagamo kot izraz genetsko posredovanega instinkta (biološki determinizem) ali nemara kot izraz družbeno priučenega vedenja. Čeprav se antropologi, ki so se posvečali teritorialnosti, s to kontroverzo niso poglobljeno ukvarjali, so si (bili) v veliki večini enotni v zavračanju spekulativnih idej o obstoju kakršnega koli biološko pogojenega "teritorialnega imperativa" (Ardrey, 1967). Že grobe primerjave etnografskih evidenc o človeških skupnostih iz različnih delov sveta, tudi tistih, katerih preživetveni načini temeljijo na najbolj neposrednem koriščenju virov iz narave (npr. lovci in nabiralci), namreč potrjujejo, da se celo iste skupnosti v različnih okoliščinah lahko (lahko pa tudi ne) vedejo teritorialno ter da bi že zaradi tega le stežka teritorialnost imeli za nekakšno biološko pogojeno človeško univerzalijo.² Glavnina antropoloških razprav o teritorialnosti se je tako raje posvečala medkulturnim primerjavam človekovega teritorialnega vedenja in organiziranja, pri čemer pa se je predvsem navezovala na ekološko-evolusionistično paradigmo ter pogosto, bolj ali manj eksplisitno, sklepala tudi s pomočjo analogij iz živalskega sveta.

Razprave o teritorialnosti so se namreč v antropologiji uveljavile zlasti od sredine sedemdesetih let prejšnjega stoletja dalje znotraj ne povsem jasno opredeljene ekološke antropologije, in sicer skoraj izključno pri pro-

1 Dovolj je, da se spomnimo na nedavne protiromske vaške straže v Sloveniji.

2 V t.i. vedenjskih znanostih je bilo to vprašanje del širše razprave, poznane pod oznako "kontroverza narava - vzgoja/kultura" (ang. "nature – nurture controversy") (Gold, 1982, 48). Pričajoči prispevek nima namena posegati v to razpravo. Kot primer zastopanja biološkega determinizma v kontekstu teritorialnosti omenimo le dokaj popularno in populistično delo Roberta Ardreya z zgovornim naslovom *The territorial imperative* in še veliko bolj zgovornim podnaslovom *A personal inquiry into animal origins of property and nations*. Z zagovarjanjem teze, da človek posebuje genetsko posredovano nagnjenje k prisvajanju ozemlja, je delo doživelno pomemben odziv – večinoma kritiko (tudi s strani ekoloških antropologov). Več o kritiki biološko-determinističnih stališč pri obravnavanju teritorialnosti najdemo na primer v: Dyson-Hudson, Smith, 1978; Gold, 1980, 1982; Taylor, 1988; Casimir, 1992; Guille-Escuret, 1996; Storey, 2001; White, 2000.

učevanju prostorske organizacije različnih skupnosti lovcev in nabiralcev, kasneje pa tudi (nomadskih) pastoralistov in drugih relativno mobilnih populacij. Navezujmo se na etologijo, sociobiologijo ter (evolucijsko) živalsko ekologijo velika večina avtorjev teritorialnost proučuje skoraj izključno v funkciji prilagoditve na dane naravne pogoje, "ekološke niše" (Guille-Escuret, 1996, 4256) oziroma preživitvene možnosti.³ V tem pogledu se tudi opredelitve teritorialnosti oziroma teritorija ne razlikujejo bistveno od tiste, ki sta jo, navezujoč se na Wilsonovo temeljno sociobiološko delo, v svojem dokaj odmevnem članku postavila že Dyson-Hudson in Smith (1978, 22–23): "Teritorialnost označuje ekskluzivno rabo virov oziroma zasedanje določenega območja ("teritorija", op. M. V.) z uporabo očitne obrambe ali neke oblike komunikacije oziroma sporočanja." (Andrews, 1994, 82; prim. Cashdan, 1983; Smith, 1983, 61; Wilson, 1975, 256)

V specifičnem polju ekološkega zanimanja je (bila) torej teritorialnost v prvi vrsti proučevana in pogosto tudi opredeljena kot instrument nadzorovanja in uporabe virov, ki so potrebni za reproducijo izbrane človeške skupnosti. Predstavljeno sila posplošeno lahko rečemo, da se variacije v oblikah (to je načinu oziroma strategijah) in intenziteti teritorialnega vedenja in organizacije, ki jih ekološki antropologi spoznavajo skozi primerjalno perspektivo, pojasnjuje kot rezultat dolgotrajne optimizacije človekovega odnosa do okolja (evolucionizem) v procesu oskrbovanja s prehrano (t.i. "teorija optimalnega oskrbovanja" – ang. *optimal foraging theory*). Večina razprav se je in se še danes v tem vidnem polju vrti okoli poskusov vzpostavitev in empirične potrditve ustreznegra modela, ki bi – s pomočjo tako imenovane logike stroškov in koristi (*cost – benefit analize*) – razlike v teritorialnosti razlagal predvsem v odnosu do dveh ali treh spremenljivk: količine (prehrambenih) virov, napovedljivostjo (rednost) virov in številom prebivalstva na določenem ozemlju (gl. npr. Dyson-Hudson, Smith, 1978; Cashdan, 1983; Andrews, 1994; Donald, Mitchell, 1994; Layton, 1997, 177–183; Barnard, 1992; Casimir, 1992a).

Seveda pa se antropologom, ki so nekoliko bolj senzibilni za simbolne in kognitivne vidike človekove kulture, takšen pogled na prisvajanje prostora in z njim povezano teoretsko razpravljanje o teritorialnosti lahko kaj hitro zdita preveč omejujoča. Ne gre se torej čuditi, da se tudi med samimi raziskovalci lovcev, nabiralcev, pastoralistov in drugih priljubljenih ljudstev "klasične" ekološke antropologije pojavljajo mnenja, da je konceptualiziranje teritorialnosti izključno kot rezultat oziroma sredstvo okoljske prilagoditve nezadostno. Skupni

imenovalec pripomb, naslovljenih na pogled klasične ekološke antropologije, je v kratkem ta, da le-ta pri analiziranju teritorialnosti izbranih ljudstev ne upošteva širših političnih in družbeno-ekonomskeih okoliščin (kot npr. (post-)kolonializem, državne politike in razmerja s širšimi družbeno-ekonomskimi sistemmi) ter zlasti simbolnih, ideoloških in identitetnih razmerji med človeškimi skupnostmi in njihovim življenjskim okoljem (gl. npr. Bishop, 1983; Hamilton, 1983; Casimir, 1992; Silbergauer, 1994; Nadjmabadi, 1992; Beach et al., 1992). S prevzemanjem takšnih stališč pa se nam v antropologiji nadalje ponujajo vsaj tri implikacije. Prvič, da koncept teritorialnosti velja uporabljati tudi zunaj omejene ekološke (oziroma prilagoditvene) optike. Drugič, da proučevanje in uporabo koncepta teritorialnosti ne gre omejevati le na kulturo "eksotičnih" ljudstev, ki jih je pod drobnogled vzela klasična ekološka antropologija. In ne nazadnje nam to omogoča, da pri proučevanju in teoretskem razpravljanju o teritorialnem vedenju lahko osvetlimo nekatere oblike in vidike, ki so bili do danes relativno zapostavljeni. Preden pa se tej zadnji točki posvetimo v nadaljevanju, si velja na kratko ogledati, kako na teritorialnost gleda družbena geografija. Že zaradi same narave discipline je namreč geografija (prostor je zanjo pač konstitutivna kategorija) teritorialnosti posvetila največ teoretskega zanimanja, pri čemer je zanimivo, da je sam koncept, ravno obratno kot antropologija, v veliki meri uporabljal zunaj ekološkega konteksta.

IZLET V DRUŽBENO GEOGRAFIJO

Za razliko od antropologije se je proučevanje in uporaba koncepta teritorialnosti v družbeni (predvsem politični) geografiji uveljavila zlasti v kontekstu formalnih družbenih oziroma političnih organiziranosti in delitev prostora ("meje") – s poudarkom na regionalnem, nacionalnem in celo nadnacionalnem nivoju (Gold, 1980; Storey, 2001; Sack, 1986; Soja, 1971; Taylor, 1994; Anderson, 1988). Zanimivo je, da takšno usmeritev nekateri geografi utemeljujejo v ekološki antropologiji navidez povsem nasprotni konceptualizaciji družbenega pomena teritorialnosti. V tem pogledu je na primer dokaj indikativna trditev Soje (1971, 30): "Šele ko se je človeška družba začela pomembno večati v obsegu in kompleksnosti, se je teritorialnost ponovno uveljavila kot močan vedenjski in organizacijski fenomen. (...) Torej, čeprav se 'kulturna' teritorialnost v osnovi začenja z izvori kulturnega primata, človeka, pa doseže pomembno mesto v družbi šele s pojavom države."

³ Antropologi, ki se posvečajo tovrstnim raziskavam, se pogosto nanašajo na (socio)biologa Edwarda O. Wilsona in njegovo temeljno delo *Sociobiology: The New Synthesis* (1975). Med pogosto omenjanimi človeškimi etologi pa velja izpostaviti zlasti Irenaeusa Eibl-Eibesfeldta, ki pravzaprav velja za enega od ustanoviteljev t.i. človeške etologije.

Na tem mestu se ne gre spraševati o upravičenosti takšnih "progresivističnih" pogledov, pač pa velja opozoriti zlasti na to, da so najbrž tudi takšna stališča pripomogla k dejstvu, da se je koncept teritorialnosti, kot med drugim ugotavlja že Gold (1980, 79), apliciral predvsem v proučevanjih prostorskih enot velikosti "regije" ali nacionalne države. Posledično so izven vidnega polja ostajali tako imenovani mikro-socialni oziroma mikro-prostorski vidiki teritorialnosti, kot na primer teritorialnost na primerih manjših družbenih skupin in skupnosti. S tem pa v ospredje tudi ni bilo postavljeno človekovo teritorialno vedenje "kot tako" (v omenjenem "izvornem" raziskovalnem razumevanju besede), to je na ravni socialnega akterja, njegove prakse in socialne interakcije, kar je na drugi strani običajna domena antropologije. Korak v tej smeri predstavljajo le redka dela iz interdisciplinarnega polja vedenjske geografije (npr. Gold, 1980, 1982), medtem ko je v drugih "mejnih" družbenogeografskih poljih (zlasti kulturni in humanistični geografski) zanimanje za teritorialnost v glavnem izostalo.

Ne glede na izrazito usmerjenost v empirično proučevanje "makro" socialnih in prostorskih oblik človeške teritorialnosti pa je geografija proizvedla nekaj zanimivih teoretskih razprav, v katerih je teritorialnost koncipirana kot splošen človeški fenomen, prisoten na različnih družbeno-prostorskih ravneh in kontekstih: od tako imenovanih tradicionalnih "antropoloških" ljudstev (ameriških in avstralskih staroselcev, južnoafriških lovcov in nabiralcev itd.) do običajnih domov in delovnih mest, stanovanjskih sosesk, urbanih getov in *gangov*, pa vse do nacionalnih in nadnacionalnih političnih organizacij (gl. Gold, 1982; Sack, 1986; Storey, 2001). Med takšnimi poskusi celovitejše teoretske analize – te so sicer tudi v geografiji rariteta – je nedvomno (tudi med antropologi!) najbolj poznano delo R. D. Sacka (1986) *Human Territoriality: Its Theory and History* – ena redkih monografij, posvečenih teritorialnosti nasploh.⁴ Sack v njej predstavlja in analizira različne historične pojavnne oblike teritorialnosti na različnih prostorskih ravneh ter hkrati skuša sestaviti nekakšen univerzalen teoretski model, ki bi omogočal ustrezno "globalno" primerjavo. Za pričujoči namen bo dovolj, da ilustrativno ostanemo že pri njegovi definiciji teritorialnosti: "poskus posameznika ali skupine vplivati, učinkovati na ali nadzirati ljudi, pojave in odnose z omejevanjem in izvrševanjem nadzora ne nemšem geografskem območju" (1986, 19). Pri tem Sack natančneje določi tudi minimalne pogoje za opredelitev nekega vedenja ali družbenega pojava kot "teritorialnega": klasifikacija prostora, komunikacija oziroma simbolna označitev posestva ali izključitve ter

poskus uveljavitve nadzora nad določenim območjem (ibid., 21–22). Čeprav se zdi, da Sack na teritorialnost gleda nadvse široko, je tako iz definicije kot iz sicer številne vsebine njegovega dela razvidna omejitev družbene realnosti, ki je v klasični družbeni geografiji sicer trdno uveljavljena: omejitev na bodisi vidne oziroma človeku zunanje pojave bodisi (že) izvedeno oziroma "materializirano" družbeno-prostorsko interakcijo. Čeprav se avtor sicer zaveda in poudarja tudi vlogo specifičnih socialnih kontekstov, to je v smislu bolj ali manj utrjenih družbeno konstruiranih pomenov, vrednot in ideologij, pa takšne kognitivne vidike oziroma vprašanja reprezentacije razmerij med posameznikom, družbo in prostorom pušča izven svoje konceptualne zamejitev teritorialnosti (ibid., 28–42). Tako se namreč lahko osredotoča zgolj na primerjavo različnih oblik in strategij teritorialnega vedenja v luči njegovih konkretnih ciljev in socialne funkcije. V tem kontekstu je potrebno razumeti tudi njegovo sintetično stališče, da teritorialnost razume predvsem kot "primarno prostorsko formo moči" (ibid., 26); namreč moči, ki se izraža skozi konkretno prakso ("poskus"), namenjeno uveljavitvi prostorskega nadzora.

OD TERITORIALNIH PRAKS K TERITORIALNIM REPREZENTACIJAM

Že iz zgornjega kratkega pregleda poti, po katerih je bila teritorialnost sprejeta v "klasični" (ekološko)antropološki in geografski diskurz, je kljub povsem različnim metodološkim in epistemološkim izhodiščem moč izpostaviti vsaj dve zanimivi podobnosti med obema pristopoma. Pri prvi si pomagajmo s temeljno delitvijo, ki je pogosto izpostavljena v najbolj splošnih razpravah o družbeno-prostorskih razmerjih. Podobno kot družbeno realnost nasploh lahko namreč tudi razmerja med družbo in prostorom proučujemo skozi dva temeljna vidika: skozi tako imenovane "prostorske prakse", to je "fizično interakcijo", vedenje, uporabo prostora oziroma prostor kot zunanjega materialno realnosti; ter skozi tako imenovane "prostorske reprezentacije", to je percepcije, pomene, videnja prostora oziroma prostor kot kognitivno kategorijo (gl. npr. Shields, 1991; Soja, 1980; Hirsch, 1995; Layton, Ucko, 1999). Če iz takšnega zornega kota pogledamo na zgoraj opisana raziskovalna zanimanja, lahko ugotovimo, da se v teh teritorialnost v glavnem proučuje, predvsem pa teoretsko opredeljuje znotraj polja "prostorskih praks", ali kot bi se v našem kontekstu izrazili primerneje – "teritorialnih praks". Če je za geografijo takšna zamejitev razumljiva, je za antropologijo dokaj

4 Druga, recentnejša, je delo geografa Storeya (2001), ki pa se v kratki teoretski opredelitvi v veliki meri sklicuje prav na delo Sacka. Socialna antropologija tej temi zaenkrat še ni posvetila monografije, bilo pa je izdanih nekaj zbornikov oziroma segmentov znotraj zbornikov (gl. Saltman, 2002; Burch, Ellana, 1994; Casimir, Rao, 1992).

presenetljiva, a v ekoloških zanimanjih nič manj očitna. Ekološki antropologi sicer koncepta teritorialnosti ne zožujejo le na neposredno, fizično nadzorovanje nekega območja oziroma dostopnosti do virov na njem, ampak kot teritorialne označujejo tudi ustaljene družbene prakse in odnose, ki naj bi bile posredno "namenjene" nadzorovanju prostora – kot na primer: ritualna sporočanja in simbolne komunikacije ekskluzivne rabe, konvencije glede toponomije, zlasti pa tako imenovane strategije "branjena družbenih meja" (poročne strategije in sorodstvena razmerja, totemska razmejevane skupin, institucija fiktivnega sorodstva ipd). Vendar pa je tudi v teh prispevkih izrazito v ospredju antropologova interpretacija in razlaga izbranih družbenih praks, medtem ko zanimanje za reprezentacije v glavnem izostane (gl. npr. Peterson, 1975; Cashdan, 1983; Andrews, 1994; Donald, Mitchell, 1994; Barnard, 1992; prim. Casimir, 1992). Premik na polje prostorskih oziroma teritorialnih reprezentacij bi namreč predstavljal šele zanimanje za pomene, torej percepциje, vrednote, stališča, minljiva mnenja in želje, ki jih glede različnih oblik nadzora v različnih kontekstih artikulirajo sami proučevani akterji. V tem pogledu bi v sam koncept teritorialnosti lahko vključili dve vrsti reprezentacij, povezanih s prostorskim nadzorovanjem in prisvajanjem. Prvič tiste, ki zadevajo že izvajane teritorialne prakse, to je akterska interpretacija in argumentacija lastnega teritorialnega vedenja (t.i. *emski vidik kulture*). Drugič, in prav tako pomembno, pa tudi tiste, ki niso ali morda nikoli ne bodo povezane z nekim dejanskim teritorialnim vedenjem (recimo jim "gole reprezentacije"). Že zaradi narave antropološkega raziskovanja (udeležba, komunikacija in ne le opazovanje) gre morda verjeti, da je bila prva vrsta pomenov v ekološke študije lovcev in nabiralcev vključena, vendar v večini primerov ni bila eksplicitno izražena. Glede na prevladajoč interes za razlaganje teritorialnosti s pomočjo ekoloških spremenljivk takšen izostanek zanimanja za poglede in razlage samih opazovancev niti ni presenetljiv. Razloge za teritorialno vedenje namreč "ortodoksnii" ekološki antropologi radi predpostavijo: vzrok je (zgolj) oskrbovanje s preživetvenimi viri, proces je (zgolj) adaptacija. Avtorjem, bliže "kognitivnim" smerem v antropologiji, bi se takšna interpretacija morala zdeti pomanjkljiva. Eden redkih proučevalcev lovcev-nabiralcev, ki na to pomanjkljivost eksplicitno opozarja, je Silberbauer (1994). V svojem prispevku namreč izčrpno in večkrat poudari, kako

pomembno je ravno pri razlagi teritorialnosti upoštevati "domačinski zorni kot" in s tem povezano "družbeno konstrukcijo realnosti" (ibid., 120):

"Interpretacije in pospoljevanja, ki v proučevanje odnosov med lovci-nabiralcji in njihovo zemljo ne vključijo lastne konstrukcije ljudi glede teh odnosov, reducirajo te ljudi na generalizirana človeška bitja, katerih vedenje je mehanistično (...); pred sklepanjem o vzrokih (določenega vedenja, op. M.V.) bi bilo smiselno upoštevati domačinski pogled" (ibid., 122; prim. tudi Nadasdy, 2002; Rodman, 1992).

Silberbauer je pri preučevanju avstralskih staroseljskih skupnosti ravno zaradi upoštevanja razlage samih opazovancev že konec šestdesetih let prejšnjega stoletja prišel do zanimive ugotovitve. Dejstvo, da so staroselci ne glede na njihovo vključenost v sodobni avstralski trg dela in potrošnje ohranjali lovstvo in nabiralstvo kot dodatni "preživetveni" aktivnosti, bi se z vidika logike stroškov in koristi zdelo povsem nerazumljivo. A primarni razlog za ohranjanje tradicionalnih rab prostora, s tem pa tudi njegovo relativno nadzorovanje, za Pitjantatjare ni bil ekonomski, temveč potrjevanje njihove socialne identitete (ibid., 127–128).⁵ Samo vprašamo se lahko, kako bi upoštevanje takšnih in podobnih domačinskih razlag (pa tudi njihove vključenosti v širše družbeno-ekonomske sisteme) vplivalo na klasično ekološko razumevanje in "modeliranje" teritorialnosti.

Kar zadeva zanimanje za tako imenovane "gole" teritorialne reprezentacije, lahko ugotovimo, da se vsaj v študijah, ki se eksplicitno opredeljujejo kot razprave o teritorialnosti, pojavljajo še redkeje. Po drugi strani se v vsakdanjem družbenem izkustvu srečujemo z nešteto situacijami, ko posameznik ali skupina (oz. posamezniki "v imenu skupine") izraža stališče, namen ali željo po neki vrsti rabe določenega prostora oziroma po normiranju nekih prostorskih rab. Pri tem se socialni akterji do teh rab ali normiranja rab prostora kot posamezniki ali kot pripadniki skupine (pa tudi "zamišljene skupnosti") v primerjavi z "Drugimi" lahko počutijo še posebej upravičeni – četudi te "upravičenosti" ne uveljavljajo. Lahko rečemo, da se takšne reprezentacije od zgoraj navedenih domačinskih interpretacij lastnega teritorialnega vedenja razlikujejo le v tem, da akterji zaradi trenutnih razmerij (pomanjkanja) moči ali nekih drugih "zunanjih" okoliščin svojih teritorialnih stališč ne (z)morejo in posledično morda niti ne skušajo realizirati.⁶ Zanimivo je, da znatnoj "poplave" zanimanja za

5 O pomenu emocionalnih in identitetnih vezi s prostorom v kontekstu teritorialnosti na primeru obalnih vasi v Perzijskem zalivu piše na primer tudi Nadjambadi (1992). Do podobnih ugotovitev o identitetnem pomenu ohranjanja tradicionalnih rab prostora in s tem povezanimi zahtevami po možnosti za izvajanje teh rab – torej o teritorialnosti, sem sam prišel pri proučevanju prostorskega izkustva na Bovškem (Vranješ, 2005, 2006). Zelo podobne pa so tudi ugotovitev Minnicha (1998), ki je razmerja med ekologijo in socialno identiteto proučeval v Ukvah v Kanalski dolini.

6 Enostavno berljive primere takšnih "golih" teritorialnih reprezentacij radi izražajo zagovorniki bolj ali manj ekstremnih nacionalističnih ideologij. Slogan "*„cefurji raus“*" lepo ponazarja mnenje, da so do bivanja na ozemlju Republike Slovenije upravičeni izključno pripadniki slovenske narodnosti. Podobna so na primer tudi negodovanja ob sprostivti nepremičninskega trga z vstopom Slovenije v Evropsko unijo ter spremljajoči strah pred razprodajo "slovenske zemlje".

prostorske tematike, ki je zajela socialno antropologijo v zadnjih dveh desetletjih, lahko naletimo tudi na razprave o takšnih teritorialnih reprezentacijah, vendar so te v glavnem skrite znotraj drugačnih vsebinskih kontekstov in zlasti oznak – kot na primer.: "Sporne krajine" (*Contested Landscapes*; Beneder, Winer, 2001; Low, Lawrence-Zuniga, 2003), "Meje" (*Boundaries*; Pellow, 1996), "Lokalnost in pripadnost" (*Locality and Belonging*; Lovell, 1998) in podobno.⁷ Zdi se, da je bila sama uporaba oznake teritorialnost po nekem "tihem konsenzu" do danes prepuščena predvsem ekološki antropologiji, ta pa, obratno, za kognitivne aspekte človekovega vedenja tradicionalno ni kazala pretiranega zanimanja. Posledično ti aspekti človekovega prisvajanja prostora niso bili ustrezno epistemološko umeščeni in ovrednoteni, kar je na primer razvidno že iz tega, da so antropološke definicije teritorialnosti, ki bi vključevali tudi različne oblike teritorialnih reprezentacij, prava rariteta. Eden redkih, ki tudi v tem pogledu opozarja na simbolne, ideološke in torej kognitivne komponente teritorialnosti, je Casimir. V svojem uvodu v zbornik o teritorialnosti in mobilnosti (zopet: nabiralcev, ribičev, pastoralistov in peripatetikov) namreč teritorialno vedenje opredeli kot "kognitivno in vedenjsko fleksibilni sistem", namenjen optimizaciji dostopa do virov, potrebnih za zadovoljevanje različnih, nikakor pa ne le preživetvenih potreb in želja (Casimir, 1992, 19–20).⁸ Ne da bi se spuščali v vprašljivo ustreznost same evolucionistične (optimizacija) in funkcionalistične (zadovoljevanje potreb) opredelitve, je za nas predvsem indikativno to, da se v antropologiji vse bolj uveljavlja prepričanje, da koncepta teritorialnosti ni potrebno omejevati le na ekološka razmerja in preživetvene strategije ter da je vanj smiselno umestiti tudi različne kognitivne vidike človekovega prisvajanja prostora, skratka to, kar v pričujočem prispevku označujemo kot teritorialne reprezentacije (gl. npr. Bishop, 1983; Nadjmabadi, 1992; Silberbauer, 1994; Saltman, 2002).

Sicer pa namen pričujočega dela ni podajanje kakšne koli definicije, temveč predvsem opozarjanje na potrebo po razširitvi koncepta in s tem morda tudi di-

verzifikaciji etnografskih pristopov in antropoloških teoretskih razmišljaj o teritorialnosti. Če skušamo to razširiti v prikazati še metaforično, si lahko pomagamo s postavljivjo povsem temeljnega teoretskega vprašanja: "Katera je tista točka, na kateri nek prostor ali kraj postane teritorij?" Iz "klasične" eko-antropološke in geografske perspektive bi se odgovor nemara glasil, da je to točka "minimalne" konkretno socialne akcije, to je poskusa vzpostavite nadzora nad določenim ozemljem (gl. npr. Dyson-Hudson, Smith, 1978; Sack, 1986, 19, 30–32). V skladu z opisano razširitvijo takšne konceptualne zamejite pa bi veljalo to točko, v tej namisljeni shemi dogajanja teritorialnosti, pomakniti nekoliko "nazaj". Sam akt prisvojitve lahko opredelimo tudi kot točko konstrukcije kulturnega pomena, na kateri socialni akterji nek prostor "upomenjajo" v teritorij, to je, ko se smatrajo posebej upravičene ali pa si nemara le želijo pridobiti (bolj ali manj ekskluzivno) pravico do neke vrste uporabe ali nadzora nad njim. Seveda so takšni pomeni lahko izraženi v precej subtilnejših oblikah kot očitne teritorialne prakse, tako na primer: v željah po ohranjanju konkretnega nadzora ali upravljanja s prostorom, v stališčih glede vedenjskih norm na določenem območju, v vrednotenju prostorskih vplivov drugih (npr. "tujih") akterjev, v vrednotenju ustreznosti določenih prostorskih rab, v stališčih glede primernih akterjev prostorskega planiranja in podobno (gl. npr. Pratt, 1994; Abram, 2002; Cooper, 2002; Kennedy, 2002). Povsem na mestu je vprašanje, čemu so takšna subjektivna in minljiva stališča, mnenja in vrednotenja – na prvi pogled morda socialno relativno nerelevantna – za antropologa vendarle pomembna. Menim, da na to vprašanje lahko podamo vsaj dva zadovoljiva odgovora: prvič zato, ker nam pomagajo razkrivati kulturno konstrukcijo pomenov, ki podpirajo neko teritorialno držo ali konkretno vedenje (do neke mere nam razkrivajo "domačinsko rezoniranje"); ter drugič zato, ker se njihova socialna relevantnost lahko kaže tudi v vedenju, ki navidez sploh ni povezano s samo teritorialnostjo, kot na primer v odnosih med različnimi uporabniki in/ali nadzorniki nekega prostora.⁹

7 Ena redkih takšnih del, ki tudi v naslovu uporablja izraz teritorialnost, je zbornik *Land and Territoriality* (Saltman, 2002) – o tem nekaj malega več kasneje.

8 V tem smislu podobno definicijo navaja tudi vedenjski geograf Gold (1980, 80), ki teritorialnost označi kot: "(...) širok termin, ki opisuje motivirane kognitivne in vedenjske drže, ki jih neka oseba zavzame v odnosu do fizičnega okolja, nad katerim si želi uveljavljati lastniško pravico in ki ga sama, ali skupaj z drugimi, uporablja bolj ali manj ekskluzivno" (prim. tudi Taylor, 1988, 6).

9 Ekstremni podporniki "čefurji raus" ideoideologije, na primer, svojega teritorialnega stališča ne zmorejo (ali skušajo) dejansko uveljavljati, zato pa se ta lahko izraža v njihovem odnosu do pripadnikov neslovenskih narodnosti. Tudi v omenjeni "teritorialni reprezentaciji" (prim. op. 6) namreč najdejo ustrezno "legitimnost" ter občutek moči, ki so podlaga njihovega siceršnjega "nestrnega" socialnega vedenja. Opozoriti velja tudi na potencialno aplikativno vrednost zanimanja za "teritorialne reprezentacije" – še zlasti v luči potrebe po ustrezni "prevajanju" le-teh med pripadniki različnih kulturnih skupin. Na problematičnost takšnega "prevajanja" opozarjajo tisti antropologi, ki se posvečajo vprašanjem t.i. staroselskih zemljiških pravic in zahtev (zlasti na primerih avstralskih in severnoameriških staroselskih skupnosti). Takšnih pravic in zahtevkov namreč ni moč argumentirati in ocenjevati le skozi omejeno optiko pravnega koncepta lastnine, kot so ga razvile zahodne kolonialne države (gl. npr. Nadasdy, 2002; Smith, 1999; Strang, 1999; Kennedy, 2002; Saltman, 2002b; Silberbauer, 1994; Pratt, 1994; Sack, 1986, 6–15).

OD INSTRUMENTALNIH K IDEOLOŠKIM VIDIKOM TERRITORIALNOSTI

Z opisanim izostankom zanimanja za teritorialne reprezentacije je najbrž povezana tudi druga relativna podobnost, ki jo je moč opaziti med "klasičnima" pristopoma k teritorialnosti v (ekološki) antropologiji in geografiji. Pri obeh namreč stopa v ospredje primerjava in razlaganje različnih načinov oziroma metod nadzorovanja prostora, zaradi česar lahko rečemo, da teritorialnost proučljeta zlasti skozi njen *instrumentalni vidik*. Tako na primer Sack "družbeno konstrukcijo teritorialnosti" vidi predvsem v tem, da teritorialnost vključuje regulacijo medčloveških odnosov skozi normiranje prostorskih rab – nekatere aktivnosti in nekateri uporabniki so iz nadzorovanega prostora izključeni, drugi vključeni (Sack, 1986, 26, 30–31). Vendar pa se v svoji izčrpni razpravi osredotoča skoraj izključno na analizirane strategij oziroma metod, s katerimi se takšna diferenciacija dostopnosti in uporabe prostora dosegla, medtem ko so vprašanja samih vzrokov, predvsem pa akterske argumentacije oziroma legitimacije takšne selektivnosti postavljena v drugi plan. Zanimivo je, da podoben instrumentalističen pogled lahko zasledimo tudi v večini antropoloških razprav o teritorialnosti. Omenjeno je že bilo, da je (bilo) osrednje vprašanje klasičnih antropoloških razprav interpretacija razlik v teritorialnem vedenju v odvisnosti od ekoloških razmer in razmerij. V pomoč je bil sprva vzeti model iz živalske ekologije (Dyson-Hudson, Smith, 1978), ki pa se je kajpada v mnogih primerih izkazal za neustreznega – človeške skupnosti so namreč pri nadzoru virov v naravi precej bolj inovativne. Eksemplarična za pogled ekoloških antropologov je v tem kontekstu na primer ugotovitev Cashdan, da "kognitivne in kulturne sposobnosti naše vrste spreminja načine, s katerimi se lahko ozemlja brani", to pa posledično vpliva na "razmerja med okoljskimi značilnostmi in ekonomsko smotrnostjo branjenja ozemlja" (1983, 47, 55; poudarek M.V.). V iskanju ustreznega ekološkega "modela" za razlagi razlik v teritorialnosti lovcev-nabiralcev in drugih "ekološkoantropoloških" ljudstev so bile tako poleg samega neposrednega prostorskega nadzora vključene že omenjene strategije "branjenja družbenih meja" (tudi te kot izraz optimizacije nadzora nad viri; gl. npr. Peterson, 1975; Cashdan, 1983; Casimir, 1992). Po drugi strani se je – z nadaljnjo širitevijo proučevanja teritorialnosti na različne preživetvene načine in predvsem družbeno-ekonomske kontekste – nekaterim avtorjem iskanje kakršnega koli univerzalnega modela zazdelo nesmiselno. V njihovih pogledih je tako edina posebnost in hkrati univerzalnost človekove teritorialnosti tako imenovana fleksibilnost – to je sposobnost menjavanja strategij kot: "optimalna splošna strategija za zagotovitev dostopnosti do raznih vrst virov pod različnimi naravnimi in/ali družbenimi pogoji" (Casimir, 1992, 16; prim. Layton, 1986, 26; Berland, 1992).

Tako v omenjenih kot pravzaprav v večini antropoloških in geografskih teoretskih razprav, ki se eksplicitno posvečajo teritorialnosti, je torej le-ta obravnavana skoraj izključno kot sredstvo ali strategija za doseganje bolj ali manj zavestno izbranih ciljev oziroma zadovoljevanje individualnih ali skupnostnih "potreb" (oskrbovanje s hrano, nadzorovanje oseb, uveljavljanje družbenih vedenjskih norm ipd.). Zaradi osredotočanja na strategije nadzorovanja prostora se sam kompleks vzrokov pogosto zdi poenostavljen ali celo predpostavljen (v ekološkoantropoloških razlagah je tak vzrok "ekonomičnost preživljjanja" oziroma adaptacija). Vprašanje, zakaj in kako se neke teritorialne prakse ali reprezentacije sploh pojavijo oziroma kakšne vrednote, pomeni, ideje jih lahko motivirajo (oz. legitimirajo), namreč v glavnem ni deležno pretirane pozornosti. Povedano še nekoliko drugače: v večini ekoloških naziranj se specifičnost človeške teritorialnosti, to je njen "družbena konstrukcija", kaže zgolj v izjemni inovativnosti oziroma fleksibilnosti v oblikovanju in uporabi različnih teritorialnih strategij, ne pa tudi v tem, da so in kako so v različnih kulturnih okoljih konstruirani tudi sami vzroki, motivacije in legitimacije za neko teritorialno držo.

Na drugi strani v nekaterih recentnejših antropoloških prispevkih, ki se posvečajo različnim oblikam prisvajanja prostora (pri čemer ni v vseh tudi eksplizitno uporabljen izraz "teritorialnost!"), do izraza prihaja precej bolj zapletena paleta različnih, povsem kulturno konstruiranih motivacij, ki spodbujajo neko teritorialno držo: navezanost na kraj, simbolni pomeni krajev, pomen rutiniziranih prostorskih rab ("navad"), prostorska identiteta, predstava o kontinuiteti skupinske prisotnosti (avtohtonost vs. alohtonost) in podobno (gl. npr. Silberbauer, 1994; Pratt, 1994; Rodman, Cooper, 1996; Strang, 1999; Abram, 2002; Cooper, 2002; Kennedy, 2002; Nadasdy, 2002). Zanimivo pri teh prispevkih ni le to, da prisvajanje prostora obravnavajo zunaj gole ekološke ali preživetvene optike, pač pa zlasti to, da skozi zanimanje za domačinske interpretacije osvetljujejo tudi pomene, vrednote, ideje, prepričanja, ki so pogosto v ozadju teritorialnosti. Z namenom razločevanja od omenjenih instrumentalnih aspektov bi te vidike lahko označili kot "*ideološke vidike teritorialnosti*" – ideološke zato, ker za razliko od prvih zadevajo zlasti družbeno/kulturno konstruirane "sisteme" vrednot in idej, družbeno relevantnih pomenov, ki teritorialne prakse in reprezentacije akterjev motivirajo in podpirajo oziroma s katerimi akterji sami svojo *teritorialno držo* tudi legitimirajo. Zdi se, da ravno zaradi omenjene omejitve "klasičnih" antropoloških razprav glede teritorialnosti na ekološke in preživetvene vidike ter teritorialne prakse ti vidiki do danes, še zlasti v teoretskih razpravah, niso bili deležni poglobljene pozornosti.

Ob osredotočanju na reprezentacije in ideološke vidike se nam poleg tega teritorialnost v mnogih primerih

Sl. 1: Primer instrumentalne (?) teritorialne oznake v dolini Trente, ki se domačinom zdi precej neobičajna. Morda od tod tudi poškodbe na njej?

Fig. 1: An example of an instrumental 'private property' sign in the Trenta valley, considered to be quite unusual by the local population. Hence the damage?

ne kaže le kot sredstvo, ampak na nek način tudi kot sam cilj človekovega delovanja. Izraženo nekoliko radikalno in v funkcionalističnem jeziku mnogih ekološko-antropoloških razprav, se sam nadzor nad nekim prostorom pogosto zdi tista ključna človekova "potreba", povezana s teritorialnostjo. Nekateri avtorji, ki se posvečajo proučevanju emocionalnih, simbolnih in podobnih človekovih vezi s prostorom, na primer poudarjajo, kako je lahko že sama teritorialnost, to je "nadzor nad nekim delom fizičnega okolja kritična komponenta pozitivne osebne identitete" (Cooper Marcus, 1992, 88; prim. Lawrence, 1996, 73–75, 1992, 212–214; White, 2000, 250). Želja po ohranjanju nadzora nad nekim prostorom je torej lahko preprosto izraz posameznikovega oziroma kolektivnega "rutiniziranega", dolgotrajnejšega prostorskega nadzora, lahko pa tudi kulturno pridobljenih predstav, da je prostor "od nekdaj" pod nadzorom skupnosti, v katero se posameznik v nekem kontekstu pripoveduje. Pri svojem terenskem delu sem na primer nič kolikokrat naletel na situacije, ko so domačini v imenu lokalne skupnosti izražali željo po ohranjanju prostorskega nadzora (ali negodovanje ob ogroženosti le-tega) zlasti zato, ker so se do nadzora počutili posebej upra-

vičeni, saj so ga kot skupnost "od nekdaj" nadzorovali: "sej mene rampa kot rampa ne moti, moti me to, da bo zdej nek tuje tm notri komadiral". Iz takšnega zornega kota teritorialnost le stežka razumemo zgolj kot strategijo, ki jo akterji tako rekoč svobodno – kot se znotraj svoje instrumentalistične optike izrazi Sack (1986; na več mestih) – "prižigajo in ugašajo".¹⁰ Nasprotno, ob upoštevanju ideoloških vidikov se svoboda "izbire" teritorialnosti zdi do neke mere omejena prav z družbeno posredovanim in (pre)oblikovanim korpusom vrednot, pomenov in navad – lahko bi rekli Bouridejev(sk)ih dispozicij (Bourdieu, 2002[1980]) – ki posameznika "prepričujejo", da zavzame neko teritorialno držo.¹¹

Iz zgoraj omenjenih in tudi nekaterih drugih prispevkov, ki razkrivajo takšne "ideološke vidike teritorialnosti", je moč razbrati, da je ena izmed temeljnih kulturnih konstrukcij, ki podpirajo teritorialne drže, seveda konstrukcija vezi oziroma "identitetne asociacije" med posameznikom, skupino in krajem. V antropološki in humanistični terminologiji se takšna asociacija pogosto označuje s termini, kot na primer: prostorska oziroma teritorialna identiteta, "etnična korelacija" (med skupino in krajem), "naturalistična asociacija" (teritorija

¹⁰ Sack omenjena izraza sicer uporabi v kontekstu kritike tistih pristopov, ki po njegovem na teritorialnost gledajo kot na izraz prirojene biološke ali psihološke potrebe.

¹¹ Najbrž ni potrebno posebej poudarjati, da so v oblikovanju takšnih teritorialnih reprezentacij še posebej uspešni ideoološki aparati države. Kako bi sicer lahko razložili pojave, ko so se akterji pripravljeni postaviti v bran "slovenske zemlje", preden sami uspejo prepozнатi ali nemara racionalizirati kakršne koli konkretno družbeno relevantne razloge ali koristi (Trdinov vrh ipd.).

in kulturne skupine) in podobno (gl. npr. Južnič, 1993, 146–152; Storey, 2001, 139–142; Saltman, 2002, 3; Malkki, 1997; White, 2000; Rubinstein, Parmelee, 1992, 146–147; Low, 1992, 166). Kljub temu lahko zatrдimo, da se šele med novejшimi etnografskimi prispevki k чloveški teritorialnosti pojavljajo študije, ki se eksplicitno posvečajo primerom, v katerih socialni akterji izražajo teritorialni odnos predvsem ali ravno(!) zaradi občutka takšne identitetne asociacije – in ne nemara zaradi nekega drugega cilja, ki ga vpletena družbena skupina zasleduje (gl. Abram, 2002; Armitage, 2002; Pratt, 1994; Silberbauer, 1994). V tem pogledu je dokaj unikaten in indikativen zbornik "Zemlja in teritorialnost", ki ga je uredil Saltman (2002). Zbornik se namreč eksplicitno naslavlja s "teritorialnostjo", hkrati pa je umeščen v zbirko razprav iz serije seminarjev o "Etničnosti in identiteti". V njem lahko zasledimo kar nekaj etnografskih prispevkov, ki bolj ali manj v središču postavljajo vlogo zgoraj omenjene "identitetne asociacije" v kontekstu prisvajanja prostora, za pričujočo teoretsko razpravo pa je indikativen predvsem urednikov uvodnik. Saltman v njem namreč nameni nekaj besed konceptoma "etničnosti" in "identitete" ter v tem kontekstu ugotavlja, kako je "etnična korelacija" med skupnostjo in krajem pogosto mobilizirana v primerih konfliktov glede upravičenosti do nekega prostora (ibid., 2–3). Vendar pa je za odnos "neekološke" antropologije do koncepta teritorialnosti eksemplarично zlasti to, da avtor o samem konceptu teritorialnosti sploh ne razpravlja; še več, izraza skorajda ne uporablja – čeprav je v samem naslovu zbornika. Za nekoliko bolj poglobljeno teoretsko razpravljanje o odnosu med "prostorsko identiteto" in teritorialnostjo moramo tako antropologu poseči preko disciplinarnih meja. Eden redkih, ki se temu vprašanju izčrpneje posveča, je na primer geograf White (2000, 1–44). V svoji študiji o nacionalizmih v jugovzhodni Evropi poudarja pomen in hkrati ugotavlja zanemarjanje upoštevanja identifikacijske vloge kraja pri proučevanju prostorskih prisvajanj na primerih nacionalnih in etničnih razmejevanj:

"Kraj in teritorij sta dve ključni subjektivni komponenti identitete, ki sta bili proučevani kot ločeni in različni od чlovekove identitete. Razen dejstva, da ljudje zasedajo kraje in teritorije, je bilo le malo pozornosti posvečene odnosom, celo močnim čustvenim vezem, ki jih imamo s partikularnimi kraji. (...) Teritorialnost opisuje zaščitniški odnos, ki ga ljudje kažejo do krajev; tako kot domotožje, je zelo čustveno in subjektivno чlovekovo doživljanje. (...) Kraji in teritoriji imajo za nas globok pomen, nakazuječ, da чlovekova identiteta na nek način izhaja iz njih. Skupine lahko izražajo kollektivno potrebo ali željo po varovanju "njihovega" dela zemeljskega površja. (...) Torej "kraj" postane prav tako del чlovekove identitete kot jezik, religija ali skupna zgodovina in na isti način pogosto čutimo potrebo po varovanju našega "kraja", kot jo čutimo glede našega

jezika, naše religije ali naše zgodovine" (ibid., 4–5).

Pri analizirjanju in razpravljanju o takšnih "potrebah po varovanju našega kraja" smo v antropologiji običajno pozorni zlasti na predstave o "našem" kraju, torej na to, da takšne želje po prostorskem "varovanju" (tj. nadziranju) vključujejo predstave o skupnostih, ki so do varovanja še posebej oziroma "bolj" upravičene – opravka imamo torej s konstrukcijo in uporabo družbenih meja (ang. *boundaries*). V nacionalističnih ideologijah se kot posebej upravičene do takšnega nadzora ali uporabe prostora smatra pripadnike ene etnije ali naroda (in ne vseh državljanov, prebivalcev, uporabnikov prostora). Ekstremni primeri takšnih nacionalističnih in podobnih izključevalnih ideologij so seveda predstave, da so do samega bivanja na nekem prostoru upravičeni predstavniki ene družbene skupine – "*čefurji raus*" je v tem pogledu le najbolj enostavna in eksemplarična teritorialna reprezentacija. Seveda pa se podobne teritorialne reprezentacije pojavljajo tudi v bolj subtilnih oblikah – kot na primer takrat, ko je v izključevalne ideologije vpletен pojmom kulture. Identitetne asociacije med skupino/skupnostjo in krajem namreč v "vsakodnevnih" diskurzih pogosto, če ne kar običajno, vključujejo tudi asociacijo med kulturo in krajem. Gupta in Ferguson (1992, 7) sta takšne asociacije označila kot predstave o "izomorfizmu kultur in krajev" – na nekem kraju je domnevno prisotna ali prvotna ("avtohton") in torej še posebej "doma" samo ena kultura, medtem ko je Druga odsotna ali prinesena ("alohton") in potem takem "gostujoča". Seveda se morajo takšne predstave naslanjati na arbitrirano izbrane simbolne elemente kulture, ki naj bi se "od vekomaj" na nekem prostoru reproducirali. Lep primer konstrukcije in krepitve takšnih asociacij med kulturo in krajem so predstave o tako imenovanih tipičnih "nacionalnih kulturnih krajinah" (prim. Baskar, 2004, 5–8; Kučan, 1998). Za krepitev vezi med kulturo in krajem so te predstave še posebej primerne, saj nastopajo v funkciji materialnega dokaza o dolgotrajni prisotnosti ("zakorenjenosti") narodove kulture – načina vedenja, ki je tako rekoč "trajno" vpisan v krajino.

Enostaven primer, kako so takšne konstrukcije identitetne asociacije med kulturo, ("zamišljeno") skupnostjo in krajem skozi predstave o kulturni krajini lahko podlaga ali povod za oblikovanje in zavzemanje teritorialnih drž, so nasprotovanja predvideni postaviti džamije v Sloveniji. Med argumenti "proti" se namreč pojavlja tudi ta, da džamija ne sodi v slovensko kulturno krajino. Takšne argumentacije lahko vsaj na dva načina označimo kot izključevalne ideologije. Če izključujejo že možnost, da je muslimanska veroizpoved danes lahko element "slovenske kulture" (oziora da so samo predstavljeni pripadniki "slovenske narodnosti" lahko tudi muslimani), potem pri vpisovanju v prostor dajejo prednost pripadnikom ene narodnosti pred drugimi. Če pa sprejemajo muslimanstvo kot element "slovenske kulture" oziora muslimane kot možne pripadnike "slo-

venske narodnosti", potem med samimi Slovenci pripadnikom krščanske veroizpovedi dajejo prednost pred pripadniki muslimanske veroizpovedi. Pri obeh različicah takšne izključevalne ideologije imamo opravka s predstavo oziroma držo, po kateri je ena skupina bolj upravičena do uporabe prostora kot druga – takšna stališča pa smo zgoraj označili kot teritorialne reprezentacije.¹² Omenili smo, da je razlika med "golimi" teritorialnimi reprezentacijami in dejanskim teritorialnim vedenjem lahko le v pomanjkanju oziroma trenutnem razmerju moči. Vendar pa dejstvo, da džamije v Sloveniji še vedno ni, govorí v prid temu, da v tem primeru nimamo opravka le z "golo" reprezentacijo.

SKLEP

V pričujočem kratkem prispevku je bila pesta paleta različnih oblik možnega in dejanskega antropološkega ukvarjanja s človeškim prisvajanjem prostora lahko predstavljena le v precej splošni in nujno površni obliki. Kot splošno ugotovitev velja izpostaviti predvsem to, da so teoretske razprave o samem konceptu teritorialnosti, s tem pa pravzaprav o različnih vidikih človeškega prisvajanja prostora nasprotno, potekale v dokaj specifičnem in omejenem polju ekološke antropologije oziroma antropologije, ki se je posvečala preživetvenim strategijam različnih mobilnih populacij. V tem polju je bilo človeško prisvajanje prostora tudi v etnografskem smislu relativno najpogosteje izpostavljeno kot središčna topika. Po drugi strani so se zunaj omenjenega antropološkega polja vprašanja prisvajanja prostora pojavljala precej bolj sporadično in obrobno, pogosto "skrita" znotraj drugih konceptov, raziskovalnih topik in oznak. Predvsem je zanimivo to, da so antropologi zunaj ekološke usmeritve do same uporabe izraza in koncepta teritorialnosti, z redkimi izjemami, še danes izrazito zadržani. Lahko predvidevamo, da se tudi zaradi tega o različnih možnih vidikih in oblikah človeškega prisvajanja prostora, kot na primer o tistih, ki smo jih zgoraj označili kot "reprezentacije" in "ideološke vidike", v antropologiji še ni razvnela poglobljena razprava. O razlogih za takšno zadržanost do izraza in koncepta teritorialnosti v prejšnjem delu antropoloških "smeri" lahko le domnevamo. Zdi se, kot da je bila debata o teritorialnosti po nekem tihem konsenzu prepuščena ekološki antropologiji – morda tudi zato, ker je bil sam

koncept v antropologijo prinesen iz ekologije živali? Vendar bi ravno zaradi tega lahko celo posumili, če ni v ozadju takšnega "konsenza" tudi predpostavka, da je kultura "ekološkoantropoloških" ljudstev (lovcev in nabitih, mobilnih pastoralistov ipd.) le neizbežen izraz evolucijske prilagoditve na dane naravne pogoje, medtem ko se je kultura "zahodnega" človeka že davno osvobodila naravne determiniranosti (prim. Hamilton, 1983). Poleg tega je bilo v prispevku nakazano, da se v nekaterih drugih družbenih vedah (npr. geografiji) in ne nazadnje v "vsakodnevni" komunikaciji izraz teritorialnosti uporablja tudi, če ne celo pretežno zunaj in neodvisno od ekoloških spremenljivk. Izraz teritorialnost se torej zdi kar primeren za označevanje in konceptualizacijo najrazličnejših oblik človeškega nadzorovanja oziroma prisvajanja prostora. Očitno se tega zavedajo tudi nekateri ekološki antropologi, saj vse pogosteje opozarjajo in v definiciji tudi vključujejo kognitivne, simbolne in emocionalne vidike in oblike teritorialnosti. Ni torej videti razloga, da se tudi na strani, recimo ji, bolj "kognitivno" usmerjene antropologije teritorialnost ne bi sprejelo v standardno uporabo in kot standardno raziskovalno topiko. S takšno uporabo pa bi se morda odprlo tudi širše polje za primerjalne analize, ustrezno široke konceptualizacije, predvsem pa razumevanje različnih družbenih mehanizmov, ki so povezani s človeškim prisvajanjem prostora.

Omenjena zadržanost do obravnavanja teritorialnosti v neekološki antropologiji je gotovo povezana tudi z dejstvom, da prostorske tematike nasprotno do nedavna v socialni in kulturni antropologiji niso bile deležne posebne pozornosti. Šele v zadnjih dveh desetletjih je moč opaziti izrazito porast tovrstnih razprav. V pričujočem kontekstu je zanimivo to, da ena od prijubljenih krilatic znotraj nekaterih najbolj splošnih (in tudi odmevnih) razprav spoznanje, da je bila zgoraj omenjena asociacija med (eno) kulturo in (enim) krajem tudi v antropologiji pogosto predpostavljena (Appadurai, 1988, 2003[1996]; Gupta, Ferguson, 1992, 1997; Rodman, 1992, Malkki, 1997). Vendar pa najbrž ne zadostuje, da se ustavimo le pri spoznanju, kako je takšna pred(po)stav(ka) napačna, družbeno skonstruirana in nujno arbitralna. Kot tudi nemara ne zadostuje, da "spoznavamo", kako takšne enačaje med kulturo in krajem podira (še) sodobni svet mobilnosti in povezovanja. V tem pogledu se namreč velja strinjati z

12 Nič manj izključevalna in torej teritorialna niso v tem pogledu stališča nekaterih predstavnikov domnevno liberalnega političnega spektra, ki džamijo načeloma sprejemajo, vendar takšno, ki bo "v skladu s slovensko krajino" (gl. npr. www.rtslo.si, 2006). Kakršni koli že so elementi, ki jih zastopniki takšnih stališč uvrščajo v "slovensko krajino" (ti običajno, nič čudnega, niso izpostavljeni – lahko le domnevamo, da mednje sodijo kozolci in cerkvice na vrhovih vzpetin), je namreč jasno, da džamija, kot jo muslimani običajno in že od zunaj prepoznavajo kot svoj verski objekt, ne more biti v skladu z "nacionalno krajino" – v "slovenskem" prostoru bo nujno arhitekturna novost (če odmislimo kratkotrajno postavitev džamije v času prve svetovne vojne v Logu pod Mangitom). Tudi takšna stališča dajejo pri rabi prostora prednost eni družbeni skupini: pripadnikom krščanske verske skupnosti se priznava pravico vpisovanja v krajino z objekti, ki jih le-ti že navzven prepoznavajo kot svoje običajne verske objekte, medtem ko se muslimanom takšna pravica odreka.

Gupto in Fergusonom (1992), da je svet mobilnosti, povezani svet vedno obstajal ter da "kulturno homogenih" razločenih prostorov najbrž nikoli ni bilo. Za antropologijo je v tem kontekstu relevantno to, da predstava o takšnih prostorih, o identitetnih asociacijah med kulturo in krajem, o tem, da je na enem kraju ena kultura prvotna, avtohtona in torej še posebej "doma", v

družbi kljub vsemu obstaja. Vprašanje, ki si ga velja zastaviti, je torej, kako je takšna predstava skonstruirana (ibid., 8–10), predvsem pa, ali in kako je socialno relevantna, v kakšnih kontekstih in v kakšne namene je uporabljena. In nemara je identitetna asociacija kulture in kraja oziroma etnične skupine in kraja še posebej relevantna ravno v kontekstu prostorskega prisvajanja.

ON TERRITORIALITY IN ANTHROPOLOGY, AND ALSO GEOGRAPHY

Matej VRANJEŠ

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Mediterranean and Social Studies,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: matej.vranjes@fhs.upr.si

SUMMARY

The paper provides a theoretical discussion on the study, use, and conceptualization of territoriality in social anthropology. The author reports that to date in anthropology the research into human appropriation or control of space and in particular the theoretical discussion on territoriality has generally been restricted to the field of ecological anthropology. In this field, the ecological-evolutionism paradigm, according to which territoriality is studied as an expression of adaptation to given natural conditions in the function of optimization of survival strategies, has prevailed. Other forms, aspects, and contexts of human appropriation of space that are frequently encountered through our daily life experiences have generally been 'concealed' under different labels and research topics and hence only seldom are the main subjects of comprehensive research. As a result, numerous non-ecological aspects of space appropriation have been absent from anthropological treatises and conceptualizations of territoriality. Therefore, the author suggests that in anthropology the expression 'territoriality' be used as an umbrella term for the denotation and broader conceptualization of different aspects and forms of space appropriation. To support his views, he presents the instance of conceptualization of territoriality in social geography, where the topic has been dedicated significant theoretical attention and where territoriality has generally been conceptualized beyond the ecological paradigm. Furthermore, the author has determined that to date in both disciplines the discussion on territoriality focused on aspects defined as 'instrumental aspects' and 'territorial practices'. On the other hand, a relative lack of interest in different cognitive aspects of territoriality or – in other words – the aspects defined as 'territorial representations' and 'ideological aspects of territoriality' has been determined. Given that these aspects reveal the social construction of meanings or socio-spatial ideologies that frequently act in the background of concrete territorial stances, views, and behaviours, special emphasis is laid on their importance within the field of social anthropology. Among social constructions of this kind the author emphasizes the association of the identity of a given social group and a location, or of (one) culture and (one) location. In the times of global integration and supposed cultural 'hybridization' the relevancy of these representations in society has not diminished, which is most clearly manifest in different opinions and conflicts in relation to the justified use and control (i.e., appropriation) of given spaces.

Key words: Key words: territoriality, appropriation of space, spatial identity, socio-spatial ideologies, anthropology of space, ecological anthropology, social geography

VIRI IN LITERATURA

Abram, S. (2002): All that fuss over 100 houses: identities and moralities of building on land. V: Saltman, M.: Land and Territoriality. Oxford, Berg, 71–92.

Anderson, J. (1988): Nationalist ideology and territory. V: Johnston, R. J., Knight, D. B., Kofman, E.: Nationalism, self-determination and political geography. London, Croom-Helm, 18–40.

Andrews, E. F. (1994): Territoriality and land use among the Akulmiuit of Western Alaska. V: Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J.: Key issues in hunter-gatherer research. Oxford, Dulles, Berg, 65–93.

Appadurai, A. (1988): Introduction: place and voice in anthropological theory. *Cultural Anthropology* 3, 1. Washington, 16–20.

Appadurai, A. (2003[1996]): Sovereignty without territoriality: notes for a postnational geography. V: Low, S. M., Lawrence-Zúñiga, D.: The anthropology of space and place: locating culture. Malden, Oxford, Blackwell, 337–349.

Ardrey, R. (1967): The territorial imperative: A personal inquiry into the animal origins of property and nations. New York, Atheneum.

Armitage, F. (2002): Imitating ethnicity: land, territoriality and identity in a Swazi Christian church. V: Saltman, M.: Land and territoriality. Oxford, Berg, 135–158.

Barnard, A. (1992): Social and spatial boundary maintenance among Southern African hunter-gatherers. V: Casimir, M. J., Rao, A.: Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg, 137–151.

Baskar, B. (2004): H krajinski antropologiji. Monitor ZSA 6, 3–4. Ljubljana, 1–12.

Beach, H., Anderson, M., Aikio, P. (1992): Dynamics of Sami territoriality within the nation-states of Norway, Sweden and Finland. V: Casimir, M. J., Rao, A.: Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg, 55–90.

Bender, B., Winer, M. (2001): Contested Landscapes: movement, exile and place. Oxford, New York, Berg.

Bishop, C. A. (1983): Comment. V: Cashdan, E.: Territoriality among human foragers: ecological models and an application to four Bushman groups. *Current Anthropology* 24, 1. Chicago, 57–58.

Bourdieu, P. (2002[1980]): Praktični čut. Ljubljana, Studia Humanitatis.

Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J. (1994): Key issues in hunter-gatherer research. Oxford, Dulles, Berg.

Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J. (1994a): Territories and territoriality: editorial. V: Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J.: Key issues in hunter-gatherer research. Oxford, Dulles, Berg, 61–64.

Cashdan, E. (1983): Territoriality among human foragers: ecological models and an application to four Bushman groups. *Current Anthropology* 24, 1. Chicago, 47–66.

Casimir, M. J. (1992): The dimensions of territoriality: An Introduction. V: Casimir, M. J., Rao, A.: Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg, 1–26.

Casimir, M. J. (1992a): The determinants of rights to pasture: Territorial organization and ecological constraints. V: Casimir, M. J., Rao, A.: Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg, 153–204.

Casimir, M. J., Rao, A. (1992): Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg.

Cooper, D. (2002): Out of place: symbolic domains, religious rights and the cultural contract. V: Saltman, M.: Land and Territoriality. Oxford, Berg, 93–112.

Cooper Marcus, C. (1992): Environmental memories. V: Altman, I., Low, S. M.: Place attachment. New York, Plenum Press, 87–112.

Donald, L., Mitchell, D. H. (1994): Nature and culture on the northwest coast of North America: the case of the Wakashan salmon resources. V: Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J.: Key issues in Hunter-Gatherer research. Oxford, Dulles, Berg, 95–117.

Dyson-Hudson, R., Smith, E. A. (1978): Human territoriality: an ecological reassessment. *American Anthropologist*, 80. Washington, 21–41.

Gold, J. R. (1980): An introduction to behavioural geography. Oxford, Oxford University Press.

Gold, J. R. (1982): Territoriality and human spatial behaviour. *Progress in Human Geography*, 6. London, 44–67.

Guille-Escuret, G. (1996): Territorie et comportement territorial. V: Tort, P.: *Dictionnaire du darwinisme et de l'évolution*. Paris, Presses Universitaires de France, 4253–4258.

Gupta, A., Ferguson, J. (1997): Culture, power, place: ethnography at the end of an era. V: Gupta, A., Ferguson, J.: *Culture, power, place: explorations in critical anthropology*. Durham – London, Duke University Press, 1–29.

Gupta, A., Ferguson, J. (1992): Beyond "culture": space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology*, 7, 1. Washington, 6–23.

Hamilton, A. (1983): Comment. V: Cashdan, E.: Territoriality among human foragers: ecological models and an application to four Bushman groups. *Current Anthropology* 24, 1. Chicago, 59–60.

Hirsch, E. (1995): Landscape: between place and space. V: Hirsch, E., O'Hanlon, M.: *The anthropology of landscape: perspectives on place and space*. Oxford, Clarendon Press, 1–30.

Južnič, S. (1987): Antropologija. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Južnič, S. (1993): Identiteta. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Kennedy, D. (2002): Culture and politics in the aboriginal landscapes: reflections on the identification of culturally significant places in Western North America. V: Saltman, M.: Land and Territoriality. Oxford, Berg, 9–36.

Kučan, A. (1998): Krajina kot nacionalni simbol. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.

Lawrence, D. (1992): Transcendence of place: the role of La placeta in Valencia's las fallas. V: Altman, I., Low, S. M.: Place attachment. New York, Plenum Press, 211–230.

Lawrence, D. (1996): Tourism and the emergence of design self-consciousness in a rural Portuguese town. V: Pellow, D.: Setting boundaries: the anthropology of spatial and social organization. Westport, London, Bergin & Garvey, 71–90.

Layton, R. (1986): Political and territorial structures among hunter-gatherers. *Man* 21. London, 18–33.

Layton, R. (1997): An introduction to theory in anthropology. Cambridge – New York – Melbourne, Cambridge University Press.

Layton, R., Ucko, P. J. (1999): Introduction: gazing on the landscape and encountering the environment. V: Ucko, P. J., Layton, R.: The archeology and anthropology of landscape: shaping your landscape. London – New York, Routledge, 1–20.

Lovell, N. (1998): Locality and belonging. London, New York, Routledge.

Low, S. M. (1992): Symbolic ties that bind: place attachment in the plaza. V: Altman, I., Low, S. M.: Place attachment. New York, Plenum Press, 165–185.

Low, S. M., Lawrence-Zuniga, D. (2003): The anthropology of space and place: locating culture. Malden – Oxford, Blackwell.

Malkki, L. H. (1997): National geographic: the rootings of peoples and territorialization of national identity among scholars and refugees. V: Gupta, A., Ferguson J.: Culture, power, place: explorations in critical anthropology. Durham – London, Duke University Press, 52–74.

Minnich, R. G. (1998): Homesteaders and citizens. Collective identity formation on the Austro-Italian-Slovene frontier. Bergen, Norse Publication.

Nadasdy, P. (2002): "Property" and aboriginal land claims in the Canadian subarctic: some theoretical considerations. *American anthropologist*, 104, 1. Washington, 247–261.

Nadjmabadi, S. (1992): "The sea belongs to God, the land belongs to us": Resource management in a multi-resource community in the Persian gulf. V: Casimir, M. J., Rao, A. (1992): Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg, 329–342.

Pellow, D. (1996): Setting boundaries: the anthropology of spatial and social organization. Westport – London, Bergin & Garvey.

Peterson, N. (1975): Hunter-gatherer territoriality: the perspective from Australia. *American anthropologist* 77. Washington, 53–68.

Pratt, K. L. (1994): "They never ask the people": native views about the Nunivak wilderness. V: Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J.: Key issues in hunter-gatherer research. Oxford – Dulles, Berg, 333–356.

Rodman, M. (1992): Empowering place: multivocality and multilocality. *American anthropologist*, 94, 3. Washington, 640–656.

Rodman, M., Cooper, M. (1996): Boundaries at home in Toronto housing cooperatives. V: Pellow, D.: Setting boundaries: the anthropology of spatial and social organization. Westport – London, Bergin & Garvey, 91–110.

Rubinstein, R. L., Parmelee, P. A. (1992): Attachment to place and the representation of the life course by the elderly. V: Altman, I., Low, S. M.: Place attachment. New York, Plenum Press, 139–163.

Sack, R. D. (1986): Human territoriality: its theory and history. Cambridge, Cambridge University Press.

Saltman, M. (2002): Land and territoriality. Oxford, Berg.

Saltman, M. (2002a): Introduction. V: Saltman, M.: Land and territoriality. Oxford, Berg, 1–8.

Saltman, M. (2002b): From cattle herding to cultivation – from territoriality to land. V: Saltman, M.: Land and territoriality. Oxford, Berg, 159–174.

Shields, R. (1991): Places on the margin: alternative geographies of modernity. London, New York, Routledge.

Silberbauer, G. B. (1994): A sense of place. V: Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J.: Key issues in hunter-gatherer research. Oxford, Berg, 119–143.

Smith, E. A. (1983): Comment. V: Cashdan, E.: Territoriality among human foragers: ecological models and an application to four Bushman groups. *Current anthropology*, 24, 1. Chicago, 61.

Smith, C. (1999): Ancestors, place and people: social landscapes in Aboriginal Australia. V: Ucko, P. J., Layton, R.: The archeology and anthropology of landscape: shaping your landscape. London – New York, Routledge, 189–205.

Soja, E. W. (1971): The political organization of space. Resource paper No. 8. Washington, Association of American geographers.

Soja, E. W. (1980): The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70. Washington, 207–225.

Strang, V. (1999): Competing perceptions of landscapes in Kowanyama, North Queensland. V: Ucko, P. J., Layton, R.: The archeology and anthropology of landscape: shaping your landscape. London – New York, Routledge, 206–218.

Storey, D. (2001): Territory: the claiming of space. Harlow, Pearson education.

Vranješ, M. (2005): Zelena puščava: kulturna krajina iz "domačinskega zornega kota". *Etnolog*, 15(66). Ljubljana, 281–301.

Vranješ, M. (2006): Cultural landscape and Triglav national park from "the native point of view": the case of Trenta valley, Slovenia. V: Simonič, P.: Ethnography of protected areas. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 281–301.

Wilson, E. O. (1975): Sociobiology: the new synthesis. Cambridge, Harvard University Press.

White, G. W. (2000): Nationalism and territory: constructing group identity in southeastern Europe. Lanham – Maryland – Oxford, Rowman & Littlefield.

www.rtvslo.si (2006-12): http://www.rtvslo.si/modload.php?&c_mod=rtvchat&op=chat&func=read&c_id=459&tokens=kunič

POROČILA IN OCENE

RELAZIONI E RECENSIONI

REPORTS AND REVIEWS

**POROČILA
RELAZIONI
REPORTS**

Zvona Ciglič

ODPRITE VRATA

Predstavitev razstave z opremo hišnih vrat od srednjega veka do 19. stoletja.

Pokrajinski muzej Koper, 16. junij – 31. avgust 2007

Pričajoče besedilo je namenjeno predstavitev razstave z opremo hišnih vrat od srednjega veka do 19. stoletja. Predmeti so delo vrhunskih kovaških obrtnikov in z njimi segamo na področje umetne obrti. Razstava bo na ogled v galeriji Pokrajinskega muzeja Koper od 16. junija do 31. avgusta 2007, nato pa jo bomo postopno vključili v stalno muzejsko postavitev.

Z razstavo predmetov, ki sodijo k opremi vrat in po hišta – to so *ključavnice, ključi, kljuke, tolkači, ščitniki, tečaji in nasadila* – segamo na področje umetne obrti. Razstavljeni eksponati so zaobjeti v širokem zgodovinskem razponu, vse od visokega srednjega veka pa do konca 19. stoletja, to je časa, ko se je ključavničarska obrt zaradi vse večjih varnostnih in varovalnih zahtev in natančnosti dela ločila od kovaštva, s katerim je bila povezana v dobi cehovske organizacije. Izdelki pričajo o vrhunskem kovaškem znanju, ki ni le preseglo zgolj funkcionalne uporabnosti predmetov in mehanizmov v smislu zaščite, temveč je poseglo v motive likovnega izražanja kot principa umetniškega oblikovanja.

Ko se zazremo v daljno zgodovino, vidimo, da so bili železni predmeti najdeni že v egipčanskih grobovih preddinastičnega obdobja, nato v Prednji Aziji, mikenških grobovih, Palestini. Na območju današnje Slovenije je bila uporaba železove rude znana v prazgodovinskem času, predvsem v bližini izvirov Soče in Save. Uporaba železove rude se je nadaljevala v rimske obdobje, ko je obstajalo tudi kovaško združenje – *collegium fabrorum* – rimske pisci pa niso mogli prehvaliti lastnosti železa iz Norika, to je območja današnje Slovenije. V stari dobi so železo obdelovali samo s kovanjem, torej s taljenjem železove rude, ki so ji dodajali različne primeši in nato po hitrem postopku talino hladili. V umetniškem oblikovanju grške in rimske antike se je ob ključih in prstanih ohranilo bolj malo drugih železnih predmetov, so pa ti zato kakovostni in pričajo o visoko razviti kovaški spremnosti. V času preselejanja narodov so bili v 6. stoletju, predvsem pri Germanih, močno priljubljeni železni okrasni predmeti, ki so jim običajno dodajali plemenite kovine in tako dosegli zanimive in kakovostne umetnostnoobrtne izdelke.

Začetki umetnosti kovanja večjih železnih predmetov segajo v čas izdelave okovanja vrat in skrinj, o čemer pričajo prizori iz iluminiranih rokopisov in miniatur iz 9. in 10. stoletja. Med ohranjenimi vrhunskimi deli zgodnjega gotskega obdobja se še posebej odlikujejo okovana bočna vrata zahodnega dela pariške katedrale, vratni tolkači iz Siene, vratne rešetke mojstra Conteja di Lella Orlandija na katedrali v Orvietu, iz Slovenije pa so ohranjena kovana gotska vrata iz zakristije ptujske cerkve.

Ključi, ključavnice, tolkači in dekorativni elementi portalov in pohištva so postajali vse bolj deli arhitektonskega oblikovanja. Imenitejši izdelki so posnemali oblike iz arhitekture: šilaste loke, dve- in trilistne oboke, mrežiča z ribjim mehurjem, rastlinsko in živalsko ornamentiko. V 17. in 18. stoletju je ključavničarstvo doseglo višek v oblikovanju in tudi v razvoju ključavničarskega mehanizma. Razvili so namreč kapelni vložek, to je vodilo za ključ, ki se je moral z zarezami oziroma perforacijo brade ključa povsem zliti. V naslednji razvojni stopnji so mehanizme ključavnic očem vedno bolj skrivali. Pogosto so jih prekrivali z bogato okrašenimi ornamentalnimi kartušami, na katerih so bili prizori, ki so posnemali oblike iz narave, ali pa so te prevzele kar obliko same arhitekture. Tako prekruti mehanizmi so zapisali neposredni dostop do ključavnice, skrite v vratih.

Ob dekorativnih elementih, izdelanih s kovanjem in kasneje vlivanjem, so železne površine krasili še z različnimi obdelovalnimi postopki: z graviranjem, jedkanjem, tauširanjem, to je načinom okraševanja z dodajanjem drugih kovin, niellom, kar pomeni, da so kovino s kemijskimi reakcijami zavestno črnili, ter punconiranjem, to je krašenjem kovine s pikicami. Predvsem tolkači in vratna oprijemala so bila pogosto okrašena s plastičnimi motivi, ki so posnemali dogodke iz vsakdanjega življenja in mitologije bodisi z oblikami teles, glav, doprsij ali celo s človeškimi skupinami. Posebno priljubljen je bil motiv zmaja, tudi s simboličnim pomenom čuvarja zakladov.

Ob tolkačih, zapahih, oprijemalih in različnih dekorativnih vložkih, ki so bili vseskozi del vratne opreme, je nadaljnji razvoj spravil ključavnico najprej v železno, nato še v pločevinasto "škatlo". Razvili so jih v različne velikosti in številne oblike v kombinaciji ključavnice z notranjo in zunanjim kljukom, samo z eno kljukom, lahko s kljukom in zapahom, samo z zapahom ali samo s ključavnico in ključem. Vzporedno z razvojem obrti in kasneje industrijskim napredkom so ključavnice postajale vse bolj univerzalne, s tem pa tudi bolj dolgočasne. Iz vrat so izginjala duhovita oprijemala, izvirne tolkače so zamenjali zvonci na poteg in poeticnost vratne opreme je klonila pod težo tehnološkega napredka.

Ker je bila vratna oprema v vseh zgodovinskih obdobjih primerno tržno in menjalno blago, ji ne moremo pripisati nekih lokalnih stilnih posebnosti. Pri razstavljenih eksponatih se kažejo likovni elementi tako iz beneš-

kega kot tudi alpskega prostora, ponekod se ti elementi mešajo, so pa tudi posamezni izdelki, ki so nastali kot izviren navdih lokalnih mojstrov.

Leta 1974 je takratni muzejski kustos Janez Mikuž pripravil razstavo *Ključi in ključavnice*. V ta namen je zbral veliko muzejskih eksponatov, ki tudi danes igrajo pomembno vlogo pri revidirani in dopolnjeni razstavi *Odprite vrata*.

KATALOG:

1. KLJUČ iz kovanega železa, 15. stoletje. Glava je mrežasto oblikovana s privarjenim obročkom za obešanje. Brada ključa ima obliko dvojnega meandra z zobci na koncех. Dolžina 12,2 cm. Inventarna št. E 2574.
2. KLJUČ iz kovanega železa, začetek 16. stoletja. Z vticami oblikovana glava je v dveh delih; na vrhu je zaključena z bakrenim gumbom. Brada ključa je dvodelna. Dolžina 14,5 cm. Inventarna št. E 2618.

Vratni TOLKAČ iz kovanega železa, obdobje gotike. Oprijemalo je v obliki črke S, ki se zaključi z odprto zmajevou glavo. Dolžina 20,5 cm.

3. KLJUČ iz kovanega železa, 16. stoletje. Ključ je imel napisno ploščico: CHIAVE DELLA ANTICA PORTA MAGGIORE DA MUDA CONSERVATA PER TRADIZIONE DELLA FAM. BERNETICH – ključ starih mudinih vrat.... Ploščica je izgubljena. Dolžina 18 cm. Inventarna št. E 2568.
4. KLJUČ iz kovanega železa, varjen z bakrom. Tak tip ključa je nastal v 16. stoletju in se je obdržal vse do 18. stoletja. Glava je srčaste oblike, brada je povezana s trojnim S. Dolžina 14,3 cm. Inventarna št. E 2624.
5. Srebrn KLJUČEK tabernaklja v cerkvi sv. Klare iz Kopra, konec 15. stoletja. Trolistno glavo na vsakem listu krasí gumbek. Telo je votlo, brada ima dvojno zarezo. Dolžina 6,5 cm. Inventarna št. E 2645.
6. KLJUČAVNICA za hišna vrata iz kovanega železa, prva polovica 17. stoletja. Enojni zaskočni zapah dvigne ključ. Okrašena je s polžastimi zavikli, z rastlinskimi rozetami in ploščico z vticami. Dolžina 39 cm, širina 16,5 cm. Inventarna št. E 2720.
7. KLJUČAVNICA za hišna vrata iz kovanega železa, 18. stoletje. Dvojni zaskočni zapah je povezan s kljuko in ključavnico ter z drugo kljuko za dvigovanje in zaklepanje. Zaščitna ploščica v obliki kaplje je okrašena z rastlinskimi, kljuka z geometrijskimi motivi. Dolžina 30 cm, širina 12,3 cm. Inventarna št. 2721.
8. KLJUČAVNICA za hišna vrata iz druge polovice 17. stoletja. S kljuko in enojnim zapahom ter enostavnim kapelnim vložkom. Vzvod za odpiranje zapaha je iz notranje strani. Ima več kovanih rastlinskih ornamentov. Dolžina 27 cm, širina 14 cm. Inventarna št. 2729.
9. KLJUČAVNICA za pohištvo iz kovanega in pocinjenega železa, 18. stoletje. Z enojnim zaskočnim zapahom. Okrašena je z graviranim rastlinskim okrasjem. Dolžina 16,6 cm, širina 7,8 cm. Inventarna št. E 2738.
10. ŠČITNIK KLJUČAVNICE iz kovanega železa, 16. stoletje. Ščitnik je v obliki hiše v renesančnem stilu. Njena vratca z okrasno rozeto zapirajo dostop do ključavnice. Višina 14 cm, širina 10 cm. Inventarna št. E 2742.
11. ŠČITNIK KLJUČAVNICE iz kovanega železa in medeninasto zaščitno ploščo, druga polovica 17. stoletja. Medeninasta plošča je okrašena s tolčenim rastlinskim okrasjem, v sredini je medaljon s portretom. Dolžina 18,5 cm, širina 9 cm. Inventarna št. E 1265.
12. KLJUČAVNICA za hišna vrata iz kovanega železa, iz obdobja od 18. do 19. stoletja. Z dvojnim zapornim zapahom in enostavnim kapelnim vložkom. Višina 22 cm, širina 29 cm. Inventarna št. E 2740.

13. **KLJUČAVNICA**, obešanka ali "žabica" iz kovanega železa, konec 17. stoletja. V obliki trolista s poudarjeno kartušo za ključ. Višina 15,5 cm, širina 11,5 cm. Inventarna št. E 2708.

14. Vratni **TOLKAČ** iz kovanega železa, sredina 18. stoletja. Kovan je v obliki lire, s štirimi polžastimi zavihki. Oprijemalni gumb je kvadraten in prisekan. Okrašen je z graviranimi črtami in cikcakasto linijo. Dolžina 29 cm, širina 13 cm. Inventarna št. E 1218.

15. Vratni **TOLKAČ** iz kovanega železa, obdobje gotike. Oprijemalo je v obliki črke S, ki se zaključi z odprto zmajevjo glavo. Dolžina 20,5 cm. Inventarna št. E 1220.

16. Vratno **OPRIJEMALO** iz litega železa, 18. stoletje. Oblikovano je kot moška glava z dolgimi lasmi, ki se na čelu zaključujejo v spiralna zavihka, kodra. Brki obkrožajo gornjo ustnico, brada pa se zaključi v žlebasto spiralo. Višina 13,5 cm, širina 12,5 cm. Inventarna št. E 1277.

Avtorica razstave: Zvona Ciglič
Restavriranje muzealij: Alojz Umek

Vesna Kamin

II. MEDNARODNO SREČANJE ŠTUDENTOV UMETNOSTNE ZGODOVINE Reka, 4. – 6. maja 2007

Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete na Reki (*Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za povijest umjetnosti*), natančneje študentje 4. letnika, so organizirali drugo mednarodno srečanje, ki je tokrat potekalo na Reki med 4. in 6. majem leta 2007 (prvo srečanje je bilo v Zagrebu leta 2006). Drugega mednarodnega srečanja so se udeležili študentje iz treh držav, Hrvaške, Bosne in Hercegovine in Slovenije. Tema letošnjega simpozija je bila Industrijska arhitektura (*Industrijska baština*). Med hrvaškimi kolegi se je namreč pojavila potreba po predstavitvi problematike industrijske arhitekture, njenega obstoja in namembnosti širši strokovni javnosti.

Reka kot nekdanje glavno pristanišče ogrskega dela avstro-ogrskih monarhij je bogata z industrijsko stavbno dediščino: pristanišče s svojimi objekti (*Prilozi za vrednovanje riječke lučke arhitekture i opreme*, Petra Predoević i Ivona Mijolović), tovarna papirja Hartera (*Hartera*, Petra Borovac), kompleks Rikard Benčić, tržnice (*Riječke tržnice*, Tina Bošković), železniška postaja na Sušaku (*Sušački kolodvor*, Iva Kelentrić) in posebnost

Reke – lansirna rampa za torpedo (*Lansirna rampa*, Monika Štitić). Reka je v drugi polovici 19. stoletja z naglo urbanizacijo hitro dobivala videz srednjeevropskega velemešta. Glavna nosilca gospodarskega razvoja mesta sta bila železniška povezava z zaledjem in na novo zgrajeno umetno pristanišče. Na levem bregu reke Rječine pa je s pretežno hrvaškim kapitalom nastalo konurenčno mesto Sušak s svojo industrijo, ki je doživel velik razcvet v obdobju med obema vojnoma. Posledica nagle industrializacije so bile številne novogradnje, predvsem stavb, namenjenih pristaniški dejavnosti in industrijskim obratom.

Večina že omenjenih objektov ne služi več svojemu namenu, prepuščeni so degradaciji in propadu, zato so se študentje umetnostne zgodovine odločili, da s svojimi prispevki opozorijo širšo javnost na problematiko obnove in revitalizacije spomenikov industrijske arhitekture. Zgleden primer tovrstne obnove in spremembe namembnosti je nekdanja tobačna tovarna v Rovinju, kjer je v pritličju nekdanje uprave danes Tobačni muzej (*Tvornica duhana u Rovinju*, Dajana Oravec). Tudi na Reki so sledili temu zgledu in pripravili projekt obnove in oživitev kompleksa nekdanje sladkorne rafinerije (*Kompleks Rikard Benčić*, Iva Brusić). Prostore nekdanje "cukrarme" bodo preuredili za potrebe muzeja sodobne umetnosti z multimedijskim centrom. Tako se bo ohranila lupina same arhitekture, notranje prostore pa bodo preuredili za potrebe muzeja s sodobnim pristopom.

Omenjenim temam so sledili referati kolegov iz Sarajeva na temo *Industrijska arhitektura Bosne in Hercegovine in revitalizacija*. Kolegica Una Bjelotomić iz Zagreba pa je predstavila problem stavbe parnega mlina v Zagrebu (*Paromlin u Zagrebu*), kjer v središču mesta propada velik kompleks industrijske arhitekture. Iz Slovenije sva se simpozija udeležili dve študentki, ki sva predstavili tovrstno problematiko na Slovenskem. Prvi referat spodaj podpisane na temo cukarne v Ljubljani in vprašanje njenega avtorstva je opozoril na možnost iskanja avtorja pri enem izmed vodilnih tržaških arhitektov prve polovice 19. stoletja, Matteu Pertschu. Žal pa se niso ohranili arhivski zapisi in lahko o avtorstvu sklepamo le na podlagi dejstva, da Pertscha najdemo med delničarji sladkorne rafinerije v Ljubljani. Martina Malešič pa je predstavila primere ponovne rabe arhitektonskih industrijskih dediščin v Sloveniji. Iz izbranih primerov (tovarna Rog, mestna elektrarna, tobačna tovarna v Ljubljani) je bilo razvidno, da je lahko industrijski objekt še zmeraj uporabna in atraktivna arhitektura, ki uspešno služi drugačnemu namenu in sodobnemu načinu rabe prostora.

Poseben sklop referatov je bil namenjen študentom nižjih letnikov, kjer so imeli možnost predstavite svojega dosedanjega dela in svojih dosežkov. Poleg vseh prispevkov so organizatorji simpozija poskrbeli za strokovno vodstvo po mestu z izpostavljivo ključnih spomenikov industrijske arhitekture.

Kompleks nekdanje sladkorne rafinerije (kompleks Rikard Benčić) na Reki.

Ssimpozij se je izkazal kot dobra priložnost za izmenjavo mnenj in izkušenj različnih strokovnjakov in študentov iz treh držav na področju reševanja industrijske arhitekture. Organizatorji, študentje 4. letnika umetnostne zgodovine, so vložili veliko truda in energije za uspešno pripravljen simpozij tako po vsebinski kot tudi organizacijski plati. Sama organizacija in izvedba simpozija nista nič zaostajali za podobnimi simpoziji uveljavljenih znanstvenih institucij in združenj. Projekt so podprli tudi profesorji Filozofske fakultete na Reki in s tem pokazali podporo tovrstnim srečanjem. Med udeleženci se je pokazala visoka stopnja kritičnosti in želja po iskanju konstruktivnih rešitev za posamezne spomenike. Vsi udeleženci smo se soglasno strinjali, da je potrebno nadaljevati s takšnimi srečanji tudi v bodoče. Tako hrvaški kot tudi bosansko-hercegovski kolegi so izrazili željo, da bi naslednje srečanje potekalo v Sloveniji v organizaciji slovenskih študentov umetnostne zgodovine.

**OCENE
RECENSIONI
REVIEWS**

Frančiška Trobevšek Drobnak: O RAZNOLIKOSTI IN SPREMINJANJU JEZIKOV.

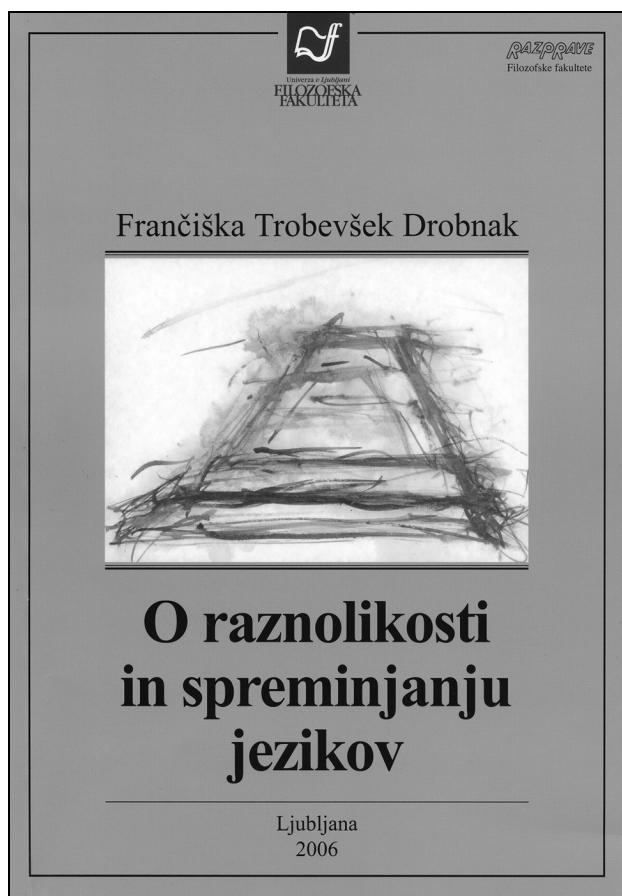
Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006, 115 str.

Da so si jeziki med sabo različni, je človek najverjetneje spoznal že takrat, ko je prvič srečal ljudi, s katerimi se ni mogel sporazumeti v jekih, ki jih je poznal. Vse odtlej je iskal vzroke, ki bi mu pomagali pojasniti raznolikost svetovnih jezikov. To (za)čudenje še ni prenehalo, rezultat česar je tudi najnovejše delo Frančiške Trobevšek Drobnak, doktorice jezikoslovja na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer poučuje angleško historično slovenco, primerjalno germansko jezikoslovje, uvod v splošno jezikoslovje in sociolongvistiko.

Ta "razprava", ki je sicer v prvi vrsti namenjena predvsem študentom jezikoslovnih ved (bolj ko ne kakega začetnega letnika, če ne semestra ali celo meseca), pa si za svojo ciljno publiko jemlje tudi "druge bralce, ki želijo razširiti vedenje o jezikih sveta". Ti bodo zaradi "preglednega načina" in "preprostega" (predvsem netujega) jezika nad njo gotovo navdušeni, saj predstavlja dopolnitev "osnovne strokovne literature o jeziku in jezikih v slovenščini", kakor ocenjuje tudi recenzent dr. Janez Orešnik.

Tridelno zgradbo glavnega besedila dopolnjuje kratki uvod – nekakšen sprehod skozi zgodovino ukvarjanja z jezikovno raznolikostjo, na koncu pa ga poleg literature zokrožuje pregled jezikov po državah in abecedni seznam jezikov in njihovih družin. V prvem delu avtorica najprej kratko predstavi tri metode ugotavljanja sorodnosti med jeziki, sledi pa predstavitev in genealoška razvrstitev svetovnih jezikov. V primerjavi z Južničem, ki je v slovenščini jezike tako predstavil in razvrstil leta 1983 v svoji Lingvistični antropologiji, 24 let kasneje lahko pozdravimo predvsem tisti drobni tisk, ki naj bi ga "bralec lahko preskočil", kakor lahko preberemo v Predgovoru. Kako le, ko gre vendar za najzanimivejše dele besedila, ki sicer enciklopedični opis jezikov vsaj nekoliko posebijo!

Vsekakor je pohvalno, da je avtorica svetovnim jezikom poiskala slovenske ustreznice. Ta trud bi si v strokovni javnosti zaslužil vsaj nekakšen odmev, če ne celo kritične razprave, ki bi pripomogla h kvalitetnemu, predvsem pa natančnemu slovenjenju imen svetovnih jezikov. Na ta način bi lahko strokovnjaki, ki se ukvarjajo s področji, kjer govorijo jezike, katerih slovensko ustreznico iščemo, lahko predstavili svoje dileme glede slovenjenja njihovih imen. Povedali bi tudi, da se v Južni Ameriki govorijo jezike gvaraní in ajmará, ki ju avtorica nehote sloveni nekoliko nenatančno, namreč kot gvarančina in ajmarščina, saj ne upošteva, da imata oba jezika naglašen zadnji zlog besede.

Drugi del se od prikazovanja sorodstvenih zvez med jeziki preusmeri na jezikovno tipologijo in jezikovne univerzalije med jeziki, in sicer na področju glasoslovja in oblikoskladnje. To je del, ki zahteva že nekoliko bolj pozornega bralca, z vsaj osnovnim (srednješolskim) poznanjem slovnične terminologije (kaj je povedek, na primer). Posebno podpoglavlje je posvečeno tudi pidžinom in kreolščinam. Pidžin, za katerega lahko poenostavljeno rečemo, da je jezik, ki se je razvil ob stiku dveh ali več jezikov in so ga uporabljali kot sredstvo osnovnega sporazumevanja, največkrat v kolonijah, ima le preprosto strukturo. Ta se sčasoma – če ne izumre – razvije in obogati. Ko pidžin postane materni jezik neke skupnosti, ga imenujemo kreolščina.

V tretjem delu avtorica upraviči drugi del naslova – o spreminjanju jezikov. Kako in zakaj se jeziki spremenijo? Kako se spreminja besedišče, kako pomen, kakšne spremembe se dogajajo na področju skladnje in oblikoslovja. Kdor pozna angleški jezik, bo tukaj med drugim izvedel, zakaj angleščina za izražanje prihodnosti uporablja pomožni glagol will, ljubitelji cvička pa, da je bila beseda naprej le "oznaka za skisano vino".

Če nam do sedaj karkoli v zvezi z jeziki ni bilo jasno, se bo ob prebiranju tega dela razblnil vsaj kak dvom – sistematično obdelana snov, dopolnjena z naizornimi primeri bralca spodbudi, da si želi še več! Po-

glavje – in celotno delo prav tako – pravzaprav ves čas ponuja ravno toliko, da si s seznama literature, nanizanega na koncu, znamo poiskati tista dela, za katera se je vredno potruditi tudi v kakem tujem jeziku. Edini namigi, ki na žalost manjkajo, so tisti, ki pripeljejo do izvirnega prispevka avtorice same: čeprav v Predgovoru napoveduje opiranje na "lastno raziskovalno delo", pravzaprav ni jasno, katera spoznanja so rezultat tega "dela". Prav to pa je v prvi vrsti pričakovati od knjige, ki je del uredniškega programa založbe Znanstvenoraziskovalnega inštituta Filozofske fakultete. Ni dvoma, da je delo prijeten in kakoostno izdelan ter podatkov poln uvod v čudenje o jezikovni raznolikosti in spreminjanju jezikov, vendar pa bi mu (in zainteresiranim bralcem prav tako) skoraj bolj koristilo, če bi ga pod svoje okrilje vzela katera od slovenskih komercialnih založb.

Ana Tominc

Todor Kuljić: KULTURA SEĆANJA. TEORIJSKA OBJAŠNJENJA UPOTREBE PROŠLOTI NA ZAPADNOM BALKANU (Memory Culture. Theoretical Explanations of the Use of the Past in the West Balkans). Beograd, Čigoja štampa, 2006, 355 pp.

The central research problem of the most recent study by T. Kuljić (books: *Fascism – A Sociological-historical Study* /1978, 1987/, *Theories on Totalitarianism* /1983/, *Bureaucracy and cadre's administration* /1989/, *Forms of Personal Power* /1994/, *Tito – A Sociological-historical Study* /1998, 2005/, *Mastering the Past. Causes and Ways of Changing the Image of the History at the End of the 20th Century* /2002/) is the memory culture in the West Balkans. In this book the memory culture has an ambiguous meaning: (1) as an inter-branches scientific discipline which studies interpretations and explanations of different forms of preserving and distorting the past, (2) as a summarized conception used to mark overall non-scientific public uses of the past. Accordingly, (1) the chief memory theories (constructivism, ideology critique, symbolism and hermeneutics) were discussed and their cognitive value was assessed; (2) various forms of public distortion and use of the past were presented, especially those in the newly-born countries in the West Balkans. The book is divided into three parts. In the first part the history of the memory culture and development of organized memory from the ancient until the modern times are reviewed. Various sorts of time, evolution of conception of time and forms of ideologizing of time are underlined.

The second and the longest part author, reviews memory theories. Considering that the past is a very usable and active content, not only that the ways of using

the past should be considered in a versatile way, but various explanations of this use as well. First, neurobiological and psychological theories are analyzed as well as the nature of individual, autobiographical memory. The central part of the book analyzes theories of collective memory: constructivism, ideology critique, symbolism and hermeneutics. Theories of constructivism are mostly studied in the works of M. Halbwachs, J. and A. Assmann and P. Nora. The influence of post-modernism on cognitive reach of modern streams of these theories is underlined and the relation between memory and history is studied. Among the authors of ideological-critical stream, E. Hobsbawm's theory about inventing the past is analyzed and the difference between critique and ideology and deconstruction is stressed. Hobsbawm's theory is used in studying inventing and surmising the past in the Balkans. The practice of inventing and conceiving the places of memory, making up positive and negative stereotypes about other nations, various *ante murale* myths and the role of holidays in integration through dates are given. The standpoints of E. Zerubavel, J. Walton, H. Zinn and others are reviewed. The symbolic interactionism of G. H. Mead and B. Schwartz and symbolic function of dynamic past in the USA are discussed in the chapter entitled "Symbolism and the Past". The hermeneutical approach to the past is explored

in the next chapter. It contains an analysis of hermeneutics and ideology critique (R. Kosseleck, P. Riccoeur, J. Rüsen), traditionalistic and Enlightenment thinkers' sense of the past, relation between rhetoric and meaning and hermeneutics and functionalism.

Due to an unusually active use of the past in the West Balkans, a wider view to the domestic memory culture is reviewed throughout the discourse and in several separate units. However critical it may be, if it were not for a more concrete application, the theory review would probably remain abstract. Therefore, the theory has been tested on the latest domestic practice in the last chapter. In memory culture research in the West Balkans the focus is on the use of the past in the wartime mobilization of the masses and justification of the new national statehood. The hegemonic memory culture is still nationalistic. As opposed to it, two known reminders of classic memory culture have been developed here. A frequently cited Jewish proverb "A conscious oblivion prolongs the exile, the secret of salvation is a memory" is understood as a metaphor for the relation between the future and the past and a warning against suppression of the shadows of the past. On the other hand, Nietzsche's warning about the benefit of "the productive oblivion" has been stimulating for highlighting the need of monumentalization of the national past. In other words, confronting with the crimes of the own nation and developing a critical attitude towards the domestic glorious past is essential. As the past became an active weapon in the civil war of the 1990s, it was necessary to show that a blind patriotism in the form of a monumental history suppressed the productive critical oblivion here while the collective memory repressed the critical history.

The author in the conclusion draws the attention to the different cognitive value of the presented interpretations of the use of the past. Is the past a construction which integrates a group, a deliberate means of ruling, a symbol of desired values or contents which moderate a necessary sense? The interpretations which have shown that the picture of the past is an important means of ruling are underlined as the most penetrating because the stories consolidate authorities and give a social significance. The mobilizing role of the past is here most completely explained. Ideology does not break down knowledge about the past by the cognitive criteria, but in a utilitarian way. Interests always arrange the relations between the public memory and oblivion as well as the ways of using memorized contents, while ideologies (which the Marxists best noticed), by showing specific as general, present selective memory as authentic and non-distorted. To put it roughly, what is not useful for the ruling groups is forgotten. The power of memory stems from a possibility to successfully impose on an individual a feeling of belonging to a community of memories, which strives to set out its own interests as common ones. It is shown how normative memory in the form of myths

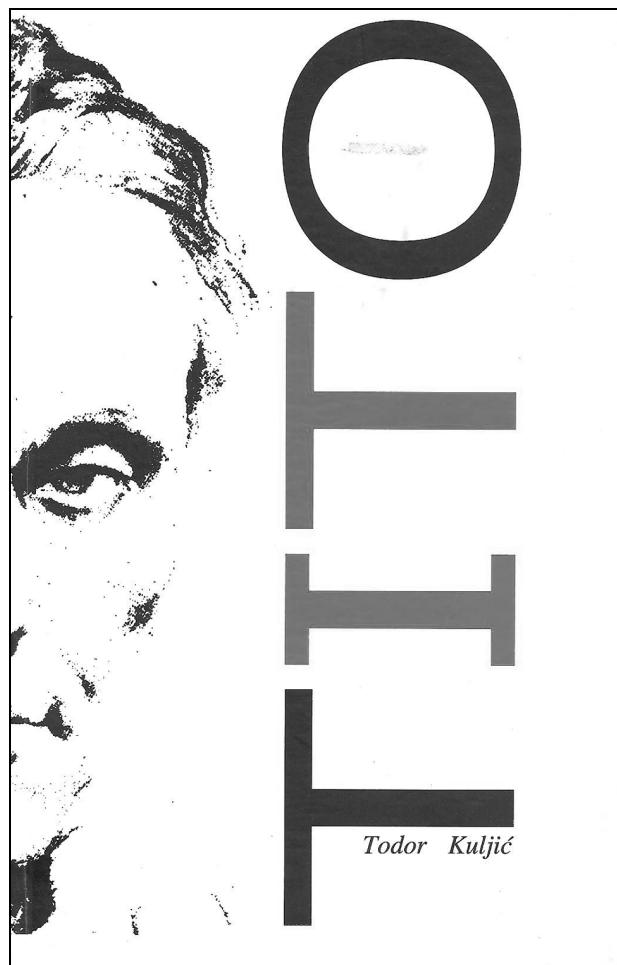
and parahistoriography moderates the identity and belonging to a group and easily justifies the power. The essence of the critical memory culture is to decipher the causes of imposing and accepting the distorted past of this kind. In attaining this objective the ideological-critical approach is estimated as the most fruitful. Although less critical, some useful aspects of constructivism, hermeneutics and symbolism are not rejected. Despite a principal scepticism about postmodernism, when analyzing the use of the past in this book the relation between deconstruction and the ideology critique is resolved neither subjectively nor exclusively. There has been an attempt not to reduce their relation to a mutually exclusive one, but to focus the attention on the possibility of their mutual completing.

This book by the Prof. Todor Kuljić (Faculty of Arts, Belgrade), is undoubtedly pioneer work in the research field of the memory culture which was neglected up till now in the West Balkans' historiography.

Avgust Lešnik

Todor Kuljić: TITO – SOCIOLOŠKO-ISTORIJSKA STUDIJA (Tito – A Sociological-historical Study). Zrenjanin, Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin", 2005, 552 pp. (Drugo, dopunjeno izdanje).

This study is a sociological-historical research of the political culture, ideology and organization of Tito's rule. The regime which is the topic of this research was set up on the one-party, quite complex multi-national system and multi-layer pattern of integration. In this framework Tito, as the leader, played the part of an extraordinary active, energetic, and prominent linking element, remarkable for the domineering components of personal authority. However, no matter how personal, a rule has never been determined just by the activities and will of leader alone. Even the most influential figures had to face insurmountable limits set by their own time, pre-conditioned by ideological horizon of the epoch, or by the power of tradition. Mentioned structures were analytically examined in this study in order to define more clearly the autonomy of influential figures. Also a rather neglected side of the Yugoslav socialism was investigated: its relative place in long-term historical processes, Tito's role, and basic patterns of political culture. Tito's role in short and long-term processes in the Balkans was studied from a perspective of history understanding developed on the Marxist line of thinking by French Braudel's school and German structural-historic stream (J. Kocka, H. Wehler). In the first plan are not events than processes.

Tito is the heart of current concern with memory of Yugoslav socialism. Who ever says communism, says Tito. Tito has been crucial symbol in the shift from a "history of the victor" or, in Nietzsche's terms, monumental communist history to a history of the Tito's victims. From the hero, Tito becomes antihero. This book is written as a critic of the monumental communist history but also as a critic of a new "monumental antitito's history". The cult of Tito in the communist, official memory is today replaced with the new politics of victimisation, where Tito is central enemy. This is a kind of a new memory of power also with the absolute moral claims, especially in the last Yugoslav war.

Chapter 1 summarizes the settings in which one-party regimes in the contemporary world acted as the agents of modernization. Tradition imposed to this specific modernization a truncated and authoritarian form. On the Balkans, a solution for the ethnic question was a condition not only for the development of society, but for its survival, as well. Burdened by a tradition of ethnic conflicts, the national sentiment is easily politicized, taking hold of the root of the being during social crises, because it is connected to survival and basic existential

interests. The role of a ruler in a multiethnic state burdened by militant, uncompromising ethnic mentality is unusually complex, so a reliable judgment of his historical achievement must be differentiated from the function of his cult. It was broader discussed in the first Chapter "The authoritarian Modernization". The *Chapter 2*, entitled "Tradition-related components of Balkan Charismatic leader", discusses the main patterns of the Balkan liberation political culture in which leader's idea had a pivotal integrating role. In the permanently insecure and war-state background, a leader in the Balkan was a tested warrior who laid claims to unrestricted authority on the ground of his recognized merits in liberation efforts. As regards political culture, the Balkan – content-wise distinct – monarchy and republican regimes of personal power can be more or less indirectly derived from this basic leader-liberator model. This was demonstrated in the *Chapter 3* by a diachronic comparison of Prince Miloš (1783–1860), Nikola Pašić (1845–1926), and Tito (1892–1980), the key political figures of Serbia and Yugoslavia of the 19th and 20th century. Though they championed distinct class and national visions of desired society, an element which these rulers had in common, was the similar political tradition and culture. *Chapter 4* exposes a critical assessment of Tito's role in the period before his coming to leading position (1937–1945), given from the standpoint of structural history. It also discussed the impact of national and class structures on Tito's behaviour (a vision of a federation void of a leading nation and the Bolshevik culture), but also alternating degree of his independence in the periods of underground activity and war (Tito as a party leader, army leader, and a diplomat). *Chapter 5*, entitled "Tito and political Culture of Bolshevism", summarizes Tito's understanding of the party, character of the party purges, the role of the army, ruling techniques, and finally, the patterns of the power justification. It also draws, a distinction between the stages in which the communist political culture urged modernization from those in which it started to block modernization.

Tito's national policy is a variant of modern and democratic idea of Balkans as one indivisible state entirety. This is a subject matter of *Chapter 6* which highlights Tito's successful effort and failures in the attempt of cosmopolitanization of the Balkans. This Chapter also discusses the role of the Yugoslav national idea, outlines the main economic causes of nationalism in the socialist Yugoslavia, and summarizes Tito's extraordinary active super-national role. This last element figures as a rather successful and progressive attempt of cosmopolitanization of the Balkans, exemplary of the leftist spirit of the epoch. The British historian A. Taylor called Tito "the last Habsburg" because he ruled a country with eight major ethnic groups, gave them "cultural autonomy", and restrained their secessionist antagonism. Judging by its multiethnic structure, Tito's Yugoslavia was, no

doubt, most similar to the Austro-Hungarian Empire, but the integrative ideas (Marxism and Catholicism) were essentially different. Here are discussed the international and cosmopolitan implications of Marxism in the pacification of an explosive Balkan space. From the standpoint of long-term historical processes, the *Chapter 7* "Tito's foreign policy" discusses this policy as a rare example of relatively successful and independent break through of the hierarchical relationship in the international order, and of the unavoidable hierarchical subordination of small countries to the interests of great powers. Also outlined are the main stages of Tito's foreign policy built on the principles of equidistance, with a special focus on the three crises in the Yugoslav-Soviet relationship, and then the relationship with the West and the non-alignment policy.

The following *Chapter 8* "Structure and Function of Tito's authority, charisma and cult" gives a dialectic analysis of the progressive-modernizing, and of the conservative functions of Tito's charisma. His charisma neutralized tensions of an ethnically mixed and explosive region, while in the sphere of foreign policy Tito's personal authority contributed to building up the states ranking. The party leader and head of state was a symbol of the radical change in the social structure, i.e. the acceleration of horizontal and vertical mobility, which is an important aspect of modernization. The undoubtedly progressive active role of Tito's charisma in mobilizing the resistance to fascism and Stalinism has already been mentioned. Accelerated post-war development was facilitated by the state's and Tito's respectability in the whole world. But here are not also the conservative sides of Tito's cult neglected. Uncritical elevation and admiration of Tito as a leader of a monopolistic party with no competition caused fast an irrational relationship of idolatry for an infallible individual and developed an illusion of his role of saviour. The basically rationalistic Marxist ideology was the important defence against Tito's irrational deification. Here are broader discussed the forms of Tito's deification and compared with Stalin's cult.

Chapter 9 treats the relationship of the Yugoslav intelligentsia towards Tito. Here are presented the chief patterns of relationship of creative intellectuals towards Tito: (1) M. Krleža's glorification of Tito, stemming from the Croatian tradition of the Yugoslav national idea, (2) demonization of Tito by D. Čosić and Serbian nationalism, and (3) differentiated judgment by M. Đilas that sprang from the non-national liberal critics of Bolshevism. Krleža's glorification of Tito was deeper than Čosić's demonization, and together with Đilas's differentiated judgement, it makes an interesting testimony about the relationship of the relationship of the intellectuals contemporaries, toward Tito.

Chapter 10 "Tito in the new Serbian memory" treats the memory of Tito in historical science, political ideo-

logies and living oral memory. In the post-communist age historians are busy with excavating national pasts. The cold memory of Tito is unacceptable in the reconstitution of a national collective memory. In the context of a new post-communist myth of national salvation, Tito is instrumentalised as a symbol of political evil. In the official memory of the main former Yugoslav republics he is redundant or unacceptable. But on the other side, in the Yugo-nostalgic people's memory and in living oral memory, he is still a positive person. After the collapse of Yugoslav socialism memories of Tito were "unfrozen" and became the subject of historical controversies. While anticommunist historians demonised Tito, he is the hero and positive person in the people's memory. The mobilisation of an antititoism has reshaped the Serbian right.

Chapter 11 treats Tito's self-understanding and personal traits which effected his rule, and the last *Chapter 12* gives a judgement on the function of Tito's rule and the role of his personal achievements.

The historical and theoretical framework of this book is the permanently facing comparation and elevation of the two opposite sides of Tito's rule. In other words, the historical judgment of Tito's role premises a differentiation between its progressive and conservative components. History will, probably, give more weight to Tito's charisma as a means of integrating a complex state, than as an expression of his personal ambitions without thereby denying that the growing charisma induced return effects and encouraged immoderate political ambitions. History will register the deeper enlightening and state-integrative goals of the party management more than the small group career interests that were protected by the leader's cult. Personal glorification and the instrumental use of the ruler's cult are a historically more ephemeral and less important aspect in comparison to the objective role of the charisma. Tito's charisma was an important base for state centralization and, during his first stage, for accelerated technological and economic modernization of the country as well. The super-ethnic elevation of the leader's cult encouraged cosmopolitanization, deprovincialization and pacification of the chaotic Balkan spaces. That is the central historical function of Tito's rule, but it cannot be separated from its ideological basis. As one version of a super-ethnic cosmopolitan ideology, Marxism certainly played an important role in bringing closer traditionally related, but also conflicted, ethnic groups. As a means of self-protection of several small ethnic groups from cultural and linguistic discrimination, isolation and provincialism, Yugoslavianism (opposite today's nationalisms) found in Marxism a strong instrument of modernization. Internationalistic ideology and the cult of super ethnic class leader were inseparable components of the uneven and contradictory process of Balkan cosmopolitanization.

In this process the role of Tito's personality were active. As a wise, penetrating and flexible politician, by

skilfully using his own authority in foreign and domestic politics, Tito as a ruler managed to keep the Yugoslav ethnic groups together in a common state for the longest period of time, and gave Yugoslavianism its most lasting state form. In the history of the Left, he will be remembered as a ruler who, in the framework of his times, tried to democratize one-party socialism. This attempt was inspired far more by the direct democratic plebeian tradition of socialism than by a search for an institutionally and legally regulated division of power. In a relatively conflict-less way and with the help of a monopolistic party, Tito developed a specific regime of personal power and then became its captive, convicted that his life-long rule was the irreplaceable core of integration. Despite the civil war in Yugoslavia in the 1990-th and the downfall of multiethnic Yugoslavia, it seem that, like in many similar historical examples, immeasurable personal power will remain in the shadow of demonstrated modernizational historical achievement.

Memory of Tito is a kind of "symbolic power" in the politics as strategic public claim-making and struggle over public meanings in specific cultural contexts. While present politicians have power over memory, memory also has power over them. The uses and abuses of memory of Tito show a connection between memory and interests. Our past has so often been instrumentalised to legitimate the national state and its glory. Cold memory of Tito (without emotionalism and moralisation), presented in this book, could actually serve as a subversive counter concept to a new monumental historical founding myths. Undoubtedly present book by the Prof. T. Kuljić (Faculty of Arts, Belgrade) is the basic work for every researcher who is dealing with post war problematic of the Tito's Yugoslavia.

Avgust Lešnik

Almut Höfert: DEN FEIND BESCHREIBEN.
"TÜRKENGEFAHR" UND EUROPÄISCHES WISSEN
ÜBER DAS OSMANISCHE REICH 1450–1600.
Campus Historische Studien, Band 35.
Frankfurt/New York, Campus Verlag, 2003, 456 str.

Pričujoče delo je v zadnjih letih morda celo najbolj odmevno znotraj tematike, ki jo obravnava. Höfert na osnovi reprezentativnih virov analizira formiranje etnografske vednosti o Osmani v Evropi 15. in 16. stoletja, kar poizkuša po eni strani povezati s političnim in gospodarskim sodelovanjem med Osmani in izbranimi evropskimi silami, po drugi strani pa to postaviti v kontekst evropskega etnografskega pisanja. Njegova raziskava se ukvarja s temelji evropskega antropološkega razvoja, ki so bili postavljeni v 15. in 16. stoletju in pri

katerih gre za osnovni vzorec družbenega klasificiranja in opisovanja. Ta vzorec se je v osnovnih potezah kljub vsebinsko pomembnim spremembam obdržal vse do 21. stoletja. Za zgodovinske študije o popotnih poročilih velja, da tovrstni viri nudijo celoto mnogih aspektov za zgodovinopisno raziskovanje. Na osnovi dosedanja znanstvene literature se je Höfert lahko osredotočil na ne zgolj politični in kulturni kontekst, temveč tudi na skupni označevalni princip, ki druži dela evropskih zgodnjenočneveških avtorjev o Osmanih. Ta označevalni princip Höfert označuje kot "epistemološko konfiguracijo", uporablja pa še dva druga pojma. Pojem "Episteme" tako povezuje epistemološko konfiguracijo z diskurzom o "turški nevarnosti" (*Türkengefahr*) in se sprašuje o njunih splošnih značilnostih. V teknu svojega raziskovanja je Höfert razvil tezo, po kateri naj bi za nastanek te epistemološke konfiguracije odločilen impuls prispevalo raznorodno evropsko nasprotovanje – tako ideološko kot vojaško – Osmanom.

Delo je razdeljeno v sedem poglavij. Uvod predstavlja stanje raziskav v kontekstu "kritične antropologije" in "postkolonialnih študij", pri katerih gre za poskus, kako v dobi globalizacije preseči dihotomijo med aktivnim, raziskujočim zahodnjaškim subjektom in molčečim, nezahodnjaškim objektom. V prvem poglavju je prikazan razvojni lok od 15. v 16. stoletje, ko se je prek sovplivanja številnih dejavnikov in tradicij razvila nova epistemološka konfiguracija, ki je odločilno vplivala na generiranje in klasificiranje znanja o posameznih družbah. Celoto teh informacij Höfert imenuje "etnografsko vedenje", s čimer označuje temeljno kontinuiteto določenih uradnih topov v opisovalnih vzorcih družbenih struktur med 16. in 21. stoletjem. Sklicevanje na tovrstno kontinuiteto pa se navezuje zgolj na točno določene topose in upošteva precejšnje spremenjanje teh vsebinskih kategorij skozi čas. Drugo poglavje je posvečeno diskurzu "turške nevarnosti", ki je obilno vplival na nastanek korpusa etnografskega vedenja o Osmanih. Tretje poglavje je zamišljeno kot dopolnilo drugemu poglavju ter se sprašuje o akterjih in razmerjih moči tega diskurza, ki ga poizkuša artikulirati v različnih kontekstih, iz katerih so razvidni različni vplivi na nastanek etnografskega vedenja. Pri tem je posebna pozornost posvečena trem velesilam: Benetkam, Franciji in avstrijskim Habsburžanom. Četrto poglavje analizira dve etnografskega vedenja o Osmanih v 15. stoletju, ki je bilo politično motivirano. Peto poglavje se posveča vprašanju, v kakšni meri se je v zgodnjem novem veku ohranjalo etnografsko znanje iz antike in srednjega veka. V šestem poglavju se avtor loteva metodološkega prevpraševanja dosedanjega vedenja o zgodnjenočnem odnosu do Osmanov. V sedmem poglavju pa sledi zaokrožitev epistemološke konfiguracije etnografskega poznavanja ter ureditev le-te glede na analize v prejšnjih poglavjih.

Delo Almuta Höferta vsekakor predstavlja pomemben mejnik pri preučevanju odnosa krščanske Evrope do Osmanov v zgodnjem novem veku, saj je prvo tovrstno delo, ki primerjalno obdela celoten korpus dokumentov, s katerimi se ukvarja. Kot pomanjkljivost knjige pa bi tu lahko omenili izostanek obravnavne odnosa do "Turka" v celotni vzhodni Evropi, kar bi lahko v prvi vrsti pripisali nepoznavanju jezika in posledično tudi ustreznih znanstvenih del s tega območja. Prav tako je nekritično uporabljen naziv Evropa in evropski, saj je ta naziv prihranjen zgolj za zahodnoevropska območja, česar se Höfert zaveda ter to poizkuša kompenzirati s sklicevanjem na obravnavanje koncepta evropskega v latinskom krščanstvu pod vplivom "turške nevarnosti", ki naj bi to zavest sploh obudila in temeljito prevrednotila.

Klemen Pust